

Rozmann Viktor:
A műemlékvédelem átalakulása Magyarországon a 19. század utolsó harmadában
(1872-1904)

doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Szakács Béla Zsolt

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Óze Sándor

2023.

Tartalom

I. Bevezetés.....	4
I.1. Témameghatározás, munkamódszer	4
I.2. Czobor Béla, a bizottsági előadó — az időbeli lehatárolásról	6
I.3. A műemléki gondolat változása a műemlékvédelemtörténet-írás tükrében	9
I.4. Szóhasználat, a fogalmi apparátus	10
II. Kisebb műemléki helyreállítások.....	18
II.1. Csaroda, református templom	18
II.2. Harina, evangélikus templom.....	21
II.3. Keszthely, plébániatemplom	26
II.4. Kusaly, református templom.....	38
II.5. Máriafalva, Mária Mennybemenetele-templom	41
II.6. Miskolc, Avasi református templom	43
II.7. Nagybánya, Szent István-templom.....	52
II.8. Ócsa, református templom	58
II.9. Palágykomoróc, református templom	65
II.10. Pozsony, katolikus főgimnázium (temploma) „Clarissa”-tornya.....	68
II.11. Pozsony, a ferences templom tornya.....	73
II.12. Pozsony, Szent Márton-székesegyház.....	83
II.13. Szászsebes, evangélikus templom.....	96
II.14. Százd, Szent Miklós-templom.....	102
II.15. Zólyom, vár	106
III. A pénzügyi forrásokról.....	117
IV. A műemlékvédelem elméletének alakulása Európában a hosszú 19. sz. folyamán	122
IV.1. Az épített örökség megszépítésére tett törekvések és ezek kritikája Európában	122
IV.2. Korai törekvések és helyreállítások — áttekintés	122
IV.3. Ellenvélemények — a stíluszta kiépítés kritikája.....	128
IV.4. Továbbélő purizmus — helyreállítások a 19. sz. második felében.....	132
IV.5. Három meghatározó teoretikus: Riegl, Dehio, Dvořák	135
IV.6. Összefoglalás	144
V. A műemlékvédelem elméletének alakulása Magyarországon a 19. sz. utolsó harmadában	147
V.1. Budavár, Nagyboldogasszony-templom	148
V.2. Szemelvények az Archaeologiai Értesítőből.....	152
V.3. Czobor Béla és az Egyházművészeti Lap	154
V.4. Kassa, Szent Erzsébet dóm.....	157
V.5. Lébény, Szent Jakab apostol plébániatemplom	157

V.6. Pécs, Szent Péter- és Szent Pál-székesegyház.....	161
V.7. Ják, Szent György volt bencés apátsági templom	169
V.8. Zsámbék, premontrei templom	170
V.9. Visegrád, vár, Salamon-torony.....	172
V.10. Myskovszky Viktor Memoranduma	172
V.11. Forster Gyula összegző tanulmánya.....	176
VI. Konklúzió	186
VII. Tézisek.....	188
VIII. Melléklet	191
VIII.1. Műemlékvédelmi szemlélet és annak változása a Bizottság gyűjteményeinek fényében....	191
VIII.1.1. Törzsívek.....	192
VIII.1.2. „tehetségét a muló pillanat puffancsaira pazarolja” – Három kültag rajzi felvételeiről	194
VIII.1.3. „lebontás előtt lefényképeztessék” – A fotó szerepe a dokumentálásban	208
VIII.1.4. „nagy fáradtsággal lehámozta az azokat elfedő mészréteget” – A falfestések védelméről	214
VIII.1.5. „Irodánk egy igen csekély kézi könyvtárnak vagy birtokában” – a könyvtár gyarapodása	218
VIII.1.6. A Bizottság székháza	224
VIII.2. A műemlékvédelem az identitáspolitikai szolgálatában	226
VIII.3. A gótika jelentéstartalma Henszlmann művészelméletében	229
IX. Bibliográfia.....	236

Felmérési és helyreállítási tervek — külön kötetben, csak digitális formában

I. Bevezetés

I.1. Témameghatározás, munkamódszer

Dolgozatomban a magyar műemlékvédelem történetének kezdeti periódusát, az intézményesülését követő bő három évtizedet vizsgálom. E három évtized a műemlékvédelem egyik legmozgalmasabb, legösszetettebb, igen jelentős időszaka. A korban a műemlékvédelem — csakúgy, mint a művészettörténet — egy újonnan kialakuló, az autonómiájáért küzdő, ambiciózus tudományág, melynek életében fontos mérföldkő a Műemlékek Ideiglenes Bizottságának 1872-ben történő megalakulása. Az építészeti forma tudományos igényű tanulmányozása és az ennek nyomán virágba boruló historizmus; a stílustisztaság mint idea; a kiegyezést követő gazdasági prosperitás; a millenniumi reprezentációs törekvések és egy fiatal tudományág útkeresése — megannyi egyéb tényező mellett — a korban együttesen alakították a műemlékvédelem elvi és gyakorlati irányát. A műemlékvédelem historiográfiájában széles körben elfogadott az a narratíva, hogy a 19-20. század fordulója paradigmaváltást hozott a műemlékvédelemben, miszerint a purista törekvéseket felváltották a ma is korszerűnek tartott elvek, valamint, hogy ez a folyamat egyértelmű, végleges és radikális változást hozott. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy ez a változás valóban ilyen módon zajlott-e le.

Az ebben a korban történő nagy helyreállítások, (a Vajdahunyad vára (1868-1874), a kassai Szent Erzsébet-székesegyház (1877-1896), a pécsi Szent Péter- és Szent Pál-székesegyház (1877-1891), a visegrádi vár (1872-1882) és a budavári Nagyboldogasszony-templom (1874-1896)) kiemelt figyelmet és támogatást kaptak, mind anyagi, mind szellemi értelemben. Ezen helyreállítások feldolgozása, a kutatások eredményeinek publikálása megtörtént. Kevesebb figyelem jutott azonban az emblematisz helyreállítások mellett történő, kisebb helyreállításoknak. Ezek a helyreállítások jellemzően olyan épületeken történtek, melyeknek fizikai valója, jelentősége is kisebb, művészeti szempontból kevésbé kiemelkedőek, és vidéken állnak, azonban ennek ellenére kitűnően tükrözik a kor műemlék-helyreállításról vallott elveit. Dolgozatomban tizenöt ilyen „kisebb” emlék helyreállítás-történetét dolgozom fel.

Ehhez elsőként összeírtam azokat a munkákat, melyek 1867-1904 között a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (MIB) és a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) (továbbiakban egységesen: Bizottság) asztalára kerültek. Közel 160 ilyen ügy volt.¹ Ezek többsége középkori

¹ A lista összeállításában Forster Gyula publikációira és a Bizottság éves jelentéseire támaszkodom. A Bizottság 1889-től éves jelentést tesz a Vallás- és Közoktatási Minisztérium felé. Az éves jelentések 1897-től elmaradnak.

templom, míg az egyéb épület, vár(kastély), római rom vagy ásatás és szobor összesen csupán 35 objektumot számlál.

Ezen „kisebb” emlékek helyreállításának feldolgozása az esetlegesen rendelkezésre álló, részleges szakirodalmi források mellett a Bizottság irat- és tervanyagára támaszkodik, melyet a Magyar Művészeti Akadémia Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi Dokumentációs Központja őriz. A helyreállítási tervek mellett a bizottsági tagok felterjesztései, jelentései, javaslatai, műleírásai számos apró adatot szolgáltatnak arról, miként gondolkodnak a témáról a 19. sz. utolsó harmadában, illetve a 20. sz. elején. Sajnálatos, hogy a Bizottság első évtizedeiben az ülések jegyzőkönyvei a döntéshozatal részleteit nem, csak annak eredményét rögzítették. A bizottsági tagok által képviselt álláspontok ütköztetését csak a vizsgált periódus vége felé kezdték az elhangzottakhoz hűen, részletesen lejegyezni.

Vizsgálódásaim fókuszába a fentiekben megnevezett iratokban megnyilvánuló építési szándék került — esetenként függetlenül annak megvalósulásától. A fennmaradt irat- és tervanyag mennyisége és minősége természetesen épületenként változó. A hatalmas ügymennyiségből a feldolgozásra történt válogatás a rendelkezésre álló anyag gazdagságától is függött.

A vizsgált korszakban történt változások nem csak a megvalósuló (vagy épp meg nem valósuló) helyreállításokon, hanem az azokról vallott gondolatokban is tükröződik, ezért az elvek tekintetében a Bizottság iratanyaga mellett a folyóiratokban közölt vélemények, tudósítások is elengedhetetlen forrásnak bizonyulnak. Sajnos, úgy tűnik, a századfordulón a hazai szakemberek kevésbé érzik szükségesnek, hogy gondolataikat publikálják, így az ilyen jellegű írások száma meglehetősen csekély. Különösen fájó, hogy Magyarországon kevés ilyen írás születik, ha arra gondolunk, hogy mindeközben Európa nyugati országaiban egyre élénkülő, sokszínű diskurzus folyik a témában. Ahhoz, hogy ezen külföldi vélemények hatása (avagy hatásának hiánya) vizsgálható legyen, meg kell ismernünk ezen előadások, publikációk, cikkek lényegét, így ezekkel külön fejezetben foglalkozom.

A műemlékvédelemben történt változások nem csak a helyreállításokban és írott véleményekben, hanem az intézményi háttérben is tetten érhetők. A Bizottság működése egyre szakszerűbbé vált, rendre gyarapodtak a gyűjtemények, a műemlékvédelem érdeklődési körei kitágultak. A bizottsági tagok mindennapi munkája során olykor csak a hangsúlyok eltolódása,

---

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium MIB és MOB iratai a MOL épületét 1956-ban ért bombatalálat miatt elégték, így a valóban beküldött jelentések nem, csak azok bizottsági iratanyagban maradt leiratai/piszkozatai kutathatók.

máskor belső feszültségektől sem mentes véleményütköztetés jelezte az átalakulás erővonalait. Dolgozatomban mindezt szintén külön fejezetben tekintem át.

I.2. Czobor Béla, a bizottsági előadó — az időbeli lehatárolásról

A dolgozatomban vizsgált korszak első megközelítésben 1889-1904 közötti másfél évtized lett volna, mely Czobor Béla (1852-1904) Bizottságban betöltött előadói tisztségének időszaka. E tizenöt év kezdetét a poszton Czobor elődje, Henszlmann Imre halála, végét Czobor Béla halála jelöli ki. Amint látni fogjuk, 1889 mégsem csak az előadói székben való személyváltozást, hanem egyben intézmény- és tudománytörténeti fordulópontot is jelent.

Czoborról keveset tudunk. Az egyik leghosszabb, életét, munkáját összefoglaló és méltató írás a nekrológja,² mely egyben irodalmi munkásságát is közli³. Czobor a székesfehérvári ciszterci gimnázium után a budapesti központi szemináriumban tanult, melynek rektora ekkor Ipolyi Arnold volt. Czobort 1875-ben szentelték pappá, majd egy hónapnyi káplánkodás után Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója a Múzeumhoz kérte segédörnek. 1877-től, 25 évesen az egyetemen — a katedrán Rómer Flórist váltotta — a keresztény műarcheológia és szimbolika magántanára, majd húsz év után tanára lett. 1886-1888 között a már nagyváradi püspök, Ipolyi meghívására a nagyváradi szeminárium rektora és a keresztény műrégészet tanára volt. Henszlmann Imre 1888 decemberében bekövetkezett halála után lett a MOB előadója. 1881-től az Akadémia levelező tagja, 1899-től rendes tagja volt. Számos kiállítás szervezésében vett részt, így az 1879. évi székesfehérvári kiállítás, az 1881. évi országos magyar nőipar, 1884-ben az ötvösmű, 1885-ben a budapesti országos kiállítás, majd az 1896. évi ezredéves országos kiállítás szervezésében működött közre, s tőle származott az 1900-as párizsi világkiállítás magyar pavilonjának koncepciója is. Az 1880-1886 között évenként megjelenő Egyházművészeti Lap szerkesztője, és egyben legtermékenyebb szerzője volt. Az itt megjelentetett cikkeinek zöme egyházművészeti / iparművészeti témájú, műemlékekről jóval kevesebbet publikált.

Személye rendre felmerül a műemlékvédelem történetével foglalkozó írásokban, azonban többnyire csak szüksézáuan, mint hivatalát ellátó munkatárs jelenik meg. Hasonló

² BÉKEFI 1905, pp. 289-322.

³ Czobor termékeny szerző volt; összesen 241 írása jelent meg. Irodalmi munkásságát Garami Gréta dolgozta fel. Az Egyházművészeti lapok 1880–1887 között megjelent számainak teljes tartalomjegyzéke: GARAMI 2003 pp. 147–201.

módon jelenik meg Kerny Teréziának a Szent László ikonográfia 19. századi feltámasztásáról szóló tanulmányában is:⁴ jóformán csak mint Ipolyi szárnysegédje szerepel.

Magánéletéről a legtöbbet Gábor Eszter cikkéből⁵ tudunk meg. Házát, melyet Palóczy (Platzer) Antal tervei alapján 1884-ben a Lendvay utcában épített fel, végrendeletében nyolc kiskorú gyermekre hagyta, anyjuknak, Salamon Margitnak pedig haláláig tartó haszonélvezetet biztosított. A gyermekek apja, amint erre Gábor Eszter kutatása minden kétséget kizáróan rámutat; Czobor. Az özvegy a családfő halála után nyilvánvalóan pénz szűkében lehetett, így Czobor halála után másfél évvel Forster Gyulához, a Bizottság elnökéhez fordult Czobor könyvtárának eladása ügyében, majd a házra kölcsönt vett fel, végül 1909 és 1910 között eladta a házat. Kevésbé valószínű, hogy az özvegy ilyen körülmények között Czobor hagyatéka egybentartásáról és méltó elhelyezéséről gondoskodhatott. Az is elképzelhető, hogy a kilenc gyermekével (egyikük Czobor halálának idején már nagykorú, ezért maradhatott ki a végrendelezből) és azok anyjával saját házában élő Czobor nem volt kedvelt az egyházi vezetők körében, így hagyatékát sem az esztergomi érsek, sem a székesfehérvári püspök nem kívánta befogadni, ezért a hagyaték elkallódott.⁶

Steindl az 1889 február 12-én tartott bizottsági ülésen e szavakkal javasolta Czobort az előadói tisztre: „az előadónak nem csak irodalmilag képzett egyénnek de régésznek is kell lenni — oly férfi hiányában aki egyúttal építész is lenne — [...] az előadói állás betöltésére Dr. Czobor Béla hozassék javaslatba”.⁷ E szavak Steindl által a pozícióra fantáziált „techniarcheológus” elérhetetlen ideája ismeretében tulajdonképpen elismerő dicséretnek számítanak.

Személye kutathatóságát — avagy kutathatatlanságát — tükrözi talán az is, hogy a művészettörténet-írás nagy alakjainak három kötetes esszégyűjteményéből⁸ Czobor hiányzik, míg például a poszton őt követő Éber László portréját megtaláljuk. Lővei Pál vonatkozó előadása⁹ is csupán rövid, tömör, lexikoncikk-szerű összefoglalásban emlékezik meg róla. Nála

⁴ KERNY 2005, pp. 331–362.

⁵ GÁBOR 2007, pp. 31–40.

⁶ A hagyaték után kutatva felmerült, hogy esetleg a hozzá mindvégig méltányos Ipolyi miatt Nagyváradra kerülhetett. 1960-ban a Nagyvárad Egyházi Levéltár állományának mintegy 80%-át államosították, köztük a papi és főpapi anyagokat is. Ez az anyag ekkor átkerült a Nagyvárad Állami Levéltárba, azonban az átvételkor nem készült jegyzék az átvett anyagról, így azt sem lehet tudni, mit szállítottak el. Az átvétel előtt csak a főpapi iratokról készült jegyzék, Czobor hagyatékáról tehát akkor sem készült volna, ha az történetesen Nagyváradra került. A Nagyvárad Állami Levéltárral történt többszöri kapcsolatfelvételi kísérleteim eredménytelenek maradtak.

⁷ BORSOS 1984, p. 40.

⁸ MARKÓJA – BARDOLY 2007 47. 48. 49. kötet

⁹ LŐVEI 1993, pp. 78–79.

hosszabban ismertette személyét és méltatta munkásságát Borsos Béla tanulmánya¹⁰. Életművéről átfogó értékelés nem született.

Személye és működése Szakács Béla Zsolt tanulmánya¹¹ kapcsán került a látókörömbé. Amint Szakács rámutat, Czobor hivatali idején jelentős változások történtek, Czobor pedig olykor motorja ezeknek az eseményeknek. Czobor előadói tisztsége alatt bekövetkező fordulatot Szakács a következő összetevőkre bontotta: a konzerválás-restaurálás-helyreállítás-felújítás-állagmegóvás teoretikájában történt változás; a kutatás, dokumentálás, szakszerűség területén történt változás; gyűjteményi fejlesztések; valamint szervezeti és működésbeli változások.

Czobor megítélésének bizonytalanságát tükrözi, hogy — amint erre Szakács is rámutatott — Horler¹² még másképp ítélte meg Czobor tevékenységét: „Tizenöt évet töltött el a bizottság előadói tisztségében gróf Zichy Jenő elnökségének végén, de úgy tűnik, hogy Henszlmann egyéniségét nem tudta pótolni, és a korszak meghatározó, előremutató egyénisége a vezetésben nem ő, hanem a másod elnökként működő Forster Gyula volt.” Az ítélet-szerű mondat hangsúlya azonban valószínűleg inkább Forster jelentőségének kidomborításán van, nem pedig Czobor kétségtelen érdemeitől való megfosztásán¹³.

Első terveim szerint tehát Czobor személyére és munkásságára nagyobb hangsúlyt fektettem volna dolgozatomban. A kutatáshoz elengedhetetlenül szükség lett volna hagyatékára, mely azonban — akár megsemmisült, akár lappang, de — nem áll rendelkezésünkre. Mindezek miatt dolgozatom főszereplője nem lehet Czobor Béla, így a vizsgált folyamatot kevésbé tudom személyéhez kötni. Az időbeli lehatárolás, amit hivatali tisztsége kezdete és vége jelent, ha nem is válik szimbolikussá, mégis túlmutat a pusztán hivatali időszak konstatálásán.

Azonban nem ez volt az egyetlen oka annak, hogy a vizsgált évkört kibővítettem. A kutatási eredmények hamar megmutatták számomra, hogy másfél évtized túl rövid idő ahhoz, hogy egy tudomány életében történő változások kimutathatók legyenek; a változások hosszabb periódust vizsgálva jobban kirajzolódnak. A lassan és átmenettel változó tendenciákra csak értelemszerűen lassan reagálhat egy olyan tudomány, melynek (egyik) végeredménye épületek helyreállítása. Ez könnyen belátható, ha arra gondolunk, hogy például a budavári

---

¹⁰ BORSOS 1984, pp. 41-42.

¹¹ SZAKÁCS 2011a, pp. 105-113.

¹² HORLER 1996a, p. 107.

¹³ BARDOLY 2012b, pp. 72-73.

Nagyboldogasszony-templom helyreállítása 22, a lébényi templomé mindent egybevéve 32 évig tart. Mindezek miatt a vizsgált periódus kezdő időhatárát a Műemlékek Ideiglenes Bizottságának alapítására, 1872-re helyezem át.

1.3. A műemléki gondolat változása a műemlékvédelemtörténet-írás tükrében

A magyarországi műemlékvédelem történetére, intézményére és működésére történő első önreflexió Forster Gyulához köthető, aki 1883-tól — többek között — a műemlékekre vonatkozó ügyek miniszteri tanácsosa, majd 1883-tól alelnöke, 1906-tól pedig elnöke volt a Bizottságnak-nak, így az eseményeknek nem csak közeli szemtanúja, de aktív alakítója is volt. Forster még saját elnökletének idején három részben írta meg a hazai műemlékvédelem addigi történetét¹⁴. E három jelentés elsőkézből származó, szinte kizárólagos forrás és tudománytörténet is egyben. A sorban ez első írás 1847-től ismertette a műemlékvédelem történetét. Jóllehet, a jelentés részletezettebbé válik amikor ahhoz a korhoz ér, aminek Forster maga is aktív résztvevőjévé vált, ugyanakkor a műfaj szikársága, a korra jellemző pozitivisták történelemszemlélet és a vizsgált periódus óta eltelt idő rövidege sem kedvezett annak, hogy az eseményekről mélyebb értékelést adjon.

A műemlékvédelem módszereiben, elveiben bekövetkező változások jelentőségét, a szemlélet lassú változását Forster egy másik, szintén 1906-ban írott, hiánypótló tanulmányában¹⁵ hangsúlyozta ki. Az akkor már több, mint két évtizede a műemlékvédelemben tevékenykedő Forster a kézikönyvben áttekintést nyújt Európa műemlékvédelmének történetéről és tendenciáiról, emellett saját állásfoglalását is megfogalmazta, mely kivezetett a purizmus és historizmus szemléletmódjából.

Egy helytálló értékelés kiérleléséhez tehát történelmi távlat is szükséges, azonban a kellően hosszú idő nem mindig elegendő, amint ezt a zsámbéki templomrom Möller István által 1889-ben végzett konzerválásának értékelésében történt változás is mutatja. Amint később látni fogjuk, Lővei Pál 1996-ban született tanulmánya¹⁶ utólagosan helyezi más — és helyes — megvilágításba a zsámbéki helyreállítást.

Borsos Béla tanulmányai¹⁷ az elsők, amely a műemlékvédelem hőskoraként is emlegetett időszakot a gyűjteményei gyarapodásának szempontjából vizsgálták. Borsos a

¹⁴ FORSTER Gyula 1905; valamint FORSTER 1913; és FORSTER 1915

¹⁵ FORSTER 1906

¹⁶ LŐVEI 1996, pp. 39–58.

¹⁷ BORSOS 1984, pp. 33–51.

Bizottság működésének kulisszái mögé tekintve a felróható hibák okaként Henszlmann és Geduly betegségét nevezte meg, majd rámutat, hogy Henszlmann halála után a műszaki és humán képzettségű tagok között felszínre kerültek a személyi ellentétek, melyek végül a szervezeti felépítés és a működésmód átalakuláshoz vezettek.

A magyar műemlékvédelem komplexitásra törekvő, átfogó történetírása az 1996-ban rendezett *A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846-1949* című kiállításához kapcsolódóan látott napvilágot¹⁸. A tanulmánykötet releváns változást hozott a korábban sziget-szerűen létezett intézménytörténeti kutatások területén. A tanulmánykötetben Horler Miklós¹⁹ is rámutatott, hogy a purizmus és historizmus tendenciái a képviselőik halála után (Friedrich Schmidt +1891, Steindl Imre +1902) még jó ideig változatlanul folytatódtak. Horler Forsternek tulajdonította az eredményt, hogy a 20. sz. elejére a helyreállítások a szélsőségek felől visszafogottabb irányokba, reális léptékbe terelődtek.

Egy jubileum mindig alkalom a visszatekintésre. Az intézményes magyar műemlékvédelem 140. évfordulójának évében három tanulmány²⁰ is született a témában. Bardoly István a hazai műemlékvédelem történetét messzire futó asszociációk mentén látta el további részletekkel.

A műemlékvédelem intézménye történetének és a műemléki gondolat változásának kutatása folyamatosan jelenlévő téma a szakirodalomban. A vizsgált korszakban történő változások komplex és a „kisebb” helyreállítások elemzéséből levonható, átfogó tanúságokra is támaszkodó feldolgozása nem történt meg.

A dolgozatom törzsanyagát jelentő „kisebb” helyreállítások fejezetben adom meg az tárgyalt emlékekkel foglalkozó szakirodalom ismertetését.

I.4. Szóhasználat, a fogalmi apparátus

Érdeemes áttekintenünk a műemléképületeken végzett beavatkozások, eljárások fogalomrendszerét, ennek magyar nyelven történő használatát, jelentését, illetve a szóhasználat változásait, kialakulásának történetét is, elsődlegesen azért, hogy a terminus technikusok jelentéstartalmainak tisztázása révén az esettanulmányok értelmezése könnyebb és pontosabb legyen.

---

¹⁸ BARDOLY - HARIS 1996

¹⁹ HORLER 1996, p. 119.

²⁰ BARDOLY 2012a; és SZENTESI 2012; valamint BARDOLY 2012b

Magyar nyelven először 1959-ben Gerő László írt részletesen a műemléki eljárások módozatairól, meghatározva azok jelentését²¹. Cikkében a *megőrzés, kiegészítés, visszaállítás, helyreállítás, újjáépítés, átalakítás, áthelyezés* fogalmakról írt, példákkal illusztrálva.²²

Gerőt követően, már az egységesnek szánt és differenciált fogalomrendszer megteremtését célozta Horler Miklós 1964-es tanulmánya²³, majd 1967-es²⁴ és 1981-es²⁵ cikkeiben rendszerezte, tisztázta és rögzítette rendszerét.²⁶ Az utóbbi kettőben az 1964. évi tanulmányához képest a fogalmaknak már sokkal inkább definíció-szerű meghatározását adta. Eszerint: a *műemlékhelyreállítás* egy gyűjtőfogalom, alatta mindazokat a beavatkozásokat, munkálatokat értjük, melyeket a műemlék védelmével kapcsolatban teszünk. A *helyreállítás* egyik változata a *konzerválás*, mely a meglévő állapot megváltoztatása nélkül, az emlékek eredeti helyén, eredeti anyagában, eredeti tartozékaival és környezetében való fenntartását,

²¹ GERŐ 1959, pp. 151-176.

²² Definíciója szerint a *megőrzés* „az ásatások fontos munkafázisa a kiásott falak, az újra napfényre jutott falmaradványok állagának biztosítása és bemutatása (konzerválása).” A megőrzés tehát állagmegóvást jelent Gerőnél, ami a konzerválás szinonimája. A *kiegészítés*-t nem határozza meg, csupán annyit ír, hogy „A mai műemlékvédelmi szempont általában ellenzi a képzeleti kiegészítéseket, bármennyire stílszerűek és hatásosak. [...] Az alapelv az, hogy nem elpusztult műveket kívánunk feltámasztani, hanem meglévőket életben tartani, a még ép részek életét meghosszabbítani.” Ugyanitt definiálja az élő és a holt emlék fogalmát is. Eszerint *élő emlék* az, amelyet rendeltetésének megfelelően esetleg attól eltérően, ma is használnak, *holt műemlék*nek pedig azt nevezzük, melyet már sem eredeti rendeltetésüknek megfelelően, sem másként nem használnak. *Visszaállítás* az, amikor az a cél, hogy „oszlopok és más épületrészek felállításával megközelítsük a műemlék eredeti térhatását. [...] Természetesen ebben az esetben sem szabad az emlék teljes kiegészítésére gondolnunk.” Ezzel szemben „a *helyreállítás* már egy teljes műemlékegységre vonatkozik, melyet elformálatlanított, átalakított vagy sérült (égés, robbantás stb) állapotából eredeti állapotába állítunk helyre. A *helyreállítás* is tartalmazhat bizonyos részeiben visszaállításokat és kiegészítéseket.” Gerő itt, a helyreállítás fejezetben, közvetlenül az előző mondat után, a rekonstrukció szinonimájaként említi az újjáépítést: „Amikor a pusztulás egészen nagy mértékű volt (Varsó, Gdansk), akkor *újjáépítésről, rekonstrukcióról* beszélünk”. Később hozzáteszi, hogy az újjáépítés „új anyaggal megújítás” és „az anyag szigorúan esztétikai szempontból érdektelen, felcserélhető”. Az *átalakítást* az indokolja, hogy „a gyakorlat azt bizonyítja, hogy inkább az élő műemlékek fenntartását lehet biztosítani, az épületeket a kor változó igényeinek megfelelően általában kisebb-nagyobb mértékben át kell alakítani.” Az *áthelyezés* teljes lebontást és más helyen való újjáépítést jelent. Fontos megemlítenünk, hogy Gerő nem épít rendszert az általa ilyen módon pontosított fogalmakból.

²³ HORLER 1964, pp. 1-24.

²⁴ HORLER 1967, pp. 447-460.

²⁵ HORLER 1981a, pp. 63-84.

²⁶ Horler 1964-ben írott tanulmánya a romok, tehát a holt műemlékek védelme módszereire fókuszál, „melyek a műemlékvédelem más területeitől sok tekintetben eltérő, sajátos problémákat vetnek fel”. A romvédelemmel kapcsolatos feladatok három kérdésköre: a) a meglévő maradványok konzerválása és állagbiztosítása; b) kiegészítések a rom értelmezése érdekében; c) a rom vagy egyes részeinek gyakorlati felhasználása. A feladatok helyes megoldásának kiválasztásánál szempontként említi a hitelesség, a hozzátétel mértéke és a hozzátétel módja kritériumokat. Mint rokon értelmű kifejezésekről, közös fejezetben ír a *konzerválásról* és *állagbiztosításról*. Meghatározása szerint „a változtatás, ill. hozzátétel nélküli konzerválás a romvédelemnek elvileg a legegyszerűbb, gyakorlatban azonban nem mindig könnyen megvalósítható módja.” Horler részletesen ír a különböző romvédő technikák, szerkezetek és anyagok lehetőségeiről. Külön fejezetben ír az *értelmező kiegészítésekről*, melynek alkérdése az építészeti műformák kiegészítése, ahol a hitelesség és a hozzátétel mértéke szempontjai „differenciáltabb mérlegelést kívánnak”. Az *anastylosis* a kiegészítés speciális eseteként kezeli.

tehát állagmegóvását célozza. Az „eredeti” kifejezés alatt, a „korábbi, történeti” jelentést értjük. A *helyreállítás* másik változata a *restaurálás*, mely a meglévő állapot megváltoztatásával jár, célja az emlék esztétikai és történeti értékeinek feltárása és hatásos érvényesítése. Amint Lővei felhívja a figyelmet: „Hangsúlyozni kell, hogy az idézetekben szereplő »restaurálás« nem a mai magyar és a nemzetközi gyakorlatban restaurálásnak nevezett festmény- és tárgyrestaurálás!”²⁷ A két szó közötti különbséget, avagy éles ellentétet a Dehio-féle jelmondat világítja meg: „Konzerválni és nem restaurálni!”. Horlernél a restaurálásnak hat módja van, ezek a *bontás*, a *rekonstrukció*, a *kiegészítés*, az *anastylosis*, az *újjáépítés* és az *új hozzátétel*. A *bontás* során eltávolítjuk a művészi igény nélkül készült, illetve az értékesebb periódus érvényesülését akadályozó hozzáépítést, illetve egy rész bontására sor kerülhet, ha műszaki állapota, szerkezeti szerepe, állékonysága leromlott. A *rekonstrukció* során egy emlék ma már nem létező, korábbi állapotát igyekszünk megalkotni. Ennek egyik fajtája az *elméleti rekonstrukció*, másik fajtája a megépített, azaz *megvalósuló rekonstrukció*. *Kiegészítésnek* nevezzük amikor az emlék egy kis mértékű, hiányzó részét a meglévő, eredeti részek alapján elkészítjük, pótoljuk. Ennek célja az esztétikai egység megteremtése, a didaktikai értelmezés vagy a statikai biztosítás lehet. Az *anastylosis* visszaállítást jelent, és a művelet lényege, hogy egy romba dőlt emlék (-részlet) eredeti elemeit, töredékeit (feltételezhető) eredeti helyükre, minimális kiegészítéssel állítjuk vissza. Horler szerint az *anastylosis* szélsőséges eseteként értelmezhetjük az *áthelyezést*, melynek során az emléket elemeire bontjuk, majd másutt újra összeállítjuk. *Újjáépítésnek* nevezzük az emlék új anyagokból való elkészítését. Oka lehet, ha az emlék része vagy egésze teljesen megsemmisül, ennek megfelelően lehet az újjáépítés teljes vagy részleges. Az *új hozzátétel* során olyan új építészeti részleteket, szerkezeteket építünk az emlékebe bele vagy hozzá, amik korábban ott sohasem voltak. E fogalmak egymáshoz való viszonya az alábbi hierarchikus rendben foglalható össze.

A műemlékhelyreállítás módjai:

1. Konzerválás
2. Restaurálás
  - 2.1. Bontás
  - 2.2. Rekonstrukció
    - 2.2.1. Elméleti rekonstrukció
    - 2.2.2. Megvalósuló rekonstrukció
  - 2.3. Kiegészítés

---

²⁷ LŐVEI 2014, p. 42

2.4. Anastylosis (extrém esetben: áthelyezés)

2.5. Újjáépítés

2.5.1. Részleges

2.5.2. Teljes

2.6. Új hozzátétel

A műemlék épületen végzett eljárások értelmezésére dolgozatomban magam is Horler 1976. és 1981. évi cikkeiben definiált és máig érvényes terminológiát és rendszert használom.

Horler fogalomrendszerét vette át Román András is, aki 1992-ben egy vitairatban²⁸, majd 2004-ben könyvében²⁹ tisztázta az általa helyesnek tartott szóhasználatot.³⁰ Román nem csak szellemiségében, hanem szóhasználatában is igyekezett a nemzetközi tendenciákhoz igazodni. Amint a *helyreállítás* kifejezésről írta: „tudomásom szerint ilyen szó se az angolban, se a franciában nincs, de legalábbis nem használatos. A németek ismerik ugyan a *Wiederherstellung*-ot, de a mai szakirodalom nem használja. Ne kreáljunk tehát olyan fogalmat, ami a legelterjedtebb nyelveken nem értelmezhető”.

A különböző országok (különböző nyelvek) által a műemléki helyreállítási módzatokra használt (szak)terminológiák sorát Zsembéry Ákos tekintette át és értelmezte értekezésében; sorra vette a német, az olasz és az angol alapfogalmakat³¹. Az általa adott thesaurusból is kitűnik, hogy a fogalomhasználat és ezen fogalmak jelentéstartalma, illetve az általuk lefedett eljárások, beavatkozások és módszerek országonként (nyelvenként) olykor lényegi különbségeket mutatnak. Ezek a különbségek szemléletbeli eltérésekről is tanúskodnak. Ismertetésük kívül esik ennek a dolgozatnak a keretein — a terminológia jelentéseivel idegennyelvű szakirodalom olvasásakor érdemes tisztában lenni — ugyanakkor meg kell

²⁸ ROMÁN 1999, pp. 162-163.

²⁹ ROMÁN 2004, pp. 39-42.

³⁰ A helyreállítás szerinte is — amint 1992. évi írása címében azonnal egyértelművé teszi — konzerválás és/vagy restaurálás lehet. Okfejtésében a Velencei Chartára hivatkozik, amikor kijelenti, a restaurálás fő kritériuma a vizuális állapot megváltoztatása. „Summa summarum: a restaurálás az olyan helyreállítás, amelynek során a műemlék képe lényegesen megváltozik. Lényegesen: ezt már én teszem hozzá. Ha egy feltárt alapfalra egy téglasort ráfalazunk, attól az még nem restaurálás. Hanem konzerválás. Mert ezt olyan helyreállításnak tartom, amelynél a műemlék képe nem változik.” A rekonstrukciót ő sem tartja önálló helyreállítási módszernek, az anastylosist pedig ő is a restaurálás egyik lehetőségeként veszi számba. Amint fogalmaz: „Minden szakmának megvan a maga kifejezése, és ami abban nem szerepel, attól idegenkedik. Így vannak általában a műemlékesek a *felújítással* és a *tatarozással*. Az építőiparban, épületfenntartásban használatosak ezek, a műemlékek helyreállítása során nemigen.”

³¹ ZSEMBÉRY 2009

jegyezni, hogy a meghonosodott idegen szavak magyar nyelvben elnyert jelentése olykor eltér az eredeti jelentéstől.³²

Amint Zsembery a disszertációjában, úgy 1994. évi kandidátusi értekezésében³³ Mezős Tamás is a holt műemlékek kezelési módozatait taglalta, a kettejük által használt fogalomrendszer is összhangban áll egymással.³⁴

Fentiek mellett ismerjük a köznyelvben elterjedt *renoválás*³⁵, *tatarozás*, *felújítás*, kifejezéseket, melyek az épület karbantartásával, fenntartásával kapcsolatosan használt, rokon értelmű kifejezések, illetve a *rehabilitálás*-t, melyek ismét a helyreállításhoz vezetnek vissza minket.

Fentiek tükrében érdemes figyelmet fordítanunk a 19. sz. végi szakmai szóhasználatra is. Ez már csak azért is szükséges, mert a dolgozatomban használt szókészlet és annak jelentéstartalma némileg eltér attól, amivel a 19. század végi MOB-iratokban találkozhatunk. Az iratokból kiolvasható szóhasználat a fent meghatározottakhoz képest kevésbé tűnik konkrétan. Ennek egyik oka, hogy a magyar műemlékvédelem vizsgált korszakában a használt fogalomrendszer szigorú definiálása akkor még nem történt meg, ebből kifolyólag a szakszavak jelentése az épp megnyilatkozó, vagy fogalmazó szakemberenként eltérő lehet; másik oka, hogy

³² Így például az angolban a *conservation* a helyreállítási tevékenységek összefoglaló neve, míg magyarított megfelelője, a *konzerválás* a helyreállítás egy módja, és az emlék megóvását jelenti. Hasonló módon az angol *restoration* az emlék egy korábbi állapotába való visszaállítását jelenti, mely egyben a későbbi korok hozzátételének eltávolítását is magába foglalja, míg a magyar *restaurálás* szó elsősorban az adott emlék állapotváltozásával (műszaki állapotjavulásával) jár, az értelmezhetőség és az esztétikai/történeti értékek érvényesítése érdekében tett beavatkozást jelent. Talán a legkisebb jelentésbeli különbség az angol *reconstruction* és magyar megfelelője, a rekonstrukció között van; a szó mindkét nyelvben egy emlék ismert korábbi állapotába való (az elmélet megvalósulása esetén: új anyagok bevitelével történő) visszaállítását jelenti.

³³ Mezős 1994, pp. 5-6.

³⁴ E rendszer megegyezik a Horler által kidolgozott és fent leírt rendszerrel. Eszerint a *helyreállítás* az ő fogalmaik szerint is az építészeti emléken végrehajtott valamennyi beavatkozás gyűjtőfogalma. A *helyreállítás* két módja a *konzerválás* és a *restaurálás*, melyeket a Velencei Charta is megfogalmazott 1964-ben. Eszerint a *konzerválás* az emlék megóvását jelenti, lényege a minimálisan szükséges beavatkozások mellett történő megőrzés és fenntartás, mely nélküli/kerüli a meghamisítást, természetesen csakúgy, mint a károsítást, rongálást, bontást is. A *restaurálás* olyan tevékenység, amit az emlék értelmezhetősége, valamint állapotjavítása érdekében teszünk. A *restaurálás* egyik fajtája az anyagában, felületében történő *kiegészítés*, pótlás. Ide soroljuk az *anastylosis*-t, melynek során a megtalált eredeti maradványokat — vélhetően — eredeti helyükre állítjuk vissza. A *restaurálás* másik fajtája a *megerősítés*, melyre szerkezeti, statikai, állékonysági okokból lehet szükség. A *restaurálás* további módja a *rekonstrukció*, mely egy korábbi állapot (elvi, részlegesen-, vagy teljesen megvalósuló) megalkotását megépítését jelenti. Zsembery a restaurálás egyik válfajaként említi a *revitalizációt* is, ami az funkcióját veszített épület újrashozzását, és az ehhez szükséges, a restaurálás kereteibe sorolható beavatkozásokat jelenti.

³⁵ „Az aktualizáló, a modern szemléletre felkészítő, tehát a városképbe beillesztő, múzeumi kiállításra alkalmassá tevő, reprodukálásra érett preparáló beavatkozások közül nyilvánvalóan a renováció szó jelzi a legenyhébbet, hiszen szó szerint helyreállítást, már eltűnt összefüggések visszaállítását, pl. ledőlt tárgynak újbóli felállítását jelzi, a restauráció szó eleve újjáalkotást, szó szerint újjáépítést, de legalábbis a szétesett részek újraegyesítését.” jelenti. MAROSI 1998, pp. 353-368.

a szakszavak használata és (köznyelvi) jelentése mára esetenként megváltozott. Ezt a szöveghelyek kiemelésével szemléltethetjük.

Így például a következő, Czobortól származó szövegrészben a „*reconstruálni*” kifejezés mai szóhasználattal élve sokkal inkább egy épp most tönkrement épületszerkezet *újjáépítését* jelenti, melyre „összeroskadás” esetén volna szükség, mint elméleti rekonstrukció alapján történő egy az egyben való bemutatásra. „Attól sem kell tartani, hogy a budavári templomnál, úgy, mint a kassainál, a pillérek összeroskadnak, s akkor a templomot nem restaurálni, de reconstruálni lesz szükséges.”³⁶

Szintén a „reconstructio” terminus-szal találkozunk a következő szövegben, ami ebben a szerepében — a pécsi dómon a 19. sz. végén végrehajtott építészeti tett ismeretében — egy a korábban ott állott helyén (és helyett) egy teljesen új épület felépítését, vagyis újjáépítést jelent. A szóhasználat pikantériája, hogy ez a szövegrész szintén Czobortól származik, ugyanazon évben. A kifejezés mai jelentése és az idézett mondatban való jelentése közötti különbség akkor is szembeszökő, ha számításba vesszük, hogy Czobor vélhetően eufemizál, esetleg jóhiszeműen jósolja meg az elkövetkező történéseket. „A restauratio, vagy — ami a pécsi dómnál sokkal helyesebb kifejezés — a reconstructio csak egyet tűz ki célul: visszaadni az épületnek azon ősi alakot, külső és belső fényt, hajdani styljét, egyöntetűségét, mellyel az eredetileg bírt.”³⁷

A MOB iratokban Czobor a pozsonyi ferences templom tornya kapcsán egyidejűleg, egymás szinonimájaként használja a „reconstructio” és a „restauratio” kifejezéseket, mely gyakorlat különösen annak fényében beszédes, hogy ekkor már tudják, legalább részben újjáépítésről lesz szó. „Továbbá a torony helyreállításáról részletes terv- és költségvetés, mely utóbbiban a művezető építésznek járó tiszteletdíj [...] feltüntetendő, készíttessék, hogy ennek alapján a helyreállítás költségei tekintetében a restauratio költségei biztos alapra fektethetők legyenek...”³⁸

Tandor Ottó az ócsai templom helyreállításáról írott cikkében a „konzerválás” kifejezést a szerkezeti megerősítés szinonimájaként használja. „Ha csak a templom konzerválása a cél, a főapszist részben meg kell újítani, alapjait alá falazni; az előtte álló nyílást ideiglenesen elfalazni, ennek záradékát helyrehozni, megfelelő gyámpillérét kellő helyére áttenni, oromfalát pedig a tetőzárás végett kiépíteni... [...] (mellyel) az egyház nagyobb mértékű pusztulását

³⁶ Czobor 1885a, p. 115.

³⁷ CZOBOR 1885b, p. 199.

³⁸ MOB-iratok, 1894/102

elodázzuk, mert a minden ízre kiterjedő gyökeres javítás előbb-utóbb elkerülhetlenné válik.”³⁹

Másutt a „helyreállítás”, a „kitatarozás” és a „kijavítás”, sőt, a „felépítés” szavakkal találkozunk egyazon templom kapcsán a MOB-iratokban. A százdi katolikus egyházközség ezekkel a szavakkal kér segítséget a Bizottságtól: „...méltóztatnék teljesen roskadozó állapotban levő s mint közveszélyes épület már 1897 év február 15-ike óta hatóságilag bezárt temploma [...] újra felépítéséhez [...] segélyt nyújtani [...] mert a düledező Százdi r. kath templom...”⁴⁰ stb. Felterjesztésében Czobor visszafogottabban tolmácsolta az ügyet. Szóhasználata akkor is figyelemre méltó, ha feltesszük, hogy a százdi egyházközség drámai hangvételű levele kissé túloz. „...a százdi rk. régi templom *kijavítására* segélyt [...] kér. ...a templom *kijavítási* költségeire 300 forintnyi segélyt... Ezen felül a bizottság a templom *kitatarozási munkálatainak* vezetését Sztehlo Ottó másodépítészre bízta...”

Ugyanakkor a mai szóhasználatnak is megfelelően „tatarozás”-ként említik a zólyomi vár kápolnájának egyszerű kifestését (meszelését).⁴¹ Van, ahol a MOB iratokban a „restaurationális” határozószóval találkozunk.

Fentiekén túl foglalkoznunk kell egy további kifejezéssel, mely a MOB iratokban oly gyakran előforduló „stylszerű helyreállítás”. A kifejezést „a műemlékek fentartásáról” írott 1881. évi XXXIX. törvénycikk is használja. Abból, hogy a jogszabály a kifejezést nem definiálja, arra következtethetünk, hogy jelentése a kortársak számára egyértelmű volt és nem szorult meghatározásra. A kifejezéssel számos esetben találkozhatunk a MOB iratokban is. A különböző fogalmak szabad behelyettesíthetőségét tükrözi az is, hogy a „stylszerű” szóhoz a „helyreállítás” mellett kapcsolódik a „restauráció”, a „tatarozás”, a „megújítás”, illetve a „kiépítés” is. A szóösszetétel azonban mindig ugyanazt jelentette: purista helyreállítást, stílustiszta kiépítést. Ahogyan azt a pozsonyi koronázási dóm ügye kapcsán használták: „külsőjének egyöntetű helyreállítása”.⁴²

A „stylszerű helyreállítás” ellentétpárjával, a „stilszerűtlen ujitás”-sal Myskovszky Viktor *Memorandum*⁴³-jában találkozunk, méghozzá a *renováció* szinonimájaként. Ebben az értelemben tehát a renováció pejoratív értelmű, és — amint ez a szöveggörnyezetből kiderül — a stylszerű helyreállításnál alantasabb és károsabb eljárás. „Oly műemlékek, melyek helytelen, szakavatlan és stilszerűtlen ujitás — renováció — által eredeti jellegüktől teljesen

³⁹ TANDOR 1895, pp. 1-9.

⁴⁰ MOB-iratok, 1899/37

⁴¹ MOB-iratok, 1900/312

⁴² MOB-iratok, 1898/272

⁴³ MYSKOVSZKY 1898, p. 209.

megfosztattak s így műtörténeti becsesel már nem bírván, részben szintén elpusztult műemlékeknek tekinthetők.”

Henszlmann *Különvélemény*⁴⁴-ében a budavári Nagyboldogasszony-templom tornya kapcsán így írt: „Felhozatott, miszerint [...] itt nem lehet szó újra építésről, hanem csak restaurációról...”, illetve később: „a bizottságnak nem újraépítést, hanem csak restaurációkat eszközölő hivatását...” A szóhasználat egyrészt mutatja, hogy az újjáépítést nem a restaurálás egyik lehetséges válfajaként értelmezte, másrészt, hogy a restaurálást a szó köznyelvi értelmében, az újjáépítésnél kisebb horderejű beavatkozásként, (kisebb) állapotjavításként használta, és ez az, melynek elegendő voltát Henszlmann kétségbe vonta.

---

⁴⁴ HENSZLMANN 1874b, pp. 41-45.

II. Kisebb műemléki helyreállítások

II.1. Csaroda, református templom

A csarodai⁴⁵ református egyház 1901-ben kérte templomuk megvizsgálását és restaurálását a MOB-tól. Mint leveléből kiderül⁴⁶, Ifj. Lánczy József református lelkész a templom tatarozásához már be is szerezte az építőanyagokat, s tavasszal neki is állt volna a munkálatoknak.

Az addig alig ismert templom első és egyben legrészletesebb ismertetését Entz Géza adta 1955-ben⁴⁷. Tanulmányának fókuszában a templom felépítése, térszerkezete és kifestése, valamint művészettörténeti kapcsolatai állnak, következésképpen az 1900-as évek elején történt helyreállítást csak néhány mondatban említette meg. Részletesebb, tömör összefoglalását adta a helyreállításnak Bodor Imre kutatási beszámolójában⁴⁸. Az általa végzett — a műemléki helyreállítást megelőző — régészeti kutatás elsődleges célja a templom középkori belső járósíntjének és a környező terep egykori szintjének meghatározása volt, valamint további építéstörténeti adatok nyerése, így a századeleji helyreállítást csak az építéstörténet teljessége miatt dolgozta fel.

Amikor 1901-ben a református lelkész a Bizottság segítségét kérte, a Bizottságnak a templomról még nem volt felmérése. Az iratok közt addig csak egyszer tűnt fel a templom, 1872-ben, amikor a vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólítására jelentkezve a munkácsi és szentmiklósi uradalmak ügyésze megküldte a Bereg megyében található templomok jegyzékét. A bizottság a március 14-i rendes ülésén a helyszíni szemlére és egyúttal az épület felmérésére Szthelo Ottót jelölte ki.⁴⁹

⁴⁵ Csaroda község Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében található

⁴⁶ MOB-iratok 1901/118

⁴⁷ „A torony és a templom részbeni helyreállítása 1901-1902-ben történt. 1901-ben szabadította ki Gerecze Péter a középkori és 1642-i falfestmények nagy részét. Ezeket Huszka József 1902-ben konzerválta. Az 1939-i javítás után a műemléki hatóság 1952-53-ban tárta fel a diadalív belső festett díszét és a szentély, valamint hajó addig elfedett festmény töredékeit. A templom héjazatának zsindegyel való javítása és a torony gerendázatának, tornácának helyreállítása 1953 végén történt meg.” ENTZ 1955, pp. p. 215.

⁴⁸ „1901-ben felvetődött az épület megnagyobbításának gondolata. A tervezett templombővítés az északi hajófal kibontását követelte volna. A Műemlékek Országos Bizottságának ezzel kapcsolatos helyszíni vizsgálata során kerültek elő a szentély falképei. Utóbbiak restaurálásán kívül a Bizottság újjáépíttette a támpillérek romos végződéseit, eredeti alakjában megújította a toronysisakot, a lelkészt és az egyházközséget pedig eltiltotta a templomhajó kibővítésétől. Ugyanakkor a XVII. századi falfestést a diadalív feletti feliratos mező és az északi szentélyfal virágdíszé kivételével világos okker színű meszeléssel takarták el. A torony ablakosztó oszlopai közül a hiányzókat ekkor pótolták és új forgó kakast kapott a torony. 1939-ben újabb renoválásra került sor, majd 1952-53-ban feltárták a diadalív középkori falképeit és az északi karzatoszlop felett a XVII. századi festés részletét.” BODOR 1981, p. 90.

⁴⁹ MOB-iratok 1901/24. 4. sz. ügy

Sztehlo júniusban tett jelentést arról, hogy a templom árpád-házi, a toronysisak és a templom támpilléreinek felső része pedig megrongálódott. A templombelsőben a mészréteg alatt falképeket sejtett, sőt, úgy vélte, a templom külseje is dekoratív módon festve volt. Stehlo javasolta a falképek feltárását, és a tatarozásra 800 korona segély folyósítását. A helyszíni szemle idején — minden bizonnyal a lelkész felvetésére — felmerült a templom bővítésének igénye is, melyet Stehlo csak abban az esetben tartott volna lehetségesnek, ha az északi falon nincsenek falképek⁵⁰. A falképek feltárásával és lefényképezésével dr. Gerecze Pétert bízták meg.

Gerecze az év szeptemberében tett jelentést a falképek feltárásáról. Jelentéséhez 5 db fényképet⁵¹ is mellékelte. A templom kifestéséről így írt: „A templom belsejében négy-öt rend mészréteg alatt mindenütt nagy, szív alakú levelekből álló, ízléstelenül mázolt, vörös és kék ornamentumokat találtam, amelyen a fejr meszelésre festve kívül részint az ablakokat és nagy felületeken foglalják el a mezőket. Ez a festés szabad kézzel készült ugyan, de sem rajza, sem elrendezése semmi féle stílushoz nem tartozik, s teljes föltárására vagy éppen fönntartására gondolni sem lehet. Annyiban mégis érdemet nyert, hogy a diadalív homlokzatán a meszet nagy területen lehámozván megtaláltam egy terjedelmes feliratra keltezése évét, s a templom történetének egyik elég nevezetes mozzanatát. [...] Ezzel az 1642-iki felirattal egykorú a nevezett nagylevelű ornamentumos festés, amelyet mázolója is, mivel csak a meszelésre pingálta rá, egyszerűen >>de albatum<<-nak nevez. Ez alatt az ornamentum, illetőleg ennek fejr meszelésalapja alatt többhelyt megvizsgáltam a falakat és a hajóban és a sanctuarium boltozatán sehol mást, mint többrendű fejr mészréteget, illetőleg vakolatot nem találtam.”⁵² Gerecze tehát a hajóban a festett ornamentika és a mészréteg alatt nem talált korábbi festésnyomokat, jóllehet több helyen is kereste.⁵³

Ezzel ellentétben a feltárás során a szentély három falán a 12 apostol, a keleti ablak oldalfalán Alexandriai Szent Katalin és Szent Erzsébet, az ablak felett pedig a Szenvedő Krisztus alakja került elő. A csarodai egyházközség nem kívánta eltakarni az előkerült kifestést, sőt, nem csak az ornamentals festést, hanem a középkori figurális falképeket is hajlandó volt megőrizni, amennyiben a megcsontított alakok körvonalait kiegészítik. A festést nem hordozó felületeket ellenben az egyházközség újra akarja vakolni, ami minden bizonnyal a meglévő

⁵⁰ MOB-iratok 1901/242; 1901/318

⁵¹ MDK ltsz.: XXXX. A képek Gerecze meghatározásában (MOB 1901/377): a) A templom külseje délnyugatról; b) A templom belsejéből diadalív és felirat; c) A sanctuarium keleti fala a falfestmények összképével; d) Alexandriai Szent Katalin képe az ablakbéllet jobb oldaláról; e) Szent Erzsébet képe ugyanott a bal oldalról.

⁵² MOB-iratok 1901/377

⁵³ A diadalív belső festését, illetve a hajó addig ismeretlen falképeit a műemléki hatóság 1952-53-ban tárta fel. BODOR 1981. p. 215.

vakolat tégláig való leverését jelentette volna. A bizottság Huszka Józsefet bízta meg a falképek körvonalainak kiegészítésével, illetve a falképek színes felvételével⁵⁴.

Gerecze jelentésében azt olvashatjuk, hogy a helyszínen járva a lelkésszel közölte a Bizottság azon határozatát, hogy a templom kibővítésébe nem egyeztek bele. Az egyházközség a kibővítésről lemondott ugyan, de helyette a hajó északi és déli fala mellett húzódó, a meglévő nyugati karzathoz csatlakozó két új fa karzatot és egy, a déli bejárat elé fából építendő előcsarnokot szeretett volna. Az új karzatok — a lelkész tervei szerint — nem a meglévő lépcsőről, hanem kívülről, a déli oldalról az ablakon keresztül lett volna megközelíthető. Gerecze ugyanakkor javasolta, hogy a toronysisak eredeti alakjában készíttessék újra.

Amint arra Gerecze jelentésében utalt, a templom alaprajzát és metszetét Sztéhlo Otto másodépítész ekkorra már elkészítette. Sztéhlo öt tervlapot is készített.⁵⁵ A karzat felé néző keresztmetszeten egy az északi oldalhoz csatlakozó előcsarnok tömegét látjuk, szaggatott kontúrral jelölt tetőfelépítménye a hajó feletti fedélszék gerincmagasságával azonos. Az előcsarnokba a nyugati oldalon nyílik a bejárat, felette párban álló, félköríves záródású ablak látható. Ezek és az észak felé nyíló, metszetben látszó ablaka a hajón látható ablak parapetmagasságával és kávakialakításával azonos. A toldaléktömeg rajza alatt a „szándékolt bővítés” feliratot olvashatjuk. Az alaprajzon a bővítés falkontúrjainak csak szaggatott vonallal jelölt indítását látjuk, az északi faltesten belüli szaggatott vonalakat a tervezett faláttörés kávainak tekinthetjük. Mind az alaprajzon, mind a keresztmetszeten sraffozott és színezett a meglévő épület fala, és üres a tervezett bővítés falteste. A bővítés terve a többi rajzlapon nem jelenik meg. A templom toronysisakja a rajzon az akkori⁵⁶ és egyben a ma is látható kialakítást mutatja.

1902 márciusában az Államépítészeti Hivatal közvetítette a Bizottságnak a csarodai egyházközség igényét, hogy a famennyezet (korhadtt) deszkázatának cseréjéhez járuljon hozzá, illetőleg ennek költségeinek fedezetéről gondoskodjék. A Bizottságnak elvi kifogása a csere ellen nem volt, válaszlevelük fókuszában a költségvállalás elhárítása állt⁵⁷. Az egyházközség 1902. július 25-én a Bizottságnak írott levelében kilátásba helyezte, hogy amennyiben a

⁵⁴ Huszka József 1902 augusztusában 4 lap színes másolatot, 2 fényképet és számos „pauzát” készített a falfestményekről MOB-iratok 1902/422. „A bemutatott színvázlatokat a bizottság behatóan megsejmlélvén azokat igen sikerültnak találja...” MOB-iratok 1902/473

⁵⁵ MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: 832-836. A szignált lapokon 242/1901 iratszámot találjuk. A tervlapok a következők: déli homlokzat; hosszmetset dél felé; keresztmetset a karzat felé a tervezett bővítéssel a déli oldalon; alaprajzok: földszint, karzatszint, torony I. em, torony II. em; nyugati és keleti homlokzat;

⁵⁶ A templom talán legkorábbi ábrázolása egy fametszeten látható: LEHOCZKY 1863, p. 308. Az ábrázoláson látható a szentély melletti déli támpillér leromlása is.

⁵⁷ MOB-iratok 1902/104

többletköltségre fedezetet nem talál, úgy kénytelen lesz a ledőléssel fenyegető templomtornyot lebontani⁵⁸.

Amint láttuk, a bővítés lehetőségét a tervrajzok készítésének idején Sztehlo még ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az északi falon nem lehet belső kifestés. Jóllehet Gerecze az északi falon nem talált középkori kifestést — az itt lévő 17. századi kifestést pedig nem találta értékesnek — a templom bővítéséről — a lelkész szándékával szemben — mégis hamar lemondtak: a helyreállítási program az állagmegóvási munkákra és a toronysisak megújítására korlátozódott. (Hasonlóan nem engedélyezték a lelkész karzatbővítésre és annak külső oldali megközelítésére vonatkozó ötletét sem.) Nem tudjuk pontosan, hogy anyagi, vagy elvi okai voltak-e annak, hogy a szerényebb, kizárólag az állagmegóvást célzó program valósult meg Csarodán. Azonban az, hogy a bővítés lehetőségéről való döntést Gerecze a Bizottság hatáskörébe vonta — és az egyházközség anyagi lehetőségeitől függetlenül megtiltotta — mégis csak az elvi okokra enged következtetni.

II.2. Harina, evangélikus templom

Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Consistorium 1871 április 13-án fordult először a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez harinai⁵⁹ temploma stílszerű helyreállítása ügyében⁶⁰.

A csarodai templomhoz hasonlóan a harinait is Entz Géza ismertette először 1954-ben⁶¹. Tanulmányának építéstörténeti részében részletesen feldolgozta a templom 19. sz. utolsó negyedében történt helyreállítását. A történeti rész végén megjegyezte: „A harinai templom múlt századvégi helyreállításának bővebb ismertetése nemcsak e fontos árpádkori egyház építéstörténete szempontjából érdekes, hanem a műemlék helyreállítások tekintetében is sok, sajnos többnyire szomorú tanulsággal szolgál.”⁶² Ezeket a tanulságokat azonban tanulmányában nem vonta le; részletekbe menő leírása csupán azt célozta, hogy egyértelműen megkülönböztesse a korábbi (középkori) periódust az újjáépített részekről. Forster Gyula leírásának zömét is a helyreállítás viszonyosságainak ismertetése tette ki⁶³.

A harinai evangélikus templom 1872 októberében bukkant fel először a Bizottság ügyei között, amikor az erdélyi evangélikus egyháztanács az iránt érdeklődött, hogy Steindl Imre

⁵⁸ MOB-iratok 1902/343

⁵⁹ Harina (románul Herina, németül Münzdorf, szászul Minzdref) falu Romániában, Erdélyben, Beszterce-Naszód megyében.

⁶⁰ MOB-iratok 1891/81

⁶¹ ENTZ 1954, pp. 20-33.

⁶² ENTZ 1954, p. 33.

⁶³ A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta 1867-1902, Harina. In: FORSTER 1905, pp. 25-26.

milyen feltételek között vállalná a templom restaurálásának felügyeletét. Steindl azt válaszolta, hogy segédjét, Piacsek Gyulát küldi el helyszíni szemlére, s csak az ő jelentése után tud erről dönteni⁶⁴. A kiszállásra valószínűleg nem került sor; mivel arról jelentés nem született.

Ugyanebben az évben az országgyűlés 3000 forintot szavazott meg a templom helyreállítására⁶⁵. A bizottsági jegyzőkönyv megemlékezett róla, hogy az összeget az evangélikus szuperintendensnek el is küldték, de a Bizottságnak nem volt róla tudomása, hogy mi történt az ügyben.

A templom restaurálásával kapcsolatos terveket és iratokat csak hat évvel később küldte meg a Bizottságnak a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az iratokat Schulek Frigyesnek adták ki véleményezésre⁶⁶.

Feltehetően nem a bizottsági ügymenet ebben az időben még szűkszavú dokumentálása az oka annak, hogy a harinai templom helyreállításáról csak újabb két év elteltével hallunk. 1881 márciusában a vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólította a Bizottságot, hogy a templomról még 1879 áprilisában kért jelentést mielőbb küldje meg. Az ezidőtájt Vajdahunyadon dolgozó Schuleket a Bizottság felszólította, hogy legközelebbi kirándulása alkalmával Harinára is menjen, és vizsgálja meg a templomot⁶⁷. Ez nem történt meg, így a miniszter 1885 nyarán ismét megsürgette az immár hat évvel korábban kért jelentést.

A bizottsági jegyzőkönyvből kiderül, hogy az ügyet időközben elvehették Schulektől: „Ezen rendelet az 1885 évi november 24-én felolvasatván, miután Gf. Khuen Antal a templom restaurálására vonatkozó jelentését még be nem adta. Határozottatott, hogy az bevárando lesz.”⁶⁸

Khuen Antal 1886 májusában nyújtotta be jelentését. A helyszínen járva a templomon súlyos statikai problémákat észlelt: délnyugati tornya megsüllyedt, és ennek következtében a tornyok közötti főhomlokzat is elmozdult, és előre dőlt. Megállapította, hogy a további süllyedés megakadályozására a torony déli oldalára épített széles támpillér nem oldja meg a problémát, sőt, tömege miatt feltehetően hozzájárult a további süllyedéshez. A főbejárat feletti boltozatot igen rossz állapotban találta, és megállapította, hogy annak beomlását csak az alátámasztás akadályozza meg. Khuen a boltozatok további leromlásának megakadályozására összehúzó vasakat javasolt. A másodépítész szerint a helyreállítás „csakis házilag volna eszközölhető”, mely feltehetően a Bizottság aktív szakmai közreműködését (tervezést és felügyeletet) jelentené, de mivel ennek költségei a rendelkezésre álló alapból nem biztosíthatók,

---

⁶⁴ MOB-iratok 1872/64

⁶⁵ MOB-iratok 1873/129

⁶⁶ MOB-iratok 1879/43

⁶⁷ MOB-iratok 1881/21

⁶⁸ MOB-iratok 1885/53

a további romlás megakadályozása céljából azt javasolta, hogy a biztosítási munkákkal a Besztercei m. kir. Államépítési Hivatalt bízzák meg⁶⁹ — ami az év végén meg is történt.⁷⁰

A Bizottság — a miniszter újbóli sürgetésére — 1891-ben Möller Istvánt küldte ki helyszíni szemlére⁷¹. Jelentésében Möller felidézte, hogy az immár 20 éve húzódó ügy előzményei azok az Országos Építésügyi Hivatal által a templom helyreállítására 1866-ban készített tervek, melyeket a Consistorium nem talált elég stílszerűnek⁷². A Consistorium Khuen falkötővasak beépítésére vonatkozó javaslatát (1886) Eder Henrik nagyszebeni építésszel felülvizsgáltatta, aki ezek alkalmazása helyett inkább a templom leromlott részeinek azonnali bontását javasolta — amit meg is tettek. Amint Möller jelentésében a Consistorium felterjesztését idézte: „időközben a templom oly roskadttá lett volt, hogy az országos Consistorium az egész épületnek fenyegető beomlás elhárítása céljából 1889 évben a károsított részek lerombolását elrendelnie kellett.” A bontásra a Bizottság engedélye és tudta nélkül került sor⁷³.

Ugyanebben az évben (1889) Weisz Ignác, a Beszterce-Naszód megyei építészeti hivatal királyi mérnöke a helyreállításra új terveket készített, melyeket a Bizottság csak 1891 júliusában kapott meg⁷⁴.

Möller helyszíni szemléje után adott véleménye szerint a bontás indokolatlan volt, és hatalmas pusztítást végzett az épület műrészleteiben. „A templom délnyugati tornya a nyugati kapuval együtt a déli hajó a déli kapuval a déli apszis fele s a délnyugati torony belső pillére s mindezekkel kapcsolatban az alapfalak is szétbontattak, sőt, a templom talapzatát burkoló összes kövek köröskörül kiszedettek, de a bontás indokolatlan volt, a faltömegek szilárdan állottak, a falpedéseket kiváltásokkal lehetett [volna] helyettesíteni. A két bejáró kapunak, a déli hajónak, de legkiváltképpen az erőszakkal s nagy nehézséggel kitépett talapzati köveknek a legcsekélyebb bajuk sem volt.” Möller helyszínre érkezésekor az új falak már 9.3 méter magasan álltak, az újjáépített déli mellékhajó 20 cm-rel keskenyebb volt, mint az északi és a faragott kövek zöme már beépítésre került az új alapozásba. Möller úgy ítélte meg, hogy a már elkészült munkák sem szerkezeti, sem építészeti minőség tekintetében nem elfogadhatók és nem megmarthatók, ezért a munkálatokat beszüntette. Möller a templom stílszerű restaurálását egy kiküldött felügyelő állandó felügyelete mellett látta volna megnyugtatónak⁷⁵.

⁶⁹ MOB-iratok 1886/39

⁷⁰ MOB-iratok 1886/57

⁷¹ MOB-iratok 1891/62

⁷² MOB-iratok 1891/81

⁷³ MOB-iratok 1891/41

⁷⁴ MOB iratok 1891/59 5 tervlap és egy költségvetés érkezett a Bizottsághoz.

⁷⁵ MOB-iratok 1891/86 3. sz. ügy

Möller jelentése nyomán Schulek Frigyes és Zsigmondy Gusztáv hangsúlyozták, hogy az újonnan épült falak visszabontásakor — lévén a falazatot szárazon rakják — a régi, műrészletet tartalmazó köveket ki lehet válogatni és azokat eredeti helyükre be lehet építeni, vagy legalább is mintául szolgálhatnak a rekonstrukciónál. A Bizottság véleménye szerint új tervekre volt szükség, de a Bizottság ekkor még nem óhajtotta a helyreállítás lehetséges módzatait maga kidolgozni, hanem azt a Beszterce-Naszód megyei m. kir. államépítészeti hivatalra bízta⁷⁶.

A helyreállítás új terveit ismét Weisz Ignác királyi mérnök készítette el, melyeket az államépítészeti hivatal 1892-ben küldött meg a vallás- és közoktatásügyi miniszternek véleményezésre. A műszaki leírás szerint a terv Möller jelentésének figyelembevételével készült.⁷⁷ Weisz, a már elkészült, új falak teljes visszabontását — annak ellenére, hogy a déli oldalhajó keskenyebb lett, mint az északi, és kiképzése is elmaradt az északi oldalénál — nem tartja szükségesnek. Ezzel ellentétben viszont „A főkapuzat külső részének lebontását alulírt hivatal is szükségesnek tartotta, s az új külső részt az eredeti kapuzati alabastrom(!) kövek meglévő némi töredékeiből megállapítva szerkesztette meg, melyhez az összes faragványok újból lesznek előállítandók bácstoroki finom homokkőből, mivel a meglévő kevés töredék darabok be nem alkalmazhatók.” Szintén elbontandónak ítélte meg a déli oldalhajó kapuzatát és ablakait is. A meglévő faragott köveket tehát korábbi helyükre tervezte visszaépíteni, illetve a hiányzó darabokat a meglévők mintájára újrafaragott elemekkel kívánta pótolni. Az új (déli) tornyot teljesen a meglévő északi mintájára tervezte újraépíteni. A toronysisakokra bádogozást, a tetőkre kettős zsindegyfedést tervezett. Az új karzatot és annak deszkadíszítését a régi töredékek alapján tervezte újra. A templom berendezését csak azért nem tervezte meg, mivel annak mibenléte, mint írta, az egyházközség majdani vagyoni helyzetétől függ.

A terv tehát az épület korábbi állapotának — lehetőség szerint — mind pontosabb visszaállítását célozta meg, a lehető legtöbb „eredeti” faragott részlet felhasználásával, illetve azok rekonstruálásával, a falnyílásokat pedig eredeti helyükre és eredeti alakjukra állította vissza.

A helyreállítás új terveit Möller István véleményezte. Elismerte, hogy minden kifogásolt hiba kiigazításra került az új tervben, következésképpen a tervet általánosságban elfogadhatónak tartja, mindazonáltal a terv mégsem felel meg. Így például „stylszempontból” indokolatlannak találta, hogy a lebontott déli torony az északi, megcsonkított torony mintájára építtessék újra. Nem találta szépnek az újonnan tervezett ablakokat és „nem nagyon sikerült a

⁷⁶ MOB-iratok 1891/86 3. sz. ügy

⁷⁷ MOB-iratok 1892/118

toronysisak megoldása sem”. Jelentése végén, összegzésében Möller kilátásba helyezte a purista helyreállítás és a Bizottságon belüli újratervezés lehetőségét: „...de annál sajnosabb, hogy a tervező nem bírt megküzdeni a feladat nehézségeivel, a mennyiben nem felelt meg azon stíligényeknek, a melyeket az ily természetű restauráczióális munkák megoldása követel. Ennek következtében a bemutatott terveknek stílszempontról történő módosítása elkerülhetetlen lesz, s miután alig remélhető, hogy a beszerce-naszód megyei államépítészeti hivatal ez idő szerint oly szakértővel rendelkezne, ki ennek megfelelni képes volna, úgy bátor vagyok tisztelettel javaslatba hozni, hogy a szóban levő tervmódosítással a tekintetes Bizottság egyik közegét megbízni méltóztassék...”⁷⁸

E feladattal Sztéhlo Ottót bízták meg, aki 1894 novemberében felmérte a templom akkori állapotát⁷⁹. Sztéhlo 1895 februárjában 7 tervlapon mutatta be az általa átdolgozott terveket. A bizottsági ülés szűkszavúan vezetett jegyzőkönyvéből mindössze annyi derül ki, hogy Schulek azt javasolta, némileg egyszerűsítse a terveket⁸⁰. Az egyszerűsítés többek között az újjáépített déli torony sisak-kialakítására vonatkozott: a tornyot inkább egyszerű gúlatetővel fedje le.

Sztéhlo tehát két tervváltozatot készített a nyugati homlokzatra, de különbség csak a déli torony sisakján mutatkozott; a déli torony párkánymagassága, az északi torony és a homlokzat egyéb kialakítása a két terven mindenben megegyezik⁸¹. Mindkét tervlapon 1895 februári dátum áll. Az egyik díszesebb, magasabb, meredekebb hajlásszögű, törtvonalú gúlasisakot látunk, melynek mind a négy oldalán filigrán fiatorony áll, melyek sisakjai ismétlik a nagy sisak formáját. Ezen a tervlapon a rajz alatt a következő olvasható: „a toronysisak ezen oldását a bizottság február 27-én - 1895. tartott ülésében elvetette.”⁸² A másik, színezett rajzon, illetve a tornyok felé felvett keresztmetszeten a déli tornyon egyszerű gúlasisak látható. A már újjáépített falakat Sztéhlo terve sem bontja le. Az egyszerűsített terveket Sztéhlo még február 28-ig elkészítette, és a következő, április 25-i bizottsági ülésen mutatta be, melyen azokat a

⁷⁸ MOB-iratok 1892/134

⁷⁹ MÉM MDK, Tervtár, K 2894, K 2895, Déli homlokzat, nyugati homlokzat, hosszmetset, szignált, datált, méretezetlen manuálék, M=1:100. A rajzok között találunk egy dátum nélküli, színezett alaprajzi felmérést, melyet Dicsőfi Kálmán kir. s. mérnök készített és Sztéhlo ellenőrizte. Ezekon kívül találunk 8 db kisebb, töredékes felmérési rajzot a templom részleteiről, ezek szignó és dátum nélküli, méretezett kézrajzok, melyeket írásképp alapján Sztéhlonak tulajdoníthatunk.

⁸⁰ MOB-iratok 1895/33 26. sz. ügy

⁸¹ MÉM MDK, Tervtár, K 2892: keresztmetset nyugat felé a tornyokkal, 1895. február 5.; K 2896: nyugati (fő) homlokzat, 1895. február; K 2897: nyugati (fő) homlokzat, színezett, 1895. február. Tekintettel arra, hogy a február 26-án bemutatott terveket Sztéhlo a Bizottság javaslatai szerint két napon belül átdolgozta, nem lehetünk benne biztosak, hogy a Tervtárban fennmaradt 7 tervlap azonos az első alkalommal bemutatott tervekkel.

⁸² MÉM MDK, Tervtár, K 2896

Bizottság elfogadta⁸³. Amint a tervekhez mellékelte leveléből kiderül, a torony egyszerűsítése mellett a főhomlokzatra tervezett tégladíszítmények nagyobb részét is elhagyta⁸⁴. Ezen díszítményekről nincs ismeretünk.

A helyreállítás az egyszerűbb toronysisakkal valósult meg. Sztéhlo a későbbiekben, a kivitelezési munkákhoz részletrajzokat küldött Harinára a kapuk bélletének átdolgozására vonatkozólag és az ablakok kőfaragó munkáihoz⁸⁵. Az újjáépített templom felszentelésére 1898 szeptemberében került sor⁸⁶.

Összefoglalásul elmondhatjuk tehát, hogy a templom részeinek Sztéhlo tevei szerinti újjáépítése Schulek és Zsigmondy által javasolt „anastylosis” felől a purista helyreállítás irányába mozdult el. Az újjáépítés kényszerű lehetőségét megragadva Sztéhlo magasabb tornyot és díszesebb kapubélleteket tervezett, s szándéka szerint a végeredmény a megvalósult változatnál is „kvalitásosabb” lett volna.

II.3. Keszthely, plébániatemplom

A keszthelyi plébániatemplom építéstörténetének máig legteljesebb összefoglalását, a templom részletes leírását és elemzését Csemegi József adta. Tanulmányában a 19. század végén történt átalakítás csak mint az építéstörténet teljességéhez hozzátartozó, ámbar kevésbé érdekes fejezet szerepel⁸⁷. Amint írta: „A templom 1878-ban lényeges átalakításon esett keresztül, amennyiben Festetics I. Tasziló gróf a templom újklasszikus stílusban épült előcsarnokát lebontatta, és helyébe a nyugati homlokzat elé Geisl Mór nagykanizsai építész tervei szerint tornyot emeltetett. Egykori rózsablaka ekkor került mai helyére, a torony emeletének falába. Végül mai képét 1896-ban nyerte el, amikor Sztéhlo Ottó tervei szerint helyreállították. [...] A már említett nyugati lépcsőtornyokon és zenekarzaton kívül ekkor készült el a Szt. Anna-kápolnát a templomtérrel összekapcsoló gót ív, a Szt. Sír kápolna bejárata, a mai sekrestyeajtó és az emeleti oratórium-ablak mai formájában, s ekkor kerültek

⁸³ MOB-iratok 1895/67 30. ügy

⁸⁴ MOB-iratok 1895/64. A 7 tervlap Sztéhlo kísérőlevelében megnevezve: alaprajz, főhomlokzat, oldalhomlokzat, keresztmetszet, keresztmetszet a főhajón át, hossz- és keresztmetszet az északi mellékhajóban, részletrajz a két portálról alaprajzon és nézetben. A Tervtárban a fenti három tervlapon kívül további 5 található: K 2890: az északi mellékhajó hosszmetsete és keresztmetsete, 1895. január; K 2891: hosszmetsete a főhajó tengelyében, 1895. február 6. K 2898: főkapu és déli kapu, 1895. január K 2902: déli homlokzat, 1895. február. K 2900: hosszmetsete a főhajó tengelyében 1895. február 6. Ez utóbbi minden bizonnyal a K 2891-hez készült vázlat.

⁸⁵ MOB-iratok 1896/79 18. ügy MÉM MDK, Tervtár, K 2907: déli mellékportál bélletrajza, 1896. XII.; K 2908: főportál bélletrajza, 1896. XII.; ez utóbbihoz készült profilrajzok: K 2909, dátum nélkül,

⁸⁶ MOB-iratok 1898/185

⁸⁷ CSEMEGI 1941, pp. 136.

kibontásra a barokk időben elfalazott kőrácsos ablakok.” Másutt még megjegyezte: „A szentélyablakok könyöklőmagasságában a falak belső síkján is övpárkány húzódik. Alatta egykor sediliafülkék foglaltak helyet és az ámpolnákat befoglaló kis fülkével együtt még a Sztehlo által vezetett helyreállítási munkálatok előtt láthatók voltak.” Csemegi objektív és tárgyilagos szemléletébe határozott kritika keveredik a templombelső átalakítása kapcsán: „Sajnos, e munkálatok folyamán a művészies barokkori oltárokat és a belső fölszereléseket eltávolították, és művészeti szempontból talmi értékű újjót stílusban megalkotott berendezési tárgyakkal pótolták. [...] újonnan kifestett falai igyekeznek korabeli hangulatot teremteni a belső térben, s úgy ahogy egységes keretbe foglalni a középkori épületrészeket és a Sztehlo-tervezte gót-utánzatú berendezést”.⁸⁸

A templom 1974-ben került a figyelem középpontjába, amikor a szentélyben előbukkant a mai Magyarország területén az első ismert gótikus freskó-együttes. A freskóciklus jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni; érthető módon a keszthelyi volt ferences templommal kapcsolatos szakmai diskurzus fókuszában jellemzően azóta is a 14. századi kifestés áll.⁸⁹ Az ezen tendencia alól kivételt képező tanulmányok fő témája a templom és a 16. sz. közepétől végvárként funkcionáló, erődített kolostor korai építéstörténete, nem pedig a 19. sz. végi átépítés.⁹⁰

A MOB-iratok tanúsága szerint a keszthelyi plébániatemplom, volt ferences (majd 1808-1945 között premontrei) templom ügye 1878-ban került először a Bizottság elé, amikor is Hencz Antal nagykanizsai építész, levelező tag⁹¹ levélben értesítette Rómer Flórist a templom tornyának szakszerűtlen átépítéséről. A levél oly lényegretörően foglalja össze a kialakult helyzetet, hogy kivonata helyett érdemes egy hosszabb passzust idézni belőle⁹².

„Nagyságos Úr!

A hazai műemlékek egyik díszje a Nagyságod előtt jól ismert Keszthelyi templomot azon veszedelem fenyegeti, hogy egy újból elébe építendő torony által eldísztelenítettik.

⁸⁸ CSEMEGI 1941, p. 137.

⁸⁹ PROKOPP 1995, pp. 155-167.; Szakács 2010, pp. 261-270.

⁹⁰ JÉKELY - TÓTH 2006, pp. 419-420.; és SZATLÓCZKI 2006, pp. 95-98.; illetve VÉGH 2002

⁹¹ GRANASZTÓINÉ 1996a, p. 267.

⁹² Hencz Antal levele Rómer Flórishoz, Nagykanizsa, 1878. március 14. MOB-iratok, 1878/35

Ugyanis Gr Festetics Tasziló urat öreg napjaira⁹³ megszállta a buzgóság és midőn a régi fatoronyban levő óra elromlott elhitte, hogy ennek a torony az oka s reá szánta magát, hogy saját emlékéért egy új torony építése által, mint a templom kegyura megörökíti.

Engem, mint hajdan balpárti embert természetesen sem ő sem jószágkormányja nem szólított fel a tervezésre, de híre volt, hogy híres pesti építész kérték fel (Yblt⁹⁴) és hittem hogy a Bécsbe lakó gróf ott is csak kikéri értelmes építészek véleményét. Azon esetre, ha éppen nekem szolgálna a szerencse felhívás nélkül is készítettem és küldtem neki tervet és véleményt (melynek vázlatát tájékozással mellékelni bátorkodom⁹⁵). Végül kitűnt, hogy senki sem volt felszólítva tervekészítésre, ha nem a jószágkormány ajánlotta a Keszthelyi uradalmi építőmesternek, hogy csináljon valamit, az pedig rajzolni nem tudván megbízta Geisl Mór Kanizsai építő mestert, hogy rajzoljon számára tervet: ez aztán elfogadtatott, az én tervemre az volt a kifogás, hogy igen szép, de nem kivihető, mert az uradalom a zárda területén nem építhet. Még egy uradalmi tiszt technikus fiútól mutattak egy tervet, mely olyan gyarló melyet én gimnazista koromban rajzoltam.

Az elfogadott tervet nem sikerült meglátnom, úgy látszik félnek a kritikától: szerzője után ítélve valami remekmű alig lehet; azt hallom felőle, hogy a templom közepe elé épít rengeteg 29öl magas tornyot mely rézbádoggal lesz fődve ára 30ezer forint (én csak 20,000 számítottam az egyes toronyért, kettőért pedig 30 ezret).

Láthatja ezen leírásból Nagyságod, hogy itt midőn alkalom volna a régi műemléket új emlékszerű építménnyel díszíteni barbár módon valami monstrumot fognak ijesztő például az utókornak felállítani. [...]

Hencz levelében még kitért arra, hogy a gótikus stílushoz nála jobban értő építész tanácsát abban az esetben is kikérte volna, ha az ő tervét fogadták volna el, ezen előzmények után azonban már szeretne kimaradni az ügyből, lévén nincs is elég tehetsége és vidéki építészként nem is tudna kellő tekintéllyel fellépni, következésképpen javasolja inkább a Bizottság egy építészt megbízni.

Hencznek a Bizottsághoz beküldött két tervváltozata sajnos nem maradt fenn, azonban a leveléhez mellékelte tervmagyarázatból tudjuk, hogy a torony újjáépítésével kapcsolatban az

⁹³ Gróf Festetics Tasziló ekkor 28 éves volt, 1933-ban, 82 évesen hunyt el. Hencz talán apjára, Gróf Festetics Györgyre gondol, aki a levél keltekor 63 éves volt, 1883-ban, 67 évesen hunyt el.

⁹⁴ Nem tudunk róla, hogy Ybl Miklóst felkérték volna a templom helyreállítási terveinek elkészítésére; az Ybl-hagyatékban nem maradt fenn ilyen terv. Ugyanakkor meg kell jegyezzük, hogy Ybl 1860-ban Iovardát tervezett Keszthelyre Festetics Györgynek, az építésszel való kapcsolat tehát valós.

⁹⁵ Hentz Antalnak a keszthelyi templomra készített tervei sem a MÉM MDK Tervtárában, sem a MNL Zala Megyei Levéltárban, sem a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban nem találhatók.

építésben felmerült egyúttal a templom megnagyobbításának lehetősége is. A bővítést kívánatosnak tartotta, és amennyiben erre sor kerülne, akusztikai okokból előnyösebbnek találta azt szélességében, mintsem hosszában megtenni. Egy mellékkápolna, vagy akár egy egész hajó hozzátoldását is elképzelhetőnek tartotta.

Tervmagyarázatában ezután azt latolgatta, vajon egy vagy két torony építése volna-e előnyösebb. Saját kérdésére adott válaszában arra jutott, hogy „a goth stylben és kiváltképp régi épületekre nézve a symetria nem valami lényeges kellék”, továbbá „a dolog természetében fekszik, hogy egyik torony a templom elejére középre állítva nem jól veszi ki magát, kéttorony pedig nem ér annyival többet a mennyivel többre kerül”. Ha tehát egy torony épül, annak oldalt kell állnia; a középre állított tornyot pedig elvetette. Ez után logikusan következik az a kérdés, hogy a jobb, avagy a bal oldalon állna-e jobban a templomnak az új tornya. Hencz úgy vélte, hogy az új toronynak kétségtelenül a zárda felőli oldalon volna jobb helye. Az építész esztétikai ítéletalkotásának kritikája helyett a mi szempontunkból sokkal érdekesebb, hogy gondolatmenetéből egyértelműen kiderül: értekezése közben valójában nem szempont, hogy a templomnak akkor nem volt homlokzati tornya (homlokzata feletti huszártornya 18. századi) a tervezett új torony tehát teljességgel előkép nélküli az épületen. Az esztétikai alapú döntéshez hasonlóan funkcionális érveket sorolt fel a két torony építésének lehetősége mellett: a templom saroktámpillérjei jól felhasználhatók volnának a tornyok építéséhez, és két toronyban a harangok is jobban elférnének. Azt, hogy a hajó tengelyébe állított homlokzati torony a rózsablak feláldozásával járt volna, csak mellékes következményként jegyezte meg.

Hencz levele a fentiekén túl még egy, nagyon fontos információval bír; tervmagyarázatának bevezetőjében a műemléki helyreállításról vallott általános irányelveit is megfogalmazta. Amint írta: „Ősi örökségképpen korunkig fennmaradt régi, díszes épületet átídomítani képezi az építő művészet egyik legérdekesebb és egyszersmind legnehezebb feladatát. Ennek megoldásánál nem lehet az újkori építésmódot alkalmazni, mert ez annyira különbözik a régi módoktól, hogy avval összhangzatba éppen nem hozható: nem lehet azonban a régi módot sem tisztán használni, mert abban sok oly tökéletlenség fordul elő, melynek az építészet újabb fejlődésével összeütközik. Ezenfölül még a régi épület különféle egyéni sajátosságai is akadályozzák a tervező munkásságát; kímélnie kell a régi épület kényesebb részeit, alkalmazkodnia kell a régi mértékhez és arányhoz és tekintetbe kell vennie a környezet és helyzet minden követelményét.” A régi épületek „átídomításánál” Hencz szerint tehát a régi építésmódot kell használni, de annak tökéletlenségeinek kiküszöbölésével; a régi épületet tekintetbe kell venni, jóllehet annak egyéni sajátosságai akadályozzák a tervezőt.

Hencz Antal 1862-ben a bécsi akadémián szerzett építészmérnöki diplomát⁹⁶. Az 1870-80-as években Zala megye sokat foglalkoztatott helyi építőmesterévé vált, a nagykanizsai városi bérház után megbízták a kiskanizsai templom építésével is, melynek kivitelezője mellett feltehetően egyben tervezője is volt. Aktívan részt vett a városrendezési, középítkezési ügyekben⁹⁷. Nagykanizsa után valószínűleg 1886-87 körül költözött Keszthelyre. Rómer Flórisssal nyilvánvalóan közeli kapcsolatban állt; elkísérte őt Zala megyei és balaton-felvidéki felderítő útjaira,⁹⁸ számos felmérést és leírást készítettek együtt római és középkori emlékekről, melyek ma a Rómer-hagyatékban találhatók. Bontása előtt Rómer kérésére mérte fel és rajzolta le a karmacsi templomot, de így készült helyszínrajz Rómer előadásaihoz a Tátika hegyen található várról, illetve tumulosokról is⁹⁹ — utóbbit Hencz maga is publikálta.¹⁰⁰ Nevét 1880-ban találjuk meg először a Bizottsági kültagok között¹⁰¹, 1889-től levelező tag volt.¹⁰² Az intenzív szakmai kapcsolat rengeteg alkalmat adhatott a két szakembernek, hogy érdeklődésük közös tárgyáról eszmét cseréljenek. Kettejük között Rómer volt a rangidős, és talán a meghatározó karakter is, azonban Hencznek a műemléki helyreállításhoz való hozzáállása már korábban, bécsi tanulóévei alatt, Friedrich von Schmidt (1859-től az akadémiai professzora) hatására kialakulhatott. Hencz véleménye tehát egybecsenghetett Rómerével, és többé-kevésbé a Bizottsági tagokéval, így egyben a hivatalos állásponttal is. Vélhetően nem tévedünk tehát, ha Hencz műemlék-építészeti ars poetica-ját komolyan vesszük, és mérvadónak tekintjük.

Hencz levelének eredményeképpen a Bizottság gróf Festetics Taszilótól bekérte a torony helyreállítására vonatkozó terveket. A torony 1878-ban Geisl Mór tervei alapján felépült, azonban a MOB-iratokban nem találjuk nyomát, hogy a kért tervek megérkeztek volna a Bizottsághoz.

A torony felépülését követően merült fel a templom nagyobb léptékű helyreállítása. A helyreállítás terveit Dr. Dunst Ferenc keszthelyi apát-plébános 1893 decemberében terjesztette a Bizottság elé¹⁰³. Dunst Ferenc a tervekhez mellékelte, a templom történetét és a felújítás terveinek előzményeit ismertető — nyomtatott szövegű — jelentéséből tudjuk, hogy Ambrus Mihály, azóta megboldogult apát — Dunst elődje — 1883-ban vetette fel a templom

⁹⁶ Hencz Antal (1839–1910) élete és munkássága rövid áttekintését Erős Krisztina, a Zala Megyei Levéltár levéltárosa közli. ERŐS 2017

⁹⁷ KUNICS 2003, pp. 223-254.

⁹⁸ KOPPÁNY 1993, p. 65, 101, 161, 164,

⁹⁹ RÓMER 1861, p. 290.

¹⁰⁰ HENCZ 1877, pp. 132-138.

¹⁰¹ MOB-iratok, 1880/30

¹⁰² MOB-iratok, 1889/79

¹⁰³ MOB-iratok 1893/115

helyreállításának ötletét. (Az építéstörténetben Dunst nem ír a Festetics Tasziló-féle torony felépítéséről.) Storno Ferenc még Ambrus Mihály kérésére vizsgálta meg a templomot, és annak kifestésére, valamint az oltárok, padok és a „burkolat” — minden bizonnyal padlóburkolat — felújítására adott árajánlatot. Az ajánlat túl magas volta miatt kizárólag az orgona javítására került sor.

A keszthelyi „ügybarátokból” létrejött előkészítő bizottságnak a templom felújítása mellett foglalkoznia kellett a hívők magas száma miatt szűkössé váló templom bővítésével, s így ennek kapcsán műemléki helyreállításával is. Dunst a helyreállítás terveinek elkészítésére 1891-ben kérte fel Tandor Ottót, kinek tervei alapján 1886-ban épült fel a kaposvári Nagyboldogasszony-székesegyház. Tandor tervét,¹⁰⁴ annak magas költségei miatt, a plébánia nem tudta elfogadni. Amint Dunst fogalmaz: „...az ő eszméi nem maradtak a mi szerény anyagi lehetőségeink korlátai között, s az első carton, mellyel terveibe betekinteni engedett, meggyőzött, hogy az ő újításról alkotott képe saját kedvencz eszméinek melegágya és messze túlszárnyalja azt, mit mi akarunk [...] e magas művészi szempontokat mi nem karolhattuk fel.”¹⁰⁵

Az építő-bizottság ezután Pecz Samut kérte fel a templom helyreállítása újabb terveinek elkészítésére. Pecz terveivel az egyházközség már tudott azonosulni¹⁰⁶. Amint Dunst fogalmazott: „a tervek tetszetősek, a kivitel könnyűnek látszik” és „Pecz tanár úrnak nem voltak ugyan műépítészeti illúziói, mint az előbbinek”, azonban a 25ezer forintra rúgó alapköltség, plusz a berendezés 10ezer forintos költsége így is túllépett a közösség anyagi lehetőségein.

Ez után Dunst Galba Károly mérnök-építész, a keszthelyi gazdasági tanintézetnek nyugalmazott tanárát kérte fel a tervek és a költségvetés véleményezésére, majd azok átdolgozására olyan módon, hogy az összköltség ne haladja meg a 25ezer forintot. Galba Károly tervátdolgozásának lényegét Dunst leírásából ismerjük. Eszerint a felújítás kiterjedt volna a templomtetőre, a szentély díszesebb és a hajó egyszerűbb kifestésére, a fő- és mellékoltárokra, az újonnan kialakítandó szószékre, új burkolatra, a kórus átalakítására, valamint az orgona átalakítására és bővítésére. A templom kibővítését a rendház által átengedett folyosó templomhoz csatolásával, valamint a déli oldalon 3 új kápolna létesítésével oldotta volna meg.

¹⁰⁴ Tandor tervei sem a MÉM-MDK Tervtára anyagában, sem a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építéstörténeti Rajztárában, sem a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban, sem MNL Zala Megyei Levéltárban nem találhatóak.

¹⁰⁵ Dr. Dunst Ferencz apátplébános jelentése a keszthelyi templom restaurációjáról az építő-bizottság 1893. évi május hó 10-én tartott alakuló gyűléséről. p. 2. MOB-iratok, 1893/115

¹⁰⁶ Pecz Samu tervei szintén nem maradtak fenn.

A tervek szerint a templom főhomlokzata két „tornyocskát” (lépcsőtornyot) kapott volna, melyek közül az egyik a kórusra, másik a toronyba vezetett.

Ezeket a Galba-féle terveket küldte el (7 tervlap) véleményezésre Dunst a Bizottságnak¹⁰⁷. A tervek véleményezésével a Bizottság Schulek Frigyest bízta meg. A beérkezett tervekhez a Bizottság pótlólag a költségvetést is bekérte a plébánostól. Schulek — Czoborral egyetértve, kivel 1894 februárjában közösen utazott a helyszínre — a templomnak a rendháztól ide csatolt folyosóval és a mellékkápolnákkal való bővítését nem támogatta. Véleményük szerint túl azon, hogy a bemutatott tervek sem szerkezeti, sem stílusbeli szempontoknak nem felelnek meg, a tervezett átalakítás a templom jelentősége miatt nem engedhető meg, mivel „oly nagymérvű változtatást okozna, mellyel ezen műtörténeti és építészeti érdekességénél fogva nevezetesnek mondható középkori műemlék eredeti mivoltából teljesen kivetkőztetnék”¹⁰⁸. A Bizottság döntésében kihangsúlyozta, hogy az átalakítás magas költségeivel szemben a nyert terület elenyésző lenne, mivel „az északi oldalfolyosó szűk és nyomott, az oda vezető nyílások alacsony búvóajtók lehetnek csupán, mert a körülmények nem engedik a nagyobb kifejtést”¹⁰⁹, továbbá „a déli oldal bővítése sem lehet több, mint fülkék sorozata, a mellékoltárok elhelyezésére éppen elég nagyságban.” A kibővítés szerkezeti problémákat is felvetett, mivel a főfalakat nagyon meggyengítették volna a tervezett nyílások, következésképpen a terveken bemutatott átalakítást nem javasolták. Ehelyett a Bizottság a sekrestye helyén „egy terjedelmesebb kápolnaszerű keresztágnak építését javasolja, mely a hajónak két szakaszát érintvén, csupán ezekben okoz némi, a templom középkori stíljét alig érintő változtatást. Különben pedig a templomtól elválván, kiszabaduló részeiben szabad mozgást, szerves fejlesztést és egyöntetű építést biztosít az építőnek.”

Schulek jelentésében találunk egy a műemlék épület kialakult formájának tisztelete mellett határozottan kiálló, konkrét állásfoglalást. „A műemléknek tiszta épségben való megtartása ellenkezik mindazokkal az átalakításokkal, melyek az eredeti alaktól eltérnek, s csak is azokat engedi meg, melyek az idők folyamán létrejött csekélyebb változtatásoknak visszaváltoztatására szorítkoznak. Ebből az álláspontból tekintve a templomnak mostani elégtelen voltát, a hiány pótlására legajánlatosabb egy második templomnak építése, egy erre alkalmas más helyen.”¹¹⁰ Értelmezésem szerint Schulek „eredeti alak” és „tiszta épség” kifejezései az akkori (1894) állapotot jelentik, amiken csak kisebb változtatásokat tart

¹⁰⁷ A tervek a MÉM-MDK Tervtárában nem maradtak fenn, mivel terveket és a költségvetést később Dunst Ferenc visszakérte a Bizottságtól. MOB-iratok, 1894/158, 9.

¹⁰⁸ MOB-iratok, 1894/33

¹⁰⁹ Schulek Ferenc véleményes jelentése, 1894 március, MOB-iratok 1894/111

¹¹⁰ u.i. MOB-iratok, 1894/111

elképzeltetők; ha pedig a meglévő állapot nagy változtatásaira volna szükség (például a templom szűkössége miatt), akkor tanácsosabb inkább új templomot építeni, mint a meglévőt jelentősen átépíteni.

A Bizottság javaslatát a keszthelyi plébános nem fogadta el, ezért a bővítésről lemondott, és úgy határozott, hogy csak a templom külső és belső kijavítására szorítkozik. A Bizottság Schulek Frigyest bízta meg a külső és belső javítási munkák megtervezésével. Miután Dunst ismételt érdeklődésére a minisztérium megsürgette a tervek elkészítését, Schulek — miután bevallotta, hogy a tervek kidolgozásában egyelőre semmi sem történt — elfoglaltságra, segítség hiányára és gyengélkedésre hivatkozva egy évvel később visszaadta a megbízást.

Helyette a Bizottság 1895 márciusában Sztéhlo Ottót kérte fel a feladat elvégzésére.¹¹¹ Sztéhlo Schulek vázlatai és utasításai alapján, valamint felügyelete mellett kidolgozta, és az év júniusában 6 tervlapon beterjesztette a helyreállítás terveit. A tervekhez csatolt költségvetés alig haladta meg a 15.200.- forintot, mely még ugyanazon év augusztusában 8.200.- forintra csökkent, mivel a hitközség a kápolna építéséről is lemondott.

Az építési munkálatok Sztéhlo tervei alapján 1896 márciusában már zajlottak. Kivitelezés közben az egyházközség a Bizottságtól — Sztéhlo közvetítésével — azt kérte, hogy a szentély előtti keskenyebb ablakot a többi ablakkal egyező nagyságúra bővíthessék.¹¹² A Bizottság májusi ülésén arra hivatkozva, hogy a kérdéses keskenyebb ablak kibővítése kívül esik a helyreállítás fogalmán, elutasította a kérést.¹¹³ Ezt a döntést ismét a műemlék épület meglévő, kialakult, történeti állapotában és anyagában való megőrzésére tett gesztusként értelmezhetjük.

Sztéhlo 1896 áprilisában kivitelezés közben a szentély déli falában egyszerű tagolású, elfalazott ülőhelyeket talált¹¹⁴ de a szentély kifestését nem találta meg. A templomot 1896 szeptemberében szentelték újjá.

A templom Sztéhlo-féle helyreállítása előtti, illetve a homlokzati torony felépülte előtti állapotát a Csemegi által közölt 1808-as, a premontrei birtokláshoz köthető, valamint az 1878-as felmérési rajzokból ismerjük. Ez utóbbi rajzsorozatot Bergh Károly keszthelyi építész készítette el Rómer Flóris felkérésére.¹¹⁵ Bergh nem csak a templom alaprajzát készítette el, de metszetét, homlokzatait és néhány részletét is felmérte. Csemegi felhívta a figyelmet, hogy a Bergh-féle felmérés pontatlanabb és felületesebb munka, mint a század eleji szerzőé. Ennek

---

¹¹¹ MOB-iratok, 1895/42

¹¹² MOB-iratok, 1896/52

¹¹³ MOB-iratok, 1896/79

¹¹⁴ MOB-iratok, 1896/60

¹¹⁵ CSEMEGI 1941, p. 58.

ellenére a rajzok egybevetése alapján megállapította, hogy 1878-ban már nem létezett a kórus korábban meglévő két pillére — s ennek megfelelően a kórus maga sem — továbbá a nyugati előcsarnokot bordás csillagboltozat fedte. A szószerk a Bergh-féle rajzon máshol áll, mint az 1808-as rajzon, amiből Csemegi arra következtetett, hogy a 1878-ban látott szószerk már 19. századi munka. Jóllehet a Bergh-féle alaprajzon látható a nyugati homlokzat előtti klasszicista bejárati előcsarnok, a nyugati homlokzat rajzán ez már nem került ábrázolásra. Csemegi ezt az ellentmondást használja fel a felmérés datálására: „Mivel a mai templomtorony építése 1878-ban kezdődött, s így ezidőben kellett az újklasszikus bejárati előcsarnokot is elbontani, önként következik, hogy Bergh Károly az e rajzaihoz szükséges felméréseket 1878 táján eszközölte.”¹¹⁶ A templomot új tornyával, de még a Szt. Anna-féle helyreállítás előtt mutató, 1890 körül készült fényképet Dornyai Béla közölte.¹¹⁷

A MÉM MDK Tervtárában 21 db, a templom helyreállításával kapcsolatos tervlap maradt fenn, valamint egy felirat nélküli perspektivikus nézetrajz (tusrajz), mely a rendházat északi irányból ábrázolja¹¹⁸. Ez utóbbi *talán* Hencz Antal munkája lehet, mert az ábrázolt — sosem volt — torony a templomhomlokzat bal, tehát rendház felőli oldalán áll, ahogyan ő javasolta, ugyanakkor a templom tömegébe olvad, a torony nem lép a homlokzat elé. A torony harangszintjét gótikus, mérműves ablak nyitja meg, sisakja törtvonalú, íves barokk formájú. A rajz talán Hencz fent említett tervmagyarázatának illusztrációja lehet.

Valamennyi fennmaradt terv Szt. Anna munkája, a legtöbbet szignálta is. A helyreállítási munka három fő területre koncentrált: a Szt. Anna kápolna, a lépcsőtoronyok és a karzat. Ezek mellett számos kisebb beavatkozás történt. A rajzok kelte: 1895. VI., 1895. IX., 1896. II., 1896. IV. A mi szempontunkból az építési szándék, mely a tervlapokon megmutatkozik, éppoly fontos, mint a valóban megvalósult eredmény, következésképpen az alábbiakban a tervekre fókuszálunk.

Az egyik tervváltozaton a *Szt. Anna kápolna* a hajó déli oldalán, a nyugatról számolt negyedik boltszakasz mellett kap helyet. A Bergh-féle rajzon, mely a templomot dél felől ábrázolja, ezen a helyen félnyeregtes toldalékot látunk, mely a régi sekrestyének ad helyet;

¹¹⁶ CSEMEGI 1941, p. 61.

¹¹⁷ DORNYAI 1935, p. 32.

¹¹⁸ MÉM MDK Tervtár, a rajz megnevezése után a ltsz.: templom alaprajz, 2725; Szt. Anna kápolna, hosszmetset, 2726; Szt. Anna kápolna homlokzat, pillér átszerkesztés, 2727; Szt. Anna kápolna, alaprajz, metszetek, 2728; Szt. Anna kápolna déli homlokzat, nyugati lépcsőtorony homlokzat, 2729; kórus nézet és keresztmetset, 2733; gyóntatószék, 2734; toronylépcső, metset, alaprajz, 2740; jobb oldali lépcső alapozása, 2741; karzat nézet, metset, alaprajz, 2754; templom keresztmetset, 2756; templom, hosszmetset, 2757; ajtó, 2758; áldozórács, 2759; ajtók, 2760; karzat, metset, alaprajz, 2773; toronylépcső, metset, alaprajz, 2774; templom alaprajz 2776; alaprajz, 13550; hosszmetset ltsz. nélkül; kápolna homlokzat, pillér átalakítás ltsz. nélkül; keresztmetset ltsz. nélkül; valamint egy perspektivikus nézetrajz a rendhárról északi irányból, felirat nélkül;

az épületrésznek nyugati oldalról lépcsővel ellátott bejárata nyílik, a templomhajó felé pedig széles ajtóval nyílik. A Szt. Anna kápolna tere a tervlapokon két boltszakaszra oszlik; nagyobb tere a meglévő épületrész helyére kerül, míg kisebb tere attól keletre, a hajó ötödik boltszakasza mellé. A kápolna nyugati homlokzatához a tervlapokon árkádíves, boltozott folyosó csatlakozik, mely L alaprajzzal és két boltszakasszal befordul a hajó déli homlokzatához. Az említett Bergh-féle rajzon a déli homlokzat előtti területet tömör kerítés határolja le, mely a toldaléképület sarkához csatlakozik. Ez a kerítés a helyreállítás tervein is megmarad; a kápolna nyugati homlokzata előtti árkádíves folyosót lezáró falhoz csatlakozik, s ily módon a kápolna árkádíves folyosóval kiegészített homlokzata előtt kis zárt, süllyesztett udvar keletkezik. A Szt. Anna kápolna terei, illetve árkádíves folyosója a hajó támpillérei közé tagolódik, falai a támpillérek folytatásaként épülnek meg, illetve a középre eső (negyedik és ötödik boltszakasz közötti) pillér részben visszabontásra, átalakításra kerül. Ezt „a B pillér átszerkesztése” címen külön tervlap rögzíti, erre a kápolna két terének szélesebb egybenyitása miatt van szükség. A kápolna keleti tere keleti végén egyenes záródású, a kápolna terénél szűkebb, bélletes keretezésű szentélyrészt kap. A kápolna mindkét tere élkeresztboltozattal fedett. A kápolna széles és magas, csúcsíves záródású nyílással csatlakozik a templom hajójához, a nyílást magas kovácsoltvas kapu zárja le. A kápolna nyugat felé egy a középtengelyben álló ajtóval nyílik az árkádíves folyosóra, melyre a hajóból közvetlenül nyíló ajtón át is kijuthatunk. Ez utóbbi, az árkádíves folyosóra nyíló, szemöldökgyámos kapu a hajó felől magas és gazdagon díszített csúcsíves, festett oromzatot kap. A kápolna nyugati homlokzatán, a csatlakozó árkádíves folyosó felett csúcsíves záródású, hármasszoborfülke látható szobrokkal, felettük mérműves körablak, az oromfal mellett fiatorony, a kelet felől kontyolt nyeregtető síkjait gótikus díszű padlásablakok tagolják. A tervlapok színezettek, amiből kiderül, hogy a kápolnát Szezhlo téglából tervezte, kő elemekkel. Kővet használ a szerkezetileg indokolt helyeken, mint a boltozatok bordái, a nyílások szemöldöke, a homlokzati párkányok, illetve az ívindítások boltvállainál, valamint a lépcsőknél.

A második tervváltozaton, mely az előbbinél egyszerűbb, a kápolna fő tere a meglévő félnyeregtetős épületrész helyén (tömegének felhasználásával?) készül, ehhez nyugati irányból kis alapterületű, közel négyzet alaprajzú előcsarnok csatlakozik, melynek sarkait harántirányú támpillérek gyámolítják. A kápolna itt nem keletre, hanem délre tájolt, az oltár felett a tengelyben körablak nyílik. A keleti oldalon csúcsíves, de mérmű nélküli ikerablak látható. A kápolna tere csehboltozatos, homlokíve kosárgörbe, az előcsarnok pedig keresztboltozatos. Mint ismeretes, ehhez a második variánshoz hasonlatos, egyszerűbb kivitelű kápolna valósult

meg. Ennél a tervváltozatnál a metszeteken és a részleteken nem találunk kő elemekre utaló kék színezést.

A nyugati homlokzati torony melletti *lépcsők* tekintetében két tervváltozatot ismerünk. Az egyik tervlap (alaprajz) csak egy lépcsőtornyot ábrázol, a déli oldalon. Ezen a tervlapon a homlokzati torony északi oldalán egy befalazott nyílást látunk, illetve feliratot olvashatunk: „költség szempontjából a csigalépcső ezen az oldalon előnyösebb!”¹¹⁹. Ezen a tervlapon a Szt. Anna kápolna fentebb leírt, díszesebben kiépített, két boltszakaszos verzióját látjuk. Az egy lépcső templomtérből nyílik és a karzatig és minden bizonnyal tovább, a homlokzati toronyba vezetne.

Az előző tervlap egy másolatán utólagosan berajzolva látunk egy második, északi lépcsőtornyot is. Az első tervlap és másolata 1895 júniusában kelt, azonban az 1896 februárjában készült tervlap már két lépcsőtornyot mutat metszetben és alaprajzon egyaránt. A lépcsőterven az északi csigalépcső a templomból a karzatra vezet, míg a déli a homlokzaton nyíló ajtón keresztül a karzatra és onnan tovább a homlokzati toronyba. A kettő közül az északi a kényelmesebb: ennek lépcsőkarjai szélesebbek, fokmagassága 16 cm alatt marad, ajtaja 1 méter széles, míg az északi csigalépcső karja keskenyebb, az ajtaja 80 cm széles, a lépcsőfokok magassága pedig a karzatig 18, onnan 22 cm. A terepadottságok miatt a déli lépcsőtorny a járda szintjéről indul, míg az északi lépcső, melynek ajtaja a templom teréből nyílik, a járda járószintjétől 1.24 méterrel alacsonyabban indul. A két torony magassága megegyezik, jóllehet a tervlapon a déli torony párkánya magasabb. Egy további, vélhetően előzetes lépcsőterv nem mutat ilyen eltéréseket; a két lépcső azonos magasságból indul, s párkányuk is egyforma magas. A csigalépcsők anyaga fa.

Sztehlo tervein a *karzat* teljes átalakításon esik át. A korábbi bejárati előcsarnok egy boltszakasznyi, ettől délre egy helyiség, északra a karzatra vezető lépcső tömbje található. Az átalakítás során ezek elbontásra kerülnek, a karzatos kétoldalt egy-egy félpillér, középen két pillér támasztja alá, így a karzat alatti tér három szakaszra bővül. A tervek mindhárom boltszakasz felett csillagboltozatot mutatnak, a hevederíveket vonóvasak tartják egyben. A törpekonzolokkal gyámolított mellvédkorlát homlokoldala csúcsíves záródású ívsorral díszített, középső szakasza kissé előre lép — erre három variáció is születik.

A tervek a fentiekén kívül több *kisebb átalakítást* is mutatnak. Így a hajó nyugatról számolt harmadik szakaszában ajtónyitás látható a kolostor folyosója felé, melyet a terv szerint sekrestyévé alakítanak át. A sekrestyében oltárt helyeznek el, mely a nagyhéten szentsírrá

¹¹⁹ MÉM MDK Tervtár ltsz.: 2776, kelt: 1895.VI.

alakítható, kereszteléseknek ad helyet s a beteg papok misézhetnek itt.¹²⁰ A szószék visszakerül a diadalív mellé, megközelítésére több variáció is látható egyazon tervlapon. A hossz- és keresztmetszeti rajz a templombelső teljes felületét érintő figurális és geometrikus díszítő kifestést mutat: a szentély falán az ablakok könyöklőpárkánya alatt festett sediliafülkéket látunk, az ablakok mellett festett baldachinsor alatt szentek sorakoznak, a boltozatok homlokívén figurális jelenetek sziluettje látható, alatta festett drapéria. A hajó tervezett kifestése egyszerűbb, itt a falmezőket keretein belül geometrikus terülő mintákat látunk.

Sztehlo *berendezésre* vonatkozó, kidolgozott tervei közül egy kovácsoltvas áldoztatórács terve, gyóntatófülke és ajtók maradtak fenn. Ez utóbbiak között találjuk a templom főkapujának szárnyai és keretezése tervét, melyen az orommezőben festett figurális jelenet látható. Egy másik tervlapon további ajtók tervét látjuk: 2 db „oldalbejáró” szárnyainak mindkét oldali nézete (a templomhajó és a szentsír felől) és egyik oldali keretezése; a déli lépcsőtorony bejárati ajtaja; a Szt. Anna kápolna homlokzata előtti árkaodos előcsarnok ajtaja; illetve az új sekrestye előcsarnok ajtaja — ez utóbbira egy másik tervlapon egy másik variánst is találunk. Több tervlapon látható kisebb, ceruzás, néhány gyors vonallal felvázolt részlet és kiegészítés, melyek szintén arra utalnak, hogy Stehlo a legapróbb részletig megtervezte a templom neogót berendezését. Így például egy tervlapon a karzat alatti hevederíveket összefogó vonóvasakról kovácsoltvas Stehlo által tervezett gyertyatartó lóg, a Szt. Anna kápolna mindkét tervvariánsán a metszeten impozáns méretű és felépítésű oltárt láthatunk, a karzat nézetrajza mellett monumentális felépítésű stallum és szerényebb padsor rajza látható.

Jóllehet a fennmaradt tervlapokon nem látható, a kivitelezés során kibontásra került a szentély mögötti három, elfalazott ablak. A helyreállítás során eltávolították helyéről a barokk főoltárt és mellékoltárokat, új fő- és mellékoltárok és szószék készült, melyek tervei nem maradtak fenn. Márvány padlóburkolat készült, a hajóban egyszerű, a szentélyben díszes kivitelben. Az orgonát bővítették. A helyreállítás 1896 szeptemberében fejeződött be, azonban Róth Miksa tervei alapján készült neogót üvegablakok csak a 20. század első éveiben kerültek a helyükre. Végül az elvégzett munka az előzetes költségvetésnek mintegy felével került többre.¹²¹

Szehlo feladata a templom bővítése és kisebb átalakítása volt. Nincs pontos információk arra vonatkozóan, hogy hogyan alakult volna a helyreállítás, ha Stehlo nagyobb mozgásteret kap, azonban a terveknek minden bizonnyal a szűkös költségvetés szabott keretet. A nagyobb ívű, átfogó és purista szemléletű helyreállítás szándékára utal a Szt. Anna kápolna

¹²⁰ DUNSZT 1896, p. 12

¹²¹ DUNSZT 1896, p. 14.

első tervváltozata, illetve az, hogy a helyreállítás nem kíméli az egyébként minden bizonnyal jól funkcionáló berendezést sem, mely nem szorult cserére. Szintén a templom gótikus stílusát magasabb szintre emelő, megnemesítő szándék tükröződik a teljes kifestésben. A két lépcsőtoronyra a karzat és a torony megközelítése miatt funkcionális szempontból is szükség lehetett, és az újonnan felépült homlokzati toronynak az épület tömegéhez való szervezettebb kapcsolódását is elősegíti. Az, hogy Sztehlo az új épületrészeket gótikus stílusban képzelte el, a historizmus idején érthető — bármilyen más stílusban rosszabb lenne. Az, hogy — főként a kápolna első tervváltozatánál — a gótika legtisztább, érett, ideális és gazdag architektúráját alkalmazta, már Sztehlo habitusát és szabad döntését tükrözi, ahogyan a meglévő és jól funkcionáló karzat teljes, és talán szükségtelen újjáépítése is.

II.4. Kusaly, református templom

Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsa 1887 szeptemberében kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztertől a kusalyi¹²² (és a menyői) templom államsegélyből történő stíluszerű restaurációját¹²³.

A kusalyi templomról fellelhető kevés számú irodalom közül említjük Dümmerling Ödön cikkét¹²⁴, melyben a templom történetét és rövid leírását olvashatjuk.

A Bizottság 1887 októberében kelt válaszelevelében a templom felmérési rajzát és helyreállításának tervét kérte a püspöktől¹²⁵. A kérésnek eleget téve 1888 februárjában Szász Domonkos református püspök megküldte a kért rajzokat.¹²⁶ A felmérést és a helyreállítás terveit, valamint a hozzá tartozó költségvetést Kolbenheyer Victor Szilágy megyei királyi mérnök készítette.¹²⁷ A rajzok elbírálásával a Bizottság Schulek Frigyeset bízta meg.¹²⁸

Schulek 1888 júniusában írott jelentésében így írt: „A beszolgáltatott adatok nem elegendők a meglévő állapot felismerésére. Sem az alak, sem a minőség nincs kellőképpen feltüntetve s ennél fogva nem is lehet határozottan megítélni, hogy valjon mennyiben indokolt

¹²² Kusaly (románul Coșeiu) falu Romániában Szilágy megyében található

¹²³ MOB-iratok, 1887/35

¹²⁴ DÜMMERLING 1941, p.376.

¹²⁵ MOB-iratok, 1887/37

¹²⁶ MOB-iratok, 1888/13

¹²⁷ Kolbenheyer Victor: A kusalyi ref. templom átalakítási tervvázlata. Alaprajz. Színezett tollrajz. Zilah, 1887. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 4117; Uő: A kusalyi ref. templom átalakítási tervvázlata. Metszet. Színezett tollrajz. Zilah, 1887. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 4118; Uő: A kusalyi ref. templom átalakítási tervvázlata. Északi homlokzat. Színezett tollrajz. Zilah, 1887. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 4119; Uő: A kusalyi ref. templom átalakítási tervvázlata. Nyugati homlokzat. Színezett tollrajz. Zilah, 1887. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 4120.

¹²⁸ MOB-iratok, 1888/16

a tervezett átalakítás, és az avval járó aránylag tetemes költség. Hogy tervező a hajó falain talált boltkezdetekből kiindulva a hajó boltozását kívánja: ez érthető; de hogy miért kell a faragott kövekből épített tornyot megmásítani és egy emelettel megtoldani: ez már nem érthető. Általában a beszolgáltatott adatok összevetéséből (a régi állapotot feltüntető rajzot összehasonlítva a tervezettel) kitűnik, hogy tervező a meglévő részletek kellő számba vétele nélkül járt el tervezésénél, és hogy ennél fogva a terv kivitelre nem ajánlható.”¹²⁹ Schulek azt javasolta, hogy a harangot a toronyból egy a templom mellett újonnan felállított harangládba helyezték át, mert a harangozás ront a torony állapotán, továbbá a bemutatott rajzok értékelhetlensége miatt a kérvényt elvetette, és újabb rajzok készítését, illetve egy bizottsági tag („szakférfiú”) helyszínre küldését javasolta.

A kusalyi¹³⁰ templom megvizsgálására („műbecsének megállapítására”) 1888 szeptemberében Möller Istvánt küldték ki¹³¹. Möller jelentése szerint „a szóban levő épület többszörös átalakítások következtében elveszítvén műbecsével bíró jellegét, annak felépítése országos költségén nem javasolható. A torony azonban fenntartandó lenne, mely célból egy részről a harangozás benne eltiltandó, másrészt pedig jó karba helyezésére pár száz forint lenne engedélyezendő.”¹³²

Feltehetően nem történt előrelépés az ügyben, ezért 7 évvel később a kusalyi hitközség a miniszterelnöknek címezte ismételt segélykérését¹³³, melynek eredményeképpen a Bizottság 1888 decemberében Sztéhlo Ottót küldte ki a helyszínre jelentéstétel végett.¹³⁴ A miniszter 1897 februárjában kelt újabb felszólítására¹³⁵ Sztéhlo áprilisban a helyszínre utazott és megállapította, hogy a harangláb — melyre a minisztérium 300 forintnyi segélyt adott — felépült ugyan, a templom és a torony állapota azonban továbbra is ugyanaz, mint egy évvel korábban volt. Szász Ferenc református lelkész két költségvetést mutatott be Sztéhlonak: az egyik gyökeres felújításra, mely új padló készítését, új belső berendezést is magába foglalja (9000.- forint), míg a másik csupán a templom és a torony falának kijavítása (800.- forint). Sztéhlo újabb, néhány száz forintos segély folyósítását javasolta¹³⁶.

¹²⁹ MOB-iratok, 1888/34

¹³⁰ valamint egyben a menyői és egyben a rimabreznyói templomok

¹³¹ MOB-iratok, 1888/40

¹³² MOB-iratok, 1889/85

¹³³ MOB-iratok, 1896/199

¹³⁴ MOB-iratok, 1896/214

¹³⁵ MOB-iratok, 1897/47

¹³⁶ MOB-iratok, 1897/90

A helyreállítás terveinek elkészítésével Sztehlot bízták meg¹³⁷, aki az 1897 júliusában 5 rajzon és hozzá tartozó költségvetéssel mutatta be a terveket¹³⁸. A tervek átvizsgálásával Schuleket bízták meg¹³⁹.

Sztehlo 5 rajza közül 2 maradt fenn.¹⁴⁰ A terv kiépíti a romokban és csupán alapfalakban meglévő szentélyt, beboltozza a hajót és a szentélyt, ennek megfelelően az eredeti boltozatmagassághoz igazítva megmagasítja a szentélyt és a hajót is. A megmagasított hajó párkánymagasságához emeli a támpilléreket. A nyugati homlokzaton a meglévő szamárhátíves bélletű főkaput faragott, keresztvirággal díszített fiálékkal egészíti ki. Felette mérműves körablakot nyit, az oromfalon három, magas, lándzsaíves fülkét alakít ki. A déli oldalon a meglévő, szegmensíves záródású ablakot mérműves csúcsíves ablakká alakítja. A tornyot jelen alakjában tartja meg, csak tatarozza.

A terveket Schulek támogatta, és elfogadásra javasolta. Véleményében kifejti, hogy a jelenleg félig romban lévő templom csak a Szteho-féle tervek szerinti kiépítést követően fog műemlékké válni. E figyelemreméltó gondolat szerint az épület jelen (akkori) állapotában nem volt méltó a védelemre, de alapos (purista szellemű!) helyreállítás után már eléri azt a szintet, hogy műemlék legyen.

A tervek megvalósításához szükséges több, mint 11.000.- forintra a műemlékek fenntartására szánt javadalomból nem volt fedezet, ezért „annak végrehajtására ez időszert gondolni sem lehet.”¹⁴¹ 1897 decemberében a kusalyi evangélikus hitközség a legszükségesebb felújítási munkálatokra a minisztériumtól 800 forint segélyt kért¹⁴², s a következő év januárjában 500 forintot kapott.¹⁴³

A templom helyreállításának ügye 1912-1913. években folytatódik, azonban az évenkénti két-két ügyiratszám¹⁴⁴ nem utal mozgalmas építési tevékenységre. A feldolgozott bizottsági iratanyagból világosan kiderül, hogy a kusalyi evangélikus templom 19. század végi purista helyreállításának kizárólag anyagi akadályai voltak. Ha a szükséges pénzügyi fedezet rendelkezésre állt volna, a templomot Sztehlo fent leírt terve szerint építik át; megemelt szentéllyel és hajóval, új nyugati kapuval, felette mérműves körablakkal, csúcsíves fülkével, a déli ablakokban mérművekkel.

¹³⁷ MOB-iratok, 1897/118

¹³⁸ MOB-iratok, 1897/161

¹³⁹ MOB-iratok, 1897/183

¹⁴⁰ MÉM MDK Tervtár ltsz.: K4115 Főhomlokzat és déli homlokzat.

¹⁴¹ MOB-iratok, 1897/205

¹⁴² MOB-iratok, 1897/297

¹⁴³ MOB-iratok, 1898/27

¹⁴⁴ MOB-iratok, 1912/670, 797; és 1913/591, 898

II.5. Máriafalva, Mária Mennybemenetele-templom

A Vas megyei máriafalvi¹⁴⁵ római katolikus templom helyreállítása 1882-1889 között zajlott, Steindl Imre tervei alapján. A Steindl által tervezett majolika oltárt, szószéket és keresztelőkutat a Zsolnay gyár készítette, az ólomkeretes színes üvegablakok Róth Miksa műhelyében készültek, a templomot Glaser János festette ki (a pécsi dóm és budavári Nagyboldogasszony-templom kifestését is ő készítette). A kifestés koncepcióját Steindl Imre és Czobor Béla állította össze. A helyreállítás summás költségeket emésztett fel — a külső helyreállítás 34.680.- a belső berendezések 11.000.- forintot tettek ki —, melyre a kegyúr, gróf Batthyány Gusztáv által tett 200.000.- forintnyi alapból bőségesen telt. Ezt az adományokból gyűjtött 6.300.-, Vas megye által megszavazott 1100.- és a képzőművészeti javadalomból folyósított 2.500.- forint egészítette ki.

Annak ellenére, hogy a helyreállítási munkák jelentősek voltak, Forster csupán röviden emlékezett meg róla: „A vasmegyei máriafalvai későcsúcsíves stílusú plébániatemplom helyreállítására alkalmat adott az egyházközségnek ama kérelme, hogy a templom elé torony építtessék. Mivel azonban e műemléknek nem új toronnyal ellátására, hanem magának a templomnak helyreállítására volt szükség, a minster megbízta Steindl műegyetemi tanárt a helyreállítás terveinek elkészítésével és a munkálatok foganatosításával.”¹⁴⁶

Forster szüksézsavóságánál is meglepőbb, hogy a helyreállításnak a bizottsági iratanyagban alig találjuk nyomát. Lippert Vilmos még a helyreállítás előtt, 1875-ben a templom freskóiról készült fényképeket küldött a Bizottságnak,¹⁴⁷ Storno pedig 1877-ben a templom leírását és rajzát küldte meg.¹⁴⁸

A stílszerű restaurálás akkoriban is nagy volumenűnek számíthatott, amit az is mutat, hogy Steindl tervei közül tizenegyet bemutattak az 1885-ben, a Műcsarnokban rendezett kiállításon.¹⁴⁹ Az itt kiállított rajzok között már 1879-ben készített helyreállítási tervek is

¹⁴⁵ Máriafalva (németül Mariasdorf) mezőváros Ausztriában, Burgenland tartományban, a Felsőőri járásban található

¹⁴⁶ FORSTER 1905, p. 45.

¹⁴⁷ MOB-iratok, 1875/1

¹⁴⁸ MOB-iratok, 1877/28. A Bizottság ekkor már rendelkezik a templomról rajzokkal, hiszen Gózon Imre kültag 1876. évben történt felajánlását, miszerint a templomról rajzot küldene („Méltóságod, és az igen tisztelt Bizottság kegyes színe előtt, a fönt írt templomoknak megsejmeléltetése céljából segélyért esedezem!”), a Bizottság ezzel az indokkal utasítja vissza. MOB-iratok, 1876/43.

¹⁴⁹ Steindl Imre: Mária-falvi templom, déli homlokzat (restauratio). Tollrajz. Budapest, 1879. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 3003. Mária-falvi templom hosszmetset (helyreállítás). Tollrajz. 1879. ltsz. K 3004. Mária-falvai templom főhomlokzat (restauratio). Tollrajz. 1879. ltsz. K 3001. Mária-falvi templom, főhomlokzat. Tollrajz. 1879. ltsz. K 3008. Máriafalvai templom szószéke. Színezett tollrajz. 1884. ltsz. K 10519. Máriafalvai templom orgonája. Színezett tollrajz. 1884. ltsz. K 2999. Máriafalvi templom főoltára. Színezett tollrajz. 1884. ltsz. K 10516. Mária-

szerepeltek, tehát Steindl már az 1882-ben megkezdett helyreállítást három évvel megelőzően terveket készített a templom helyreállításához. Ennek ellenére a helyreállítás előkészítésének a bizottsági iratokban semmi nyomát nem találjuk; a már egy éve zajló helyreállításról csupán egy rövid, távirati stílusban fogalmazott említést találunk az 1883. évi működésről tett jelentésben: „Elég gyorsnak mondhatjuk a Máriafalvi templomnak restaurációját is, melyet Steindl Imre vezet.”¹⁵⁰ Alig hosszabb és a helyreállítás részleteiről semmit sem árul el a Henszlmann magyarországi műemlékek osztályozására tett kísérletében olvasható leírás: „Nagyobb az előbbinél [Muraszombat, plébániatemplom] a máriafalvi (Vas m.) ugyanis késő csúcsíves templom, rajzát Storno küldte be a bizottságnak. Szentségházán az 1482. év olvasható. Részletei szabatosak. Steindl Imre restaurálja. Jó másod rendű. Nincsen tornya.”¹⁵¹ Különösen furcsa az információ hiánya, ha figyelembe vesszük, hogy a templom helyreállítása épp abban az évben, 1884-ben fejeződött be, hiszen 1899-ben csupán a belső kifestése történt.

A templom 19. század végén történt helyreállításának magyar nyelvű feldolgozása nem történt meg. Legrészletesebb ismertetése egy napilapban olvasható.¹⁵² A templom „ónémet” stílusának helyreállítását a plébános, Alois Baumgartner szorgalmazta.¹⁵³ Steindl nem csak megtisztította a templomot a 18. századi toldásoktól, de végeredményben sok tekintetben „feljavította” a templomot.

Az 1400-1490 között emelt templom a helyreállítást megelőzően torony nélkül állt, hatszög három oldalával záródó szentélyéhez valamivel szélesebb hajó csatlakozott. Szentélye északi oldalán sekrestye, déli oldalán a homlokzathoz illesztett lépcsőtorny állt, mely a padlástérbe vezetett. A hajó déli oldalán bejárat, előtte kis előtér, a nyugati homlokzathoz közel egy második lépcsőtorny állt, mely a nyugati karzatra és a padlástérbe vezetett.

Steindl a templom helyreállítására több tervváltozatot is készített. Az egyik változaton a nyugati homlokzat északi oldalához ötszintes, minden szintjén négyzet alaprajzú, gúlasisakkal fedett új tornyot csatolt, a másik változaton homlokzati torony helyett huszártornyot tervezett — ez utóbbi valósult meg ennek részletes szerkezeti rajzait is elkészítette. A déli lépcsőtornyok alacsony hajlásszögű gúlasisakja helyett magasra szökő gúlasisakokat, illetve ez egyik változatban a keleti toronyra gömbhéjszelet-sisakot tervezett — végül mindkét toronyra gúlasisak került. A déli bejárat előterének tömegét elbontotta, a déli kaput kiszabadította és

---

falvi templom, alaprajz. Színezett tollrajz. 1879. ltsz. K 3012. Máriafalvai templom keresztelő medenczéje. Színezett tollrajz. 1884. Tervtár, ltsz. K 3000 Mária-falvi templom, déli homlokzat. Tollrajz. 1879. ltsz. K 3010.

¹⁵⁰ MOB-iratok, 1883/79

¹⁵¹ MOB-iratok, 1884/

¹⁵² LUDWIG 2014, p. 30.

¹⁵³ Baumgartner Alajos plébános a templom kifestésére 5000 forintot kér: MOB-iratok 1898/124. A miniszter a Gróf Batthyányi Gusztáv alaptól finanszíroz 2000 forintot: MOB 1898/165.

béletes keretezéssel díszítette. A nyugati homlokzat béletes kapuja fölé a karzatszinten erkélyt, fölé számárhátíves vimpergát, csúcsára baldachin alatt álló Madonna-szobrot rajzolt — a tervek maradéktalanul megvalósultak. A tető hajlásszögét meredekebbre állította, az így megnövelt oromfalon impozáns, mérműves rózsablakot, kétoldalt egy-egy, halhólyagokkal díszített mérműves ablakot nyitott, az oromfal élét kúszólevelek díszítik. A szentély feletti, minden bizonnyal barokk-kori fiókos dongaboltozatot elbontotta, helyette a hajóban lévőhöz hasonló, bordás, csúcsíves keresztboltozatot tervezett és épített. Steindl a berendezést is teljeskörűen megtervezte; a tervlapok között a főoltár, keresztelőmedence, szószék, orgonaház, szentségház terveit találjuk — a templombelsőt ma is így találjuk.¹⁵⁴

Az érdemi írott források hiánya mellett is nyilvánvaló tehát, hogy jelentős forrásból gazdálkodó purista helyreállítás történt, a Bizottság tagjainak aktív részvételével. A helyreállítást megelőzően készített fénykép és felmérési rajzok, valamint a kiépített, jelenlegi állapot egybevetése egyértelműen tanúsítja, hogy amennyiben az anyagi fedezet rendelkezésre állt és a megbízás a minisztertől érkezett, úgy a Bizottság (tagja; Steindl) rendre elkészítette a kiépítés terveit és a kivitelezést is maga irányította. Mint említettük, a purista helyreállítást Steindl majolikaoltára, színes üveglakok és Czobor által is támogatott kifestés tette tejjé.

II.6. Miskolc, Avasi református templom

A miskolci avasi gótikus csarnoktemplomot a Magyarországon ritka alaprajzi kialakítása nyomán Csemegi József délnémet példákkal állította párhuzamba.¹⁵⁵ Az alaprajzba berajzolható arányhatszög használatával rámutatott, hogy az avasi templom a landshuti építőiskola megalapítója, Hans Stethaimer hatására épült templomokkal mutat egyezéseket. Csemegi érdeklődésének fókuszában a párhuzamok kimutatásán túl az avasi templom építési idejének meghatározása és a középkori alaprajz visszaszerkesztése állt. Keszi-Kovács László a templomhoz épített Szent Mihály kápolnával foglalkozott tanulmányában.¹⁵⁶ Ásatási eredmények, az épületen tett megfigyelések és középkori oklevelek egybevetése alapján vont le következtetést a kápolna méretére, elhelyezkedésére és birtoklástörténetére vonatkozóan. A templom 19. század végi helyreállítási terveiről sem ők, sem a templommal foglalkozó egyéb szakirodalom nem írt.

¹⁵⁴ MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 2997, K 2999, K3000, K 3011, K 6149, K 10516, K 10517, K 10518, K 10519. Színezett tusrajzok.

¹⁵⁵ CSEMEGI 1937, pp. 255-259.

¹⁵⁶ KOVÁCS 1972, pp. 55-70.

A miskolci református egyház 1893 decemberében kérte a minisztériumtól az avasi nagytemplom állami pénzalapból való, stílszerű restaurálását. A templom állapotának megvizsgálására a következő év márciusában Czobor Bélát, Sztéhlo Ottót és dr. Szendrei Jánost (Miskolc város monográfusát) küldték ki.¹⁵⁷

Az „egyház egy tekintélyes tagja”, Kun Kálmán felajánlotta, hogy a karzatot saját költségén újjáépítteti. A költségek csökkentése végett Tóth Ferenc miskolci „énekvezér” levelében a vasoszopokra támasztott fa karzatot javasolta.¹⁵⁸

A templom helyreállítás-történetének egy apró kitérőjeként érdemes felfigyelnünk arra, hogy Czobor Béla és Szendrei János 1894 decemberében a templomról írott jelentésükben a roncsolásos falkutatást mint a tudományos információszerzés magától értetődő eszközét említették: „Hogy a régi, minden bizonytalansággal körülvett pillérek körül vannak-e falazva, vagy pedig a katasztrófa következtében (t.i. az 1686-os tűzvész) tetemesen megsérülve lebontottak-e, csak a pillérek megbontásával járó, alapos kutatás derítheti fel.”¹⁵⁹ A falkutatással nyerhető információ iránti igény és az így nyert információnak a tervezésnél történő figyelembevétele konzekvensen a későbbiekben is felmerült.

Czobor és Szendrei a templom alapos megtekintése után a templom országos költségen való helyreállítását nem, csak kisebb részletek helyreállítását, s ehhez a tervek elkészítését javasolták.¹⁶⁰ Jelentésükben tételesen felsorolták azt is, az épület mely részeit tartják értékesnek: „A templomnak máig fennmaradt kőből faragott műrészletei, a két faragott kapuzat, a falpillérek, falbordák, boltvállak, az összes ablak-mérművek, a régi orgona-szék (karzat) két boltválla, s a környező falak meglehetősen jó karban vannak. A szentély főtengelyében levő ablakban, a régi hiányzó mérmű helyén, kontár módon, vasbádogból készült stílszerűtlen mérmű-féle van alkalmazva. [...] Figyelmet érdemlők a két oldalbejárás vaslemezzel borított és vert díszítményekkel ellátott kapuzárnyai.”¹⁶¹ A jelentéshez, mintegy szemléltetésként Sztéhlo Ottó 2 rajzlapját csatolják, mely ezekből a felsorolt műrészletekből mutat be néhányat.¹⁶²

A szemle után Szendrei stílszerű orgonakarzat és orgonaház terveinek elkészítését javasolta, mely feladatot Sztéhlo Ottó vállalta magára. Sztéhlo még az év novemberében

¹⁵⁷ MOB-iratok, 1894/4

¹⁵⁸ MOB-iratok, 1894/172

¹⁵⁹ MOB-iratok, 1894/198

¹⁶⁰ MOB-iratok, 1894/198

¹⁶¹ MOB-iratok, 1894/198

¹⁶² MÉM MDK, Tervtár: déli és északi kapu, nézet és alaprajz, lelt.sz.: 3521; részletek: mérművek, kapuvasalás, bordaprofilok, orgonaszék gyámkő, lelt.sz.: 3546

bemutatta a terveket és a költségvetést.¹⁶³ A miniszter a terveket jóváhagyta, s a kivitelezést engedélyezte.¹⁶⁴ Ennek megfelelően az orgonaház és a karzat újjáépítésének tervét azzal küldték el Miskolcra, hogy „a miniszter úr a terveket, mint az avasi ev.ref. templom *stylszerű helyreállításának keretébe illőket* jóváhagyta”.¹⁶⁵

Ezt követően Bizottság a fenntartásra érdemes építészeti műrészletek stílszerű restaurációjára szorítókozó terv és költségvetés elkészítését is Sztehlo Ottóra bízta.¹⁶⁶ A tervek azonban az ezt követő öt évben nem készültek el, ezért a miskolci református egyháztanács 1899 decemberében kelt beadványában újra kérte a Bizottságtól a templom és tornya restaurálásához a terveket. A Bizottság ismét ígéretet tett azok elkészítésére.

Amint Kun Bertalan püspök leveléből megtudjuk, a templom tetőzete ekkor már olyan állapotban volt, hogy sürgős beavatkozás lett volna szükséges, azonban a Bizottság megkérdezése nélkül semmit sem szerettek volna tenni. Az egyháztanács leveléből tudjuk azt is, hogy az orgona és a karzat Sztehlo tervei alapján, időközben, 1895-ben elkészült¹⁶⁷ — jóllehet a karzatalj nem boltozott lett, ahogy Sztehlo tervein láthatjuk, hanem síkfödémes.

Sztehlo végül 1900 májusában terjesztette be a Bizottságnak az avasi templom helyreállításának 7 db tervrajzát és költségvetését. A templom külső megjelenése tekintetében 3 tervváltozatot készített: az egyiket csupán egy huszártoronnyal; a másikat egy kősisakos toronnyal; a harmadikat egy egyszerűbb, fémlemezfedésű toronnyal. Amint Sztehlo a terveihez csatolt leírásában olvashatjuk, a templom méreteiből és hatalmas tetőszerkezetéből adódóan talán érdemes volna egy, a templomhajótól különálló, ahhoz csarnokkal csatlakozó torony tervezése is. A református szertartás által megkívánt, áttekinthető tér elérése végett vékony kőoszlopokat tervezett, melyből következik, hogy az általuk tartott új boltozatokat nem kőből, hanem sodronyhálós (rabic) szerkezetként képzelte el.¹⁶⁸

Az 1900 júniusában tartott rendes bizottsági ülésen a tervek megvitatásában Szendrei János, Szumrák Pál és Aigner Sándor vettek részt. A tervek megtekintése után a Bizottság felkérte Sztehlot, hogy a bemutatott terveket dolgozza át. Felhívták a figyelmét, hogy a templom jelenlegi pilléreit meg kell vizsgálni, hogy nem rejtik-e magukban a régi oszlopokat/pilléreket. A sodronyhálós boltozat ötletét elvetették, helyette „az emlékszerű

¹⁶³ MOB-iratok, 1894/177. Az irathoz tartozó tervanyag a MÉM MDK Tervtárában: orgonakarzat földszinti alaprajz, lelt.sz.: 3544 és az orgonakarzat nézete a hajó felől az orgonaházzal és keresztmetszet, lelt.sz.:3545. A tervekhez tartozó költségvetés nem maradt fenn.

¹⁶⁴ MOB-iratok, 1894/182

¹⁶⁵ MOB-iratok, 1894/182 kiemelés tőlem

¹⁶⁶ MOB-iratok, 1894/198

¹⁶⁷ MOB-iratok, 1899/357

¹⁶⁸ MOB-iratok, 1900/128

építkezés jellegének megfelelő kőboltozat tervezendő”. Kijelentették, hogy meg kell vizsgálni a torony alapozását, s az új tornyot a régi torony helyén, az alapfalak által meghatározott magasságig, nem pedig a templom tömegéből kitolva kell megvalósítani.¹⁶⁹

Ehelyütt ismét érdemes kihangsúlyozni a Bizottság ezen véleményeiben tükröződő műemlék-helyreállítási elveket: a pillérek falkutatását; a középkori térlefedési forma (boltozat) középkori szerkezetből (kőboltozat) való megépítésének igényét; valamint a korábban itt állott torony meglévő alapfalaihoz való igazodás követelményét. Megemlítendő azonban az is, hogy az, hogy a korábbi torony felépítéséről, kialakításáról, magasságáról semmit sem tudnak, nem jelentett akadályt a torony elvi rekonstrukciójában.

Sztehlo ugyanazon év augusztusában 2 új módosított tervet és költségvetést mutatott be,¹⁷⁰ melyeket a Bizottság a szeptemberi ülésen, Czigler Győző, Schulek Frigyes és Szendrei János hozzászólása után ismét visszaadott átdolgozásra. Ezúttal a homlokzatról a két szoborfülke elhagyását, valamint „a harangház helyesebb átmenettel leendő összekapcsolását” kérték.¹⁷¹

A másodszer is átdolgozott terveket a Bizottság az év októberében tárgyalta és ezúttal el is fogadta. A miskolci református egyháztanácsnak azzal küldték meg a terveket, hogy amennyiben az egyházközség össze tudja gyűjteni a szükséges összeget, úgy a templom tornyának megépítésével egyetértenek, ugyanakkor a templom teljes kiépítését nem ajánlják.¹⁷²

A MÉM MDK Tervtárában 24 db olyan tervlapot őriznek, mely az 1900-ban tárgyalt helyreállításhoz köthető. Ezek közül csak 5 db. datált 1900. május 9-re — a többi datálatlan. Ez az 5 tervlap mindegyike és néhány további is Sztehlo által szignált. Stíluskritikai alapon a többi 19 db. tervlapot is egyértelműen Sztehlo munkájának tekinthetjük. A tervek egy része tussal kihúzott, mérnöki jellegű rajz, esetenként tussal sraffozott árnyékolással, más rajzok akvarellal színezettek. Előzőek utóbbiakhoz szolgáltak előrajzként. Az akvarellal színezett rajzlapok közül több is kartonra kasírozott.

---

¹⁶⁹ MOB-iratok, 1900/159

¹⁷⁰ MOB-iratok, 1900/219

¹⁷¹ MOB-iratok, 1900/247

¹⁷² MOB-iratok, 1900/274

A huszártoronnyal tervezett variációról 5 db,¹⁷³ a kősisakos toronnyal készült variációhoz 8 db.¹⁷⁴ a bádogfedésű toronnyal készült variációhoz 3 db,¹⁷⁵ tervet találunk. Ezen kívül találunk 4 db,¹⁷⁶ alaprajzot, valamint 3 db,¹⁷⁷ keresztmetszetet. Nem dönthető el egyértelműen, mely 7 tervlap készült el és került bemutatásra először, ahogy az sem, hogy végül mely terveket küldték el a miskolci egyháznak. Feltételezem, hogy az igényes kivitelű, akvarellal színezett, kasírozott tervlapok kerültek bemutatásra a bizottsági ülésen; ezek száma összesen 11 db.¹⁷⁸

Mint láttuk, a terveket háromszor tárgyalták, két alkalommal adták vissza javításra, és a harmadik alkalommal fogadták el. Mivel már az első alkalommal javasolták, hogy az új tornyot a régi torony helyén kell megvalósítani, feltételezhetjük, hogy a torony nélküli, csupán a huszártoronnyal készült tervváltozatot már ekkor elvetették.

Az első tárgyalásra csupán a huszártoronnyal készült tervváltozathoz készült (vagy marad fenn) költségvetés. Ebből a költségvetésből ismerhetjük meg pontosabban a műszaki tartalmat¹⁷⁹. A terv szerint Sztehlo lebontja a fedélszéket, a fődémet és a hajó pilléreit; kibont 3 db befalazott ablakot; kibontja az orgona mögötti falat; kibontja a „nyugati kerek” ablakot; „11 db rossz ablak mérmű illetve ablakok kisedése; 1 kerek ablak mérművének kisedése” történik; átépít, illetve megigazít 19 támpillért; a nyugati ajtót bővíti, a déli előcsarnokot elbontja; a padokat és a fa karzatot „kitakarítja” (sic!) a templomból; az új pilléreknek szükség esetén új alapozást készít; a karzatot az északi hajóban folytatja, ennek alapozást készít; megmagasítja a párkányt, új kőpilléreket épít, a nyugati homlokzaton oromfalat épít; „torony melletti ívek kiegészítése boltívek 4”; az orgona mögötti, újonnan kibontott nyílásba ívet épít; új főpárkányt épít; a külső vakolatot javítja, a belső vakolatot teljesen leveri és a falakat

¹⁷³ Északi homlokzat, tus, ltsz.: 3530; Nyugati homlokzat, tus, ltsz.: 3531; Nyugati homlokzat, akvarellal színezett, szignált, ltsz.: 3548; Északi homlokzat, akvarellal színezett, szignált, ltsz.: 3550; Hosszmetszet, szürke akvarellal vagy tussal színezett, datált, szignált, ltsz.: 3551.

¹⁷⁴ Nyugati homlokzat, akvarellal színezett, datált, szignált, ltsz.: 3523; Nyugati homlokzat, akvarellal színezett, ltsz.: 3524; Nyugati homlokzat és északi homlokzat részelete a toronnyal, akvarellal színezett, ltsz.: 3525; Hosszmetszet, tus, a torony ceruzával halványan berajzolva, ltsz.: 3535; Nyugati homlokzat, tus, szignált, ltsz.: 3540; Hosszmetszet, tus, szignált, ltsz.: 3542; Északi homlokzat, tus, monogram: „S”, ltsz.: 3543; Északi homlokzat, akvarellal színezett, ltsz.: 3549.

¹⁷⁵ Nyugati homlokzat, akvarellal színezett, ltsz.: 3519; Északi homlokzat, akvarellal színezett, két lapból összeillesztve, ltsz.: 3520 és 3522; Hosszmetszet, tus, ltsz.: 3536.

¹⁷⁶ Alaprajz, tussal, vagy szürke akvarellal színezett, szignált, datált, ltsz.: 3518; Alaprajz, tus, ltsz.: 3532; Alaprajz, tus, ltsz.: 3533; Alaprajz, tus, ltsz.: 3541.

¹⁷⁷ Keresztmetszet a szentély felé, tus, ltsz.: 3537; Keresztmetszet a szentély felé, tus, szignált, datált, ltsz.: 3538; Keresztmetszet a szentély felé, szürke akvarellal, vagy tussal színezett, szignált, datált, ltsz.: 3547.

¹⁷⁸ Az akvarellal színezett, esetenként kasírozott, igényes kivitelű tervek variációkénti bontásban: huszártoronnyal: 3 db; kősisakos toronnyal: 4 db; bádogfedésű toronnyal: 2 db; alaprajz: 1 db; keresztmetszet: 1 db.

¹⁷⁹ MOB-iratok, 1900/128

újravakolja; a padlóra márványmozai burkolatot tervez; az ablakokba új mérműveket illeszt; sodronyhálós gipsz boltozatot épít; a nyugati és északi kapu faragott kő bélletet, vimpergát, fiatornyokat kap; új fedélszék épül rézlemez fedésű huszártoronnyal. A terv szerint a templom részben új berendezést kap: új szószék; 4 új templomajtó készül; azonban a régi padok kerülnének vissza. Fentiekén kívül ólmozott, a szegélyeken színes üveglablakok készülnek, a templom belső kifestése „egyszerű tónusokban” történik.

Az első tervek tárgyalásán minden bizonnyal a kősisakos toronnyal épülő változatot választották és javasolták továbbdolgozásra, amit az is mutat, hogy a módosított tervek augusztusi megvitatására egy ilyen kősisakos terv költségvetése készült el, és az iratok a későbbiekben erre a költségvetésre hivatkoztak. Azon túl, hogy a kősisakos torony felépítése egészítette ki, a második, módosított költségvetés — természetesen a huszártoronnyra vonatkozó tételek kivételével — az elsővel mindenben megegyezett. Az új költségvetésben az egyéb, fent részletezett átépítés tételein túl a nyugati torony meglévő falainak visszabontását és az új, gazdagon díszített toronnyal az alapoktól való újjáépítését találjuk.

A fémlemez fedésű tornyot mutató tervváltozatra nem készült költségvetés, vagy nem maradt fenn. Mindenesetre fentiek miatt jó okunk van feltételezni, hogy már a tervek első tárgyalása során a kősisakos változatot választják, és elvetik a másik két tervváltozatot. Ennek ellenére a fémlemezfedésű toronyra két alváltozat is található a fennmaradt tervek között. Az egyik a nyugati homlokzaton a meglévő falakra a párkány felett magas, ácsszerkezetű gúlát állít, elé öt keskeny ablakkal megnyitott oromzatot falaz, mely mellett egy-egy fiatorny áll. A toronyon fedett tűzfigyelő erkély fut körbe. A másik tervváltozaton a nyugati homlokzat elé állított új, falazott toronyra fedett, körüljárható folyosó kerül a sarkokon poligonalis saroktornyokkal, s a tornyot pedig nyolcszög alapú gúlasisak koronázza. Minden bizonnyal ez utóbbit érte kritika a júniusi bizottsági ülésen, amikor megjegyezték, hogy az új tornyot a régi torony helyén, nem pedig abból kitolva kell megvalósítani.

A kősisakos toronyra szintén több tervvariáció készült. Az egyes változatok apró különbségeket mutatnak, de valamennyi nagyvonalú elképzelést tükröz. A torony mindegyik változatnál a templom homlokzatába illesztett, nem lép tehát a homlokzat elé, azonban míg az egyik verziónál a tornyot két oldalról oromfalak veszik közre, a másik verziónál a nyugati oldalról a torony mellett a kontyolt fedélszék cserépfedéses tetősíkjai láthatók. A két megoldás és azok alváltozatai további kisebb különbségeket mutatnak. Így például a torony támpillérjei a homlokzatra merőleges, avagy ferde elhelyezésében, a harangszint szimpla-, vagy ikerablakkal való megnyitásában, az ablakok méretében, a díszítés részleteiben, vagy a fiatornyok méretében mutatkoznak különbségek. Megjegyezzük, hogy a mind a négy irányba

állított erkély három tervváltozatnál is feltűnik. A tornyok magassága mindegyik változatnál közel azonos.

Látható tehát hogy a templom stílszerű helyreállításának tervei nagyvonalú és gondos kidolgozást nyertek. A feladatot nem csak a tervező maga, hanem a Bizottság is komolyan vette, amit a kétszeri, módosításra, finomításra való visszaadás is mutat.

Mint minden tett, a műemléki helyreállítás is szándék és lehetőség egyedi egyvelegének eredménye, és mint ilyen, ez esetben a rendelkezésre álló anyagi fedezet függvénye is. Ezért talán nem tévedünk, ha a vizsgálat során ezúttal is figyelembe vesszük a tervek kivitelezésére fordított és/vagy szükséges pénzüsszegeket is.

Az egyháztanács a templom stílszerű restaurálásának finanszírozását kezdetben állami pénzalapból képzelte el. A legelső bizottsági ülésen, melyen az ügyet tárgyalták, Thaly Kálmán — bizonyára a Bizottság egyetértésével — „a segély elvi kimondása mellett nyilatkozik”, pusztán a templomról Steindl tanítványai által készített rajzok bemutatása alapján.¹⁸⁰

Jóllehet, Czobor, Szthelo és Szendrői az első helyszíni szemle után még azt ígérték, hogy javasolni fogják a Bizottságnak a segély folyósítását a templom felújításához,¹⁸¹ a szemléről írott jelentésükben már nem javasolták az állami költségen történő helyreállítást. A kiküldöttek a templom alapos megtekintése után „...azon meggyőződéssel távoztak a helyszínről, miszerint ezen épületnek stílszerű teljes helyreállításához oly nagy összeg kívántatnék, mely a műemlékek jelen dotatiojával s a szóban lévő, félig elpusztult, de fönmaradt műrészteinél fogva még műemléknek mondható építmény jelentőségével, melyet hazánk műtörténetében igényelhet, arányban nem állna, miért is azon tiszteletteljes véleményünknek adunk kifejezést, hogy ezen templomnak országos költségen való helyreállítását javaslatba nem hozhatjuk. Czélszerű lenne azonban a műemlékszerű részletek stílszerű helyreállítására szorítókozó tervet és költségvetést — melybe a mai esetlen pillérek belsejében lappangható eredeti pillérek kikutatása is befoglalható lenne — készíteni a célból, hogy az esetleg jelentkező jótevő költségén — amire vett értesülésünk szerint biztos kilátás van — a helyreállítási munkálatok részletekint eszközölhetőek legyenek. Egy ily stílszerű tervezet és hozzávetőleges költségvetés elkészítése lenne egyelőre az, amivel a műemlékek orsz. bizottsága a miskolci avasi templomnak, mint részleteiben fenntartásra érdemes műemléknek ügyét szolgálhatná.”¹⁸² A jelentés konklúziója tehát röviden így fogalmazható meg: a templom

¹⁸⁰ MOB-iratok, 1894/39

¹⁸¹ MOB-iratok, 1894/4 „Ezen templom megvizsgálására az 1894. évi martius 19-én tartott üléséből előadó, Szthelo Ottó és dr. Szendrői János a helyszínrre kiküldettek, kimondván már most, hogy ezen templomra segélyt hajlandó a bizottság javaslatba hozni.”

¹⁸² MOB-iratok, 1894/198

purista szemléletű, teljes helyreállítása anyagilag nem érné meg, mert annyira nem jelentős a templom; azonban, ha az egyházközség tagjai közül valaki kifizeti, kisebb „műemlékszerű” részleteket érdemes volna helyreállítani, és ehhez a terveket a Bizottság szívesen elkészíti.

Az orgona, az orgonaház és a karzat költségeit¹⁸³ „két áldozatkész hívő kegyes adományából” finanszírozták: utóbbiakat Kun Kálmán adakozásából építették, míg maga az Angster-orgona „Heer Erzsébet úrnő” ajándéka volt.¹⁸⁴

Mint fentebb láttuk, az orgona és a karzat elkészülte után a kisebb részletek restaurációja helyett az egyházközség a templom teljes kiépítését kívánta, bár saját forrásuk nem volt rá. A református püspök levelében hivatkozva „egyházunknak [...] ismeretes szegénységére híveink nagy részének olyan állapotára, mely csaknem lehetlenné teszi nekünk azt, hogy tőlük e célra nagyobb áldozatot kérjünk, s hivatkozva arra, hogy ezen régi műemlék és műremek stylszerű restaurálása elismert állami érdek” kérte a tervek elkészítését.¹⁸⁵

A helyreállítás Sztehlo-féle terveinek első változata a költségvetés szerint — mely a torony építését nem, csak a huszártornyot tartalmazta! — 116.800.- korona, (azaz 58.400.- forint¹⁸⁶) lenne¹⁸⁷. A már így is meglehetősen magas összeg ellenére és az egyház jelzett szűk lehetőségei dacára kérték a tervek tárgyalása során a rabicszerkezetű boltozat kőboltozatra való cserélését Sztehlotól. A tervek kért módosítása után a költségvetés — a kért kősisakos toronnyal! — közel a duplájára; 226.676.- koronára (=112.338.- forintra) nőtt.¹⁸⁸ Az újabb, második tervmódosítás költségvetési vonzata nem ismert, de nagyságrendi változást nem jelenthetett.

A másodsorra is átdolgozott terveket az 1900. októberi bizottsági ülésen fogadták el. A jegyzőkönyvben a tervek elkészítését és az egyháznak való átadását e szavak kísérik: „szükségesnek mutatkozik annak különös hangsúlyozása, hogy a bizottság öt év előtti álláspontját mindenben fönntartva, az ún. »avasi« templom ily arányú átépítését szükségesnek nem tartja, sőt, »elismert államérek«-nek sem tekintheti, mint azt az egyház tanácsa 1899. évi december hó 15ikén keltezett beadványában — hivatkozással a miskolci ev.ref. egyháznak, mint jogi személynek, »ismeretes szegénységére« — állítja. Thaly Kálmán r.tag. ennek kapcsán

¹⁸³ 3871.- forint, illetve a költséghatékonyabb változatban 2892.- forint, (MOB-iratok, 1894/177) A költségvetés sajnos nem maradt fenn, és nem tudjuk, melyik változat valósult meg, illetve, hogy végül mennyi volt a bekerülés végösszege.

¹⁸⁴ MOB-iratok, 1894/172

¹⁸⁵ MOB-iratok, 1899/357

¹⁸⁶ Az 1892-ben bevezetett Osztrák-magyar korona 1900. január 1-től lett kötelező, addig azonban a korábbi pénznem, a forint is forgalomban maradt. Egy korona értéke fél forint volt.

¹⁸⁷ MOB-iratok, 1900/128

¹⁸⁸ MOB-iratok, 1900/219

felemlíti, hogy a miskolczi ev.ref. egyház — tudomása szerint — vagyonos, s ezen fölül jómódú, előkelő híveinek támogatására is számíthat. A bizottság a terveket és a költségvetést azon hozzáadással bocsájta a miskolczi ev.ref. egyháztanács rendelkezésére, hogy — amennyiben gyűjtés útján a költségeket beszereznie sikerül — a tervezett tornyot építtesse ki, a templom nagy költségbe kerülő kiépítését azonban a bizottság nem ajánlja.”¹⁸⁹ Az év augusztusi ülésén még az is elhangzik, hogy „...ezen nagyrészben elpusztult templom szándékolt átépítésénél sokkal fontosabb műemlékek sürgősebb helyreállítási munkálataira várjuk a még mindig hiányzó fedezetet. [...] ...a templom nagy költségbe kerülő átépítését azonban bizottságunk már azért sem ajánlhatja, mert az e célra szükséges tetemes összeggel fontosabb kulturális érdekeinek állhat szolgálatára.”¹⁹⁰

A Bizottságnak az avasi templom purista kiépítéséhez való viszonya némileg ellentmondásosnak tekinthető, amennyiben az ehhez szükséges terveket elkészítették — mi több, két ízben tökéletesítették Sztehloval —, ugyanakkor a kiépítéssel nem értettek egyet; és bár nem értettek egyet vele, hangsúlyozták, hogy ha az egyház össze tudná gyűjteni a szükséges pénzt, akkor igenis valósítsa meg a terveket. (A jegyzőkönyvek nem mulasztják el többször is megjegyezni, hogy úgy tudják, a miskolci egyház tehetős.) Az idézett jegyzőkönyvi részletekből az is kitűnik, hogy a Bizottság, a rendelkezésre álló (kevés) pénzt más műemlékekre és sürgősebb feladatokra kellett, hogy fordítsa, de a fogalmazásból az is sejthető, hogy ha nagyobb (ideális esetben mindenre elegendő) pénzüsszeg állt volna rendelkezésre, az avasi templom állami pénzből történő helyreállítása is sorra kerülhetett volna. Az avasi templom esetében a lehetőségek hiányoztak tehát, de a szándék — az ellentmondások ellenére — egyértelműen kimutatható. Hogy az összkép nem csak ellentmondásos, de összetett és bonyolult is egyben, könnyen belátható, ha a helyreállítás erőteljes purista tendenciája mellett az ügy kapcsán felmerülő, olyan motívumok felbukkanására gondolunk, mint például a már említett, az emlékhely falkutatással történő vizsgálatának gondolata, a hamis rabicboltozat helyett az emlékhely jobban illő kőboltozat igénye, vagy a toronynak a korábbi helyén való felépítésének kritériuma. De lehet, hogy elegendő csak arra gondolnunk, hogy a teljes helyreállítást a Bizottság végső ítéletében mégsem ajánlja.

---

¹⁸⁹ MOB-iratok, 1900/274

¹⁹⁰ MOB-iratok, 1900/219

II.7. Nagybánya, Szent István-templom

Mire a magyarországi művészettörténész szakma felfigyelt rá, a nagybányai¹⁹¹ Szent István templom már majdnem teljesen megsemmisült. Henszlmann Imre, Rómer Flóris és Schulcz Ferenc 1864-ben a szatmári egyházmegye középkori építészeti emlékei után kutatva tettek látogatást a templom maradványainál. Henszlmann az útról írott beszámolójában adott hírt a templomról, melynek további kutatását annak ellenére fontosnak tartotta, hogy az épületből addigra már csak a tornya és az ahhoz csatlakozó főkapuja fele volt meg.¹⁹²

A templom első, átfogó és részletes építéstörténetét 1892-ben Décsényi (Schönherr) Gyula helytörténész adta közre.¹⁹³ A templommal foglalkozó második tanulmány több, mint száz évvel később került publikálásra.¹⁹⁴ Mindössze ez a két, említésre érdemes írás előzte meg Papp Szilárd tanulmányát,¹⁹⁵ mely a templomhoz köthető kőfaragványokat az írott és képi források fényében állította kontextusba. Papp az erdélyi és Erdélyen túli párhuzamok felállításával helyezte stíluskapcsolatok rendszerébe a templomot. Meglátása szerint a templom mind méreteit, mind kvalitását tekintve a középkori templomaink egyik legjelentősebbike volt, s mint ilyen, feltehetően számos más, erdélyi templom előképéül szolgálhatott.

Fenti kutatásokból tudjuk, hogy a templom hosszházának befejezése az 1300-as évek harmadik negyedére tehető. Még a bontást megelőzően készült alaprajz szerint a templom kéthajós volt.¹⁹⁶ A templom tornya feltehetően egy korábbi templom tornyának maradványait rejti magában, amire pozíciója és részletmegoldásai utalnak, felsőbb szintjei azonban minden bizonnyal csak a templomhajónál később, a 14. sz. vége után épültek ki, amint ez más templomok esetében is előfordul. A hagyomány szerint a tornyot Hunyadi János építette az 1442-es, vaskapui győzelme után a töröktől szerzett zsákmányból. Ezt ugyan igazolni nem tudjuk, hiszen erről oklevélszerű adatunk nincsen, de Décsényi szerint, aki a tornyot még helyreállítása előtt látta, a csúcsívsoros, liliomokkal díszített koronázópárkány részletmegoldásai valószínűvé teszi ezt a hagyományt. A 19. sz. végi munkálatokkal azonban ezt a párkányt újjáépítették, a véleményt tehát nem tudjuk megítélni.

¹⁹¹ Nagybánya (románul: Baia Mare, németül: Frauenbach) város Romániában található, Máramaros megye székhelye.

¹⁹² HENSZLMANN 1864c pp. 150-151.

¹⁹³ DÉCSÉNYI 1892, pp. 289-298.

¹⁹⁴ HORVÁTH 2000

¹⁹⁵ PAPP 2011

¹⁹⁶ A kéthajós templom alaprajzát az 1769-ben hozzáépített kápolnával Husel János Gáspár építőmester készítette 1770-74 között. Ma a városi múzeumban található.

A templomtorony tehát feltehetően korábbi épületrészek felhasználásával a 14. sz. végén, vagy a 15. sz. elején nyerte el végső formáját. Az akkori toronysisakról nincs információnk. Mint Décsényi írja: „Nincs módunkban rekonstruálni az eredeti tetőt, melybe e hatalmas alkotmány végződött; de az bizonyára egyike volt a középkor szokásos magas, gulaszerű, szeglettornyokkal ékített gótikus torony-sisakjainak, melyeknek magasba törekvő szerkezete teljes összhangzásban állott a csúcsíves egyház egész conceptiojával.”¹⁹⁷ A tornyot, melyen akkor feltehetően még 15. sz. közepi sisakja áll, a 16. sz. derekán villámcsapás érte, és sisakja leégett.

Az új torony csak 1619-ben készült el¹⁹⁸. „A torony új, meglehetősen díszes tetőt kapott ugyan, négy szöglettornyossal ékített magas sisakot [...] és 1628-ban 500 forintig kötött szerződést a magistratus Mészáros, másképp Lakatos Jakab eperjesi órással, hogy ez az eperjesi toronyóra mintájára négy oldalra szolgáló, holddal ellátott órát készítsen a torony számára.”¹⁹⁹ Ezt a toronysisakot egy a 18. sz. derekán készült, a templom plébániáján őrzött olajfestményen láthatjuk. A távlati kép perspektívája elrajzolt, gyakorlatlan vidéki mesterre vall, azonban részletei figyelemre méltóak. Az új toronysisak a templom tetőzetével együtt 1769-ben, egy újabb villámcsapás következtében pusztult el.

A torony ezt követően barokk stílusú hagymasisakot kapott. Ezt a sisakformát látjuk az 1842-ben, öt évvel a templom felrobbantása és köveinek elhordása előtt készült akvarellen, mely a templomot délkeleti oldalról, perspektivikus nézetben ábrázolja.²⁰⁰ A második villámcsapás után pontosan száz évvel, 1869-ben, ismét villám sújtotta a tornyot, s a barokk hagymasisak, a harangokkal és óraszerkezettel együtt a tűz martalékává lett.

Ezután a tornyot alacsony hajlásszögű sátortetővel fedték le, melyet már akkor is csak ideiglenesnek szántak. A torony helyreállításának tervét Schulcz József²⁰¹ 1869-1870-ben elkészítette és bemutatta a városnak.²⁰² Amint a Vasárnapi újság egy 1894-es száma fogalmazott: „Azóta [t.i.: az 1869. évi villám óta] a tornyot ideiglenes, lapos tetőzet fedi; a stilszerű, magas toronysisak megépítése azonban, melynek tervrajzát néhai Schulcz Ferenc

¹⁹⁷ DÉCSÉNYI 1892, p. 394.

¹⁹⁸ Az 1619-ben készült tető ácsszerkezeti rajzai a városi múzeumban találhatóak. Szobor Miklós, 1946, p. 269.

¹⁹⁹ DÉCSÉNYI 1892, p. 399.

²⁰⁰ DÉCSÉNYI 1892, p. 297. Törökfalvi Pap Zsigmond ny. kir. járásbíró: nagybányai Szent István-templom délkeletről, akvarell, 1842, jelenlegi őrzési helye ismeretlen. Ennek ceruzarajzos másolatát, illetve ahhoz nagyon hasonló ábrázolást megtaláljuk a MÉM MDK Tervtárában, ltsz.: 13214

²⁰¹ Schulcz József építész Schulcz Ferenc fivére, nevével többek között az őraljaboldogfalvai kastélynál, mint kivitelező (1871-1873), vagy a Vajdahunyadi vár kapcsán találkozunk: Schulcz József – Ángyán György: A vajdahunyadi vár restaurálásának története. Különös tekintettel az ott történt károk és visszaélésekre! Pécs, 1876.

²⁰² Schulcz József: A nagybányai Szt. István torony restaurálási terve, 1869. MOB sz.: 32/1889. MÉM MDK Tervtár ltsz.: K 6107

műépítész még 1870-ben elkészítette, meghaladta a város és közönségének anyagi erejét.”²⁰³
Amint azt lejjebb látni fogjuk, nem csoda, hogy meghaladta.

Fenti publikációkon túl, melyek középpontjában az épület középkori építéstörténete áll, a Magyar Építőművészet lapjain Szobor Miklós foglalta össze a templomról ismert adatokat. Cikkében azonban a 19. sz. végén történt helyreállításnak ő is csupán egy rövid bekezdést szentelt²⁰⁴.

Nagybánya város 1896 augusztusában tartott közgyűlésén úgy határozott, hogy az egykori Szent István templom maradványaként fennálló tornyot az ország 1000 éves fennállása emlékére „stylszerűleg restauráltatja”, melyhez a terveket Sztéhlo Ottó el is készítette. Ezt és Matolcsi Lajos városi mérnök által készített költségvetést felülbírálás és jóváhagyás végett 1897 áprilisában küldték meg a Bizottságnak. A polgármester leveléhez csatolta Décsényi Gyula: A Szent István templom maradványai c. ismertetését. Amint a levélből kiderül a helyreállítási munkálatok vezetésével a város — a Bizottság ellenőrzése alatt — Matolcsi Lajos építész bízta volna meg, a munkát pedig még az év tavaszán kezdték volna.²⁰⁵

A helyreállítási terv elbírálására az 1897. május 6-án tartott rendes bizottsági ülésen egy szakértőkből álló albizottságot hoztak létre,²⁰⁶ melynek tagjai: Czigler Győző, Fittler Kamill, Steindl Imre, Steinhausz László, Schulek Frigyes, Szumrák Pál voltak. Sztéhlo Ottó az 1897. május 21-én tartott rendkívüli bizottsági ülésen mutatta be a terveket és a költségvetést. Az albizottság javaslata szerint: „Schulek észrevételei után a tervet Sztéhlo újból át fogja rajzolni (alacsonyabb sisakkal) és a tűztorony jellegének megfelelően kifejlesztett körjárattal látja el.”²⁰⁷ Eszerint tehát Sztéhlo első tervváltozata nem tartalmazott tűzfigyelő folyosót.

Sztéhlo majdnem egy évvel később, 1898. február 24-én tartott bizottsági ülésen mutatta be a módosított terveket. (Sztéhlonak sajnos sem az első, sem a második tervváltozatát nem ismerjük.) A bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint „Beható eszmecsere után a Schulek Frigyes által vázlatban bemutatott sátor-alakú fedelet fogadta el a bizottság, Szumrák Pál azon hozzáadásával, hogy a fedelet a régi falazattal erős vaskapcsokkal kell összekötni és behorgonyozni...”²⁰⁸ Ezt érthetjük úgy, hogy a Bizottság Sztéhlo új, módosított tervét sem

²⁰³ H. S. 1894 p. 546.

²⁰⁴ SZOBOR 1946. pp. 265-268. „Magyarország ezeréves fennállásának emlékére restauráltatja a város a tornyot Schulek Frigyes tervei alapján és Sztéhlo Ottó vezetésével. Új felsőemelet készül, árkádok körülrát és németes ízű négy-fiatornyos sisakot kap. Földszinti helyiségét, mely egykor összefüggött a templom belső terével, kápolnává alakítják, a rózsablakba új mérmű kerül, a csigalépcső hiányzó fokait kipótolják és így megújítva újra a »város tornya« szerepét tölti be.”

²⁰⁵ MOB-iratok, 1897/108

²⁰⁶ MOB-iratok, 1897/118

²⁰⁷ MOB-iratok, 1897/130

²⁰⁸ MOB-iratok, 1898/39

fogadta el, hiszen ahelyett azt a tetőt fogadta el, melyet Schulek vázlatban mutatott be. Feltehetően az történt, hogy Schulek, látva az új terveket, ott, a bizottsági ülésen rögtönzött egy vázlatot a szerinte helyes toronysisak-megoldásról, s a bizottság — Sztéhlo tervei helyett — ezt javasolta kidolgozásra. Ez feltehetően meg is történt, mert Schulek indítványára Sztéhlo a helyszínre utazott, hogy a tornyot megvizsgálja és megadja utasításait, hogy az építkezéshez már az év márciusában hozzákezdhessenek.

Sztéhlonak a helyszínről a Bizottságnak írott márciusi levelében olvashatjuk, hogy a nagybányai polgármesterrel közölte, hogy a Bizottság „a régi templom tornyának a Schulek tanár úr által javasolt profán jellegű végződést ajánlja végrehajtandónak.” Nem tudjuk, mit jelenthet a megfogalmazásban használt „profán” jelző. A polgármesternek tetszett a bemutatott terv, annál is inkább, mert az egyszerűbb terv olcsóbbnak ígérkezett.

Sztéhlo a városházán ugyanekkor, tehát 1898-ban megtalálta a torony felújítására vonatkozó, 1870-ben készített, Schultz József-féle terv egy példányát, „mely a Schulek tanár úr által javaslatba hozott megoldáshoz nagyban hasonlít, csupán azon csekély különbséggel, hogy a toronyfedél tetejébe még egy huszártorony van tervezve és a saroktornyocskák négyszögűek és ormocskákkal vannak díszítve.”²⁰⁹ Megkezdődik a torony beállványozása, mely állványról „a továbbiakhoz szükséges mérések és behatóbb vizsgálatok lesznek végezhetőek.”

Sztéhlo tehát látszólag elfogadta Schulek javaslatát, azonban a kivitelezés mégsem ennek megfelelően zajlott. Schulek Frigyes a Bizottsághoz írott, 1898. június 24-én kelt beadványában kijelentette, hogy a „régii torony helyreállítása ügyében jelenleg folyamatban lévő eljárással és részlettervezéssel” egyet nem ért. Továbbá hozzátette, hogy „miután Sztéhlo úr útbaigazításaimat figyelembe nem veszi, kérem a Műemlékek Országos Bizottságát kezeskedjék tudomásul és jegyzőkönyvbe is felvenni, hogy én azokért a munkálatokért felelősséget nem vállalhatok és nem vállalok.”²¹⁰ A beadványt a Bizottság az év június 21-én tartott ülésén tárgyalta, melyen Sztéhlo Ottó kijelentette, hogy alkalmazkodni fog Schulek útbaigazításaihoz. Amint a jegyzőkönyv fogalmaz: „Sztéhlo Ottó kijelenti, hogy a szóban lévő és a bizottságnak is tudomására hozott kérdésekben a bizottsági építész szakértő útmutatásaival és tanácsaival nem csak nem akar ellentétbe helyezkedni, hanem készséggel alkalmazkodni fog Schulek tanár és bizottsági építész kívánságaihoz”. Ennek fényében és ezt követően Schulek beadványa tárgyalanná válik. Fentiek miatt feltehetően nem tévedünk, ha a megvalósult tervek szellemi atyjának Schuleket tekintjük, Sztéhlot pedig Schulek jobbkezeként a tervek végrehajtójának tartjuk.

²⁰⁹ MOB-iratok, 1898/44

²¹⁰ MOB-iratok, 1898/133

A MÉM MDK Tervtárában a fent említett, Sztehlo/Schulek-féle terveket sajnos nem találjuk meg, azonban az 1870-ben készített, Schulcz József-féle tervet, — melyet Sztehlo megtalált a nagybányai városházán és melyhez Schulek javaslata nagyon hasonló — igen.²¹¹ Ez utóbbi 1889-ben, Schulcz Ferencz hagyatékából való vásárlással kerül a Bizottság rajztárába további 8 rajzlap, 16 vázlat és 2 vázlatkönyv társaságában²¹².

Schulcz József feliratozás nélküli, de szignált tervlapja a toronysisak körüljáró-szinti alaprajzát és a torony nyugati homlokzatát ábrázolja. A toronyra legfelső szintként ácsolt körüljáró kerül, a sarkokon befordított, négyzet alaprajzú saroktoronyokkal, melyek hagymakupolát kapnak. A torony négyzet alaprajzú, de a toronysisak mégsem gúla, hanem nyeregtető-szerű, a saroktoronyok felé harántirányú kontyolásokkal. A toronysisakra nyitott huszártorony kerül, szintén hagymasisak lezárással.

A terv felfedezése — levele szerint — revelációként hatott Sztehlorra, miszerint a bizottsági rajztárban akkor már mintegy évtizede meglévő rajzot nem ismerte. Schulek viszont minden bizonnyal igen, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy terve valóban nagy hasonlóságot mutat a Schulcz-féle rajzzal. Schulcz József terve akkor már majdnem egy évtizede a Bizottság rajztárában volt, így valójában nem az a meglepő, hogy Schulek ötlete hasonlít Schulcz tervére, hanem, hogy Sztehlo nem ismerte azt.

A Schulek/Sztehlo-féle terv — melyet csupán a megvalósult állapotból ismerünk — valóban csak a saroktoronyok alaprajzában (négyyszög helyett a nyolcszög három és két fél oldala látható), a saroktoronyok sisakformájában (hagymasisak helyett gúla), valamint a toronysisakot megkoronázó huszártorony mellőzésében különbözik. Schulek toronysisakja a német nyelvterületekre jellemző középkori formákat mutatja, míg Schulcz stílushű törekvése az öt hagymasisak miatt kissé barokkba hajlik. A két terv közül Schuleké sokkal inkább stílustiszta. Ennek jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Schulcz terve 1869-ben, tehát mintegy harminc évvel korábban készült, mint Sztehlo/Schulek terve. Ezen példa alapján tehát úgy tűnik, ez alatt a harminc év alatt a műemlék-helyreállítás elvei még inkább a purizmus irányába tolódtak el.

A Schulcz József-féle terv nem csak a toronysisakra, hanem a homlokzat(ok)ra vonatkozóan is tartalmaz helyreállítási javaslatot. Mivel a terv nem jelöli, csak a torony jelenlegi homlokzataival való összehasonlítással, kizárásos alapon következtethetünk arra,

²¹¹ Schulcz Ferenc: A nagybányai István-torony restaurálási terve. Tollrajz. Buda, 1849. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 6107.

²¹² Schulcz Ferenc hagyatékából Schulcz József ajánlott fel megvásárlásra a Bizottságnak 7 rajzot, köztük a nagybányai torony rajzát is. MOB-iratok, 1889/30, 32

hogy az a torony keleti oldalát ábrázolja — jóllehet a rajzon sem az északi oldalához csatlakozó bélletes kapumaradványt, sem a déli oldal tengelyében lévő, homlokzati síkból kilépő lépcsőtornyot, sem a keleti homlokzatba bekötő falcsonkot nem ábrázolja. Schulcz az egyes szinteket osztópárkánnyal választotta el egymástól. A lábazati szinten két, kisméretű, fekvő téglalap alakú, rácsozott ablak látható; ezek felett, a földszinten két álló téglalap alakú ablak ráccsal, közöttük címer; az első emeleten ismét két rácsos ablak és közöttük gótikus stílusú, fiatornyokkal díszített keretbe foglalt címerek láthatók; a második emeleti homlokzatszakszakra Schulcz nagyméretű napórát tervezett; a harangszinten csúcsíves záródású ablak nyílik, felette óra számlapja. Mindebből csak a harangszinti ablak létezik, a leírt egyebekből a 19. század végi helyreállítás során semmi sem valósul meg.

Érdemes megjegyeznünk, hogy az 1869-ben történt égés után a torony gombjában a torony történetére vonatkozó, 1619-es iratokat találtak, melyeket aztán a város könyomatú másolatban árusított a torony befedési költségei javára²¹³ — tehát közkézen forogtak. Nem tudjuk, vajon az 1619-es toronysisak ácsszerkezeti rajzai is a torony lehullott gömbjéből kerültek-e elő, azonban ezek a rajzok akkoriban bizonyosan ismertek voltak — a mai napig megtalálhatók a Nagybányai Történelmi és Régészeti Múzeumban²¹⁴ — és a torony újbóli lefedésének aktualitása miatt 1869-ben feltehetően a könyomatként sokszorosított iratokkal együtt az érdeklődés fókuszába kerülhettek. Hogy a torony 16. sz. közepén leégett sisakja milyen lehetett, nem tudjuk pontosan, azonban Décsényivel együtt feltételezhetjük, hogy „bizonyára egyike volt a középkor szokásos magas, gulaszerű, szeglettornyokkal ékített gótikus torony-sisakjainak”²¹⁵. Jóllehet az új toronysisak a pusztulás után csak mintegy 60-70 évvel később, 1619-ben készült el, joggal feltételezhetjük, hogy az a korábbi tetőforma mintájára épült meg. Ilyennek látjuk az 1754 után készült olajfestményen is.²¹⁶ Mindezek miatt feltételezhető tehát, hogy amikor Schulcz — majd később Schulek — megrajzolta az új toronysisakot, azt az általuk minden bizonnyal jól ismert olajfestmény és az ácsszerkezeti rajz nyomán tették. A 19. sz. végén a toronyra felkerült sisak tehát historizáló, de nem előkép nélküli.

²¹³ DÉCSÉNYI 1892, p. 399.

²¹⁴ SZOBOR 1946, p. 268.

²¹⁵ DÉCSÉNYI 1892, p. 394.

²¹⁶ A nagybányai Szent István-templom nyugat-délnyugatról, 1754 után. Közli: PAPP 2011, p. 183.

II.8. Ócsa, református templom

Az ócsai²¹⁷ református, volt premontrei templom legátfogóbb építéstörténetét Csoltkó Emese adta²¹⁸. Munkája kizárólag a történeti adatok és a helyszíni kutatási eredmények mind teljesebb körű feldolgozását célozta; ennek eredményeként az összefoglalásban a templom építését 1210 és 1234 közé datálta. A műemlékhelyreállítás történetének szempontjából nem értelmezte a feltárt adatokat. A templom 19-20. sz. fordulóján történt helyreállítása nem kapott különösebb hangsúlyt vagy értelmezést az 1990-ben történt helyreállítást megelőző kutatás ismertetésében sem²¹⁹.

Az ócsai református egyház 1879-ben kérte először a vallás- és közoktatásügyi minisztertől villámsújtotta templomuk helyreállítását²²⁰. A Bizottság az év júliusában Steindl Imrét bízta meg a helyszíni szemlével, melyre azonban nem került sor.

Hat évvel később, 1884 szeptemberében a református egyház immár időközben tűzvészben megrongálódott temploma helyreállításához kért segílyt. Ekkor a Bizottság — és az államtitkár a miniszter 1879-es rendeletére hivatkozva — ismételten felszólította Steindlt a helyszíni szemlére és a jelentéstételre²²¹. Az év októberében a Bizottság ígéretet tett, hogy jóllehet Steindl a jelentését még nem adta le, de a helyreállítás terveit rövid időn belül el fogja készíteni²²².

Henszlmann 1884-ben a magyarországi műemlékek osztályozására tett kísérletében „másodrendű, vagy különös megjelenése miatt még 1 rendűnek is” minősíti a templomot²²³, ennek ellenére a már bedőléssel fenyegető templom helyreállításának ügyében csak az újbóli felszólítás után, 1886-ban²²⁴ történik előrelépés.

A templom restaurálására vonatkozó tervrajzokat és költségvetést — Steindl egyéb irányú elfoglaltsága miatt segédje, — Tandor Ottó építész készítette el és nyújtotta be az 1886. május 31-én tartott rendes ülésre²²⁵. Tandor a tervekhez két költségvetést is készített, az egyik a templom restaurálására, állagbiztosításra (8.776 Ft), egy másik „a templom gyökeres helyreállítására vonatkozik” (63.498 Ft). Amint Henszlmann Terfort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett beterjesztéséből kiderül, „jóllehet a bizottság

²¹⁷ Ócsa város Pest vármegyében található

²¹⁸ CSOLTKÓ 2014.

²¹⁹ LUKÁCS – JUAN – CSENGEL 1991, pp. 16–19.

²²⁰ MOB-iratok 1879/44

²²¹ MOB-iratok 1884/51

²²² MOB-iratok 1984/62

²²³ MOB-iratok 1884/55

²²⁴ MOB-iratok 1886/20

²²⁵ MOB-iratok 1886/30 17. sz. ügy

kívánatosnak vélné, hogy az ócsai ref. templom mint a maga nemében hazánkban egyedül álló s kiválóan érdekes műemlék gyökeresen restauráltassék, de tekintettel a mai nyomasztó pénzviszonyokra, ezúttal csakis a legszükségesebb conserválási műveletek eszközzésére szorítkozhatik”²²⁶. A miniszter az olcsóbb megoldást támogatta²²⁷. A templom teljes kiépítésének szándéka tehát megvolt, megvalósulásának csupán a pénzügyi források szűkössége vetett gátat.

A miniszternek címzett beadványhoz 17 rajzot csatoltak. A MÉM MDK Tervtárában fennmaradt 121 tervlap között nem találjuk a Tandor-féle terveket.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pénzt rendelt a tervek mellé, azonban a helyreállítás feltehetően nem történt meg maradéktalanul. A rossz műszaki állapotban lévő templom mennyezete 1890-ben beszakadt.²²⁸

A Bizottság a Budapesti Hírlap 1890. augusztus 1-i számából értesült róla, hogy „az ócsai református templomnak két mellékhajóját a hívek lerombolják, s az ilyen módon nyert kövekből fölépítik a templom tornyát.”²²⁹ Geduly Ferenc titkár levélben kérte a minisztert, hogy a tervezett bontást tiltsa meg, illetve a korábban a templomnak Tandor tervei alapján történő helyreállítására folyósított összegről számoltassa el az egyházközséget.

A Bizottság 1891-februárjában az ócsai templom helyreállítási munkáinak megtekintésére, illetve a tervezett további javítások irányítására Tandor Ottót kérte fel²³⁰. 1893 novemberében az ócsai református egyházközség a miniszterhez fordult, hogy a felújításhoz további anyagi források biztosítását kérje²³¹.

Fentiek ellenére a Bizottság tagjai az 1894 májusában tett helyszíni szemlén a templom állapotát nem találták aggasztónak. Tandort ezt követően is²³², majd az 1894 októberében²³³ ismételten felkérték, hogy a templom állapotának megőrzéséhez szükséges biztosítási munkák terveit elkészítse. Tandor a tervezett munkákról 1895-ben nyilatkozott a Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönyében²³⁴. Az itt publikált tervek minden bizonnyal megegyeznek a 9 évvel korábban, 1886. május 31-én a Bizottságnak benyújtott tervekkel, amit az is mutat, hogy a cikkben olvasható kétféle költségvetés pontosan megegyezik az akkor benyújtott összegekkel.

²²⁶ MOB-iratok 1886/26

²²⁷ MOB-iratok 1886/36

²²⁸ Nagy 1958, 574–590.

²²⁹ MOB-iratok 1890/102

²³⁰ MOB-iratok 1892/33 28. sz. ügy

²³¹ MOB-iratok 1893/109 25. sz. ügy

²³² MOB-iratok 1894/71. 3. sz. ügy

²³³ MOB-iratok 1894/106

²³⁴ TANDOR 1895, pp. 1–9.

Tandor tervei ekkor tehát már mintegy évtizede készen álltak. Cikkében Tandor, a templom lényegretörő ismertetése után — melyben a templom műszaki állapotát „siralmasnak” írja le — tervismertetésében mérnöki józansággal vázolta fel a felújítás két lehetséges módját. A puszta konzerválásra irányuló munkálatok terve az alapozás megerősítését, nyílásáthidalás újrafalazását, támpillér áthelyezését, a tető kijavítását, csapadékvíz-elvezetés megoldását és a tetőhéjalás tűzálló anyagra való cseréjét tartalmazta — egyszóval a legszükségesebb állagmegóvási munkálatokra szorítkozott.

Ezzel szemben a „gyökeres és végleges restauráció” munkálatait 14 pontba foglalva közölte, melyek a következők. 1.) A főapszis alapjainak „biztosítása”, megerősítése; a főpárkány eredeti magasságra való „leszállítása”, visszabontása; a sarokoszlopok, oszloplábazatok, párkányok újakkal való cseréje; 2.) a kar(zat) gyámpilléreinek áthelyezése, oromfala kiépítése; főpárkányának a fő- és kereszthajó párkányával együtt 1 méterrel való visszabontása, majd újjáépítése; 3.) a sikátor gyámpilléreinek teljes megújítása (sikátor alatt a fő- és mellékszis közötti keskeny teret érti Tandor); 4.) A kereszthajó ablak- és gyámpillér rézsléi (rézsúi) kiváltása; oromzatának felújítása („jó karba helyezése”); illetve, amint Tandor fogalmaz: „a déli puszta oromzatot pedig építézetileg meg kellene oldani”; 5.) a déli és északi „apszidiol” hiányos részeinek pótlása; a további hiányos részek pótlása, a főpárkány megújítása és „kellő helyre való tétele”; 6.) a mellékhajók falai, ablakai, és gyámpillérei hibás részeinek megújítása; tetőzetük és gyámfalaik felépítése; 7.) az északi bejárat „egészen újból szerkesztendő”; a délinek pedig a hibás részeit kell „kiváltani” (kicserélni); 8.) a sekrestyék „ablakfelei” (keretezése); lábazatai és főpárkánya újból építése; 9.) a tornyok és a nyugati fal párkányai „kiváltandók” (cserére szorulnak); a „ferde” támpilléreket (Tandor feltehetően a nyugati homlokzatnak nekitámasztott, középső támpillérekre gondol) újra kell építeni; a gyámpillérek hibás részeit el kell távolítani; 10.) a tornyok utolsó emeletének 2/3-ának lebontása, újjáépítése; és az oromfal ezek magasságára való emelése; 11.) a tetők megfelelő hajlásszöggel való teljes újjáépítése; 12.) villámhárítók, vízvezetés, illetve a külső falak felszínének letisztítása; 13.) a templom belsejében az apszisok boltozatainak újjáépítése; a kereszthajó, a mellékhajók és a főhajó beboltozása; a „zenepad” (kórus) újjáépítése a lépcsőjével együtt; a durván hagyott szobrászati díszek kifaragása; lábazatok pótlása; végül az összes falfelület lekaparása és újravakolása; 14.) az alapozás és „feszítőfalak” vizsgálata; ezek szükség szerinti javítása, kiegészítése.

Amint látható, ez utóbbi, bővebb programban az állagmegóváásra vonatkozó beavatkozások keveredtek a stílusban történő helyreállítás, kiegészítés, továbbépítés elemeivel. A szerkezeti megerősítést célzó feladatok, mint az alapozás ellenőrzése, megerősítése,

támpillérek áthelyezése, újjáépítése, kiegészítése, illetve kétségkívül esedékes vízelvezetési és villámhárítási problémák megoldása mellett a megcélzott feladatok között ott találjuk a kórus teljes újjáépítését, a „durván hagyott” szobrászati díszek kifaragását, a főhomlokzat oromfalának megmagasítását és a főapszis főpárkányának lejjebb helyezését is. Különösen figyelemre méltó a belső falak lekaparásának és újravakolásának előzetes vizsgálatok nélkül megfogalmazott szándéka, mely — amint a későbbiekben látni fogjuk — nem bizonyul jó ötletnek.

Tandor a templom akkori állapotának felmérési rajzai mellett cikkében bőséges tervanyaggal mutatta be a helyreállítás három, általa javasolt módját is. Az *első változatban* mind fő- és mellékhajókat, mind a kereszthajót beboltozta. Újraboltozta a fő- és mellékszentélyeket. A hajó boltozatának hevederívei alá pillérkötegeket állított. A karzatot lépcsőjével együtt teljesen újjáépíttette: kórust tartó félköríves homlokív helyett közepén oszlopra támaszkodó, kettős ívet épített, ami természetesen a karzatot tartó boltozati rendszer megváltoztatását vonta maga után, továbbá a mellvédfal homlokoldalát gótikus törpegalériával díszítette, megmagasította a karzatra nyíló ajtót. A külső tekintetében a belsónél is több és jelentősebb változtatást eszközölt. Az első változatban a tornyokat egy-egy szinttel megemelte, az új toronyszinteket minden oldalon félköríves ikerablakokkal nyitotta meg, a tornyok tetejébe magas, csúcsos csürlős sisakot állított, a toronysisak oromzatát ívsoros párkánnyal zárta le. A tornyok osztó- és zárópárkányát szintén ívsorral egészítette ki. A kereszthajó feletti nyeregterető gerincét a meglévő oromfalak csúcsáig emelte, ez a főhajó feletti nyeregterető megemelésével együtt történt, ami a nyugati oldalon új oromfal építését vonta maga után. A sekrestyék párkányát törpeívsorral díszítette, félnyeregteretőjét meredekebbre építette. A kereszthajó déli homlokzatán a meglévő ablak felett három új ablakot nyitott, az oromfalat, melyen addig csak egy kör alakú padlásszellőző nyílott, szintén ívsoros párkánnyal zárta le és ikerablakkal nyitotta meg. A hajó zárópárkányát kiegészítette, hiányos ívsorát végigvezette. A nyugati homlokzaton a tornyok között megjelenő, már említett oromfal kialakítása a fentiekhez hasonló: ívsoros párkánnyal lezárt, közepén nagyméretű körablakkal. A templom nyugati homlokzatán nincs bejárat, a karzatra nyíló egyetlen ablakot a parapet lesüllyesztésével megnagyobbította, mellé egy-egy keskenyebb ablakot nyitott. Valamennyi támpillért magasabbra építette és lépcsősre alakította; a nyugati homlokzat ferde támpillérei helyett is álló, magas támpilléreket tervezett. A keleti homlokzaton, a mellékapszisok felett, csakúgy, mint a főapszison is, kiegészítette az ívsoros párkányt, a főapszis mögötti fal az új oromfallal új támpilléreket kapott. A tervezett helyreállítás *második változata* csak a nyugati homlokzat, azon belül a tornyok kialakítása tekintetében tér el az első változattól; ezen a terven a tornyok háromszintesek maradtak,

azonban zárópárkány-magasságuk a négyszintesre emelt tornyokéval egyeztek meg úgy, hogy az egyes szintek magasabbak, ennek megfelelően az ablakaik is magasabbak lettek. A tornyok ebben a második változatban is magas csürlős sisakot kaptak. A helyreállítás Tandor által cikkében felvázolt *harmadik változata* csak egy axonometrikus rajzban került bemutatásra. A rajz a templomot délkeleti irányból ábrázolja és a legszembetűnőbb különbség, hogy a tornyok megmaradtak háromszintesnek, de zömök csürlős sisak zárja le őket.

Fentiekből jól látható tehát, hogy Tandor a templom szükségszerű állagmegóvása mellett annak teljes, korábban sosem volt állapota „stílszerű” kiépítését tervezte. A kiépítés bemutatott három változata közötti különbség pusztán esztétikai; Tandor mintegy rajzban próbálgatta, melyik toronymegoldás állna jobban a helyreállított templomnak. Szabadon használta fantáziáját, hogy a templomot egy ideális állapothoz igazítsa — miközben mindhárom tervváltozat nélkülözötte a történelmi előzményeket.

Végül a miniszter 1896 júliusában bízta meg Tandort a biztosítási munkálatok vezetésével²³⁵, aki 1896 decemberében be is nyújtotta jelentését a templomon végzendő biztosítási munkákról. Jelentéséhez a templom három apszisának restaurálásához 5 rajzot és költségvetést csatolt.²³⁶ A terveket és a költségvetést Cziegler Győző és Schulek Frigyes ellenőrizte. Véleményükből kiderül, hogy „a tervezet szerint a templomnak szentély része a fő és két mellékapszis alapos helyreállításnak nézne elébe. Kibontatnék a három apszis fala és boltozata, még pedig egészen a boltozatok kezdő vonaláig. A falazatok újbóli felépítéséhez a régi anyag — amennyiben az megfelelő — ismét felhasználtatni fog. A boltozatok stílszerűleg képezetnének ki bordákkal ellátva.”²³⁷ Az ezen felül még végzendő munkákat is meghatározták, melyek csak az állagmegóvást célozták: villámhárító felszerelése, tetők átfedése, az elkorhadt mennyezet újítása, bádogos munka. Ezekkel a kiegészítő munkák jövőbeni elvégzésével ekkor még véglegesen befejezettnek ítélték a templom helyreállítását²³⁸.

Szabó Otto evangélikus lelkész 1900 júliusában jelentette be a Bizottságnak, hogy a templom főhajójában freskókat talált, és a munkálatokat beszüntette²³⁹. Mint leveléből kiderül, a festést már évtizedek óta kereste. Czobor Béla még augusztusban megvizsgálta a falképeket, és egyúttal megadta a szükséges utasításokat is azok megóvására²⁴⁰.

---

²³⁵ MOB-iratok 1986/100

²³⁶ MOB-iratok 1896/237

²³⁷ MOB-iratok 1897/25

²³⁸ MOB-iratok 1897/29 17. sz. ügy

²³⁹ MOB-iratok 1900/196

²⁴⁰ MOB-iratok 1900/217

Csányi Károly építész 1902 áprilisi levelében értesítette a Bizottságot, hogy az ócsai egyházközség — illetve a korábbi, idős lelkész helyett alkalmazott segédlelkész — a freskók lemeszeltetését tervezi.²⁴¹ Jelezte, hogy a híveknek talán az is megfelelne, ha meszelés helyett függönnyel takarnák a falképeket. A Bizottság Gróh István tanárt bízta meg a freskók lemásolásával, illetve a feltárás folytatásával. Gróh István a helyszínen járva arról tájékoztatta a Bizottságot, hogy a segédlelkész azóta nincs az egyházközségben, és a presbitérium a falképek megóvása mellett nyilatkozott.²⁴²

Steinhausz László műszaki tanácsos 1903 júliusában készített jegyzőkönyve a templom szakszerű helyreállításának befejezéséről tudósított²⁴³. A Bizottság számára fényképfelvételek is készültek.

A Tandor által addig végzett munka legkifogásolhatóbb része a szentély boltozatának — talán nem teljesen indokolt — lebontása és újjáépítése. Érdekes megfigyelni, hogy az újjáépítés során a kibontott bordákat nem az eredeti sorrendben (a helyükre) építette vissza, így azok nem illeszkednek egymáshoz megfelelően. Ez az eljárás nem csak mai szemmel, de az akkori építőgyakorlat szerint is vitára adhat okot.

Amint Henszlmann-nak a miniszterhez írott leveléből kiderült, a templom teljes kiépítésének csak a „nyomasztó pénzügyi viszonyok” vetettek gátat, de a minden bizonnyal purista kiépítést jelentő „gyökeres restaurálás” szándéka megvolt. Az „egyedül álló s kiválóan érdekes műemlék” stíluszta kiépítése a következő évtizedekben is foglalkozta a Bizottságot.

A Tandor Ottó által tervezett és vezetett munkálatokkal ugyanis a templom helyreállítása és a további kiépítést célzó tervek nem értek véget. 1908-ban kiszakadt az északi kapu vállkövének és a körülötte lévő falszövetnek egy része.²⁴⁴ A kapu helyreállításával Sztéhlo Ottót bízták meg. A helyreállításhoz készített rajzok közül három maradt fenn, ezek közül kettő szignált, egy datált is.²⁴⁵ E három rajz a helyreállítás tervei. A helyreállítást megelőzően készített állapotfelmérési rajz nem maradt fenn, azonban Sztéhlo minden bizonnyal megragadta az alkalmat, hogy a kaput „sziszterűen” állítsa helyre; bár a tervekben nem szerepelt, a déli kapu hiányzó bélletoszlopait is pótolták.²⁴⁶ Sztéhlo tervei alapján javításra került a kaputól nyugatra eső falszakasz és támpillér is.²⁴⁷

²⁴¹ MOB-iratok 1902/170

²⁴² MOB-iratok 1902/218

²⁴³ MOB-iratok 1903/428

²⁴⁴ FORSTER 1913, p. 263.

²⁴⁵ MÉM MDK, Tervtár, lt.sz. 4179, 4180, egy db leltározatlan.

²⁴⁶ MOB-iratok 1909/442, Lukács 1986

²⁴⁷ CSOLTKÓ 2014. p. 199.

Az északi kapu javításán és déli kapu kiegészítésén túl a templom (további) helyreállítását és a tornyok felmagasítását a hívek már a 20. sz. elején kezdeményezték²⁴⁸. Hogy a feladat folyamatosan foglalkoztatta Sztehlot, azt a MÉM MDK Tervtárában található, mintegy 120 tervlap is bizonyítja. Ezek a tervek 1909-1922 között készültek. A terveknek csak harmada datált, mindazonáltal azok tartalma alapján csoportosítani tudjuk és így évkörhöz tudjuk kötni a datálatlan tervlapokat is. A „stílszerű helyreállítás” azaz a templom kiépítése, bővítése és így a tervlapok az alábbi épületrészek köré csoportosíthatók. 1.) nyugati homlokzat, a meglévő, kétemeletes tornyok közé kerülő új, négyemeletes homlokzati középtorony, a harangszinten különböző nyílaskiosztással, toronysisak-formával és toronyformával, összesen 4 variáns; 2.) a négyezet fölé épített ácsolt huszártorony, négy variáns; 3.) épített, nagyméretű négyezeti torony, négy variáns; 4.) az 1.), 2.) és 3.) pontok alatt található variánsok csaknem minden kombinációja, beleértve azt is, ha csak egy valami készül, pl., megjelenik valamelyik négyezeti torony, de a nyugati homlokzat érintetlen marad, vagy készül homlokzati középtorony, de a négyezet torony nélkül marad stb., mindeközben a meglévő nyugati tornyok érintetlenek maradnak, vagy csürlős sisakot kapnak, vagy egy harmadik emelettel bővülnek; 5.) a meglévő déli toronyba készülő új lépcső, öt variáns; 6.) a templomtól délre álló harangtorony, a templom déli oldalával folyosóval összekötve, két variáns.

A dolgozatomban vizsgált időhatáron túl történt, de a teljesebb kép érdekében mindenképpen érdemes egy kitekintést tennünk a templom későbbi helyreállítására. A templom bővítése végül Foerk Ernő tervei szerint valósult meg 1921-22 között. Ekkor a tornyok egy harmadik emelettel bővültek, jóllehet, az épület alapos kutatásának eredményei²⁴⁹ alapján valószínűsíthetjük, hogy a templomnak sosem volt háromemeletes a tornya, de egy korábban meglévő állapot és az arra való utalás lehetősége a Bizottság tagjai számára nem mindig volt feltétele egy torony megmagasításának.

Amint említettem, az ócsai református egyház már a háború előtt kezdeményezte a 13. században épült premontrei kolostortemplom tornyainak megmagasítását, vagy a négyezeti torony kiépítését. Az ötlet a templom 1921-ben kezdődő helyreállításával került újra napirendre, amit a Bizottság is megvitatott. Sztehló Ottó a Bizottság másodépítésze a négyezeti torony felépítését, Möller István pedig a nyugati tornyok faszerkezettel történő megmagasítását javasolta. Foerk a faszerkezet ellen foglalt állást, mivel véleménye szerint idegen, német jelleget kölcsönözne a templomnak, helyett a tornyoknak téglából történő megmagasítását javasolja. A bizottság végül a tornyoknak kőből, esetleg téglából történő megmagasítása mellett

²⁴⁸ MOB-iratok 1918/552

²⁴⁹ LUKÁCS – JUAN – CSENGEL 1991, p. 16-19.

foglalt állást, ennek megfelelően Foerk a részletes tervek kidolgozásakor végül a kőből való építés mellett döntött. A templombelső felújítását is magába foglaló munkát 1924-ben fejezték be.

Möller István az ócsai templom tornyainak megmagasítása kapcsán kifejtette, hogy „új elemet nem szabad a műemlék régi állományába belevinni, továbbá a régi építményt nem szabad folytatni, megismételve a régi formákat. Az oszlopfejezetek is maradjanak mostani állapotukban, még a mézsréteg se vakartassék le róluk. Minden új réteg kőfalazás az F(acsimile) jeggyel és az elhelyezés évszámával jelöltessék.”²⁵⁰

A torony kiépítése körüli elvi vita jól tükrözi a megváltozó szemléletet, melyek a következő évtizedben meghatározták a műemlékvédelem elveit, melynek eredményeképpen a tornyok felmagasítása megtörtént. Azonban hangsúlyoznunk kell: a vita 1922-ben zajlik. A két világháború közötti műemléki tervező és kivitelező gyakorlat ellentmondásosságát tükrözi, hogy egy másik alkalommal a zsámbéki premontrei templom apszisainak kiépítésével kapcsolatban maga Foerk is hangsúlyozta, hogy az emléket nem helyreállítani, hanem konzerválni kell.

II.9. Palágykomoróc, református templom

A palágykomoróci²⁵¹ református templom csupán a 2006-ban megindult kutatások eredményeképpen keltette fel a szakma érdeklődését. Herczeg Renáta tanulmányában csupán röviden említette, hogy a templom felújításához Kemény Bertalan, Ung vármegye államépítészeti hivatalának mérnöke, a templom tornyának helyreállításához pedig Sztchlo Ottó készített rajzokat, s a munkálatokat 1895-ben fejezték be.²⁵² Herczeg írását követően, néhány évvel később, Szakács Béla Zsolt adta közre a templom építéstörténetét, és elemezte az előrehaladott helyszíni kutatások által feltárt eredményeket.²⁵³ Innen tudjuk, hogy az 1334-ig bizonyosan felépülő templomot a 16. század második felében már a reformátusok használták, akik folyamatos javításokat, kisebb átalakításokat végeztek rajta, így többek között szegmensíves záródásúra alakították a gótikus ablakokat és újabb támpilléreket építettek. A templom boltozata 1650-ben beszakadt, ezt követően kapta síkmennyezetét. A ma látható állapotot az 1895-ös restaurálás során alakították ki.

²⁵⁰ GRANASZTÓINÉ 1996b, p. 160-161.

²⁵¹ Palágykomoróc (ukránul: Паладь Комарівци) falu Ukrajnában, Kárpátalján, az Ungvári járásban található.

²⁵² HERCZEG 2009, pp. 73–79.

²⁵³ SZAKÁCS 2011b, pp. 251–257.

Ung megye alispánja 1892-ben kérvényezte a miniszternél a palágyi²⁵⁴ református templom régészeti vizsgálatát. Möller Istvánt küldték a helyszínre,²⁵⁵ aki öt tervlapon vette fel a templomot.²⁵⁶

Amint Möller kiszállása után tett jelentéséből kiderül, a hitközség a templom tornyát lebontotta volna, hogy helyébe a szomszéd községben lévő új toronyhoz hasonlót építhessen. Möller szerint a templom „árpádkori alakját épségben levő tornya és egyes műrészletei (mint a chorus-ablakok) tartották fenn, ha különös műbeccsel nem is, de helyi érdekességgel bírnak”, következésképpen a torony bontásának megakadályozását javasolta, továbbá, hogy a templom helyreállítása csak a tervek bekérése és elfogadása után legyen lehetséges.²⁵⁷ A Bizottság ülésén kihangsúlyozta, hogy „ezen árpádkori templom, melyhez hasonló a vidéken nincsen, sokkal becsesebb és értékeesebb, s a hitközség arra büszkébb lehet, mint a szomszéd község templomára, mely körülményről a palágyiak is felvilágosítandók lennének”.

A palágyi református egyház csak ezt követően, 1893 júniusában kért segítyt a templom stílszerű helyreállítására.²⁵⁸ A beküldött tervrajzokat Möller Istvánnak adták ki véleményezésre.²⁵⁹ Semmi érdemleges nem történt, így egy év múlva az evangélikus püspök megsürgette a beadott kérvényére a választ,²⁶⁰ melynek eredményeképp a Bizottság az ügyet Szteho Ottónak delegálta.²⁶¹

Sztehlo 1894 augusztusában tett helyszíni bejárást a palágyi templomnál. A szemle alapján úgy vélte, csupán a tornyon található román kori műértékek, de ezek is meglehetősen durvák. „A templom többi része, kivéve még tán az elfalazott oldalbejáró feleit, továbbá a renaissance korbéli agyag végződéseket a fedélgerinczeken, semmi nevezetes műbeccsel bíró tárgyat nem mutatnak. Építési állapotára vonatkozólag megjegyzendő, hogy a torony az ablakok alatt vaspántokkal van körülkapcsolva és a torony ablakok egyikében az oszlop lába teljesen el van pusztulva, úgyhogy az oszlop tisztán egy ponton nyugszik föl. Az egyházközségre nézve a fedélzet sürgős megjavítását igen égető szükségnek találván, indítatva éreztem magamat a még feloldandó építési felfüggesztés daczára a tatarozási munkák

²⁵⁴ Palágy és Komoróc községek 1943-ban történt egyesítéséből jött létre a mai Palágykomoróc.

²⁵⁵ MOB-iratok, 1892/33

²⁵⁶ MÉM MDK, Tervtár, Möller István: a Palágy-Komoróci templom felmérési rajzai, ceruza, manuálék, 1892. Déli homlokzat és részletrajzok, ltsz.: K7007; Nyugati homlokzat és a torony karzatának részlete, ltsz.: K70009; A nyugati kórus nézete és alaprajza, ltsz.: K7010; Torony alaprajz, metszet és részletek, ltsz.: K7011; A templom alaprajza, ltsz.: =012.

²⁵⁷ MOB-iratok, 1892/40

²⁵⁸ MOB-iratok, 1893/60 Kun Bertalan evangélikus püspök kérvénye

²⁵⁹ MOB-iratok, 1893/75

²⁶⁰ MOB-iratok, 1894/97

²⁶¹ MOB-iratok, 1894/103

megkezdését, a mennyiben azok az épület jelen alakját és műrészleteit nem alterálják, az egyházközségnek saját felelőségre javasolni. Tisztelettel kérem a tek. Bizottságot, ezen önálló ténykedésemet utólagosan jóváhagyni és az egyháznak az ily értelemben végrehajtandó építési munkálatokhoz az építési engedélyt megadni méltóztassék.”²⁶² Az intézkedést Sztehlo kérésének megfelelően a Bizottság jóváhagyta.

A miniszter az év decemberében a református egyház által a torony helyreállítására kért segílyt „kilátásba helyezi”, egyben felszólította a Bizottságot, hogy a torony helyreállításának tervét mielőbb készítse el. A Bizottság arra kérte Sztehlot, hogy a jelenlegi toronysisakot lehetőség szerint tartsa meg.²⁶³ Sztehlo a terveket és a költségvetést az 1895. februári rendes ülésén mutatta be a Bizottságnak. A terveket — Schulek Frigyesnek a toronysiska formájára vonatkozó némi módosításával — a Bizottság elfogadta.²⁶⁴ Ezt követően a templom helyreállításának az ügymenetben nincs nyoma.

A Bizottság rajztárában találjuk Sztehlonak a toronysisakra vonatkozó, szignált és 1895. februárjára datált tervét.²⁶⁵ Nem tudjuk, mi lehet a módosítás, amit Schulek javasolt, de a fentmaradt terv szinte mindenben megegyezik a megvalósult állapottal. A tervlap a torony templomtető feletti részét ábrázolja, annak déli homlokzatát.

A toronysisak terven látható formája csupán annyiban tér el a korábbi állapotot rögzítő felmérési rajzoktól, hogy a fiatornyoknak csupán süvege került visszaépítésre, valamint, hogy a körüljárót alátámasztó, a sarkokon álló konzolok közé a középtengelybe is került egy.

Ezen felül a megvalósult helyreállítás mibenlétére a jelenlegi állapot és az azt megelőzően készült felmérési rajzok egybevetésével következtethetünk. Ehhez a fentemlített, Möller által 1892-ben készített felmérési rajzokon túl rendelkezésünkre áll Kemény Bertalan, az Ungvármegyei M. Kir. Államépítészeti Hivatal mérnöke által készített felmérés is.²⁶⁶ Ez utóbbi a templom alaprajza mellett nyugati homlokzatát, a toronysisak felülnézetét, az északi homlokzatot és a szentély keresztmetszetét ábrázolja. A Möller és Kemény felmérési rajza megegyezik.

Ezen rajzok és a templom jelenlegi kialakítása összehasonlítása alapján kijelenthető, hogy — amint Szakács is megállapítja²⁶⁷ — a legjelentősebb változtatások a tornyon történtek. Új, a régihez hasonló toronysisak készült, ezzel együtt újraépíteték a koronázópárkányt, mely

²⁶² MOB-iratok, 1894/149

²⁶³ MOB-iratok, 1894/190

²⁶⁴ MOB-iratok, 1895/33

²⁶⁵ MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: K7008

²⁶⁶ MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: K7013

²⁶⁷ SZAKÁCS 2011b, p. 256.

feltehetően új, előzmény nélküli fűrészfogas díszítést kapott. A torony korábbi hármás ablakait ikerablakká változtatták, az ablakok tükre téglából kialakított farkasfogas díszítéssel zárult. A nyugati homlokzat korábban dísztelen oromfalára a tető vonalát kísérő lépcsős párkány került. Az elsőcsarnok nyeregteteje korábban kontyolt volt, ezt oromfal váltotta fel, melyet ma szintén lépcsős párkány díszít. A keskeny karzatablakot mind a nyugati, mind a déli oldalon kiszélesítették. Az északi homlokzat közepén álló támpillér feletti, emiatt kissé suta, szegmensíves záródású ablakot befalazták. A támpilléreket alacsonyabbra vették és egységes lezárást kaptak.

Összefoglalásként tehát kijelenthető, hogy a templom tornyát Möller (Sztehlo által korrigált) terve alapján módosították, azonban ezek a módosítások meglehetősen szerények voltak. A toronysisak, mely a korábbi mintájára készült el, csak könnyűszerkezetes, ami talán kevésbé fajsúlyos építést jelent, mintha falazott szerkezetéről volna szó. A templom meglévő, vagy korábban meglévő (meglehetett) középkori formáinak érvényesítésére törekvő szándék fényében érthetetlen a karzat két, feltehetően még középkori kialakítását őrző ablakának kiszélesítése. Viszont nem alakította át Möller a hajó ablakformáit, s — az iratok tanúsága szerint — a hajó újraboltozása sem merült fel.

II.10. Pozsony, katolikus főgimnázium (temploma) „Clarissa”-tornya

Amint a pozsonyi kir. katolikus főgimnázium ún. Clarissa-tornyán végrehajtandó helyreállítási munkák megbeszéléséről 1896 júniusában felvett jegyzőkönyvből kiderül, a torony ekkor már annyira rossz állapotban volt, hogy arról egyes kődarabok időnként lehullottak, s így a környező utcákon a járókelőkre veszélyt jelentettek. A szükséges felújítást előkészítő felmérések elkészítéséhez ugyanazon év áprilisában állították fel az állványzatot. A tornyot az állványzatról többször megvizsgálták, majd megállapították, hogy annyira rossz műszaki állapotban van, hogy kisebb javítások már nem segítenek rajta. A szükséges javítások — melyek során „annak igen szép korai gothikus stílusa és jellege mindenben feltétlenül megtartassék” — mintegy 8-10.000.- forintnyi összeget igényelt volna, mely nem tartalmazta a toronysisak stylszerű kősisakra való cseréjének költségeit. A jegyzőkönyvből az is kiderül, az államépítészeti hivatal nem rendelkezett a kellő kapacitással ahhoz, hogy a torony stilszerű helyreállítását házon belül oldják meg, ezért ebben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium segítségét kérte.²⁶⁸

²⁶⁸ MOB-iratok, 1896/121

A Bizottság Schuleket küldte ki a helyszínre jelentéstétel végett, aki ígéretet tett, hogy még októberben eleget tesz kiküldetésének.²⁶⁹ Schulek, Gyalus Lászlóval közösen megejtett helyszíni szemléjét követően az év decemberében adta be jelentését. Amint írta, az erős szél megakadályozta, hogy pontos felméréseket tegyenek az állványzaton, azokat csak a tavasz beálltával lehet elvégezni. „Az előállt állapot aggályos ugyan, de nem annyira veszélyes, hogy rögtönös intézkedés szüksége fennállna”.²⁷⁰ A korábbi, kőfaragó által készített szakértői véleménnyel egyetértett, azonban véleménye szerint a tornyot viselő támpillérek sérült állapota a legnagyobb probléma, melyeken repedések láthatók. Megállapította, hogy a templom délnyugati sarka mindkét fal vonalában egy-egy támpillérrel meg van támasztva, s erre a sarokra terhel az ötszögű torony. Következésképpen a torony egy erős szél vagy földrengés következtében ledőlhet. Javaslatot azonban egyelőre, a pontos felmérést megelőzően nem tudott tenni.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1897 februárjában utasította a Bizottságot, hogy a torony helyreállítási terveinek és költségvetésének elkészítésével Schuleket, illetve az ő akadályoztatása esetén Gyalus Lászlót bízta meg.²⁷¹ A minisztérium arra utasította a Bizottságot, hogy a torony sisakját közbiztonsági okokból bontsa le. Amint a miniszter leveléből kiderül, a helyreállítás költségeihez a tulajdonos alap (tanulmányi alap) is hozzájárult, de csak abban a mértékben, mely a torony teljes lebontásához és az épületnek a torony nélküli helyreállításához szükséges, a stylszerű helyreállítás pedig a műemlékek fenntartására szánt javadalmat terheli. A miniszter utasította a Bizottságot, hogy az államépítészeti hivatallal együttműködve vizsgálja meg, hogy mennyibe kerülne az egész torony lebontása és az iskola épületének torony nélküli helyreállítása.

Schulek elfoglaltsága miatt Gyalus egyedül ment Pozsonyba, hogy a kérdést megválaszolja. Gyalus László 1897. március 13-án kelt, a toronysisak és a torony lebontása, valamint a főgimnázium épülete helyreállítása tárgyában írott jegyzőkönyve részletesen szól a már egy éve álló állványzat bérletének meghosszabbításáról, az állványzat szükség szerinti megerősítéséről, avagy lebontásáról és mindezek különböző költségvonzatairól. A toronysisak lehordása 300, míg a torony lehordása 780 forintba került volna. A főgimnázium épülete helyreállítási munkáinak költségvonzatáról nem tud nyilatkozni, mivel „ezen munkák megbeszélése, megállapítása és esetleges felvétele hetekre terjedő munkát igényelne és az épületet ilyen nagyobb helyreállításokra alkalmasnak és érdemesnek nem is találja, minthogy

---

²⁶⁹ MOB-iratok, 1896/181

²⁷⁰ MOB-iratok, 1896/213

²⁷¹ MOB-iratok, 1897/61

szerény véleménye szerint az épület (régi zárdából átalakított iskola) már alapjában sem felel meg rendeltetésének s nem áll a mai kor pedagógiai és egészségügyi viszonyainak megfelelő magaslaton.”²⁷² Ha azonban — amint Gyalus írta — az államépítészeti hivatal minden évben szokásos tatarozási munkák keretében mégis felújítaná a gimnázium épületét, abban az esetben Gyalus javasolja a szokásos előirányzatnál magasabb összeg engedélyezését „minthogy a kir. kath. főgymnázium épülete főleg annak külseje, nemkülönben egyes helyiségek belső padlózata és felszerelése oly rossz és elhanyagolt állapotban van, hogy ezen munkáknak foganatosítása elodázhatatlanul sürgős szükségét képez”. A gimnáziumi épület tatarozása azonban — mely Gyalus becslése szerint 1678.- forintba került volna — a műemléki törvény értelmében a torony helyreállításával nem állt kapcsolatban — mivel műemléknek csak a tornyot tekintették. A Bizottság nem fogadta el a toronysisak és a torony lehordásának költségajánlatát.²⁷³

A vallásalap 1897 áprilisában 3000.- forintot engedélyezett a torony helyreállítására, melyből 670.- forintot a már álló állványok megvételére fordítottak. A minisztérium ismét felszólította a Bizottságot a torony helyreállítási tervei, valamint költségvetése elkészítésére.²⁷⁴ A Bizottság a feladatot Gyalus Lászlónak delegálta. A miniszter felszólítására a torony közbiztonság miatt történő lebontását — a műrészletek szakszerű raktározása mellett — mielőbb meg kellett kezdeni.

A torony lebontása és az ideiglenes védőtető építése 1897. augusztus 29 - szeptember 18. között történt meg.²⁷⁵ A torony vaskeresztjét, 5 db. kovácsoltvas rácsot s vörösréz sarokrózsát, valamint a kereszt gombjában talált apróságokat a főgimnázium igazgatója vette át az ottani városi múzeum részére.²⁷⁶

Gyalus 1898 februárjában terjesztette be a torony helyreállítási vázlatát és költségvetését, mely hozzávetőlegesen 20.000.- forintra becsülte a várható költségeket. Schulek elfogadhatónak találta a tervet.²⁷⁷

A minisztérium a folyó év munkaprogramjában előirányzott költségvetést elfogadta, azonban mivel az 5000.- forinttal meghaladta az évi javadalmat, ezért elrendelte, hogy abban az évben a Clarissa-toronyra csak 10.000.- forintot használjanak fel.²⁷⁸ A miniszter felhívta a

---

²⁷² MOB-iratok, 1897/80

²⁷³ MOB-iratok, 1897/81

²⁷⁴ MOB-iratok, 1879/114

²⁷⁵ MOB-iratok, 1897/179 A pozsonyi kanonok nem járult hozzá, hogy udvarán deponálják a lebontott torony köveit, sem hogy ott kőfaragóműhelyt rendezzenek be: MOB-iratok, 1897/159

²⁷⁶ MOB-iratok, 1897/245

²⁷⁷ MOB-iratok, 1898/39

²⁷⁸ MOB-iratok, 1898/84

figyelmet, hogy a részletes tervek és költségvetés nem haladhatja meg az előzetes költségvetésben foglalt összeget.

Ugyanekkor kérte fel a miniszter a Bizottságot, hogy a következő 10 év során helyreállítani kívánt műemlékek listáját, valamint a helyreállításra szükséges összeget állítsa össze. E mozzanatból kitűnik a minisztériumnak a műemléki stratégia kidolgozására és a műemléki helyreállításokra fordítandó anyagi keret tervezhetőségére, de a Bizottság munkájának ellenőrizhetőségére való igénye is. Vegyük figyelembe, hogy a Bizottság munkájáról a minisztériumnak tett éves jelentések az ezt megelőző évtől (1897) elmaradtak.

1898 októberében Gyalus a pozsonyi klarissza templom déli oldalához ragasztott sekrestye és kanonoki lakház mellékhelyiségének lebontását javasolta, hogy a torony és a templom szabadabbá váljon, valamint, hogy az utca szélesebb lehessen. A Bizottság egyetértett a javaslattal.²⁷⁹ Az előadó és a másodelnök Gyalussal, a város, a káptalan és a szépítési egyesület „vezérferfiaival”, valamint a gimnázium igazgatójával a helyszínen vizsgálta meg a kérdést. Ez utóbbi kijelentette, hogy a toldaléksekrestyére nincs szükség. A bizottság biztosította a minisztert, hogy a bontások nem fogják megnövelni a költségeket.

Az év októberére a tornyot tartó támpilléreket 2,5 métertől felfelé már újjáépítették. Gyalus ígérete szerint a torony első emelete az év végére kész lesz.²⁸⁰

A toronysisak újabb megoldási tervzetét Gyalus 1898 novemberében mutatta be.

A MÉM MDK Tervtárában 21 tervlapot őriznek a Clarissa toronyról. Ezekből az egyik 1862-ben készült, ezen a lapon a torony három különböző magasságban felvett metszete látható, Szigonója Schulek(?) Ferencz-nek olvasható, felirata nincs.²⁸¹

13 db felmérési rajzot találunk a toronyról. Ebből 9 db. 1889 júniusára és júliusára keltezett, a többin nem találunk dátumot, de feltehetően azok is ebben az időben készültek. A rajzok közül 6 db. egytől-hatig számozott, valamennyi felirata szerint a „Pozsonyi Clarissák tornyának helyreállítása”-hoz készültek. Ugyanez a felirata a másik 3 db ugyanekkor készült, de számozatlan tervlapnak is. Ezek mindegyike a torony különböző felmérési rajzai, helyszíni manuáléi. Ide tartozhat az a további 4 kézirat is, melyen sem dátumot, sem lapszámot nem találunk. A felmérési rajzok egyikén sem ábrázolták a meglévő toronysisakot.²⁸²

A 2 db 1898 októberében kelt tervlapon a torony különböző magasságokban felvett metszeteit látjuk, szám szerint összesen tizenkettőt. Ezek tusrajzok, a 4. és az 5. lapszámot

²⁷⁹ MOB-iratok, 1898/204

²⁸⁰ MOB-iratok, 1898/221

²⁸¹ MÉM MDK Tervtár ltsz.: K 7260

²⁸² Mém MDK Tervtár, ltsz.: K 7121; K 7122; K 7122-2; K 7124; K 7125; K 7126; K 7127; K 7130; K 7128; K 7129; K 7131; K 7139; K 7140

mutatják, feliratuk szintén: Pozsonyi clarissák tornyának helyreállítása. Ez a két lap minden bizonnyal annak a több tervlapból álló helyreállítási tervnek egy töredéke, melyet Gyalus 1898 novemberében mutatott be a Bizottságnak.²⁸³ Sajnálatos módon a tervsorozat így erősen hiányos.

Egy további 1899. márciusi rajzlap a (helyreállított) torony csúcsát mutatja.²⁸⁴ További 3 tervlap tussal készült, gót betűs feliratozása, kivitele kiadvány illusztrációjára utal.²⁸⁵ Ezek mellett találunk 1 ceruzarajzot, mely inkább hatszögűnek tűnik, mint ötszögűnek, a tornyot pedig nem hagymasisakkal, hanem törtvonalú gúlasisakkal mutatja, ez a forma azonban nem egyezik a ma látható sisakformával.²⁸⁶ Elképzelhető, hogy Gyalus ezt a rajzot is az 1898 novemberében tartott bizottsági ülésen mutatta be, mint egyik lehetséges variánst az ötszögű megoldás mellett.

Fenti rajzok fájó hiánya a terveket mutató lapok, melyek a felmérési rajzokkal összehasonlítva a torony helyreállítás előtti és utáni különbségeire rávilágíthatnának. Ezek híján egy a helyreállítást megelőzően készült archív fotó és a jelen állapot összehasonlítására kell szorítkoznunk. Ezek alapján megállapítható, hogy a legnagyobb különbséget a hagymasisak gúlasisakra való cseréje jelentette. A harangszint csúcsíves ablaka mérművel díszített ikerablak lett, felette minden oldalon háromszögű oromzatokkal, köztük, a sarkok felett fiatornyokkal. A torony vízszintes osztása, homlokzatainak plasztikája hozzávetőlegesen a korábbi kialakítást ismétlik.

Az 1898 novemberében üléselő Bizottság többsége — Aigner, Szumrák, Czigler és Czobor — a sisak ötszögű megoldása mellett foglalt állást, mely szokatlan megoldást a torony specialitásának tekintik. Eszerint tehát Gyalus nem csak ötszögű változatot mutatott be. Schulek nem vett részt ezen a bizottsági ülésen, ezért Gyalust felszólították, hogy Schulekkel külön egyeztessen a terv részleteinek kidolgozása ügyében.²⁸⁷

Pozsony város tanácsa a toronyról leemelt négy szobor közül két — információjuk szerint vissza nem kerülő — szobrot a városi múzeum számára elkért, de Gyalus közölte, hogy a toronyról leemelt mind a négy szobrot vissza fogja helyezni az új toronyra, azonban biztosította a tanácsot, hogy azokat a részleteket, melyeket nem fog felhasználni az új torony építéséhez, rendelkezésükre bocsátja.²⁸⁸ Ez a momentum egy korai, dokumentált esete annak

²⁸³ MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 7071; K 7072

²⁸⁴ MÉM MDK Tervtár, ltsz.: 7068

²⁸⁵ MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 2019; K 2020; K 7213

²⁸⁶ MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 7062

²⁸⁷ MOB-iratok, 1898/231

²⁸⁸ MOB-iratok, 1898/232

az újonnan jelentkező igénynek, amely az épített örökség muzealizálására vonatkozik. Ez szintén fontos esemény a műemlékről való közgondolkodás változásának történetében.

Gyalus a toronysisak újabb, ötszögű tervét 1899 januárjában mutatta be. A terv, a korábbi, rézlemez fedésű toronysisak helyett kősisakot mutat. Schulek Frigyes is hozzájárult az új tervhez.²⁸⁹ A torony felépítése 1899 augusztusában fejeződik be.²⁹⁰ A korábbi toronyban volt két harang az új toronyba nem került vissza.²⁹¹ A kivitelezés összköltsége 19.700 forint volt.

Láthatjuk tehát, hogy az újjáépítést a torony leromlott műszaki állapota indokolta, de helyreállítás során a korábbi, barokk toronysisak helyére gótikus kő toronysisakot terveztek és építettek. A Bizottság építészei megragadták az alkalmat, hogy a helyreállítás során a tornyot ideálisabb formában építsék újjá. Igaz, a korábbi, ötszögű hasáb toronyformát megtartották, mert kuriózumnak számít ezen a területen. Szintén meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti tornyon lévő négy szobrot is visszaállították az új toronyra.

II.11. Pozsony, a ferences templom tornya

A pozsonyi ferences templom hazai szakirodalma meglehetősen csekély. A templom tornyának a 19. század végén történt helyreállítása helyett a templom leginkább a stílus-kölcsönhatások kérdésének vonatkozásában került előtérbe. Az 1279 előtt épült templom a soproni ferences (később bencés, Kecské-) templommal rokonságot mutat szentélyalaprajza, boltozatának vetületi sémája, valamint külső és belső architektúrája révén. Czagány István a budavári gótika külföldi stílushatásai című cikkében²⁹² úgy vélte, a budai várból visszavonult mestercsoportok hatása nem mutatható ki a pozsonyi ferences templomon. A templom északi oldalához csatlakozó Szent János evangelista-kápolna a Sainte-Chapelle típusból vezethető le, és a magyarországi gótika legnagyobb teljesítményei közé sorolható, amint azt Milada Cerná-Studnicková is kimondta tanulmányában.²⁹³

A Szent János kápolnát, a ferences és a klarissza templom tornyát, valamint a pozsonyi Szent Márton templom egyes nyugati szakaszait a szakirodalom a formai hasonlóságokra alapozva Michael Chnab tevékenységéhez kötötte.²⁹⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Michael Chnab mester személyesen vett volna részt a pozsonyi emlékek építkezéseiben, sokkal

²⁸⁹ MOB-iratok, 1899/23

²⁹⁰ MOB-iratok, 1899/215

²⁹¹ MOB-iratok, 1899/235

²⁹² CZAGÁNY 1979, p. 400

²⁹³ MILADA 1984, p. 37.

²⁹⁴ BUREŠ 1968; Bureš 1970; Bureš 1972

valószínűbb, hogy a pozsonyiak olyan építőmestert hívtak meg munkákra, aki közel állt a bécsi Stephansdom építőműhelyéhez, és ismerte Michael Chnab terveit.

A Szent János kápolnával valószínűleg egy időben épült a ferences templom tornya. A tornyot az 1897. évi restaurálás során lecserélték; de mivel az eredeti toronysisak ma a petralkai ligetben felállítva látható, ezért tanulmányozására ideálisak a körülmények. Bureš szerint a torony morfológiája szintén a Stephansdomra utal.²⁹⁵ A torony purista cseréjének története azonban a fenti tanulmányokban csupán mellékszál.

Könyöki József 1879-ben vett fel törzsívet a templomról.²⁹⁶ A törzsívhez több rajzot, valamint okmánymásolatot is mellékel.²⁹⁷ A leírásnál ezt olvashatjuk: „Ezen okmányok azonban csak a templomra, sz. János kápolnára és kolostorra vonatkoznak — a toronyról azonban külön említés nem tétetik. Már pedig, fejlődött alakjainál fogva nem lehet feltenni, hogy az a szentéllyel és hajóval egy időben épült, mi annál inkább is valószínű, mert a torony és hajó közt minden szerves összefüggés hiányzik.”²⁹⁸

A pozsonyi ferences templom tornyán észlelt repedésekről 1890 januárjában tett jelentést a rendi tartományfőnök.²⁹⁹ A torony alsó részén jelentkező 3-4 repedés miatt a tartományfőnök a Bizottságtól a torony mielőbbi felülvizsgálatát kérte. A tartományfőnök levelében mindjárt a rend anyagi lehetőségeinek szűkösségét is megemlítette. „A közkönyörület filléreiből fenntartott szent ferenczrend hazánkban oly szegény, hogy egy ily műrészteinek gazdagságánál kiváló fontosságú emlékeknek, mint a pozsonyi zárdatemplom tornya, fenntartását illetve stílszerű helyreállítását még csak megkísérleni is képtelen.” A torony műszaki állapotáról írott szakvéleményében Könyöki József így ír: „A harangcsarnok hat oszlopa egyes helyeken meg van repedezve. A harangláb szerkezete rossz, mely körülmény által harangozás alkalmával a rezgés az egész torony felső részére hatást gyakorolt, úgy hogy a torony felső része ilyenkor mozgásban van, mely körülmény tanúskodik arról, hogy a torony oszlopai valóban aggályos állapotban lehetnek. A torony csúcsa vagy három méterre oly állapotban van, hogy csak az újabb időben alkalmazott vas kapcsok tartják, s véleményem szerint a torony ezen része nagyobb viharoknak soká ellent nem állhat, és esetleg egy „non putarem” már közelebb időben bekövetkezhetik. [...] A gúla gerinczein lévő levelek már csak idomtalan törzsök, nem

²⁹⁵ BUREŠ 1968, pp. 92-93.

²⁹⁶ MOB-iratok, 1879/79

²⁹⁷ MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: K 6929, K6930, K6931, K 7259: alaprajz, metszetrajzok, részletrajzok; K 7264: részletrajzok; K 7266: részletrajzok.

²⁹⁸ VÁLINÉ 2000, p. 239.

²⁹⁹ MOB-iratok, 1890/16

különben a vízkádók és a gazdag korona díszítmények. Egyik vízkádó egészen letörött, a gazdag korona díszművek is csak csonka idomtalan faragvány maradványok.”

A torony megvizsgálására a Bizottság Czobort és Schuleket küldte ki.³⁰⁰ A bizottsági ülésen Thaly Kálmán hangsúlyozta, hogy a pozsonyi klarissza templom tornyának megvizsgálását is szükségesnek tartja.³⁰¹ A jelentésük szerint a torony „mindenesetre fenntartandó, mégpedig eredeti részleteinek lehető meghagyásával.”³⁰² Műszaki állapota közvetlenül fenyegető veszélyt nem jelentett, mégis szükségesnek érezték a biztosítási munkákat mielőbb elkezdeni. Schulek úgy ítélte meg, hogy a harangház meghasadozott ablakpilléreit 2-3 részben ki lehetne váltani. Véleménye szerint a legszükségesebb biztosítási munkálatok mintegy 5-6 ezer forintból megoldhatóak lennének. Schulek ígéretet tett tervek és költségvetés készítésére.³⁰³ A jelentésükben Schulek és Czobor megemlítette azt is, hogy a szintén megvizsgált clarissa templom tornya nincs olyan rossz állapotban, mint a ferences templomé, továbbá, hogy a Szent János Kápolna „alsó része ma cryptává van berendezve, ami könnyű szerrel eltávolítható; belseje pedig oly jó karban van, hogy stylszerű helyreállítása nem kerülne valami nagy összegbe.”³⁰⁴

Czobor a templomtorony ügyét levelében, a város főispánja, gróf Zichy József pártfogásába ajánlotta, „számot vetve [a Bizottság] évi szerény javadalmának csekély voltával, mely a már folyamatban levő helyreállítási munkálatok által egészen ki van merítve.”³⁰⁵

1890 novemberében 3 alkalommal észleltek Pozsonyban földrengést,³⁰⁶ melynek folyományaképpen a tartományfőnök a biztosítási munkák megsürgetését kérte.³⁰⁷ Minden bizonnyal a földrengés eredményezte, hogy 1890 decemberében Pozsony város tanácsa is kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztertől a torony sürgős kijavítását.³⁰⁸

Schulek 1891 februárjában terjesztette be a Bizottságnak a torony *ideiglenes* biztosítására szóló javaslatát. Amint előadta, javaslata már az év tavaszán megvalósítható, gyors és olcsó megoldást tartalmaz. Így fogalmazott: „rövid idő alatt és csekély költséggel eleget

³⁰⁰ A toronyról 18 lapnyi részletes helyszíni felmérés, manuálé maradt fenn. Valamennyi dátum és aláírás nélküli. Nem tudhatjuk biztosan, hogy ezek a felmérések Czobor és Schulek 1890-ben tett helyszíni szemléjük alkalmával készültek-e, azonban az iratanyag nem említi a torony részletes felmérését, ezért ehhez az eseményhez kötjük. MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 6934; K 6935; K 6936; K 6937; K 6938; K 6939; K 6940; K 6941; K 6941; K 6942; K 6943; K 6947; K 6948; K 6939; K 6950; K 6951; K 6952; K 6953; K 6953-2

³⁰¹ MOB-iratok, 1890/25

³⁰² MOB-iratok, 1890/44

³⁰³ MOB-iratok, 1890/40

³⁰⁴ MOB-iratok, 1890/44

³⁰⁵ MOB-iratok, 1890/40

³⁰⁶ MOB-iratok, 1890/134

³⁰⁷ MOB-iratok, 1890/147

³⁰⁸ MOB-iratok, 1891/1

tehetünk a legégetőbb szükségnek, ha a torony harangházának 6 ablakürege közül hármat esetleg négyet kitűnő minőségű téglából és hidraulikus mésszel vegyes vakolatból készített ellenálló tömeggel befalazzuk.”³⁰⁹ Schulek véleménye szerint ezzel egyidejűleg a korábban betiltott harangozás ismét megengedhető lesz. Hozzátette: „A végleges helyreállítás megállapítására szükséges adatokkal ez idő szerint nem rendelkezünk. Megközelítő tájékozás szerzése kedvéért beható helyszíni szemle, mérések és az elérhetetlen részeknek fényképezett hű ábrái kívántatnának, mely utóbbiak felvételére talán Czobor Béla előadó úr lesz szíves vállalkozni”, mely azonban csak a kedvezőbb tavaszi időben voltak megejthetők. Schulek javaslatát a Bizottsági ülésen elfogadták.³¹⁰

Az év márciusában a vallás- és közoktatásügyi miniszter a terveket és a költségvetést jóváhagyta, továbbá felszólította a Bizottságot, hogy az ideiglenes biztosítási terveket az erre alkalmas időjárás beálltával azonnal valósítsa meg.³¹¹

A helyreállítás koncepciójában az 1891 májusában tartott rendes ülés hozott fordulatot, amikor is Schulek egy ismételt helyszíni vizsgálat alapján úgy ítélte meg, hogy a harangház ablakainak legutóbb tervezett befalazása felesleges munka lenne, s a torony akkori állapota miatt stilszerű kijavítását elkerülhetetlennek tartotta. „Javaslatát a következőkbe vonja össze: a torony alsó négyszögének befalazott ablakai kibontandók, az elkorhadt harangláb eltávolítandó; a süveg, mely fa-vázra másodízben, hajdani nagy égés után van föl rakva, a koronáig leszedendő, ami által tehermentesíttetik a harangház s annak megsérült részei kiválthatók lesznek. A toronysisak 4-5 méternyi felső része annyira roncsolt, hogy azt teljesen újból kell építeni, a többi faragott kőből készült részleteket újból fel lehet használni a reconstructionál. Az egész műveletet házi kezelés mellett véli eszközlendőnek, mely okból a Kittler és Gratzer-féle pozsonyi építő-czéget föl is szólította a helyi árak alapján készítenő költségvetés bemutatására. Az Elnök úr azon kérdésére, hogy a művezetés miként volna legcélszerűbben intézendő, Schulek építész készséggel fog vállalkozni a feladatra, s egyúttal a bizottság engedélyét kéri, hogy a torony körülállványozása után, annak a legapróbb részletekig terjedő megvizsgálására, a helyszínére rándulhasson. E torony ügyének kapcsán előadó bemutatja fényképi fölvételeit, melyeket Pozsonyban időzése alkalmával készített, nevezetesen a szóban levő toronyról 5 dbot, a Clarissa-toronyról 2-öt, a Sz. János-kápolna belsejéről 1-et, és a dóm keleti oldalán fölállított Donner-féle Szt. Márton-szoborról egyet.”³¹²

³⁰⁹ MOB-iratok, 1891/31

³¹⁰ MOB-iratok, 1891/33

³¹¹ MOB-iratok, 1891/37

³¹² MOB-iratok, 1891/58

Az újbóli helyszíni szemlén kiderült tehát, hogy a torony sérülései komolyabbak az addig ismerteknél és a torony jelentős részét állékonysági okok miatt le kell bontani. Ez természetesen a stílszerű visszaépítését is jelentette.

A Kittler és Gratzl cég 1891 júniusában készítette el és nyújtotta be a Bizottságnak a torony helyreállítása költségvetését.³¹³ Még ugyanakkor bízták meg Schuleket a költségvetés átvizsgálásával.³¹⁴ A költségvetés 19.571.- forintra rúgott. A költségvetés felülvizsgálata és az erről szóló jelentéstétel csak a következő év márciusában történt meg. A költségvetést Schulek reálisnak ítélte. „Kifogás csupán a túlságos mértékben alkalmazni szándékolt vas szerkezet ellen emelendő, a mely, tudvalevőleg, kövel összekötve, ennek romlására szolgál.”³¹⁵ Schulek értesítette a Bizottságot, hogy a ferences rend semmilyen összeggel nem tud hozzájárulni a kivitelezés költségeihez, következésképpen az ügy adományozókra, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumra volt utalva. „Schulek véleménye szerint a munkálatokat nem tanácsos megindítani addig, míg legalább 12.000 ft rendelkezésre nem áll”.³¹⁶

1892 májusában a miniszter értesítette a Bizottságot, hogy a torony helyreállításának költségvetését Pozsony városa tanácsának megküldte, és az év végével a Bizottság javadalmából fennmaradó összeget a torony helyreállításának javára fordítja, azon reményben, hogy a gyűjtések a következő évben megteremtik a hiányzó fedezetet.³¹⁷

A torony helyreállítási költségeinek megteremtésére az országos gyűjtés még 1892 szeptemberében megindult, amint arról a ferences levéltár őre tudósította a Bizottságot.³¹⁸ 1893 novemberére már közel 18.000.- forintot gyűjtöttek össze e célra, ezért a következő év tavaszán a munkálatok megkezdhetők lettek.³¹⁹ Ezt a tartományfőnök kérte is a Bizottságtól.³²⁰ Az állványozáshoz márciusban hozzáfogtak, s annak befejezése után Schulek leutazott, hogy a részletes megfigyeléseit megtegye. A bizottság rendes ülésén Thaly Kálmán felhívta Schulek figyelmét a Szent János kápolna helyreállítására, és megjegyezte, hogy tudomása szerint annak költségeihez „Pozsony egyik magas állású papja tetemes összeggel hozzájárulni kész.”³²¹

1894 májusában, miután az egész torony a csúcsáig körbe lett állványozva³²² Schulek „a biztosítási munkálatok mérvének megállapítására saját lelkiismeretének megnyugtatása

---

³¹³ MOB-iratok, 1891/71

³¹⁴ MOB-iratok, 1891/86

³¹⁵ MOB-iratok, 1892/31

³¹⁶ MOB-iratok, 1892/31

³¹⁷ MOB-iratok, 1892/46

³¹⁸ MOB-iratok, 1892/116

³¹⁹ MOB-iratok, 1893/109

³²⁰ MOB-iratok, 1894/2

³²¹ MOB-iratok, 1894/39

³²² MOB-iratok, 1894/71

végett bizottság kiküldését kéri.” Így a Bizottság a helyszínre küldte Zichy Jenő elnököt, Steindl Imrét, Zsigmondy Gusztávot, Tandor Ottót és Czobor Bélát.³²³ Amint a Bizottság május 10-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyvében olvashatjuk, a helyszínre kiküldött albizottság „feladata lesz a következő két kérdésre adni választ: 1.) Lehet-e a tornyot a haranglábíig való lebontás nélkül fenntartani és helyreállítani akként, hogy fennálnia teljesen és hosszú időre biztosítottak tekintessék? 2.) Ha e kérdésre igen lenne a válasz, archeologiai és történelmi szempontból megengedhető-e, hogy a torony, melynek eredeti szerkesztése szerint való újrabeépítése építési szempontból helyreállítandó lenne, csak azért bontassék le és építtessék újra, mert az új épület a tartósság tekintetében — általánosságban tekintve a dolgot — előnnyel bír régi restaurált fölött?”³²⁴

A kiküldött albizottság május 26-án tett helyszíni szemléjéről jelentését az év július 10-én készítette el. Az albizottság műszaki tagjai véleménye szerint „a torony felső részét a toronyház pilléreinek közepéig feltétlenül le kell bontani, azon alul pedig a bontás által felderített állapot fogja megszabni a megállapodás helyét.”³²⁵ Ezen véleményhez Forster Gyula és Czobor Béla azt a megjegyzést tették, hogy „amennyiben a torony sisakja, koronapárkánya és a harangház legfelső rétegei nagymérvű megrongáltságuk miatt lehordandók, a harangház többi része — még azon esetben is, ha fenntartása a reconstructionál több költséget okozna — fenntartandó, a lehordott műrészletek közül pedig a hasznavehető a reconstructionál ismét felhasználandók.”³²⁶ Az irat az előzőekhez még hozzátette: „mert a műemlékek orsz. bizottságának nem új építmények létesítése, hanem többszázados műemlékeknek lehetőség szerinti fenntartása és megőrzése az utókor számára a feladata”.³²⁷ A Bizottság véleménye, melyet a miniszter felé kinyilvánít, tehát a következő volt: „A megvizsgált sisak és koronapárkány lebontandó lévén, a művezetéssel megbízandó építész utasíttassék úgy a harangház fenntartható részeinek, valamint a leszedendő s újból felhasználható részleteknek megóvására.”³²⁸ A jegyzőkönyv a pénzügyi keretekről úgy fogalmazott, hogy a torony építési munkáira „ez idő szerint *alig* 20.000.- forintnyi költség áll rendelkezésre”, és kilátásba helyezte, hogy a helyreállítás ennél nagyobb összeget fog igényelni.

1894 július 18-án Feigler Sándor pozsonyi építőmester bejelentést tett a városi rendőrkapitányságon, miszerint megítélése szerint a templomtorony olyan rossz állapotban van,

³²³ MOB-iratok, 1894/70

³²⁴ MOB-iratok, 1894/71

³²⁵ MOB-iratok, 1894/102

³²⁶ MOB-iratok, 1894/103

³²⁷ MOB-iratok, 1894/102

³²⁸ MOB-iratok, 1894/102

hogy erősebb vihar esetén ledőléssel és a környező házakra való ráomlással fenyeget. A bejelentés kapcsán történő felülvizsgálat során a városi építési bizottság megállapította, hogy a torony a földszinttől mért 21 méteres magasságáig, tehát a párkányig jó állapotban van, azonban e felett, a csúcsig, vagyis 41 méter magasságig olyan rossz műszaki állapotban van, hogy ezt javításokkal már nem, csak lebontással és újraépítéssel lehet orvosolni. A városi építési bizottság a torony legfelső 10 méterének azonnali lebontását javasolta, egyúttal a torony esetleges ledőléséből fakadó felelősséget elhárította magáról. A szakvélemény hatására a város polgármestere 1894 augusztus 23-án levelet írt a minisztériumnak, melyben kifejtette, hogy jóllehet a torony biztosítási munkái már 1891 márciusában, majd a teljes újjáépítés 1892 áprilisában elrendeltettek, mindez idáig nem történt semmi, pedig nemhogy a szükséges 12.000.- forint, mely a munkálatok elkezdésének feltétele volt, hanem már 20.000.- forint is rendelkezésre állt. A tétlenség oka a polgármester meglátása szerint az volt, hogy „a végleges helyreállítás kivitelének módozatai iránt a műemlékek országos bizottsága még mindig végleg nem határozott és az e részben szükséges terveket és költség előirányzatokat nem küldötte le.”³²⁹ A polgármester hozzátette, hogy a katasztrófa elkerülése végett a toronysisak lebontása halaszthatatlanná vált, ezért kéri a minisztert, hogy vagy intézkedjen a mielőbbi bontás ügyében, vagy pedig a bontásra adja meg ez engedélyt a városnak.

A ferences tartományfőnök ugyanebben az évben értesítette a minisztériumot a rendelkezésre álló pénzről. A célra addig összesen 21.000.- forint gyűlt össze, amiből már kiadatott 5.800.- forint, tehát a helyreállításra még valamivel több, mint 15.000.- forint áll rendelkezésre.”³³⁰ Az 5.800.- forintot a torony beállványozására és a toronysisak lebontására fizetett ki a rendház. (A toronysisakot 1894 őszén az a Feigler Sándor bontotta le, aki a rendőrkapitányságon korábban bejelentést tett.)

Az építkezést az 1894 októberi ülésen Schulekre bízta. A miniszter 1894 novemberében felhatalmazta Schuleket, hogy a toronysisak bontásának ügyében intézkedjék.³³¹

Schuleknek 1894 december végéig kellett elkészítenie a részletes terveket és költségvetést, azonban ezek nem készültek el a kitűzött határidőre. Schulek az 1895. január 2-án,³³² majd —a ferences rend tartományfőnöke, valamint a miniszter többszöri felszólítására³³³ — a február végi rendes ülésen is ígéretet tett, hogy 8-10 napon belül bemutatja az építési

³²⁹ MOB-iratok, 1894/122

³³⁰ MOB-iratok, 1894/158

³³¹ MOB-iratok, 1894/175

³³² MOB-iratok, 1894/175

³³³ MOB-iratok, 1895/35

programot, tervet és költségvetést,³³⁴ azonban a bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint azok még április 25-én sem voltak készen.³³⁵ Schulek mentségül rossz egészségi állapotára hivatkozott, s bevallotta, emiatt most is fél a feladat elvállalásától.³³⁶

A tervek végül 1895. május 17-ére készülnek el; Schulek a Bizottságnak 2 tervlapot mutatott be.³³⁷ Ez a két tervlap fennmaradt és beazonosítható.³³⁸ Az egyik lap a torony nézetét, függőleges metszetét és két szinti vízszintes metszetét ábrázolja, a tervlap felirat és dátum nélküli, rajta a „láttam Schulek” szignó olvasható. A másik tervlap ehhez hasonló rajzi kivitelű, azon „A Szent Ferenczrendiek pozsonyi tornya” felirat mellett a 79/1895 ügyszámot, Schulek aláírását és az 1895. május 17-i dátumot találjuk. Ez utóbbi tervlapon a torony metszetét és két szinti vízszintes metszetét találjuk.

A terveket a Bizottság minden bizonnyal elfogadta, mivel elkezdtek annak pénzügyi vonzatairól tárgyalni. A tervezett munkálatok költségvetése 36.000.- forintra rúgott. A hiányzó, mintegy 20-21.000.- forint előteremtésére a Bizottság a miniszter közbenjárását kérte.³³⁹ Schulek szerint — ha a torony állványozásának szembetűnően magas költségeit nézi — a végső bekerülési összeg a 36.000.- forintos költségvetésnek akár a kétszeresébe is kerülhet.³⁴⁰ E kijelentése miatt óhatatlanul is úgy érezhetjük, Schulek megpróbálta elodázni a munkát. Azonban Schulek észrevétele csak a bizottsági ülésen hangzott el, a miniszternek írott levél fogalmazványából hiányzik, a Bizottság pedig kimondta, hogy a munkálatokat még az 1895. évi építési évadban el kell indítani, hogy azok a következő évben befejezhetőek legyenek. A tervek ismertetéséről, vitáról egy szó sem esik az iratokban.

Schulek az ügyben megmutatkozó nehézkességét feltehetően a miniszter is érezte, ezért Schulektől mind a határidő, mind a költségek betartásáért garanciát várt, a Bizottságtól pedig a munkák ellenőrzésére egy építész kinevezését kérte.³⁴¹ Ez utóbbi feladatra a Bizottság Steinhausz Lászlót jelölte ki. Schulek Steinhausz mellett Gyalus Lászlót is segítségül kapta. Mindezek ellenére 1895 novemberében a tervek még mindig nem voltak véglegesek és részleteikben nem kidolgozottak. Erre utal a miniszter levele, mely a tervek tekintetében kívánatos „végleges megállapodást” és „tényleges állapotnak pontos meghatározását,” a rendelkezésre álló (1895. május 17-én bemutatott) terveket pedig „előzetes” tervekként

---

³³⁴ MOB-iratok, 1895/33

³³⁵ MOB-iratok, 1895/53

³³⁶ MOB-iratok, 1895/67

³³⁷ MOB-iratok, 1895/79

³³⁸ MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 7230; K 7199

³³⁹ MOB-iratok, 1895/53

³⁴⁰ MOB-iratok, 1895/67

³⁴¹ MOB-iratok, 1895/196

említi.³⁴² Schulek 1895 decemberében a következő év júniusára ígerte a befejezést. Önéletírásában is így ír: „Folyamatban van a Szt. Ferenczrendűek pozsonyi tornyának helyreállítása. Ezt a munkát előreláthatólag a folyó 1896. év nyarán be fogom fejezni”.³⁴³

A miniszter 1895 novemberében közölte a Bizottsággal, hogy a vallásalapból az 1896-1897-1898. évre, évenként 5000.- forintot, tehát összesen 15.000.- forintot fordíthatnak a templom tornya helyreállítására. Ugyanakkor Pozsony városa öt évre, évi 500 forintot, összesen 2.500.- forintot folyósított az építkezésre, így már összesen több, mint 33.000.- forintra emelkedett a budget.

Az 1896 januári iratok tanúsága szerint az építkezés az addig már kifizetett 17.500.- forint felett még további 21.700.- forintot igényelt, vagyis a költségek már 39.000.- forintra emelkedtek. A miniszter ezt a költségvetést is jóváhagyta, továbbá Schuleknek 2000.-, Gyalus Lászlónak 1000.-, Steinhausz Lászlónak 200.- forint tiszteletdíjat engedélyezett.³⁴⁴ A miniszter ugyanakkor a Bizottságot felszólította, hogy készítsen pontos felvételi rajzot a torony eredeti állapotáról, részletes műszaki leírást a helyreállításról, annak költségeiről, valamint ezeken felül gondoskodjék a helyreállítás terveinek megőrzéséről (a kivitelezés ekkor már zajlott). E három szempontban jól tükröződik a miniszternek az a szándéka, hogy a bizottság szakszerűbben végezze a munkáját, és minél pontosabban dokumentáljon.

Fennmaradt 14 tervlap, mely a kivitelezéshez készült, részletes rajzokat tartalmazza.³⁴⁵ Ezek zömén a „Pozsony 1895” dátum mellett a „láttam Schulek” és „Gyalus László építésvezető” aláírásokat találjuk. Négy tervlapon találunk ennél pontosabb dátumot; egy a harangszinti ablakok zsalugáterét metszetben mutató terven: „Bpest. 96.VI/17.”; egy másik, két különböző szinten felvett vízszintes metszet rajzán: „Bpest. 95. aug. 31.”; egy lapon, mely a harangház ablakmérnökét mutatja, az „1896. febr. 13”; valamint további vízszintes metszeteket és részleteket mutató rajzon: „Budapest 1896. febr. 7.” A legkorábbi, datált kiviteli rajz tehát 1895 augusztusában készült. Azoknak a tervlapoknak a jellegéből, tartalmából, melyeken az évszám mellett hónapot nem tüntettek fel, arra következtethetünk, hogy 1895 nyarán ezek is elkészülhettek. Valamennyi tervet Gyalus készítette, Schulek pedig jóváhagyta.

A torony felülvizsgálati jegyzőkönyvét Steinhausz 1897 szeptemberében készítette el, ekkor a torony már készen állt: „A torony helyreállítása úgy esztétikai szempontból, valamint a végrehajtott munkák szoliditása és szakszerűsége szempontjából minden tekintetben

³⁴² MOB-iratok, 1895/196

³⁴³ SCHULEK 1895

³⁴⁴ MOB-iratok, 1896/13

³⁴⁵ MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K7191, K 7192, K 7193, K 7194, K 7195, K 7196, K 7198, K 7232, K 7245, K 7249, K 7250, K 7254, K 7256.

sikerültnek mondható.”³⁴⁶ Steinhausz jegyzőkönyvének bevezetőjében úgy fogalmazott, hogy a torony Schulek fővezetősége alatt, és Gyalus László közvetlen vezetősége alatt állítottott helyre. Gyalus tehát építésvezető volt, másutt Schulek helyettesének nevezik az iratok. A Steinhausz-féle jegyzőkönyv által is említett „végrehajtási tervek, eredeti kőmegrendelések és rétegrajzok, [...] kőfaragó accordjegyzékek s hetiszámlák”, ha fenn is maradnak, akkor is minden bizonnyal a pozsonyi ferences rend irattárába kerülnek, mert a Bizottság iratanyagában nem találhatók.

A jegyzőkönyv a következőképpen foglalja össze az elvégzett munkákat. 1894 őszén a torony felállványozása után a régi kősisakot a vízköpők feletti oromzatok feléig lebontották. A budavári főegyháznál feleslegessé váló „építési szerek” egy részét Pozsonyba szállították. A tényleges munka 1895 június 9-én kezdődött meg. „A harangház falai és pillérei a tűzvész és a földrengés által oly annyira sérülteknek találtattak, hogy a művezető építész kénytelen volt az egész harangházat az utolsó emelet választópárkányáig lebontani.” A munka tehát az előzetes tervektől és javaslatoktól el kellett térjen. A harangház alatti emelet tűz által megrongált belső részeit kiváltották, s részben új, részben a bontásból származó, jó minőségű kövekkel burkolták. Ugyanezen emelet ablakíveinek zöme szintén teljesen rongáltnak bizonyult, ezért ezt az emeletet is, az ablakok válláig lebontották, s — a régi kövek egy részének felhasználásával — újra rakták. A harangház alatti emelet magasságában lévő három fiatorony — mivel elkerülhetetlen — szintén teljes megújításra került. 1895-ben újjáépítették a harangházat a vízköpők alsó vonaláig. A kősisak csúcsát 1896 júniusában helyezték el, mely után már csak a torony tisztítása maradt. Az állványzat utolsó elemeit 1896 szeptember 12-én bontották el. A torony belsejében állott korábbi fa harangláb helyett vas harangállványt szereltek fel.³⁴⁷

A Pozsonyi Első Takarékpénztár 5000.- forint támogatással lehetővé tette, hogy a torony bontásából nyert és a helyreállítás céljaira már fel nem használható kövekből a toronysisakot Gyalus László irányítása alatt a Ligetben felállítsák.

Az állványfa egy részét, valamint a budavári Nagyboldogasszony templomtól ide hozott szerszámokat s munka végeztével a jáki apátsági templom helyreállításához szállították.

Schulek a torony helyreállítása mellett a templomhoz csatlakozó Szent János kápolnában is „kutató és tatarozó munkákat” kívánt végezni, azonban később e tervétől elállt, mivel „időközben meggyőződött arról, hogy a kutatási és javítási munkák megkezdése oly consequentiakkal járna a melyek végeredményükben lényegesen nagyobb költségösszeg

³⁴⁶ MOB-iratok, 1897/228

³⁴⁷ Terve: MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 7093

igénybevételéhez vezetnének s ez okból a jelzett munkák megindításától elállott.” A szándékról tehát ezúttal is a pénz (hiánya) döntött.

A 36.000.- forint előzetes költségvetési összegből valamivel több, mint 2.100.- forint megtakarítás megmaradt pedig új vas szerkezetű haranglábat építettek a toronyba, mely előzőleg nem is szerepelt a költségvetésben. Ehhez hozzászámolva az állványozásra és bontásra kifizetett 5800.- forintot a torony helyreállítási költsége összesen 39.700.- forintot tett ki.³⁴⁸

A torony helyreállítását annak leromlott műszaki állapota tette halaszthatatlanná.

II.12. Pozsony, Szent Márton-székesegyház

A székesegyházzal foglalkozó szakirodalom túlsúlyban szlovák nyelvű, és annak középkori történetét dolgozta fel, amint a Szabó Lilla doktori disszertációja is csak 1452-ig dolgozta fel a pozsonyi Szent Márton templom építéstörténetét.³⁴⁹ Marosi a Lippert-féle főoltárral, Szilárdfy egy oltárképével foglalkozott.³⁵⁰ A dóm 19. század végi helyreállítási kísérlete kívül esik ezen tanulmányok fókuszán. Szabó Lilla is mindössze ennyit írt róla (lábjegyzetben): „A Schulek-féle helyreállítások nagyszabású építési beavatkozásaitól a pozsonyi dóm megmenekült. 1899 körül végzett munkájuk vizsgálata alapján kijelenthetjük, hogy egy-két jelentéktelen részlet kivételével, valóban csak a legszükségesebb javításokat végezték el. [...] De a kritikából ne hagyjuk ki a szemtanú, a nagy partióta véleményét se; Ortway szerint »Dómunk legutolsó restaurációja alkalmakor egy második Ottokár járást látott magán átcsörtetni. A stylszerűség jelszava és képzelt jogosultsága alatt e templomból jóformán mindent kidobtak és elkótyavetyéltek.«”³⁵¹ A pozsonyi dóm helyreállítása tehát nem történt meg, ez a „meg-nem-valósulás” azonban számos érdekes adalékkal szolgál számunkra, ezért érdemes pontról pontra megvizsgálni az ügymenetet.

Amint a Bizottsági iratokban olvashatjuk, 1878 szeptemberében a „VKM miniszter értesíti a bizottságot, hogy felkérte Pozsony város polgármesterét, küldje meg a bizottság részére rövid időre a dóm alaprajzát és felvételi rajzait és helyreállítási terveit, melyek

³⁴⁸ 1899-ben a vallás- és közoktatási minisztérium értesíti a Bizottságot, hogy a pozsonyi Szent Ferenc rendi templomtorony helyreállítási költségei egy részének fedezésére a vallásalapból utalt összeg (17.500.- Forint) után számolt kamatot (496 Forint) a műemlékek javadalmából átutalja. MOB-iratok, 1899/300

³⁴⁹ SZABÓ 1982. és a disszertáció egy fejezete: Szabó 1985.

³⁵⁰ MAROSI 1994, pp. 125–132. és: Szilárdfy 2010. pp. 189–195.

³⁵¹ SZABÓ 1982, 25. sz. lábjegyzet. A forrás, amire hivatkozik: Ortway Tivadar: Pozsony város története. I-II-III. Pozsony 1892 és 1912 között kiadott. p. 347.

Henszlmann Imre készülő munkájához kellenek”.³⁵² Innen értesülünk róla először, hogy a Bizottság helyreállítási terveket kívánt készíteni.

1878 decemberében Könyöki József megküldte a Bizottság számára a pozsonyi dóm leírását és 30 db. tervrajzot. Amint jelentésében Könyöki írta: „Jól tudom, hogy vannak egyes rajzok különösen a sírkövek közül, melyeken pl. a kezek szigorú mű követelésnek nem felelnek meg, én nem tartottam kötelességemnek, azokat a rajzban jobban előadni, mint a hogy a természetben találtam”.³⁵³ Ebben a mondatban a felvételi rajzok minta utáni hűségének és pontosságának igénye tükröződik. A következő év decemberében Könyöki székesegyházban található régi sírkövek leírását és rajzait is megküldte.

Ekkor már létezett a Pozsonyi Főtemplom Építési Egylete, melynek elnöke, Rimely Károly apát-plebános 1891 májusában a Bizottságtól „a pozsonyi dóm északi kapujának (porta speciosa) stylszerű helyreállítására vonatkozó tervet, és költségvetést felülbírálni kéri. A bizottság Schulek Frigyes építészt küldte ki a restaurálandó kapuzat megvizsgálására, aki a sz. ferencziek tornya ügyében éppen Pozsonyban tartózkodott”.³⁵⁴

Schulek és Czobor a helyszín megvizsgálására próbaásatásokat végeztek az északi kapu környékén.³⁵⁵ Schulek jelentéséből kiderül, „hogy a dóm évtizedek előtt megkezdett s belül immár keresztül is vitt restaurációját nem eszközölték a kellő sorrendben. Az első lett volna a dómtér külső niveau-jának rendezése. Évszázadok óta ugyanis a város a dóm körül elterülő teret apránként annyira feltöltette, hogy — miként a próbaásatások beigazolták — a falaknak lábuzatát a talajemeléssel különböző magasságban elfödte, szenvedett ez által nem csak arányaiban, de kivált nyugati és észak-nyugati oldalról belülről és a dóm, amennyiben ez utóbbi helyiségek folyton nedvesek és egészségtelenek.”³⁵⁶ Schulek véleménye szerint tehát mindenek előtt a dóm tér járósintjét kell a megkezdett ásatások folytatásával meghatározni, majd a jelenlegi járósintet a korábbi szintre lejjebb süllyeszteni, s ezáltal a templom lábuzatát a feltöltésből kiszabadítani. A stylszerű helyreállítás megtervezésének előfeltétele tehát az ásatás folytatása és a járósint rendezése volt. Amint Schulek rámutatott, ennek a szintsüllyesztésnek a templom alatti kripta sem szabhat akadályt, mert az nem terjed túl a templom falain. Schulek jelentésében kitért arra is, hogy a tér járósintjét nem csak a templom körül, hanem a szomszédos katolikus népiskola épülete előtt is le kell süllyeszteni, mert az iskola belső járósintje szintén alacsonyabban fekszik a tér járósintjénél. A Bizottság elfogadta Schulek

³⁵² MOB-iratok, 1878/74

³⁵³ MOB-iratok, 1878/101

³⁵⁴ MOB-iratok, 1891/56

³⁵⁵ MOB-iratok, 1891/58

³⁵⁶ MOB-iratok, 1891/56

javaslatát, és a minisztert arra kérte, hogy szólítsa fel Pozsony városát a dóm északi és nyugati oldalán felhalmozódott feltöltés elhordására.

A bizottsági ülés jegyzőkönyvéből derül ki, hogy a templom belsejébe, az északi kapu mögé a Bizottság (vagyis Schulek) szélfogót javasolt, mely a tervezett előcsarnokot hivatott pótolni. A szélfogó tervei ismertek; azokat Haybäck Károly műépítész készítette el, 1892 februárjában, a keltezés szerint Bécsben.³⁵⁷

1892 februárjában gr. Zichy József főispán és pozsonyi városi közigazgatási elnök azzal a kéréssel fordult a Bizottsághoz, hogy vizsgálja meg, vajon a dóm közelébe építeni tervezett zsinagóga „nem fogja-e csökkenteni azon imponáló hatást, melyet a székesegyház jelenleg környékére gyakorol?”³⁵⁸ Schulek — aki a dóm környékének színtezési ügye miatt jól ismerte a környéket — véleménye szerint a járósíntet nem csupán a templom közvetlen környékén kellene lesüllyeszteni, hanem a feltöltés elhordását ki kell terjeszteni északon, nyugaton és délen is a környező épületekig, illetve utcáig. Ezzel egy időben esedékessé vált a dóm nyugati és déli homlokzata „díszes helyreállítása”, s ez „megköveteli, hogy a reá fordítandó nagy áldozatoknak megfelelő hatás is biztosítassék, a mi pedig csakis az épület magasságához és nagy terjedelméhez mért kellő előtér által lévén elérhető [...]. E határokon belül nem csak zsinagóga építést, [...] de bármilyen más építkezést is, mely az ott fennálló épületeknél okvetlenül szükséges tatarozási munkálatokat túlhaladja, be kellene tiltani. E tilalom alá esnek az összes ott levő épületek és így a róm. kath. hitközség épületei is. Ha a szabályozás a tervezett izr. templom területére ki nem terjeszkednék, [...] ennek a templomnak ezen a helyen való építése — eltekintve a felekezeti szempontoktól — optikai és esztetikai hátrányokkal is járna. [...] Ha tekintetbe vesszük a két épület magas fekvését és a részleges fedés helyein levő álláspontok alacsony horizonját, akkor semmiképp sem kételkedhetünk azon, hogy a magasság szerinti fedésnek még nagy távolságban is igen érezhető módon érvényesülnie kell, a mi által a dóm benyomása érezhetően csökkentve lesz. Esztetikai szempontból a két épület stílkülönbsége, arányai és részletezése teszik kívánatosá – mindkét épület szempontjából – a távolság kellő fokozását. Mindezek alapján nem javasolhatja a tervezett zsinagógának a dóm közelébe leendő építését.”³⁵⁹ A Bizottság egyet értett Schulekkel; s a dóm környékén nem csak zsinagóga, de semminemű más épület emelését nem tartotta megengedhetőnek, különösen

³⁵⁷ Haybäck Károly: a pozsonyi koronázási székes egyház északi bejárat előcsarnokának toldalék épülete, tus, akvarell, keresztmetszet, MMA MÉM MDK Tervtár, ltsz.: K 7268; meglévő alaprajz ltsz.: K 7269; keresztmetszet ltsz.: K 7270; alaprajz ltsz.: K7271; meglévő homlokzati nézet ltsz.: K7272; hosszmetset ltsz.: K 7273; keresztmetszet ltsz.: K 7274; új homlokzati nézet ltsz.: K 7275; alaprajz ltsz.: K 7276;

³⁵⁸ MOB-iratok, 1892/33

³⁵⁹ MOB-iratok, 1892/33

annak fényében, hogy a dóm látványa fokozására milyen nagy (anyagi) áldozatokat fordítottak épp most a szintek rendezésével, illetve tervezték a jövőben is, a homlokzatok felújításával.

A tervezett zsinagóga kapcsán is kiderül tehát, hogy a Bizottság komoly és nagyszabású szándékai voltak a dóm stíluszta helyreállítására vonatkozóan. Ennek ellenére két évig nem történt semmi, és 1894 októberében Zandt Ödön kanonok és pozsonyi városi plébános a dóm helyreállítása céljából alakult egylet nevében arra kérte a Bizottságot, hogy a dóm külsejének egységes és stylszerű helyreállítási tervét a Bizottság készítse el.³⁶⁰ A Bizottság a terv elkészítését Schulek Frigyesre bízta, azonban továbbra sem történt semmi.³⁶¹ Az 1898. februári bizottsági ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a Pozsonyi Főtemplom Építési Egylet elnöke a dóm külseje egységes helyreállítási tervének elkészítését — melyet 3 évvel korábban bíztak Schulekre — megsürgette. Schuleknek itt ismét a pozsonyi ferences templomnál látott hozzáállásával találkozunk: válaszában megjegyezte, hogy az Építési Egylet által 1896-ban neki megküldött alaprajzok használhatatlanok, és alapos felvételre (épületfelmérésre) van szükség, ami két szakértőnek körül-belül 4-5 hónapnyi munka volna, „és ezrekbe kerül”. Schulek hozzátette, hogy eddig ő nem volt abban a helyzetben, hogy belemerülhetett volna a munkába, s a következő 2-3 év során egyéb feladatai mellett erre kilátása sem lesz, ezért szívesen venné, ha ezt a feladatot másra bíznák.

A Bizottság javasolta a miniszternek, hogy a dóm épületfelmérését a Bizottság következő évi költségvetése terhére készíttesse el.³⁶² A miniszter a dóm restaurálási munkálatait előkészítő felvételi munkákat a Bizottság következő évi költségvetése terhére engedélyezte, de előre kérte a költségek megbecsülését. A Bizottság válaszában megírta, hogy a költségek pontosan előre meg nem állapíthatók, de 4-5 ezer forint körülire becsüli.³⁶³

1898 júliusában a miniszter arra kérte a Bizottságot, hogy értesítse a Pozsonyi Főtemplom Építési Egyletet, hogy a dóm helyreállítása a közeljövőben fedezet hiányában nem fog tudni megvalósulni. Egyúttal felkérte a Bizottságot, hogy a rendelkezésre álló javadalmáról rendes kimutatást vezessen — e kérést feltehetően ennek hiánya generálta. A miniszter értesítette továbbá a Bizottságot, hogy az egyházi műemlék alap erre a célra még hosszabb ideig nem lesz igénybe vehető, így 2-3 évig biztos nem lesz pénz a munkálatok elkezdésére sem.³⁶⁴

Az Építési Egylet 1899 márciusában ismételten a helyreállítási tervek elkészítését kérte a Bizottságtól. Jóllehet a tervek még nincsenek kész, az Egylet nagyobb szabású gyűjtést

---

³⁶⁰ MOB-iratok, 1894/137

³⁶¹ MOB-iratok, 1894/158

³⁶² MOB-iratok, 1898/39

³⁶³ MOB-iratok, 1898/127

³⁶⁴ MOB-iratok, 1898/134, 160 és 1898/221

indított és a munkálatok szervezésébe kezdett, így eltervezték, hogy a pozsonyi klarisszák tornya munkálatainak befejezésével az ott felszabaduló állványokat és munkaerőt kívánják majd igénybe venni. (A klarissza templom tornyánál álló állványzat a Műemléki Alap tulajdonát képezte.) A tervek késlekedése miatt a Bizottsági ülésen Schulek ismételten azt hozta fel mentségére, hogy a pozsonyiaknak adott szavát a pénzügyi fedezet híján nem tudja betartani, de hajlandó már az év júliusában, amikor is a klarisszák tornyának helyreállítása befejeződik, a dóm felmérési rajzait elkészíteni, feltéve, hogy a templom be lesz állványozva, és az 1898 decemberében előírányzott 5000.- forint rendelkezésre áll.³⁶⁵

A templom helyreállításának szervezése közben történt egy esemény, mely vizsgálatunk szempontjából külön figyelmet érdemel. 1899 márciusában a templom restaurálása kapcsán az Építési Egylet a dóm főszentélyének keleti, külső falához helyezett, 1736-ban készült Donner-féle Szt. Márton szobrot, a templom déli mellékhajója keleti falához kívánta áthelyezni. A Bizottság arra kérte az Építési Egyletet, hogy a szobrot ne helyezze át, és a megóvás végett tervezett, kovácsoltvasból készítendő, beüvegezett védőház elkészítésétől álljon el.³⁶⁶ A Bizottság a szobrot inkább a templom belsejébe helyeztette volna át. Amint Czobor fogalmazványában olvashatjuk: „nem szenved kétséget, hogy leghelyesebb és indokoltabb lett volna a szobrot régi helyén hagyni s ezzel nem csak Esterházy primás intézkedését és Donner művét tiszteletben tartani, hanem a múlt megbecsüléséből folyó azt az eljárást keresni — melynek (...?) a bécsi Szent István templomra hivatkozunk — hogy restaurálás alkalmával kötelességszerű oltalomban részesülnek azok a műemlékek is, melyek ha a templom eredeti stíljétől el is ütnek — mint a történelmi fejlődés s a korábbi kor műízlésének tanúságai régi helyükön fenntartandók különösen akkor, midőn azok a templomban nem csak zavarólag nem hatnak, hanem épen ellenkezőleg a templom belsejének díszítésére, érdekességének emelésére szolgálnak. Midőn Donner műve a templom restaurációja céljából és alkalmából az angyaloknak Pestre küldésével megcsonkítatván a templomból eltávolítottak és a szentély keleti falához a szabadba helyezett az időjárás viszontagságainak s ekként a folytonos romlásnak tétetett ki. [...] és éppen ezért legyen szabad Pozsony városa és főtemploma egyik legszebb és legértékesebb emlékének az utókor számára megóvása végett tekintettel az 1881/39. t.c.z. rendelkezéseire javaslatba hozni, hogy Donner remekét ismét a templomban elhelyeztetni méltóztassék [...] főleg azon oknál fogva, mert a templom déli mellékhajójának keleti falán, mint a legalkalmasabb helyen az alamizsnás Szt. János-kápolna bejáratának mintegy pandantja gyanánt felállítható és a Nemzeti Múzeumból visszaszolgáltatandó

³⁶⁵ MOB-iratok, 1899/59

³⁶⁶ MOB-iratok, 1899/65

angyalokkal kiegészítve és az időjárás viszontagságaitól megóvva a templom kiváló ékességét fogja képezni.”³⁶⁷ Czobor tehát határozott és mai álláspontunk szerint helyes, akkori viszonyok között pedig progresszív álláspontot fogalmazott meg, amikor egy barokk szobornak a középkori templomba való visszahelyezése („ha a templom eredeti stíljétől el is üt”) sőt, a Budapestről visszaszállított angyalokkal kiegészítve korábbi állapotába való visszaállítása mellett érvel. Czobor véleménye jelzi, hogy a Bizottság szinte kizárólagos középkor-központúsága mellett ekkor egyéb korok tisztelete is megjelent. 1900 júliusában a Bizottság ismételen kijelentette, hogy a Donner-féle Szent Márton szobornak a templomban volna a helye. „A szobormű az időjárás által sokat szenvedett, azon több repedés mutatkozik s elkerülhetetlen szükséges, hogy az említett szobormű szakértő művész által helyreállíttassék”.³⁶⁸

Az 1899 árpilisában tartott bizottsági ülés jegyzőkönyve számol be róla, hogy a Pozsonyi Koronázási Dóm Helyreállítási Egyletének³⁶⁹ elnöksége felkérte a Bizottságot, hogy Schulek által 1898 őszéig ígért helyreállítási tervet, melyekkel a templom homlokzata felújítása és környezete rendezhető volna, készítsék el, mivel az Egyesület a tervek alapján fog tudni nagyszabású gyűjtésbe fogni. Megismételték, hogy a klarissza templomtorony helyreállításának befejezése után a szükséges állványzat rendelkezésre fog állni. Schulek ismét azt válaszolta, hogy amíg a célra semmilyen költség nem áll rendelkezésre, addig a tervek elkészítésére tett ígéretét nem tudja beváltani, de a templom felmérését — amennyiben ez be lesz állványozva, és a Bizottság programjába erre felvett 5000.- forint rendelkezésre fog állni — az év júliusában el tudja kezdeni, majd a felmérés végeztével el fogja készíteni a szükséges rajzokat. Schulek indítványára a Bizottság a minisztériumtól 5000.- forint erejéig hitel nyitását kérte. Az összeg az épület felméréssel kapcsolatos kiadások és Schulek tiszteletdíjának fedezésére volt elég.³⁷⁰

A templom felmérését végül Schulek Frigyes fia, János 1899 augusztus 10-én kezdte meg.³⁷¹ Feltehetően nem mélyült el a munkában, mivel 1900 májusában Pozsony városa és az érintett hitközség a munkálatok szüneteltetésének okáról érdeklődött, illetve panaszkodott, ezért a Bizottság felkérte Schuleket, hogy a munkálatok eredményéről jelentést tegyen.³⁷² Schulek jelentését nem nyújtotta be, így az elmaradt jelentését a Bizottság 1900. június 22-én,

³⁶⁷ MOB-iratok, 1899/65

³⁶⁸ MOB-iratok, 1900/178

³⁶⁹ A társulás neve az iratokban több változatban is olvasható.

³⁷⁰ MOB-iratok, 1899/100

³⁷¹ MOB-iratok, 1899/229

³⁷² MOB-iratok, 1900/131

majd a következő év májusában(!) ismételten megsürgette. Ez utóbbi alkalommal pozsonyi országgyűlési képviselő sürgette meg a tervek elkészítését, s Schulek ezúttal 8 napot kapott a jelentés benyújtására.³⁷³ A tervek azonban ezúttal sem készültek el.

Schulek 1901. novemberében megbetegedett, 60. születésnapján nikotinmérgezést kapott, mely körülbelül egy évig tartó betegszabadsággal járt.³⁷⁴ Ez minden bizonnyal a munkák további lelassulását is maga után vonta.

Az 1902 májusában tartott bizottsági ülés jegyzőkönyve a pénzügyi fedezetről tudósít. A minisztérium a dóm „egységes helyreállítása érdekében szükséges felvételi költségekre” Schuleknek kiutalt 10.000.- koronából az addig igénybe nem vett 8000.- korona ügyében kért jelentést. Az ülésen Czigler Győző érdeklődött, hogy mikor lesz kész a terv és a költségvetés. Schulek szóbeli jelentése szerint a felvétel már megtörtént. A Bizottság ismételten felszólította Schuleket, hogy a részletes jelentését adja be.³⁷⁵

1902-ben Steinhausz László jelentette, hogy a dóm Alamizsnás Szt. János kápolnájában a helyreállítási munkálatok — melyeket a másodelnök is megsejmelte — folyamatban vannak, és a külső állványok elkészültek.³⁷⁶ A pontos helyreállítási munkálatok mibenlétéről Steinhausz nem tudósított, azonban tervek hiányában azok nem lehetnek jelentősek.

1903 januárjában a Pozsonyi Főtemplom Építkezési egylettől érkezett levélben Zandt Ödön arról tájékoztatta a Bizottságot, hogy a Bizottság megbízásából két évvel azelőtt a mérések és kutatások miatt sok helyütt leverték a vakolatot, azáltal vas (kötővas) végek tárultak fel, melyeket azóta a rozsdá eszi, ami szilárdsági problémákhoz fog vezetni.³⁷⁷ Levelében hitközségi szakértőre hivatkozott, aki sürgős javításokat tartott szükségesnek. Becslése szerint a torony helyreállítása és kiigazítása (mely ebben az esetben feltehetően a kutatóablakok visszavakolását jelenti) 16.000-20.000.- koronába került volna. Mint rámutatott, ezen javítások azon munkák közé tartozna, melyeket a Bizottság korábban már megígért. Levelében afelől érdeklődött, vajon van-e kilátás arra, hogy a közeljövőben ezeket a javításokat a Bizottság megteszi. Válaszában a Bizottság azt írta, hogy a szükséges „előintézkedéseket” még azon tavasz előtt megteszik. A Bizottság javasolta továbbá, hogy a (vakolat)javítási munkálatokat az Egylet ne végezze el, mert a helyreállítás terveinek elkészítése előtt azokra felesleges volna költeni. Amint Zandt fogalmazott, a két évvel korábban történt kutatások után a munka ismét

---

³⁷³ MOB-iratok, 1901/223

³⁷⁴ SCHULEK 1895

³⁷⁵ MOB-iratok, 1902/218

³⁷⁶ MOB-iratok, 1902/319

³⁷⁷ MOB-iratok, 1903/20

elakadt, s „a mai állapot fenntartása miatt az illetékes hatóságra a kellő gondosság hiányának gyanúja háramlik”.

A Bizottság eközben levélben Schuleknál afelől érdeklődött, vajon eleget kíván-e tenni korábban elvállalt megbízásnak. Ugyanebben a levélben sürgették meg az építész az ákosi templom helyreállítása költségeinek bemutatására is, melyet már több, mint 8 hónapja hiába sürgették. Felszólították továbbá a jáki templom főkapuja helyreállítási tervek bemutatására; a budavári koronázó templom bizonyos terveinek felülbírálatára; valamint az eperjesi r.k. templom helyreállítására felvett előleg elszámolására is.

Schulek végül 1903 március 26-án terjesztette be javaslatát a dóm tornyának és nyugati homlokzatának egységes helyreállítására. A javaslat kizárólag írásos, tehát részletes rajzok nem, csupán egyetlen vázlat készült.³⁷⁸ Amint javaslatának bevezetőjében olvashatjuk, a dóm „hosszhajóját és szentélyét a XIX. század 60-as éveiben Lippert műépítész vezetése alatt értelmesen helyreállították”.³⁷⁹ A legrosszabb műszaki állapotban a nyugati homlokzat és a torony volt: „a torony, melynek külszíne, úgy művészi, mint szerkezeti tekintetben szármalmas állapotban van és helyreállításra szorul”. A belsőben végzett munkák elismerésével szemben azonban Schulek éles kritikát adott a korábbi beavatkozásokról a külső tekintetében: „A nyugati homlokzat és torony jelen állapotában conglomerátja elmúlt idők művészi kontárhódásainak. Hogy ez a művészkedési szenvedély legfőképp ezt a homlokzatot szemelte ki működése színhelyéül, szinte természetes is...” Mint írja, a nyugati homlokzat és a torony „eredetileg sima, minden gazdagság mentes volt”.

Schulek ezután ismertette a homlokzatok átépítésének történetét, melyet érdemes megismernünk ahhoz, hogy lássuk, Schulek milyen állapotában találta a templomot. Amint írta; a nyugati homlokzatot és a tornyot „az 1760iki égés után az akkori kor ízlése szerint copf módon átépítették. Régi meglevő rajzokból, de meg a templomon magán is meg lehet állapítani az akkori átépítés alakját. Lényege az volt, hogy erőteljes párkányok közbeiktatásával emeletekre osztották a homlokzatot, a meglevő ablaknyílásokat bővítették a sarokpillérekre s egyes fülkébe szentek alakjait állították, a sima felületeket hozzátapasztott vakolat architektúrával élénkíteni igyekeztek, anélkül, hogy az eredeti építkezés constructív fővonalait teljesen eltakarták volna. Épségben hagyatott a régi lábazat és megmaradtak a támpillérek. Ellenben copfos sisakkal látták el a tornyot melyet egyuttal az óra emelettel megasbítottak. Körülbelül ¾ századon át maradt a templom ily alakjában. Sisakja 1833 évben villám által sújtva leégett. Ez elemi csapáshoz hozzájárulhatott, hogy a megelőző helyreállítás nem elég szolid volta is

³⁷⁸ nem maradt fenn

³⁷⁹ MOB-iratok, 1903/171

mebosszulta magát, a hogy beállott a vakolat s egyéb inconstructió műrészetek málása. Mindezek megkövetelték az újabb gyökeres javítást”.³⁸⁰

Az ismertetés folytatásában Schulek éles bírálatot fogalmazott meg a Lippert-féle, a homlokzaton történt helyreállításról³⁸¹, melyet nem csak ennek részletei miatt érdemes szó szerint idéznünk, hanem mert Schulek mondataiban pontosan tükröződik értékítélete is, mely minden bizonnyal sokat elárul a Bizottság hivatalos álláspontjáról is. „Ez utolsó javítás a mult XIX. sz. közepének szellemében, felületes díszítési modorban történt. Ezuttal a csúcsíves formákkal próbálkoztak meg anélkül, hogy a középkori építészet szellemébe behatoltak, formavilágát megértették volna. Inconstructio volt megint az egész munkálat a melyben vakolatnak, vasszegeknek, gipsznek stb. bő szerepe jutott. Azokat a részleteket amelyeket a barokk korszak szolidabb kivitelben létesített, a kőből való párkányokat, postamenseket, szobrokat stb. már nem bolygatták meg, csak jól, rosszul beolvasztani igyekeztek az ujjabb cziczomák keretébe, értelmetlen chaotikus megoldást adván a homlokzat alsó szakaszának. A toronytest felső része az új süveggel már egységesebb megoldást nyert, de ez sem mondható szerencsésnek, hosszú lizéna szerű bordákkal való vonalkázása unalmas, a réz süveg nagy alsó testével s tompa befejezésével, művészi érdek nélküli fanyar megoldás. 50 évig csak kitarzott ez a szorrogát munka, de az idők változó befolyása, minden oldalról már alaposan kikezdi, az egykor talán szépnek tartott munka részleteit ékesen bizonyítván, mily veszedelmes következményekkel jár exponált és nagyszabású építményeket ephemer értékű a hétköznapiág színvonalán álló eszközökkel kezelni. Ép ez az elrettentő példa elég indok arra nézve, hogy belássuk szükségét annak miszerint egy újabb restauratit az eddigiek szellemében végezni merő oktalanság volna. A dóm jelentősége egyrészt a nemzeti vagyonnak rationalis módon való felhasználásának követelménye, másrészt, szinte megkövetelik, hogy structio alapon oly megoldást adjunk a megújítandó homlokzat s exponalt toronynak, mely nem ideig óráig, hanem évszázadokra terjedőleg, úgy művészi, mint szerkezeti szempontból megoldja ezt a századok óta vajúdo kérdést.” Tény, hogy a történeti építészeti stílusok tudományos igényű, módszeres kutatásának eredményeképpen Schulek és pályatársai a historizáló építészetnek, forma- és szerkezettannak soha azelőtt nem ismert fokán álltak, emiatt tehát kritikai észrevételei pontosak és mértékadóak.

Schulek ezután meghatározta a koncepciót, mely nem lehetett más, mint a stíluszta restauráció: „Természetes, hogy egy ily mélyre ható reconstructio terveinek elkészítésekor vissza kell térnünk ahhoz az eredeti alakhoz a mellyel a templom homlokzata az első átépítés

³⁸⁰ MOB-iratok, 1903/171

³⁸¹ 1863-1878, Heiler Károly kanonok idején történt

előtti időkben bírt. Ezt kell felkutatnunk, s a hol az művészi szempontból szükségesnek mutatkozik, a templom többi részeivel összhangban kellően kiegészítenünk.”

Schulek számára magától értetődő volt, hogy roncsolásos felkutatással tárja fel a homlokzat átépítéstörténetét, illetve ezzel alapozza meg a helyreállítás terveit, ezért részletesen ismertette a kutatási eredményeit is. „A templom régi állapotának felkutatása a magas közoktatásügyi kormány költségein 1899. évben ejtetett meg. E kutatások alkalmával felismertük a megelőző barokk és XIX. századbeli átalakítások összes részleteit. Megtaláltuk a vakolat alatt a régi barokk ablakok nyomait, rájöttünk, hogy a nagy torony hosszú, vékony bordái szögekkel megerősített téglából való pótlások, melyek helyenként már veszedelmes módon lazuló félben vannak; ráakadtunk azonban oly régi dolgok nyomaira is, melyek a templom eredeti állapotának elrejtett maradványaiké a rekonstrukcióra vonatkozólag támpontokat szolgáltattak. Nevezetesen azt találtuk, hogy a torony kiszabaduló alacsony emeletének a jelenlegi kerek ablakai helyén hajdanában gazdag profilozással bíró csúcsíves ablakok voltak. A kerek ablakok barokk korabeli átalakítások megtoldva és felszerelve a XIX. század értelmetlen gótikájával. Azt találtuk továbbá, hogy a torony felső emeletének síkja bordákkal meg volt osztva. E bordák mérete és egymástól való távolsága sokkal nagyobb volt mint a jelenlegieké. Felső befejezésük azonban nem volt kikutatható, s így ma még nem tudni egészen bizonyosan vajjon mi volt rendeltetésük. Rájöttünk hogy a torony külső felülete eredetileg faragott kövekkel volt borítva, mely kövek helyenként a vastag rétegben felrakott téglá és vakolat burkolás alatt még meg vannak. De mind ez csak igen kevés és csekély felfedezés volt s inkább negatív irányban bír fontossággal, a mennyiben bebizonyította ama feltevést, hogy a templom nyugati homlokzata várszerű jellegénél fogva aligha bírt számba vehető műrészletekkel s, hogy mind az a mit a támpilléreken és a lábazon kívül felületén ma látni lehet, későbbi korszakoknak nem szerencsés hozzájárulása. E kutatás és a vele járó felmérési művelet alapján készült a homlokzat helyreállítási terve.”

Schulek a helyreállítás (rajzban el nem készített!) tervét így ismertette: „A terv szigorú középkori szellemben van tartva formái egyszerűek s nem válnak el a templom többi részleteitől. Bizonyos gazdagságot kölcsönöz neki a sarkokra helyezett 2 fiale csoport melyeknek motívuma a közbenső két támpillérem ismétlődik. A torony harangház emelete, hosszúkás fülkeszerű mélyedésekkel nyer tagozást. E mélyedések szélességi mérete megegyezik a torony régi bordáinak egymástól való távolságával, úgy hogy e motívum alkalmazása történetileg is teljesen indokolható. A toronyóráház emelete és süvege az alsó részekkel szemben teljesen új constructió. A süvegnek a négyzet alakú toronytestből a 8 szögbe való átmenetét 4 saroktoronyocskák közvetíti mely saroktoronyocskák aléptípménye már az óráház

emeletén veszi kezdetét. Ez elrendezés megfelelő gazdagságot biztosít a torony süvegének s egyúttal emlékeztetni kíván arra, hogy tornyunk hajdanában nem csak a templomnak, hanem a vár őrizetére is szolgált. A jelenlegi süveg szerencsétlen végződése eléggé bizonyította azt, hogy művészi szempontból mily szerencsétlen fogás a magyar koronát befejezésképpen alkalmazni. A végződés ily megoldásától el kellett tekintenem, e helyett koszorú szerű »házi« koronát alkalmaztam a süveg felső részében. E stílszerű s középkori ízű megoldás teljesen megfelelő módon jelzi, hogy a templom egykori koronázások színhelye volt.” Amint említettük, a fenti leíráshoz csupán egyetlen vázlatrajz készült.

Schulek a tervismertetés után áttért a kivitelezés lehetséges költségeire. „A tervem szerint való helyreállítás költségeiről, részlettervek és részletes árelemzés híján ma még határozott képet nyújtani nem lehet. Nagyon sok függ itt a kivitel módozataitól sőt még attól is, mennyi idő alatt volna a munka teljesítendő. Hozzávetőleges inkább becslésszerű számításaim szerint, ha a munkát monumentális kivitelben, kőarmírozásokkal vörösréztoronysisakkal készítenők, körülbelül 300.000.- koronára volna tehető.”³⁸² A terv előzetes költségvetése 284.500 koronára rúg.³⁸³

Mint látjuk, Schulek tehát konkrét, rajzokban megfogalmazott javaslattal nem állt elő, csupán elveket és irányokat fogalmazott meg. A többi, párhuzamosan zajló építési munka költségei körüli viták és alkudozások, valamint a rendelkezésre álló anyagi források szűkössége miatt a Bizottság tagjai számára minden bizonnyal már ekkor sejthető volt, hogy a dóm tornya és nyugati homlokzata stílszerű helyreállítási munkálataira nem lesz fedezet — következésképpen részletes tervek készíteni felesleges. Schulek mintha a sorok között épp erről igyekezett volna meggyőzni bizottsági társait.

A jelentést tárgyaló bizottsági ülésen Czobor hangsúlyozta, hogy Schulek feladata nem csupán a torony és a nyugati homlokzat helyreállítására vonatkozott, hanem az egész templom egyöntetű helyreállítására. A Bizottság megbízta Schuleket, hogy 14 napon belül mutassa be a részletes költségvetést, melynek tárgyalásához albizottságot hoztak létre. Tagjai Czigler Győző, Aigner Sándor és Möller István voltak.³⁸⁴

1903 március 28-án a pozsonyi hitközség ismét megsürgette a tervek elkészítését és a javítási munkálatok elvégzését.³⁸⁵ A pozsonyi főépítész és a hitközségi műszaki tanácsos

---

³⁸² MOB-iratok, 1903/171

³⁸³ MOB-iratok, 1903/172

³⁸⁴ MOB-iratok, 1903/175

³⁸⁵ MOB-iratok, 1903/223

megítélése szerint a nagyobb javítások további halasztása immár a torony megmaradását veszélyeztette.

Czobor fenti észrevételére, miszerint Schulek feladata nem csak a nyugati homlokzat és torony helyreállításának kidolgozása lett volna, az építész április 20-án kelt újabb levelében válaszolt. Így ír: „templomunknak csakis ez a szakasza kíván új megoldást, míg az összes többi részei, eredeti középkori alakításuk ma is még változatlanul fennállván a jövőben is megtartandók, s számottevő átalakítások mellőzésével csakis gondosan javítandók és tatarozandók.”³⁸⁶ Éppen ezért, mint írta, a templom többi homlokzatát fel sem mérte. Az újabb, pontosabb számítások alapján készített költségvetést úgy állította össze, hogy azt feltételezte, a szükséges források rendelkezésre fognak állni, és így alaposabb munkát végezhetnek. „A melléklet költségvetés ama kedvező feltételből indul ki, hogy a szükséges pénzügyi fedezet rendelkezésre fog bocsáttatni s, hogy a burkolás, ha nem is újíttatnék meg teljesen, úgy, mint az annak idején a budavári főegyháznál történt, mégis annyira tataroztatnék, hogy évszázadokra terjedőleg végleges állapotot teremtsen.”

Az eddig ismert építési program mellett új elemek is megjelentek Schulek levelében: „kívánatosnak tartom a jelenlegi szentély tornyocska eltávolítását s a szentély fedélszékének közepe táján helyezendő új stílszerű tornyocskával való helyettesítését. Szükségesnek tartom, hogy a déli sekrestye oldalához ragasztott primitív fűtő kamra megfelelő módon átépíttessék, harmonikusan illesztessék bele a templom szervezetébe. Az esetben ha elegendő pénzügyi fedezet állna rendelkezésre, ki lehetne terjeszteni a helyreállítási munkákat a fedélszék kb. 3500 m²-nyi felületű cserépfedésének egy-, legfeljebb kétszínű dessinnel való átszővésére is. [...] Végül kívánatos volna még a templom déli homlokzatát s szomszédos ház és udvar egy részének kisajátítása által kiszabadítani és hozzáférhetővé tenni.” Az itt felsorolt többletprogram költségvetése — az említett ház és telek kisajátítása nélkül — 165.000-170.000.- koronát mutat. „Ha ez összeghez hozzáadjuk a nyugati homlokzat és torony helyreállítására megkívánt 285.000-300.000.- koronát, az egész templom helyreállítása összesen 450.000-470.000.- koronát igényelne.”³⁸⁷ Schulek ismét a szükséges pénzügyi fedezet megteremtésében kételkedett, amikor jelezte, hogy a részlettervek kidolgozása előtt érdemes volna megtudakolni, vajon lesz-e fedezet a munkára.

A beadvány tárgyalása során a Bizottság felkérte Schulek Frigyeszt, hogy módosítsa költségvetését és csak azokat a munkálatokat vegye számításba, melyek a torony és a nyugati homlokzat tatarozására, valamint a szentély helyreállítására szükségesek, valamint azokat a

³⁸⁶ MOB-iratok, 1903/233

³⁸⁷ MOB-iratok, 1903/233

sürgős helyreállítási munkákat, melyeket a kegyúri választmány már a következő héten elkezdené — amint ez a rendes ülés jegyzőkönyvéből kiderül.³⁸⁸

Az újabb, módosított költségvetést Schulek 1903. májusban mutatta be. Amint kísérőlevelében írja, „ha ily összeg nem állana rendelkezésre, akkor czélszerű e nagyobb szabású tervről egyelőre lemondva arra szorítkozni, hogy lehetőleg olcsó eszközökkel csakis azt végezzük a mit a mai állapot szükséglete megkövetel. E megoldás hosszabb időtartammal bíró provizóriumnak lesz tekinthető és a homlokzatokhoz ragasztott inconstructió és hulladozó díszítmények eltávolításából, az összes felületek simán levakolásából, a faragott kőrészletek kihézagolásából s szükség szerint újbóli elhelyezéséből fog állani. A torony süvege, ablakai, támpillérei megmaradnának jelen alakjukban mindaddig míg a gyökeres és stylszerű helyreállítás ideje — melyről véglegesen lemondani nézetem szerint nem volna helyes — az anyagi eszközök rendelkezésre bocsátásával el nem érkezett”.³⁸⁹ Ennek a munkának a bekerülési költségét 20.000.- koronára becsülte Schulek.

Schulek javaslatát tárgyaló albizottság egyetértett a javaslattal, és egyhangúan kijelentette, hogy amennyiben a költségek fedezete rendelkezésre áll, úgy a dómot teljes egészében stylszerűen állítsák helyre „s csak fedezet hiányában lennének Schulek Frigyes programja alapján egyelőre csak az okvetlenül megkívánható tatarozások az ő közvetlen felügyelete alatt foganatosítandók.”³⁹⁰ A Bizottság döntéséről értesítette a Templom Építési Egylet elnökét is.

Az Elnök válaszát nem ismerjük. Az utolsó, ebben az évkörben a dómmal kapcsolatos irat a Szent János kápolna helyreállítása kapcsán, salétromkiválás és annak lehetséges orvoslása tárgyában született.³⁹¹

Amint ismeretes, a pozsonyi dóm stylszerű helyreállítása nem történt meg. A helyreállítás terveinek elkészítése valóban szélsőségesen elhúzódott, majd végül a részletes tervek sosem készültek el. Azonban a helyreállítás elmaradásának oka mégsem a tervek hiánya, hanem kétségtelenül annak lehetséges anyagi vonzata, mely nem állt rendelkezésre.

---

³⁸⁸ MOB-iratok, 1903/258

³⁸⁹ MOB-iratok, 1903/278

³⁹⁰ MOB-iratok, 1903/281

³⁹¹ MOB-iratok, 1903/513

II.13. Szászsebes, evangélikus templom

Amint a szászsebesi³⁹² evangélikus templom monográfiájából megtudjuk,³⁹³ a templom középkori lettnerének főhajóba eső szakaszát, szerkezeti probléma miatt a 16. században bontották el. A templom homlokzatainak első, átfogó restaurálására 1789-1798 között került sor, ekkor, amint Varga Livia rámutat, „a templomkülső alapvető károkat és módosításokat szenvedett”.³⁹⁴ A szerző a Sztehlo-féle rajzokat is bemutatja a képjegyzékben, de a 19. század végi helyreállítási törekvések kívül állnak dolgozata fókuszán.

1896 áprilisában érkezett egy aradi tanár, bizonyos Fuchs úr távirata a minisztériumhoz, melyben a szászsebesi evangélikus templom „1418-ban készült, óriási faragványú” főoltára barbár módra történő befestésének meggátolását kérte. A miniszter az oltár befestését táviratilag beszüntette.

Sztehlo Ottót az 1896 júliusában küldték ki a helyszínre.³⁹⁵ Jóllehet a kiszállás megtörtént és az arról írott jelentés augusztusban meg is született, az a minisztériumhoz nyilvánvalóan nem jutott el, mert az év decemberében a minisztérium osztálytanácsosa megsürgette a jelentéstételt.³⁹⁶

Sztehlo a kiszállás alkalmával azt találta, hogy az oltár festését a tiltó miniszteri távirat ellenére is folytatták. Amint jelentésében írta, az oltár átfestése azonban csupán a meglévő színek megújítására szorítkozik, emiatt az eljárást nem lehet barbarizmussal vádolni. „A szentély pillérein és falain létező kódíszítések, mint fejezetek, baldachinok, szobrok gondosan megtisztítottak, és az egész szentély a legegyszerűbb genreből csupán vonalas szürkés tónusokkal lett befőtve.”

Sztehlo minden bizonnyal nem csak a főoltár átfestése miatt érkezett Szászsebesre, mivel a templom lettnerének tervbe vett helyreállításával kapcsolatban is véleményt nyilvánított: „A régi kőbőli lettner maradványainak két év múltával tervbe vett rendezését illetőleg figyelmeztettem Heitz András lelkészt, hogy az ügyet a műemlékek országos bizottsága elé terjeszteni el ne mulassza. A szászsebesiek kívánsága ugyanis abban áll, hogy a lettner maradványai, de különösen a sok helyet elfoglaló otromba lépcsők a templomból, esetleg más helyen felállítva eltávolíttassanak. Ez iránt a lelkész úrnak tett azon javaslatomba, miszerint

³⁹² Szászsebes (románul Sebeș, németül Mühlbach, szászul Melnbach) város Romániában, Erdélyben, Fehér megyében található.

³⁹³ VARGA 1984

³⁹⁴ VARGA 1884, p. 12.

³⁹⁵ MOB-iratok, 1896/108

³⁹⁶ MOB-iratok, 1896/161

inkább az egész lettner teljesen helyreállíttassék, a lelkész úr szintén belenyugodnék, ha nevezett lépcsők az épületen kívül álló csigalépcsőkkel helyettesíthetnének. Ami lehetséges is.”

Ezt követően Szehlo az ablakok megnagyobbítását is felvetette: „A románkori részben több világosság bevezetése szempontjából kívánatos a középhajó falaiban nagyobb nyílásokat vágni, illetve a meglévőket tágítani. Ezen nyílások jelenleg is egész szabálytalanok és tagozatlanok lévén, a műemlék becsének veszélyeztetése nélkül ezen módosítás végrehajtható.”

Majd Szehlo jelentésében visszatér a lettnerre: „Tisztelettel jelentem a tekintetes bizottságnak, hogy a lettner két belső pillérén a boltváll alatti kőben veszedelmes repedés fordul elő, mi azon javaslatra késztet, hogy ezen pillérek a repedés hosszán át még idő előtt új kővel kicseréltesse, illetve a tekintetes bizottságnak másnemű intézkedése által (tehermentesítés) a bekövetkező katasztrófának eleje vétessék.” Jelentésében a repedésről két vázlatos rajzot is közölt.³⁹⁷

A Bizottság Szehlonak a lettner lépcsője átalakításáról szóló, a lelkésznek tett szóbeli javaslatát nem fogadta el. Mint olvashatjuk: „Ami a lettnernek tervezett és a másodépítész által is javasolt átalakítását illeti, a bizottság e javaslatot nem fogadta el, hanem ehelyett hazánkban felette ritka építészeti részletének elsősorban fenntartását és helyreállítás esetén a régi állapotnak teljesen megfelelő rekonstrukcióját [javasolja], a lettner két belső pillérének repedését pedig mielőbb Szehlo Ottó közbejöttével kijavíttatni javasolja”³⁹⁸

A lettner helyreállítási tervének elkészítését Szehlo Ottóra bízták, a szászsebesi egyházat pedig utasították, hogy a tervek megérkezéséig ne kezdjenek neki a felújításnak.³⁹⁹ Az ügyben feltehetően hosszú ideig nem történt semmi, mert két évvel később Szeben vármegye főispánja beadványában arra kérte a minisztert, hogy vagy adjon a szentélyrekesztő helyreállítására segílyt, vagy vonja vissza az építési munkálatok tiltását. A beadvány átiratából nem világos, hogy a tilalom feloldása után az egyház a lettner lebontását, vagy saját terveik szerinti helyreállítását szándékozott-e megtenni⁴⁰⁰.

Szehlo az 1898 májusában tartott bizottsági ülésen mutatta be a helyreállítás első vázlatát⁴⁰¹. A tervek ismertetése után a Bizottság utasította Szehlot, hogy a szentélyrekesztő régi állapotának, különös tekintettel az eredeti lépcsők elhelyezésének megismerése céljából

³⁹⁷ MOB-iratok, 1896/126

³⁹⁸ MOB-iratok, 1896/126

³⁹⁹ MOB-iratok, 1896/214

⁴⁰⁰ MOB-iratok, 1898/91

⁴⁰¹ MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: K2179

végezzen részletes helyszíni kutatást. Amint a bizottsági ülésen elhangzott, a szentélyrekesztő stíluszerű rekonstrukcióját a Bizottság „okvetlenül szükségesnek tartja.”⁴⁰²

Sztechlo helyszíni kutatást nem végzett, de 1898 októberében újabb terveket mutatott be a lettner helyreállítására.⁴⁰³ „A bizottság a tervet behatóan meg szemlélvén, némi módosítással elfogadhatónak találta, de megismétlik azon utasítást, hogy a régi lépcsők nyomait Sztechlo kutassa fel s egyikét állíttassa helyre.”⁴⁰⁴ Helyszíni kutatásról a továbbiakban sem tudunk, de a novemberi ülésen Sztechlo újabb, kiigazított tervet mutatott be, melyet a Bizottság el is fogadott.⁴⁰⁵

Meg kell jegyezni, hogy Sztechlo nem 1896 júliusában járt először Szászsebesen, amint azt fennmaradt felmérési tervlapok tanúsítják. Sztechlo 1875-ben, műegyetemi építészhallgatókkal, Steindl vezetése alatt felmérte a templomot. E felmérési rajzokból egy hosszmetesz, déli homlokzat és egy a szentélyen keresztül felvett, keletre néző keresztmetesz maradt fenn a MÉM MDK Tervtárában.⁴⁰⁶ Minden bizonnyal az épület alapos felmérése során ennél több rajz is készült, így például a lettner maradványairól is. A lettner helyreállításának kérdése feltehetően már ekkor is felmerülhetett. Ezen feltételezett rajzi és elvi rekonstrukciós előzmények szükségesek hozzá, hogy értelmezni tudjuk Sztechlo 1898. május 17-én kelt rajzát.⁴⁰⁷ A tervlapon a lettner középtengelytől jobbra eső része tussal kihúzott, minden bizonnyal irodában készült, míg a tervlap többi része; a lettner bal oldala és alaprajza, számos felmérési kótával együtt ceruzával került felvitelre, ami viszont helyszíni felvételi rajzot, manuálét jelent. A rajz lapon a májusi mellett egy későbbi dátum is olvasható: IX.13.1898. A tervlapon látható, tussal kirajzolt (rekonstruált) középrész egy széles, kosárvés homlokívű nyílás, mely felett kúszólevelekkel díszített számarhátív látható. A két szélső, ma is (akkor is) meglévő, csúcsívés záródású nyílás felett valóban számarhátívet találunk, melyeket valóban levelek kísérnek, de ezek szerényebbek a Sztechlo által rajzoltaknál. Sztechlo a mellvéd fal karéjokból szerkesztett, meglévő vakmértművei helyett párban álló halhólyag-motívumokból építkező vakmértműves mellvéd falat tervezett. A szélső ív és a középső ív között jelenleg egyszerű álló borda látható, amely a mellvédben leveles csúcsdísz tart, e helyett Sztechlo rajzán

⁴⁰² MOB-iratok, 1898/105 32. sz. ügy

⁴⁰³ MÉM MDK, Tervtár, Sztechlo Ottó: Szászsebes, a lettner hosszmeteszete és keresztmeteszete, helyreállítás ltsz.: K3375; Sztechlo Ottó: A lettner helyreállított homlokzata a szentély felé, a szentély felől, jelenlegi állapot a szentély felé, keresztmetesz, Budapest, 1898. október 27-én, ltsz.: K3382

⁴⁰⁴ MOB-iratok, 1898/221

⁴⁰⁵ MOB-iratok, 1898/231 10. sz. ügy. A végső tervek nem maradtak fenn.

⁴⁰⁶ A rajzok több változatban maradtak fenn, Sztechlo aláírása mindegyiken megtalálható. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: 13127, K 4549, K 4550, K 9870, K 9867, K 9867b

⁴⁰⁷ MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: K2179.

fiatorony-szerű díszítést találunk. A rajzon egyidejűleg három különböző helyre berajzolt csigalépcső is látható.

A másodiknak készített, 1898. október 29-re datált rajz⁴⁰⁸ az első vázlatnál jóval komolyabb, az akkori állapot felmérését is tartalmazó, tervszerű kidolgozást kapott. Az előző változathoz képest a legnagyobb különbséget a középső ív megoldása jelenti; itt a széles kosárv helyett két kettős csúcsíves záródást találunk, a középtengelyben lebegő fejezetet látunk. A lettner szentély felőli nyílászáródásait Sztehlo karéjsorral díszítette. A mellvéd vakmérművei és az oszlopok feletti állóbordák a rajzon immár megfelelnek a ma is látható kialakításnak. A lépcsőre több megoldást is találunk a terven: két csigalépcső; egy egyeneskarú lépcső és egy csigalépcső, illetve egyetlen csigalépcső is felmerül a rajzi ábrázoláson. A terv külön lapon a lettner hossz- és keresztmetszetét is tartalmazza.

A tervekhez készített helyreállítás számított költségvetése 7555.- forintra rúgott.⁴⁰⁹ Sztehlo információi szerint az egyházközség a költségek fedezéséhez igen jelentős összeggel fog hozzájárulni. A bizottság a minisztériumon keresztül érdeklődött az egyházközségnél, hogy milyen összeggel hajlandó hozzájárulni a lettner helyreállításához. Ugyanis, amint a jegyzőkönyvben olvashatjuk; „Azon esetben, ha a hitközség a költségeknek legalább felével kész hozzájárulni, a műemlékek országos bizottsága az emlék stylszerű restaurálását javaslatba fogja hozni; ellenkező esetben kénytelen lesz a máig fennálló maradványoknak fenntartási munkálataira szorítkozva, a stylszerű helyreállítástól költségek hiányában eltekinteni”.⁴¹⁰ A döntés tehát ezúttal is az anyagi lehetőségeken múlt.

A szászsebesi református egyház a lettnernek a leküldött tervek és költségvetés szerinti helyreállításáról tett nyilatkozatát 1899 augusztusában küldte meg a miniszter a Bizottságnak.⁴¹¹ Magát a nyilatkozatot nem ismerjük, erre csupán a Bizottságnak arra írott válasz-fogalmazványából következtethetünk, mely így szólt: „A presbitériumnak beadványa 2. pontjában foglalt azon állítása, hogy a szász-sebesi, jelenleg ág. hitv. ev. templom belsejében helyreállítandó lettner a protestánsok vallási felfogását sérti, mert az a templom eredeti birtokosainak, a katolikusoknak a berendezkedésére emlékeztet, nem egyezik azzal a ténnyel, melyet a külföldi protestánsok eljárása bizonyít, például Németországban, ahol a katolikusoktól átvett középkori templomoknak (így Ulmban, Nürnbergben stb.) teljes katolikus felszerelését meghagyták anélkül, hogy ez által vallási érzületükben és

⁴⁰⁸ MÉM MDK, Tervtár, K 3382 és K 3375

⁴⁰⁹ MOB-iratok, 1898/231. A tervekhez készített költségvetés nem maradt fenn.

⁴¹⁰ MOB-iratok, 1898/230

⁴¹¹ MOB-iratok, 1899/226

felfogásukban zavartatva lennének. De nem felelhet meg a tényállásnak a főconsistorium beadványában foglalt az az állítás sem, hogy annak idején a lettner valószínűleg eltávolított a templomból, mert nem felelt meg az ág. hitv. evangélikusok cultus-szükségletének. Ha a templomból a lettner valaha eltávolított volna a főconsistorium által felhozott okoknál fogva, akkor miként helyeztek volna ismét vissza, vagy, ha visszahelyezték, ez nem azt mutatná-e, hogy a főconsistorium és az egyházközség érvelése nem helytálló. Nézetünk szerint valószínű, hogy a lettner középrésze gondozás hiányában roskadt részben össze és [ezt] a meglévő maradványok is bizonyítják. Azok a hívek vallási meggyőződésén csorbát nem ejtettek. Ami a presbitérium beadványának 3. pontjában foglalt azon állítást illeti, mintha a lettner restaurálása által a templom belseje megszőkítették és elsötétítették, megjegyezzük, hogy a stylszerű helyreállítási tervek a sok helyet elfoglaló mai lépcsők mellőzésével a templom belseje térben csak nyer, világítása [...] csorbítást nem szenved.” Röviden: a református közösség nem szeretne volna helyreállítani a lettner.

A Bizottság válaszában a keltezés és Czobor Béla aláírása alatt a fenti szöveg kiegészítése olvasható: „Ami ez ügyet illeti, alulírt másodelnöknek még a következőket van szerencséje előterjeszteni. Alulírott másodelnök mindig akként fogta fel az ügyet, hogy az egyházközség a szóban lévő ritka emlék iránt való műszeretből önként vállalkozik annak helyreállítására és kiegészítésére annyival inkább, mert a magas minisztérium részéről ez irányban támogatásban is részesült volna. Arra azonban az egyházközség akarata ellen a törvény alapján nem lehet kényszeríteni, hogy ő a lettner restauráltassa és kiegészíttesse. Kötelezni őt csakis arra lehet, hogy a lettner maradványát régi helyén hagyja meg és saját költségen óvja meg és tartsa fenn. Ma azonban a maradványoknak nem csak régi helyükön [való] meghagyásukról, hanem arról is van szó, hogy a roskadozó emlék biztosítható. Ez már nehezebbé teszi a helyzetet. A fenntartás szempontjából szükséges biztosítást — ha az egész emlék nem restauráltatik — csak akként lehet elérni, ha a meglévő maradványok ki és alá falaztatnak, mi a szépségi szempontot véve sem az emlékeknek, sem a templomnak nem válik előnyére. Felmerülne még az az eshetőség, hogy a magas minisztérium az egyházközséget a fenntartás kötelezettsége alól felmenteni és a lettner maradványainak eltávolítását megengedni kívánná. Az eltávolítás — bár technikai szempontból kivihető — mégis nehézséggel járna, mert a lettner, melyből ma mindenik oldalról mintegy öt-öt méter áll fenn, a templom falaival és pilléireivel szerves összefüggésben van. És ha eltávolítottatnának a lettner maradványai, hol állítottatnának azok fel? E célra hely bajosan lenne található. Vagy pedig az engedély odáig terjedne, hogy a maradványok teljesen az enyészetnek engedtetnének át s csakis némely műrészletek tehetnének valahová őrizetbe? Mindez oda utal, hogy a lettner mai helyén tartassék fenn és restauráltassék.

Alig csalódom, midőn azt hiszem, hogy az ellentétet a pénz kérdése élesítette ki. Ha az egyházközség a restauráláshoz költséggel hozzájárulni nem tartozik, bele fog nyugodni a Lettner fenntartásába. Ép ez oknál fogva bátor lennék azt javasolni, hogy még ha az egész költséget az állam terhére kellene is átvállalni, inkább ez az áldozat hozassék meg, mint sem az egyházközség felmentessék a fenntartási kötelezettség alól, mely kötelezettség fennállása tekintessék a jelen esetben és a műemléki törvény rendelkezéseire kétséget nem szenved”.⁴¹² Forster szigorú következetességgel vezette le: a Lettner mindenképpen helyre kell állítani, ami itt a középrész visszaépítését jelenti. A visszaépítés pedig — amit Sztéhlo tervein látjuk — kitűnő alkalom a purista szellemű feljavításra is.

Indokoltnak tűnik a fenti, hosszú idézeteket teljességében közölni, mert tartalmazza azokat a motívumokat, melyek szempontunkból érdekesek lehetnek. Egyrészt kétszer is találkozunk bennük azzal a gondolattal, hogy a Lettner, vagy annak akár csak egy részét; a lépcsőket azok esetleges elbontása esetén máshol állítsák fel, ami mindenképpen az anyagában megőrzés igényét jelenti. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan jelent meg — 1896-ban az oltár újrafestése miatt helyszínre érkező — Sztéhlo jelentésében az a gondolat is, hogy a templom hajójának ablakait kívánatos volna megnagyobbítani, mert azok nem csak kicsik, de szabálytalanok és tagozat nélküliek is egyben, amely ötlet ismét az emlék megjobbítását célozza. Az ablakok kérdése a későbbiekben nem került elő, azonban a szentélyrekesztő pillérein megjelenő repedések kapcsán azonnal felmerül a hiányzó középrész teljes rekonstrukciója — sőt, okvetlenül szükségesnek tartották azt. Igaz ugyan, hogy a Bizottság véleményében hangsúlyozta, hogy a helyreállítás a régi állapotnak kell, hogy megfeleljen, azonban ez csak stílusban tartott újratervezést jelenthet, lévén, senki sem tudhatta pontosan, milyen lehetett a Lettner hiányzó, középső része — ezt Sztéhlo két tervváltozatának különbözősége is mutatja. Igaz, a Bizottság — kétszer is — utasította Sztéhlot, hogy a tervet helyszíni kutatás alapján, a régi állapotnak megfelelően készítse el, s ez az igény a korábbi, történeti állapothoz való hűség szándékát tükrözi.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a helyreállítás becsült költségét sem. Ehhez még csak nem is kell a sorok között olvasnunk, hiszen markáns és szókimondó formában fogalmazódott meg a Bizottság ülésén: ha az egyházközség kifizeti az összeg felét, lehet róla szó, hogy az állam állja a másik felét; ha nem, csak fenntartási munkák fognak történni. Ezt követően a vita látszólag az eltérő felekezetek liturgiájának különbségeiről és a templom bevilágításról folyik, azonban — Amint erre Forster is utalt — nyilvánvalóan arról van szó, hogy a szászsebesi

---

⁴¹² MOB-iratok, 1899/226 és 290

egyházközség nem volt hajlandó megfizetni a lettner helyreállításának árát — sőt, még a felét sem. A rekonstrukció lehetőségét a Bizottság komolyan gondolta — ezt a tervek kétszeri korrektúrája is mutatja —, a kivitelezés tehát ismét kizárólag a pénzügyi források hiánya miatt maradt el, amint erre a másodelnök is rámutatott: „Alig csalódom, midőn azt hiszem, hogy az ellentétet a pénz kérdése élesítette ki”. A szászsebesi református templom ügye kapcsán is kijelenthetjük tehát, hogy amennyiben a szándék mellé pénz is társult volna, akkor nagy valószínűség szerint a lettner ma nem hiányosan, hanem meglévő középrésszel ismernénk.

II.14. Százd, Szent Miklós-templom

A felvidéki százd⁴¹³ római katolikus templom 1280 körül épült, szentélyfreskói pedig a 14. sz. kimagasló minőségű darabjai közé tartoznak. Nem csoda, hogy a templomról írott, csekély számú szakirodalom problémafelvetése a középkori freskók datálása és nemzetközi kontextusba helyezése körül forog. A szentélyben a tizenkét apostolt ábrázolták, akik közül ma négy teljes egészében, további hat pedig töredékesen látható. További freskótöredékek Szent Ferenc stigmatizációját, illetve Szent Antalt ábrázolják. Amint Prokopp Mária rámutatott, a freskók igen magas technikai tudású festője feltehetően itáliai mester lehetett⁴¹⁴. Személye — annak ellenére, hogy a százd freskók hasonlítanak az esztergomiakra — mégsem azonosítható Niccolò di Tommasóval. A kifestést minden bizonnyal az itáliai iskolázottságú Szerecsen Jakab, I. Lajos király udvari gyógyszerésze, Százd akkori birtokosa rendelte meg.⁴¹⁵ A freskókat a protestánsok lemeszelték, és ezzel meg is óvták. A kis, középkori templom egyszer sem égett le, és a barokkosítást is elkerülte, ennek ellenére — feltehetően kevés számú műformája miatt — sem sarkallta a szakmát hosszas bemutatásra és részletes elemzésre.

A hitközség 1897. augusztusában kért segílyt a százd római katolikus templom helyreállítására. Czobor szerint a templomról a Bizottság rajzárában ekkor még semmilyen rajz vagy adat nem állt rendelkezésre,⁴¹⁶ ezért az előadót a helyszínre küldték.⁴¹⁷

Czobor 1898 szeptemberében adott jelentést a templomról és a benne előkerült középkori falképekről. Jelentésében megjegyezte, hogy „A szentély a keleti ablakon át és a déli saroknál falsüllyedés következtében meg van repedve. Ezen építménynek nem használt, hogy

⁴¹³ Százd (szlovákul Szazdice) község Szlovákiában, a Nyitrai kerület Lévai járásában található

⁴¹⁴ PROKOPP 2012, pp. 141–149.

⁴¹⁵ BUDAI 2003, p. 5. 11.

⁴¹⁶ 1872-ben érkezik be a Bizottsághoz Hőke Lajos jelentése Hont és Tolna megye régiségeiről, melyben röviden leírja a százd gótikus templomot. MOB-iratok, 1872/120

⁴¹⁷ MOB-iratok, 1897/251

külsejétől 0,73-1 m mélyen a talajt körülásták”.⁴¹⁸ A sekrestyének megvan eredeti boltozata, valamint a hajó déli kapuja is. Czobor megfogalmazása szerint a szentélyben akkoriban kerültek elő a mészréteg alól a középkori falfestés maradványai. Javasolta a freskó teljes feltárását, és azokról másolat készítését — ezek elkészítésére Gróh Istvánt említette. A helyreállításra — a Bizottság éves költségvetése terhére — 300 forint segélyt javasolt. A miniszter mindhárom javaslatot jóváhagyta.⁴¹⁹ A Bizottság a felújítás terveinek elkészítését és a munkálatok vezetését — szintén a Bizottság költségére — Sztéhlo Ottóra bízta.⁴²⁰

A templom műszaki állapotáról alkotott kép cizellálása végett érdemes idézni Pokorny István, a démendi anyaegyház katolikus lelkésze 1899 februárjában kelt — ismételt — kérvényét, melyből megtudjuk, hogy a segélyre a „teljesen roskadozó állapotban lévő s mint közveszélyes épület már 1897 év február 15-ike óta hatóságilag bezárt temploma újra felépítéséhez” van szükség. A helyzet komolyságát hangsúlyozandó a lelkész — talán némileg túlzó — levelét így fejezte be: „Miután az anyaegyház mintegy órányi távolságra van Százd fiókegyházától, a helyi távolság s a rossz időjárás miatt a hívek kénytelenek az Isten házát nélkülözni. Különösen a fiatal nemzedék lelki oktatás s egyéb ájtatosságok híjával lévén, holmi haszontalan izgató lapok olvasásával könnyen elkorcsosodik”.⁴²¹

Sztéhlo Ottó 1899 augusztusában terjesztette be a helyreállításra vonatkozó tervét és a hozzá tartozó költségvetést. Sztéhlo a templom alapos vizsgálata után megállapította, hogy a szentély déli oldalán lévő repedést a fedélszék súlya okozta; míg a délkeleti támpillért már korábban is megerősítették, de ez az erősítés nem lett kellőképpen aláalapozva, s ez így még tovább rontotta a helyzetet. Amint jelentésében írja „legelső és sürgős teendő ennél fogva a keleti oromfal és a szentély újabb keletű boltozatának lebontása. A fődélszék átalakítandó lévén, ennek teljes lebontása is czélszerűnek mutatkozik.”

Sztéhlo a tervekhez mellékelte levelében, mintegy műleírásban ismertette a tervezési programját.⁴²² Eszerint tervei szerint újraépítette a fedélszéket és a toronysisakot; a szentélybe egy újabb, borda nélküli csúcsíves keresztboltozatot tervezett. Amint írja: „a templom régi ajtókeretét, mely csak régi talajviszonyok miatt volt 1,20 m a templom padlójától magasabban elhelyezve, úgy czélszerűség, mint helynyerés szempontjából kibontandónak és a padló színvonalában elhelyezendőnek terveztem”. Továbbá: „A fából készült, rozzant karzat elbontandó és kisebb szélességben újból szerkesztendő, feljárója, helynyerés szempontjából a

⁴¹⁸ MOB-iratok, 1898/217

⁴¹⁹ MOB-iratok, 1899/26

⁴²⁰ MOB-iratok, 1899/37

⁴²¹ MOB-iratok, 1899/37

⁴²² MOB-iratok, 1899/227

templom külsejére lesz helyezendő — padlója magasságában egy bejáró lesz kibontandó a nyugati falban.” A munka költségvetése 3547.- forintra rúgott.

A részletes árajánlat tételeiből kitűnik, hogy a fentiekén túl a fedélszék elbontásával egyidejűleg — az eredeti terve — elbontotta a szentély oromfalát is és új oromfalat épített (téglából) a diadalív felett, következésképp a szentély kontyolt nyeregtetőt kapott. Elbontotta, majd új alapokon újjáépítette a délkeleti támpillért; felszedte a padlót és új padlót alakított ki cementlapokkal; három ablakot lefelé megnagyobbított; a padokat és a szószéket „kitakarította”, elbontotta az oltárt; valamint új, deszkaborítású gerendafödémeket épített a hajóban. Az oltárt, az orgonát és a padokat a felújítás után visszahelyezte a templomba, a szószék visszaállítást azonban nem találjuk az árajánlat tételei között.

A fennmaradt 6 tervlapból kettő a templom felmérési rajzai⁴²³, négy pedig a felújítás tervei.⁴²⁴ A tervlapokon látható, hogy fenti tervezési programon túl a faszervezetű toronyra a meglévő, tört vonalú, íves toronysisak helyett huszártorony-sisakot tervezett. A felmérési rajzon a déli oldalon a bejárat küszöbe kevéssel a lábázat felső vonala alatt állt, ezt a járószintre süllyesztette, az ilyen módon lejjebb helyezett ajtót a terven a lábázat megemelt éle keretezi. A felmérési rajzon az ajtó felett kelet felé egy kisebb, csúcsíves ablakot látunk, míg a tervlapon ezen a helyen két, az ajtó tengelyére szimmetrikusan kialakított, magasabb ablak szerepel. Szintén a parapet lesüllyesztésével nagyobbította meg a szentély déli ablakát.

Az 1899. július 28-án kelt levele alapján, a keltezés és aláírás alatt, szeptember 9-én bejegyzett kiegészítés olvasható. Eszerint a fenti helyreállítási terv programját Szehtlonak redukálnia kellett, így a huszártorony restaurálása, a fedélszék teljes lebontása és újjáépítése kimaradt a programból, míg a hajó födeme csak új deszkaborítást kapott, a szentély boltozata fennmaradt, a padlózatot pedig csupán javították. A redukált építési program csökkentett költségvetése 1715.- forint volt.

A Bizottsági ülés jegyzőkönyve nem részletezi, hogy miért kellett lecsökkenteni a tervezési programot, de a legfőbb ok az egyházközségnek a kivitelezésre fordítható fedezet szűkössége lehetett. Ez abból is sejthető, hogy Pokorny István római katolikus lelkész 1899 szeptemberében kelt levelében ismételten segélyt kért. Amint levelében fogalmaz: „a templomnak kegyura nincs, s magunktól a műemlékek fentartására az építkezésnél szegénységünkönél fogva képtelenek vagyunk.”⁴²⁵ A segély egyelőre nem érkezett meg, ennek

⁴²³ MÉM MDK, Tervtár, Déli homlokzat, ltsz.: K 4540; Keresztmetszet a szentélyen át a torony felé, ltsz.: K 4541.

⁴²⁴ MÉM MDK, Tervtár, Hosszmetszet, ltsz.: K 4542; Déli homlokzat, ltsz.: K04543; Nyugati homlokzat, ltsz.: K 4544; Alaprajz, ltsz.: K 4545. A rajzok méretaránya 1:100, a tervlapok színezettek, az utolsó szignált és datált: 1899. augusztus 3.

⁴²⁵ MOB-iratok, 1899/257

ellenére a kivitelezőkkel a szerződést 1899 októberében megkötötték.⁴²⁶ 1900. márciusában Hont vármegye főispánja pártfogásába vette a templom felújítását, és a lelkész kérése mellé állt és a templom felújítási munkáira még 165 forintot kért. A bizottság a további segínyt megszavazta.⁴²⁷

Pokorny István 1900. májusában értesítette a Bizottságot, hogy a templom szentélye — munka közben — veszélyesen megrepedt⁴²⁸. Sztehlo véleménye szerint a megrepedt boltozatot mindenképpen el kell bontani.⁴²⁹ Az eset miatt a Bizottság a boltozat elbontása és helyette famennyezet kialakítása mellett döntött. A templom felújítását 1900 augusztusában fejezték be.⁴³⁰

Pokorny István r.k. lelkész 1900. júniusában, majd októberében kérte a Bizottságot, hogy Gróh István tanárt szólítsák fel a freskók lemásolásának elkezdésére.⁴³¹ Gróh Istvánnak azonban abban az időben fegyvergyakorlatra kellett bevonulnia, ezért e felkérésnek nem tudott eleget tenni. A templomban lévő freskók feltárási munkáinak befejezésére — „tekintettel a templomban lévő érdekes középkori falképekre, melyek keretezése, illetve környezetének rendezése szükséges” — a műemléki javadalom terhére még további 600 koronát utaltak.⁴³² Hogy a feltárást ki végezte, arról nincs információnk, de Gróh kötelező fegyvergyakorlata miatt feltehetően a plébános.

A templom felújításának ügye tehát az épületen mutakozó statikai problémák miatt került a Bizottság asztalára. Amint láttuk, a bizottsági tagok figyelmét kezdettől fogva az emlék fő attrakciója; a kivételes freskói kötötték le — a felújításra szánt második segínyt is emiatt ítélték oda —, miközben a helyreállítás csökkentett programja valóban csak az épület állékonyságának javítását célozta. Sztehlo terve kevés olyan ötletet tartalmazott, amely a középkori épület stíluszisztaságának megteremtésére vonatkozik, jóllehet, bajos is volna purista helyreállításról beszélni egy olyan épület kapcsán, mely ilyen csekély számú építészeti műformát tartalmaz.

Azonban, ha Sztehlonak a terveken megmutakozó, „eredeti” szándékát nézzük, meg kell állapítanunk, hogy a bizottsági másodépítész a templom egyszerűsége által szűkre szabott kereteken belül is megpróbálta megragadni a lehetőséget a „stylszerű” változtatásokra. Az egyik legmarkánsabb formarekonstrukció a huszártorony új sisakja lett volna, mely a

---

⁴²⁶ MOB-iratok, 1899/304

⁴²⁷ MOB-iratok, 1900/39

⁴²⁸ MOB-iratok, 1900/138

⁴²⁹ MOB-iratok, 1900/145

⁴³⁰ MOB-iratok, 1900/256

⁴³¹ MOB-iratok, 1900/162

⁴³² MOB-iratok, 1901/153

törtvonalú, íves, minden bizonnyal 18. századi sisakot oromzatos gúlasisakkal váltotta volna fel. A belső átalakítások a szentélybe a meglévő fiókos dongaboltozat helyett új, borda nélküli csúcsíves keresztboltozatot tervezett. A déli kapu küszöbének lesüllyesztése egy korábbi állapot helyreállítása lett volna, és ami akkor elmarad, az a 2000-es évek második évtizedében történt épületkutatás és helyreállítás során megtörtént: a kapu ma korábbi állapotában látható. Azonban az ablakok parapetének lesüllyesztése előzmény nélküli lett volna. A karzat kívülről való megközelítése csupán a jobb helykihasználást szolgálta volna, azonban az ehhez szükséges nyugati homlokzati ajtó megnyitása a Bizottságban nem ütközött elvi akadályokba.

Sztechlo terveit a lehető legminimálisabbra csökkentették, aminek — mint láttuk — ismét az anyagi források szűkössége állt a háttérben. Sztechlo helyreállítási terveit tehát — annak ellenére, hogy csak töredékük valósulhatott meg — érvényesnek kell tartanunk; azokban bizony Sztechlo és a Bizottság gondolkodásmódja tükröződik.

II.15. Zólyom, vár

A zólyomi⁴³³ vár ügye 1872 októberében került először a Bizottság asztalára, amikor Rómer Flóris egy ülésen felemlítette, hogy információi szerint a pénzügyminisztérium a várat egy pléhgyárosnak adta bérbe, aki a gyár munkásai számára biztosított szállást benne, s hogy féltő, hogy a vár ép részei károsodni fognak ettől a funkciótól. A Bizottság a minisztert közbelépésre kérte fel.⁴³⁴

Nem tudni, mi történt a miniszter közbenjárására, sem azt, hogy mi történt az ezt követő 16 évben, de a vár csak 1888 februárjában került szóba újra a bizottsági ülésen. Ekkor Szalay Imre osztálytanácsos előadta, hogy a várat az igazságügyi miniszter megszerezte, és abban következő tavasszal börtönt fog kialakítani. Az osztálytanácsos azt szerette volna, hogy a várban még meglévő és megtartandó műértékek lajstromba vétessenek, még mielőtt az átalakítási munkálatok megkezdődnek. Az indítvány eredményeképpen felkérték Steindl Imre, Szumrák Pál és Thaly Kálmán tagokat, hogy a zólyomi várról készített, s a Bizottság tulajdonában lévő rajzokat vizsgálják meg, s a műbeccsel bíró részleteket jelöljék meg.⁴³⁵ Felkérték továbbá Steindl Imrét, hogy mielőbb tegyen látogatást a helyszínen, és a fenntartásra

⁴³³ Zólyom (szlovákul Zvolen, németül Altsohl) város Szlovákiában, a Besztercebányai kerület Zólyomi járásban található.

⁴³⁴ MOB-iratok, 1872/96

⁴³⁵ A tervnek némileg ellentmond az év március 3-án kelt levél, melyet Geduly Ferenc bizottsági titkár ír a miniszternek, s melyből kiderül, hogy a Bizottság rajztárában ekkor még csak egy ablaknak a rajza van. (MOB-iratok, 1888/14),

érdekes, s stílszerű helyreállításra méltó részekről tegyen jelentést. Úgy döntöttek, hogy az ezen vizsgálati eredményekről szóló jelentést a Bizottság, még a következő rendes ülés előtt, soron kívül felterjeszti a minisztériumnak,⁴³⁶ továbbá lépéseket tettek, hogy a vár börtönné alakítása terveit készítő építész és Steindl Imre kapcsolatba léphessenek.⁴³⁷

A vár fönntartásra érdemes építészeti részleteit rögzítő jegyzőkönyvet Steindl vezetésével 1888 május 3-án vette fel a helyszínen alakult bizottság. A bizottság egyik tagja az átalakítás terveit készítő építész, elnöke pedig Kis József királyi ügyész. A jegyzőkönyvhöz Steindl alaprajzi vázlatot is mellékel, melyen „A” (északi szárny), „B” (nyugati szárny), „C” (keleti szárny) és „D” (déli) szárnyakat különböztet meg. A jegyzőkönyv igen informatív, ezért érdemes teljes terjedelmében idézni.

„A, kívülről:

1.) Az összes homlokzatok a koczkával festett (carrirt) tornyokkal és tetőkkel együtt meglehetősen állapotban vannak, nagyon egyszerűek, építészeti részletek csak is az ablakokban fordulnak elő, melyek – mint a földszinten – egyszerű [...] vannak ellátva, keskenyek és aránylag magasak, ellenben az emeleti ablakok rendes arányúak, nagyon egyszerűen kereteltek, [...] ellátvák, egyszerűen tagozott kőkeresztekkel osztottak. Úgyszintén a külsőn az ajtó és kapunyílások a legegyszerűbben, minden építészeti tagozások nélkül fordulnak elő. Ezen részletek fönntartandók.

B. belül:

a.) A főkapu „a” dongával van fődve, melynek keletkezési vonala alatt ívek és mérőművekkel összekötött gyámkövek állanak azon fülkék képzésére, melyek a lovagok felszálló padja fölött elterültek. E boltozaton a középkor végéből származó festmények léteznek és bár nagyon elhalványultak, még kivehetők. E festmények, valamint kapualj oldalán lévő gyámkövek fönntartandók és ha lehetséges ki is javítandók.

b.) Az udvar szabályos négyszög, egy oldalon egészen és más két oldalon – ehhez csatlakozó két oldalán – nagy részében egyszerűen tagolt nyolcszögletes oszlopsoron nyugvó, kereszt-boltozatokkal fődött, nyitott folyosóval ellátva; a többi részeken faoszlopok hordják a szintén nyitott folyosót. Az oszlopok és a nekik megfelelő keresztboltozatok a középkor végétől illetve talán a renaissance elejéről származhatnak, pontosabban megállapítani az időt, melyben készültek, alig lehet, mert a műformák csonkák, sokat szenvedtek. E folyosók, ha helyi nagyobb akadályokat nem okoznak, fönnt volnának tarthatók, mindamellett, hogy egy részénél a rossz

⁴³⁶ MOB-iratok, 1888/12

⁴³⁷ MOB-iratok, 1888/14

alapzatokat meg kellene ujitani és a boltozatok egy némelyikét is ki kellene váltani. Ezen folyosóról nyílnak az alsó- és felső kápolna szépen tagozott földszinti és emeleti ajtói, melyek okvetlenül föntartandók, védendőek és restaurálandók volnának.

c.) Az udvar negyedik oldalán a 16. század végéből származó kőből való gyámkövek vannak melyeknek felső rétege részben hiányzik, de kellő, gondos és részben való kiváltások és újítások mellett még volnának láthatók, sőt műrégészeti szempontból okvetlenül föntartandók, akár jó fölébe folyosó akár nem; állítólag öt év előtt készült az ott lévő földött, ma is jó karban levő fa folyosó.

d.) A „B” oldalon a folyosó alatt levő főfal nagy ívezetekkel van áttörve, mely mögött rendes szárny-mélységben bordás keresztboltozatokkal földött folyosó húzódik el. E folyosó föntartandó és az említett nyílásoknak elfalazása, valamint a hozzá tartozó belső falazatban törendő nyílások készítése ellen – házi kezelésre megkívántató helyiségekké átalakíttatni szükségeltetvén – sem régészeti, sem művészeti szempontból kifogást emelni nem lehet.

f.) Az „A” jelölt szárnyban a bejárat jobb oldalán kéthajós, oszlopok által osztott, bordás keresztboltozatokkal földött terem létezik, melynek udvari oldalán a fölötte épült középfalnak bordázására még a középkorban csúcsíves hevederek építettek még pedig a zárkövek alatt az udvari fallal párhuzamban.

E teremnek utolsó az ugynevezett és „B” által jelölt korona-kápolnához támaszkodó, külső „8” jegyű boltozatának zárköve süllyed és most egy hatalmas pillérrel van alátámasztva. Nem volna nehéz e pillért eltávolítani, a boltozatot újra jó karba helyezni s ez által a szép termet régi fényébe visszaállítani.

E terem mindenesetre föntartandó.

Az egyes pontokban említett tatarozások megtételéhez csatolható, úgy itt, mint az épületben mindenütt látható fölös mészkegrel eltávolítása.

g.) A korona-kápolna boltozatával egyetemben föntartandó.

h.) A „A”-val jelölt szárny másik részében, úgy a „C” jelű szárnyban szintén, az egy kápolna ajtó kivételével mi sincs mi föntartásra érdemes volna.

i.) A „B” jelű szárny emeletén van az ugynevezett lovagterem. Famennyezete föstött. E föstés a mult századból származottnak látszik. A mennyezet maga nagyon laposan tagozott. Sakktáblát képező gerenda-mennyezete nagyon korhadt állapotban van, mely már most is haránt szelemenekkel van alátámasztva, melyek oszlopokon nyugszanak. E korhadtság oly nagymérvű, hogy a mennyezet föntartása alig lehetséges vagy csak aránytalan költségekkel, melyeket azonban ez meg nem érdemel. Mégis a képek, mint a vár egykori fényének bizonyítékai gondosan leszedendőek és föntartandók.

j.) A „D.” szárny fölépcsőházában 2 díszes tagozatú ajtó föntartandó.

Ugyanezen szárnyban a „S” helyiségben a fő és válaszó fal által képezett sarokban egy középkori kő kandalló áll. Ez föntartandó nemcsak régészeti értékénél fogva is, hanem főleg azért, mert szokatlan elhelyezése a legritkább. E kandalló szabad sarkát oszlop, a falakhoz csatlakozó részeit pedig egyszerűen tagozott gyámkövek tartják.

Mindezen pontokat, melyeket Steindl tan. felsorolt, az alulírott bizottság tudomásul veszi. Végül Steindl tan. fölemlíti, hogy az egész vár, melynek föltűnően szép szabályos beosztása, igénytelen mégis jól ható külseje van, méltán megérdemelné nemcsak a fölsoroltak föntartását és restaurálását, hanem legalább a külsőnek tatarozását és a tetőknek stílszerű restaurálását is.”⁴³⁸

Eddig a jegyzőkönyv.

Kijelenthetjük tehát, hogy a várról ahelyszíni bejárás alapján, — mai terminológiával élve — alapos és részletes műemléki értékleltár készült („az egyéb összes tagozott ajtók és ablakok” felvételével), helyreállítási javaslattal kiegészítve („Egyuttal a jegyzőkönyv végén kifejezést adtam azon óhajomnak vajha a vár külseje is tataroztatnék és tetői stílszerűen restauráltatnának”), mely Steindl szándéka szerint egy purista helyreállítás műemléki szempontjainak alapjait képezheti: „Ezek alapján könnyű szerrel teljes tervezet állana rendelkezésre, mely szerint stílszerű restaurationalis tervezet készíttethetnék sőt a nem költséges silhouette-restauratio maga is — külső javítás, stílszerű födelek — végezethetnék.”⁴³⁹ Hogy Steindl a purista helyreállítás ötletét komolyan gondolta, az abban is tetten érhető, hogy a jegyzőkönyvhöz írt levelében azt megjegyezte, hogy célszerű volna most, az átalakítás terveinek felhasználásával a vár teljes felmérését elkészíteni, beleértve az átalakításhoz beállványozott homlokzat magassági méreteinek felmérését is, így egy olyan felmérési rajzsorozat állna rendelkezésre, mely egy stílszerű restaurálásnak alapjául szolgálhatna.

Sajnos, a jegyzőkönyvben rögzített műemléki értékek egyike már a következő évben elveszett. Jóllehet, a helyszíni bejárást a királyi ügyész elnökölte, és a fenti leltárban a középkori kandalló értéként lett feltüntetve, azt a következő évben a királyi ügyészség — a vár akkori tulajdonosa, az igazságügyi minisztérium nevében — lebontatta.⁴⁴⁰ Ennek következményeként a Bizottság arra kérte Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy vonja kérdőre az

⁴³⁸ MOB-iratok, 1888/29

⁴³⁹ MOB-iratok, 1888/29

⁴⁴⁰ MOB-iratok, 1890/117

igazságügyi minisztert és indítson vizsgálatot. Az ügyben feltett kérdésre az igazságügyi miniszter az 1891 áprilisában kelt levelében kijelentette, hogy a királyi ügyész a jegyzőkönyv felvétele után azonnal jelezte, hogy a kandalló nem maradhat a helyén, (de, ha a vallás- és közoktatásügyi miniszter igényt tart rá, lebontva neki adják) mivel, amint arra már korábban felhívták a miniszter figyelmét, a vár „belső részeiben a kellő számú fogházhelyiségek a jelenlegi beosztásnak szükségszerű megváltoztatásával” fog járni.⁴⁴¹ A besztercebányai királyi ügyész tehát előre szólt, de erre a közlésre — állítólag — a vallás- és közoktatásügyi miniszter semmit sem reagált. Következésképpen az igazságügyi miniszter a besztercebányai királyi ügyéssel a bontásban egyetértett, ezért nem indított vizsgálatot az ügyben („az érintett vizsgálatnak nézetem szerint sem tárgya, sem célja nem lenne”). Az igazságügyi miniszter levelében egyértelművé tette, hogy a vár fogházzá való átalakításában a jegyzőkönyvben rögzített műemléki értékekre, mint eddig, úgy a továbbiakban sem lesznek tekintettel, és már előre úgy tűnik, hogy ezek megtartására aligha lesz lehetőség. Hozzátette továbbá: „egyúttal azt is kijelentem, hogy amennyiben nagyméltóságod e várépület történelmi jelentőségének kiváló becsét tulajdonítani s annak — valamely kulturális célra való esetleges felhasználás mellett — helyreállítását és eredeti szerkezetével [...] együttes fenntartását óhajtaná, hajlandó vagyok a várépület további átalakításával felhagyni s azt azon az áron amelyen hivatali elődöm az igazságügyi tárca részére átvette (3000 ft.) s hozzá számítva az eddigi tényleges fenntartási költségeket, nagyméltóságod tárczájának vagy az illető országos pénzalap tulajdonába átbocsátani”. Az igazságügyi miniszter levelében nem mulasztotta el kétszer is kihangsúlyozni, hogy a várról felvett műemléki értékleltárt hivatalosan, tehát a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, annak idején nem kapta meg, hanem arról csak a besztercebányai királyi ügyésztől értesült.

Szendrei János indítványára a Bizottság azt javasolta Csáky Albinnak, hogy a további rombolások megakadályozása végett a várat vegye át az igazságügyi minisztériumtól.⁴⁴²

Hogy az ezt követő két évben mi történt, arra csak Csáky Albinnak 1893 februárjában kelt leveléből, illetve a Bizottság arra írott válasz-tervezetéből következtethetünk. Az igazságügyi miniszter Besztercebányán új törvényszéki épületet szeretett volna emelni, s ezzel kapcsolatban a fogház kérdését is rendezni szeretete volna, ezért arra volt kíváncsi, vajon számolhat-e a vár — melyben fogház (is) működik — hosszútávú használatával, avagy építtessen egyúttal új fogházat is. A vár, amint a levélből kiderül, 3000 forintért ismét/még mindig megszerezhető volt.

---

⁴⁴¹ MOB-iratok, 1891/44

⁴⁴² MOB-iratok, 1891/47

Csáky a Bizottság véleményét kérte, hogy a vár lakható részének helyreállítása és a többi rész biztosítása mennyibe kerülne, s ezt követően vajon milyen (bérleti díjból származó) bevétel volna várható. A kérdésre nem született válasz, ezért azt a miniszter fél évvel később megismételte, s megsürgette a válaszadást.⁴⁴³

Fentiek szerint tehát a várban (annak egy részében) kialakították a tervezett fogházat, ennek részleteiről azonban semmit sem tudunk és úgy tűnik, a Bizottság sem tudott. A Bizottság a miniszter kérdésének megválaszolásához bekérte átvizsgálásra Zsilinszky Mihály, Zólyom vármegye ispánjától a vár átalakítása terveit és költségvetését.⁴⁴⁴ A Bizottságnak a miniszternek adott válaszából kiderül, hogy a Bizottság másodelnökének kérésére a vár fogházzá való alakításáról — sem az Zólyomon, sem — az igazságügyi minisztériumban sem tervet, sem költségvetést nem tudtak mutatni, mert nem készült. Ebből arra következtethetünk, hogy a börtönt tervek nélkül, feltehetően csak kisebb beavatkozással alakították ki a vár helyiségeiben.

A Bizottság másodelnöke és előadója 1893 augusztusában tett helyszíni szemlét a várban. Itt Zsilinszky Mihály főispántól értesültek a várat érintő új tervekről. Zsilinszky előadta, hogy a lovagterem használható állapotba hozása, valamint a vár északi részének emeletén lévő 9 tágas szobának a járásbíróház részére való átalakítása becslése szerint 2462.- forintba kerülne és hogy a nevezett helyiségekbe a járásbíróházi hivatal és a telekönyvi hivatal nyerne elhelyezést.

A vár műemléki helyreállításának igénye a millennium kapcsán is felmerült. 1893 májusában Zólyom vármegye közönsége nevében az alispán a közelgő ünnepségsorozatra való tekintettel a vár stílszerű felújítását kérte a Bizottságtól és a minisztertől egyaránt.⁴⁴⁵ Válaszában a Bizottság kifejtette, hogy a Bizottság javadalmazása nem teszi lehetővé a zólyomi vár stílszerű kiépítését, már csak azért sem, mert például — mint írják — a vajdahunyadi vár régóta folyó helyreállítása befejezésére sem állt rendelkezésre a szükséges összeg. Mindamellet a Bizottság megígérte, hogy keresni fogja az alkalmat, hogy a várat részenként stílszerűen helyreállítsák.⁴⁴⁶

A másodelnök és az előadó a helyszíni szemle alapján úgy ítélte meg, hogy a várnak az igazságügyi minisztériumtól való átvétele nem járna kockázattal, mert a bérleti díjak a vár lakható részének karbantartására kellő fedezetet nyújtanának. Következésképpen a Bizottság arra kérte a minisztert, hogy a várat az igazságügyi minisztériumtól vegye saját joghatósága alá,

---

⁴⁴³ MOB-iratok, 1893/103

⁴⁴⁴ MOB-iratok, 1983/15

⁴⁴⁵ MOB-iratok, 1893/56

⁴⁴⁶ MOB-iratok, 1893/103

továbbá javasolta, hogy a főispánnak a várban alakítsanak ki lakást. Az volt elképzelésük, hogy a vár átvétele után az abban működő börtönhelyiségeket megszüntetnék. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az igazságügyi tárcától végül 1894-ben, a korábban említett összegért, 3000 forintért vette át a várat.⁴⁴⁷ Az összeget részletre, évi 1000 forintért, a Bizottság javadalma terhére fizették ki.

Sztechlo Otto 1894 márciusában a vár földszintjéről és első emeletéről 1884-ben készített felmérési alaprajzait felhasználva⁴⁴⁸ dolgozta ki a hivatalok várban való elhelyezésének tervét, illetve az ehhez szükséges átalakítások előzetes költségvetését.⁴⁴⁹ Áprilisban Zólyomba utazott, majd májusban elkészítette⁴⁵⁰, illetve benyújtotta vár használhatóvá tételére vonatkozó előzetes jelentést, a bérlők miatt szükséges belső átalakítások tervét (földszinti és emeleti alaprajzok) valamint ennek költségvetését⁴⁵¹ (nem maradtak fenn). A kivitelezés a terv szerint a „korhadtt és czélszerűtlen fa folyosónak a régi állapot szerint kölemezűvel leendő kicserélése költségeivel együtt” történt volna.⁴⁵² Sztechlo minden bizonnyal az udvar déli oldalán („D” szárny homlokzata előtt) húzódó fa folyosóra gondol, melyről Steindl hat évvel korábbi értékleltárában úgy nyilatkozott, hogy 1883-ban épült, és jó állapotban van. Sztechlo terveit Steindl Imre megfelelőnek találta.⁴⁵³

A részletes terveket és részletes költségvetést Sztechlo 1894 június 23-án mutatta be a Bizottságnak.⁴⁵⁴ Ezek a legkorábbi fennmaradt tervek, melyek a vár átalakítására készültek: 5 db tervlapot ismerünk 1894. június 20-i dátummal.⁴⁵⁵ Alaprajz csak az I. emeletről maradt fenn,

⁴⁴⁷ MOB-iratok, 1894/39

⁴⁴⁸ MOB-iratok, 1894/19

⁴⁴⁹ MOB-iratok, 1894/34 Sztechlo összeírása szerint a várban a következő intézmények nyernek elhelyezést. A járásbíróóság használatában van a város felé néző szárnyban az első emeleten egymásban nyíló 9 szoba; a fogház, mely a várépületen kívül eső, a vasútra néző külön építményben van; valamint fogházőri lakás és raktár áll (ezekért évi 800 forint bérleti díjat fizet). A várban 2 helyiséget dohányraktárnak használnak. Ezen kívül a dohányraktár további helyiségeket, mint ellenőri lakás három szobával, pincével, kamrával és konyhával; kezelői lakás négy szobával, konyhával, kamrával és pincével; szolga lakás egy szobával konyhával, kamrával és pincével, a lakások mindegyike mellékhelyiségekkel, faszéntárolóval és padlásrészsel (bérleti díja: évi 1235 forint). A főszolgabírói hivatal csak ezt követően kerül elhelyezésre a várban (a szükséges helyiségekért évente 500 forint bérleti díjat fog fizetni). A megyei múzeum a vár földszintjén lévő, átalakítandó lovagtermet fogja megkapni (bérleti díja: évi 300 forint). Az adóhivatal igényelni fog három szobát, előszobát és mellékhelyiséget; pincét és fatárolót (bérleti díja: évi 500 forint). A pénzügyőrség: egy szoba, konyha és mellékhelyiség a „szemlész” számára, továbbá irodahelyiség; egy szoba a hozzá tartozó konyhával és mellékhelyiséggel a fővigyázó számára; valamint egy közös szoba a 3 vigyázó számára (bérleti díja évi 300 forint). Ezek mellett kialakításra kerülne esetleg a főispáni lakás (ennek évi bére 600 forint).

⁴⁵⁰ MOB-iratok, 1894/62

⁴⁵¹ MOB-iratok, 1894/62

⁴⁵² MOB-iratok, 1894/60

⁴⁵³ MOB-iratok, 1894/68

⁴⁵⁴ MOB-iratok, 1894/85

⁴⁵⁵ MÉM MDK, Tervtár, Keresztmetszet a lovagtermen át, ltsz.: K 8450; Keresztmetszet a lovagtermen át, ltsz.: K 8451; A zólyomi vár helyreállítása, I. emelet, ltsz.: K 8342; Hosszmetszet az udvaron át a lovagterem felé, ltsz.: K8447; A melléképületek árnyékszéke, ltsz.: K 8449;

emellett 3 metszetet, valamint a melléképület árnyékszéke homlokzatait és metszeteit őrzi a Tervtár. A tervezett átalakítás részleteit a költségvetésből ismerjük. A költségvetés a dohányraktár, a járásbíróház és a múzeum elhelyezése miatti átalakításokra vonatkozik. A költségvetés szerint többek között lebontják a lovagterem feletti közép- és válaszfalat, illetve további válaszfalakat; kibontanak 8 elfalazott ajtót; kibontanak egy elfalazott ablakot. Új ajtó- és ablaknyílásokat alakítanak ki a földszinten és az emeleten egyaránt; felszedik a padlástéglát a padláson; felbontják a padlóburkolatot további helyiségekben; boltozatokat bontanak el a folyosó és további helyiségek felett. Új árnyékszékét építenek a melléképületnek. Új válaszfalakat emelnek, illetve meglévő ajtókat falaznak be. Új padlóburkolatokat fektetnek le, mészko lépcsőfokokat állítanak be. Új nyílászárók készülnek, illetve cserépkályhák épülnek. A költségvetés kevésszámú olyan tétele, mely a vár meglévő műértékeire vonatkozik a „IV. Kőfaragó munkák” tétel alatt a következők: „A régi műrészek vakolattól megtisztítása, 2 kápolna ajtó és 3 ajtó a dohányraktárban, mérművek a kapu alatt,” valamint: „a régi kandalló felállítása a múzeumban”.⁴⁵⁶ Ez utóbbi tétel minden bizonnyal az igazságügyi minisztérium által lebontott kandallóra vonatkozik. Nincs további információnk arról, hogy a „mérművek a kapu alatt” tétel pontosan milyen munkát takar. Látható tehát, hogy a tervezett munkálatok zöme állagmegóváásra vonatkozott, illetve a várépületbe költöző hivatalok számára történő alkalmassá tételét célozta. A költségvetésben nem találjuk a Steindl által javasolt, a tetők stíluszerű átalakításával megvalósuló „shilouett-restauratio”-t, sem a Sztehlo által javasolt, a déli szárny udvari homlokzata előtt húzódó, kölemezű folyosó helyreállítását sem. A tervlapokon néhány válaszfal elbontását és helyettük újak építését látjuk, falnyílásokat alakítanak át, kályhákat állítanak fel. Stíluszerű helyreállításról ekkor tehát már szó sem volt.

A miniszter az átalakítás terveit és költségvetését 1894 októberében fogadta el, a munkákra 12.000.- forintot adott, melyet „a rendelkezésre álló alapok valamelyikéből” kívánt fedezni.⁴⁵⁷ A munkákat 1894 novemberében kezdték meg, a dohánygyári raktárnak 1895 januárjára készen kellett állnia, a többi hivatal elhelyezése egyelőre függőben maradt. Az ezt követő iratok a munkálatok átstrukturálása, azok lehetséges határideje, a helyiségek kiürítése, a funkciók használat közbeni átköltöztetése, a költségek túllépése, illetve a vár tulajdonosi jogállása, kivitelezés közbeni problémák, minőségi kifogások stb. körül forogtak.⁴⁵⁸

A költségek hamar túlszárnyalták az előzetes becsléseket. 1896 januárjában részben az építési program változása, részben előre nem látott többletmunka miatt új költségvetés készült,

---

⁴⁵⁶ MOB-iratok, 1894/85

⁴⁵⁷ MOB-iratok, 1894/160

⁴⁵⁸ MOB-iratok, 1894/168

melynek végösszege, a korábbi 11.400 forint helyett meghaladta a 19.000 forintot.⁴⁵⁹ A korábbi árajánlat tételeihez újabb kiegészítő munkák kerültek, azonban ezek egyike sem vonatkozott stíluszerű helyreállításra, csak az épület fenti igények szerinti használhatóvá tételére. 1896 decemberében, amikor az adóhivatalnak átadták a helyiségeket,⁴⁶⁰ az összes munka költsége közel 22ezer forintra rúgott.⁴⁶¹ A váron végzett átalakítási munkálatokat a beszercebányai államépítészeti hivatal 1897 szeptemberében vizsgálta felül.⁴⁶²

A bérleményekben időnként változás történik, így például a beszercebányai királyi törvényszéki fiókfogházat 1898. év decemberében költöztették ki a várból, s ezt követően a várban csak a királyi járásbírószéki fogház maradt.⁴⁶³ Az így megüresedő épületrészekben a főszolgabírónak⁴⁶⁴ alakítottak ki lakást. Az átalakítás alaprajzai (3 db., nem maradtak fenn) 1898 májusában készültek el.⁴⁶⁵ A következő évben a dohányraktár az emeletről a földszintre költözött, az ehhez szükséges átalakítás terveit Sztéhlo 1898 októberében nyújtotta be.

A viharok többször is és erősen megrongálták a főépület koronázóparkányát, nagy felületen feltépték a zsindely- és cserépfedést, a lemezszegélyt, illetve ablakokat törtek be.⁴⁶⁶ Ennek javítása, átalakítása többször visszatérő feladat volt. Végül a viharnak leginkább kitett tűzfal gerinc-lefedése megváltoztatásával oldották meg a problémát.⁴⁶⁷ Sztéhlo a hasonló viharkárok meggátolására tett javaslatot, mely szerint a problémát „a régi lőrésszerű tűzfal pártázat kibontásával és megette egy bádoggal csatorna készítésével”⁴⁶⁸ oldaná meg. Sztéhlo tehát a vársziluet egyik jellegzetességét, a falak felett magasodó pártázatot a viharkárok elkerülése végett elbontotta volna. A javaslatot a Bizottság októberi ülésén elutasították.⁴⁶⁹

A kápolna eleinte általános raktárnak, majd az emeletről a földszintre költöző dohányraktárnak adott helyet.⁴⁷⁰ A kápolna felszerelését Sztéhlo 1899 októberében leltárral vette át. A templom átvett felszereléséről írott, 41 tételből álló lista, a liturgikus eszközöktől kezdve a miseruhákon keresztül a szobrokig, mindent tartalmaz, ami egy kápolna használatához szükséges, beleértve a harangot, az orgonát valamint három oltárt is. A leltár nem tartalmazza a szintén átvett tölgyfa padokat. A felsorolás a tárgyak leírását, datálását sem tartalmazza.

⁴⁵⁹ MOB-iratok, 1896/2

⁴⁶⁰ MOB-iratok, 1896/228

⁴⁶¹ MOB-iratok, 1897/183

⁴⁶² MOB-iratok, 1897/251

⁴⁶³ MOB-iratok, 1898/195

⁴⁶⁴ MOB-iratok, 1898/145

⁴⁶⁵ MOB-iratok, 1898/119

⁴⁶⁶ MOB-iratok, 1896/134, 152, 154, 181, 1895/181, 1898/139, 1900/134

⁴⁶⁷ MOB-iratok, 1902/507

⁴⁶⁸ MOB-iratok, 1898/145

⁴⁶⁹ MOB-iratok, 1898/221

⁴⁷⁰ MOB-iratok, 1899/148

Szthelo levélben kérte a Bizottságot, hogy a használaton kívüli felszerelés elajándékozásáról, vagy értékesítéséről gondoskodjon.⁴⁷¹ A Bizottság úgy döntött, hogy a várkapolna felszerelésének azon részeit, melyek „művészi, vagy történeti becsűek” a várban berendezni szándékozott múzeumban, a többit pedig a zólyomi r.k. templomban letétképpen helyezik el.⁴⁷² Hogy a bizottság valóban mennyire szűk budget-ből gazdálkodott, azt a következő momentum is megvilágítja. Rimely Károly besztercebányai püspök 1900 júliusában Czobor Bélához intézett levelében kérdezett rá a kápolna dohányraktárrá való átalakítására.⁴⁷³ Kérte, hogy a kápolna nyerje vissza eredeti rendeltetését, annál is inkább, mert elképzelése szerint a várhoz közel épülő új polgári iskola növendékei vásár- és ünnepnapokon oda járhatnának istentiszteletre. Czobor, Sztehloval novemberben a helyszínen járva megállapították, hogy a kápolna állapota — a dohányraktár kiköltöztetése és némi tatarozás után — alkalmas lehet a püspök kérésének teljesítésére. Ennek érdekében az orgonakarzat alatti részt fallal és ajtóval választották volna le a kápolna teréből, s így összekapcsolták volna a szomszédos raktárhelyiségeket. Sztehlo kétféle költségvetést készített a munkáról („tatarozásról”): „az egyik, mely gyökeres javítások mellett kiterjeszkedik az orgona kitatarozására is, 2080 koronára rúg, a másik, mely csak a legszükségesebb tatarozások és házilagos tisztogatásra szorítkozik, 636 koronát tüntet föl, mely összegben a kápolna fedelének még nem teljesített kijavítása 188 koronával szerepel.”⁴⁷⁴ Czobor javasolta, hogy ez utóbbi összeget, mely a műemlék fenntartási költségeihez tartozik, a Bizottság adja meg, s a fennmaradó 448 koronát vallásalapból finanszírozzák. Azonban az összeget a vallás- és közoktatásügyi miniszter megadta,⁴⁷⁵ így a kápolna helyreállítására nem kerülhetett sor. Érdeemes megfigyelni, hogy a magasabb összegű költségvetés sem tartalmaz olyan tételket, mely a kápolna építészeti karakterének feljavítását vagy helyreállítását célozta volna. A két oltárt, valamint a szószéket „tisztogatják és kitatarozzák.”⁴⁷⁶ A költségvetésből kiderül, hogy néhány ablak hiányzott, a meglévőkből pedig néhol az üvegezés hiányzott, amiből következtethetünk a templomtérben lévő állapotra. Ezt erősíti az is, hogy a költségvetésben külön tételként szerepel „a templom kitisztítása, söprés, súrolás”. A költségvetés legdrágább tétele az orgona javítása: 600 korona. Purista helyreállítás még elviekben sem merült fel. Végül Sztehlo Ottó 1901 februárjában készített tervet és költségvetést a vár lovagtermének dohányraktárrá való átalakítására.⁴⁷⁷

---

⁴⁷¹ MOB-iratok, 1899/292

⁴⁷² MOB-iratok, 1899/315

⁴⁷³ MOB-iratok, 1900/312

⁴⁷⁴ MOB-iratok, 1900/312

⁴⁷⁵ MOB-iratok, 1901/149

⁴⁷⁶ MOB-iratok, 1900/291

⁴⁷⁷ MOB-iratok, 1901/77

A vár több évi helyreállítási munka után is rossz műszaki állapotban volt. 1902 októberében a várfelügyelő jelentette, hogy egy bizonyos bérlő a padlást mégsem bérlő ki, mert a közfal annyira meg van dőlve és repedve, hogy bármikor leomolhat. Egy helyi szakértő szerint a fal leomlása akár beszakíthatja a padlásfödémét is. A várfelügyelő a Bizottság sürgős beavatkozását kérte.⁴⁷⁸

A vizsgált időszakban tehát a zólyomi vár stílszerű helyreállítása nem történt meg, sőt, igazán komolyan fel sem merült. A vonatkozó iratanyagból egyértelműen kiderül, hogy a Bizottság és a minisztérium nem volt abban a helyzetben, hogy a folyamatban lévő költséges helyreállítások mellett az anyagi lehetőségeit a zólyomi vár nagy volumenű helyreállításával tovább aprózza. A várhoz köthető MOB-iratok sora az 1904 utáni években is folytatódik; 1908 és 1914 között évi 4-10 irattal találkozunk, az iratokhoz tartozó legkésőbbi rajz azonban 1908-ban kelt.⁴⁷⁹

---

⁴⁷⁸ MOB-iratok, 1902/507

⁴⁷⁹ MÉM MDK, Tervtár, K 8344, A zólyomi vár fedelének helyreállítási terve. Bontások. 1908. október

III. A pénzügyi forrásokról

Az áttekintett műemlékhelyreállításokból világosan kitűnik, hogy a helyreállítás mikéntjéről való döntést megelőzően, csakúgy, mint kivitelezés során az anyagi kérdéseknek kulcsszerep jutott, ezért a teljesebb kép ismeretéhez érdemes megvizsgálnunk, milyen pénzügyi források álltak a korabeli műemlékvédelem rendelkezésére.

A műemlékvédelemre fordítható pénz a vizsgált időszakban — mint mindig — kevés, ezt a kortársak is így vélték. Schulek meglehetősen borúsan emlékezett vissza 1895 februárjában szerzett önéletírásában: „Az építéshez, valamint a hadviseléshez tudva levőleg pénz, pénz és pénz kell; olyan pedig nem volt sem a bizottságnál, sem az ország pénztáraiban, sem a műemlékek magán tulajdonosainál vagy patronusainál. Ennél fogva nagyon szegényesen folyt a reális munkálkodás és a tettvágnak alig maradt más kibúvója, mint az akadémikus tárgyalás... feltételező módban. Épültek az akták, monumentális méretek szerint. Én is oda vittem élet tevékenységem, lelkesedésem nagy részét, abba a nagy temetőbe, amely számára nincs megígérve a feltámadás; de azért mégis, két évtizeden át folyton látva azt az elhagyatottságot vagy értelmetlen kezelést melyben műemlékeink ország szerte sinlődnek, hazafiúi kötelességemnek ismertem az állhatatos kitartást e nagy nemzeti jelentőségű ügy érdekében. Ha nem sikerülhetett — sanyarú anyagi helyzetünk mellett — az érdeklődést nagy tettekben nyilvánuló magasan lobogó lánggra éleszteni, legalább hamu alatt pislogó parázként, fenn kellett tartani a melegség forrását: az eszményi törekvést”.⁴⁸⁰

Évtizeddel később Forster így értékelte a helyzetet: „A mi törvényünk legfőbb hiánya az, hogy hiányzik végrehajtásának alapja: az elegendő állami javadalmazás, az állami műemléki alap.”⁴⁸¹ Forster rámutatott, hogy az épített örökség törvényi védelme pusztá

⁴⁸⁰ SCHULEK 1895

⁴⁸¹ A szöveg így folytatódik: „Ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy a végrehajtás körül elnézés áll elő ott is, hol annak helye nincs. Sokszor az elégtelen javadalmazás az oka, hogy maga a kormány rossz példát mutat és a kormányt abba a kivezető utat nem engedő helyzetbe juttatja, hogy vagy kénytelen lenne kijelenteni, hogy az ország-világ előtt ismert műemlék nem műemlék s így a törvény reá nem alkalmazandó, vagy pedig kénytelen lenne azt kisajátítani, mely célra azonban a kormány javadalommal nem rendelkezik. Itt a főbaj, melynek bizonyos mérvig való orvoslását csakis a tulajdonosok kegyelete és jóakarata, művészeti és hazafias érzéke mozdíthatja elő. A törvény tulajdonképpen az államnak a fentartásra vonatkozó jó szándékát fejezi ki, de nem adja meg annak a szentesítést, a mely szentesítésnek súlypontja ebben az esetben nem annyira a büntetésekben, mint inkább, sőt mondhatni első és fősorban vagy jobban mondva egyedül abban fekszik, hogy a kormánynak oly javadalom álljon rendelkezésére, mely képessé tegye őtet a műemlékek fentartásának, helyreállításának és'e célból szükségessé váló kisajátításának költségeiről gondoskodni akkor, midőn erre a tulajdonosok: magánszemélyek vagy testületek nem képesek és midőn a kormány a törvény rendelkezésének megfelelőleg vagy elrendeli a mű vagy történeti emlékeknek elismert épület fentartását és az erre szükséges költségeket engedélyezi vagy pedig kénytelen kijelenteni, hogy a műemlék nem műemlék, annak fentartása nem kötelesség s azt tulajdonosai — ha tetszik — pusztulni engedhetik, ha tetszik, le is rombolhatják. [...] Mert hol van, nem nálunk, hanem más gazdag országokban az az állami gazdag javadalmazás, mely megengedné, hogy mindazok a

szándéknyilatkozat marad, ha az állam nem rendel a védelem mellé elegendő pénzt is. Amint írja, a szükséges anyagi fedezet előteremtése gyakran a magánszemélyek, a közösségek, az egyház és a városok lehetőségein és jóindulatán múltott.

A műemlékhelyreállítás Magyarországon elsősorban valóban a kegyúr feladata volt, így Lébény első (az enteriőrt érintő) restaurálása 1862-1864 között a kegyúr, báró Sina János adományából készült el. A templom külső restaurálására csak 1870-re gyűlt össze a szükséges pénzösszeg, s a meginduló munkálatok a pénzügyi nehézségek miatt haladtak lassan. Mezey és Szentesi cikkükben részben szintén a pénzügyi források hiányával magyarázták, hogy elmaradt a főhajtó oromfalára tervezett szobordecoráció, valamint a barokk karzatfeljáró lépcsőnek a déli toronyhoz kapcsolódó, új toronnyal való kiváltása is.⁴⁸²

Az állam által a műemlékvédelem ügyének biztosított pénzösszegek valóban szűkösek voltak. A Magyar Tudományos Akadémia berkein belül a hazai régészet és műemlékvédelem feladataira 1858-ban megalakuló Archaeologiai Bizottság 1861-től az Akadémiától évi(!) 2000 forintot kapott, mely 1867-től kormánysegéllyel 4000, majd 1870-től 5000 forintra emelkedett. Az összeget tudományos célú utazásokra, ásatásokra és publikációk kiadására fordította az Archaeologiai Bizottság.⁴⁸³ Nem meglepő, hogy Forster Gyula a hazai műemlékvédelem helyzetéről írott összefoglaló munkájában a műemlékek ügyének pénzügyi fedezetéről szóló részt azzal kezdte, hogy a rendelkezésre álló pénz a bő három évtized során a műemlékek számbavételére sem volt elég, nemhogy azok karbantartására, avagy helyreállítására.⁴⁸⁴

1870-ben jelent meg először az állami költségvetésben a műemlékvédelemre előirányzott összeg. A „magyarországi és erdélyi történelmi műemlékek felkeresésére, felásatására, felvételére, lajstromozására, osztályozására és felügyeletére” szánt összeg 16.500 forintra rúgott, mely magába foglalta azt az 5000.- forintot is, melyet az Akadémia régészeti közlemények kiadására fordított.⁴⁸⁵

---

történelmi vagy műemlékek, melyekről tulajdonosaik nem képesek vagy nem akarnak gondoskodni, állami birtokba vétessenek át. Ez, ha valahol, akkor nálunk, a mi parányi javadalmunk mellett teljes lehetetlenség. Ámde, ha a kormány kimondja, hogy a műemlék fentartandó, a fentartásról s annak költségeiről a törvény értelmében gondoskodnia is kell és ha más mód előtte nem áll, akkor kénytelen azt saját terhére átvinni. Honnan teremtsen azonban elő a kormány azt a rengeteg összeget, mely e célra megkívántatnék?” FORSTER 1906

⁴⁸² D. MEZEY – SZENTESI 1996

⁴⁸³ VALTER 1996, pp. 69-78.

⁴⁸⁴ „Ha már a műemlékek felkutatásának, leírásának munkájához szükséges költségekre elégtelen a javadalom, mennyivel nagyobb arányban érezhető a költségek fedezetének elégtelensége azoknál a munkáknál, melyeket a fentartandó műemlékek megóvása és helyreállítása igényel. — Ezek védelmére ezelőtt sem állam, sem társadalom nem gondolt. A helytartótanács XXII-ik „alapítványi” osztályában tárgyaltattak a művészeti ügyek, azaz tárgyalhattak volna, ha erre lett volna anyag!” FORSTER 1905, p. 19.

⁴⁸⁵ FORSTER 1905, p. 20.

Forster a hazai műemlékvédelem első három évtizedét áttekintő tanulmányában felsorolta a kezdetektől az állam által a műemlékvédelemre folyósított állami összegeket.⁴⁸⁶ Külön nevesítette a Bizottság alapjavadalmát, és az ezen felül a kiemelt állami helyreállításokra (Vajdahunyad, Visegrád, Zólyom stb.) folyósított összegeket. Innen tudjuk, hogy 1872-1902 között az évi alapjavadalom sosem haladta meg a 30.000 koronát, vagyis a 60.000 forintot.⁴⁸⁷ Könnyen belátható, hogy a maradék pénz egy-egy helyreállításon hamar elolvadt.⁴⁸⁸ 1871. évben az előző összegén túl (16.500 ft) a lőcsei templom kijavítására 5.000 forintot állítottak be. 1872-ben, a MIB felállításának évében az alapösszeg 20.000 forintra nőtt, melyen felül a harinai és a lébényi templom helyreállítására 3.000-3.000, míg a visegrádi vár fenntartására 15.000 forintot irányoztak elő. Ez a 20.000 forintos összeg még mindig magába foglalta az Akadémia kiadványaira szánt 5.000 forintot, továbbá a Bizottság személyi és dologi kiadásait

⁴⁸⁶ „1873-ban az általános javadalom megmarad 20.000 frt, de a műemlékek megnevezése nélkül »történelmi emlékeknek végenyészettől megóvására« átalány-összegben csak 10.000 frt vétetik föl. 1874-ben az általános javadalom is 20.000 frtről 15.000-re száll le, míg a műemlékek helyreállítására szánt 10.000 frt átalány még megmarad. [...] 1875-ben már együttvéve csak 20.000 frt javadalmat szavaz meg a törvényhozás és ez összegből nemcsak a bizottság 3900 frtnyi kiadásait, az Akadémia 5000 frtját és a helyreállítások költségét, hanem, mint a költségvetés illető czíme mondja, még a műemlékek kiadásának szükségletét is kellene fedezni. 1876-ban még 20.000 frt marad a javadalom, de 1877, 1878, 1879, 1880, 1881 években csak 18.000 frt szavaztatik meg, mígnem 1881-ben a vajdahunyadi vár fentartására külön tételképen még 1000 frt vétetik fel. A következő évben, 1882-ben annyiban javult a helyzet, a mennyiben a bizottság személyi és dologi kiadásaira, beleszámítva a műemlékek helyreállítási költségeit is, 6000 és 10.000, összesen 16.000 forint, vagyis 2000 frttal kevesebb szavaztatik ugyan meg, de Vajda-Hunyadra és az ó-budai amphiteatrum kiadására külön 5-5000 frtot szavaz meg a törvényhozás és ez a javadalom megmarad 1883-ban is, míg 1884-ben a bizottság javadalma 15.000 frtra szállítatik le, de Vajda-Hunyad külön javadalma 5000 frttal meghagyatik. A bizottság 15.000 frtnyi javadalma változatlan 1885. évtől kezdve 1891-ig, a mely évben a javadalom 16,750 frtra emelkedik, míg 1887-től kezdve 1892-ig évente 1000 frttal kevesebb, vagyis 4000 frt szavaztatik meg. 1892-től számítva 1895-ig 16,950 frt helyett 19,990 forintot tesz a bizottság javadalma, míg Hunyadra az 1892—93. években évi 4900, majd 1894-től kezdve évi 5000 frt irányoztatik elő. 1896-ban javul a helyzet, midőn a bizottság javadalmára 10,000 frt és e mellett a műemlékek fentartására, beleértve a Vajda-Hunyad fentartására rendelt 5000 frtot is, 26.200 frt állapítatik meg. Ez évben a költségvetés már a zólyomi várról is, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium és a bizottság kezelése alá tartozó műemlékről emlékezik meg, melynek 3000 frt vételárából 2-ik részlet gyanánt 1000 frt külön szerepel. Ez évben vétetett ugyanis át az igazságügyministeriumtól a zólyomi vár, melynek 3-ik, utolsó vételári részlete az 1897. évi költségvetésben kerül elő. Az 1897. évben a bizottság javadalma 11.250 frtot tesz és így marad az 1898. és 1899. években is, míg 1900-ban 23.580 koronára és 1901-ben 29.580 koronára emelkedik, melyből a személyi járandóságok között fizetésekre 4.280 k., építési tiszteletdíjakra 11.000 k., továbbá a dologi kiadások között a felvételekre s. a. t. 5.400 k., a bizottság közleményeire 6000 k., házbérre 2400 k. esik. A helyreállítás javadalma, az előző évéhez képest 26.200 frt marad 1897-ben is, de 1898-ban 26,700 frtra, 1899-ben 29,154 frtra emelkedik. így marad 1900-ban, mígnem 1901-ben a helyreállítás összege 80.208 koronában állapítatik meg.”

⁴⁸⁷ Az osztrák-magyar koronát mind Ausztriában, mind Magyarországon 1892-ben vezették be, de a koronában való számítás – az azt megelőző forint helyett – csak 1900. január 1-től vált kötelezővé. Egy korona fél forintnak felelt meg.

⁴⁸⁸ Ezt az összeget segít viszonyrendszerbe helyezni, ha hozzávesszük a pénz vásárlóértékét és a béreket. A századfordulón egy mázsa szénért 3 koronát kell fizetni, egy vas- és fémiparban, gépgyártásban, vendéglátásban dolgozó kétkezi munkás havi bére 40-200 korona, állami hivatalnok havi fizetése 600-1400 korona. „Eközben egy kiló kenyér 0,25, egy kiló pecsenyének való marhahús pedig 1,5 koronába került. Egy jómódú gyártulajdonos a Budapesti Hírlap, 1900. március 18-i számában úgy keresett apróhirdetésben feleséget, hogy biztos anyagi helyzetét hangsúlyozva feltüntette: 200 ezer korona vagyonnal bír.” Korona: békeidők terméke, amit tönkretett a háború. BOTOS 2021

is. Itt kell megjegyezzük, hogy a személyi kiadások legfeljebb a kiszállások útiköltségét jelenthették; a bizottsági tagok alkalmasint fizetés nélkül dolgoztak. Ezt a helyzetet rögzítette az 1881. évi törvény is, melynek értelmében a Bizottság elnöke és tagjai fizetést nem kaptak, vagyis szaktudásukat és munkájukat ingyen bocsátották az épített örökség szolgálatába. Fizetése csak az előadónak és a titkárnak volt.⁴⁸⁹

Az 1881. évi XXXIX. törvény a műemlékvédelmet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá helyezte, a kormányra pedig azt a kötelességet ruházta, hogy a műemlékekről az Műemléki Országos Alapból gondoskodjon. Ez az országos alap azonban csak 1886-ban jött létre, a fenti összegek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tárca-költségvetéséből származtak.

Ezen körülmények között a nagy összegeket felemésztő templom-helyreállítások csak úgy voltak lehetségesek, ha a költségek orozslánrészét a katolikus Vallásalap állta. A Vallásalap az államkincstárból származó összeg többszörösét fordította műemlék-helyreállításra.

Csak amikor a Vallásalap lehetőségei kimerültek, akkor hozták létre a fent említett Műemléki Országos Alapot. Az alap létrehozására a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium sorsjegykölcsönt bocsátott ki, 5 forintos nyereséyművevényekben, összesen négymillió forint névértékű kölcsön formájában.⁴⁹⁰ Ez a kölcsön jelentette az egyházi Műemléki Országos Alapot, melynek rendeltetése a „budapest-lipótvárosi bazilika kiépítése és egyházi műemlékek fenntartása”⁴⁹¹ volt. Az alap a már megkezdett templomhelyreállítások folytatását biztosította anélkül, hogy a Vallásalapot, vagy az államkincstárt terhelnék. Az alapot tehát végül a minisztérium hozta létre. Ebből az alapból fedezték többek között a budavári koronázótemplom, a kassai székesegyház, a jáki apátsági templom és a részben a máriafalvi templom helyreállításának költségeit is.

A műemlékhelyreállításra fordítható pénz harmadik forrása a Vallásalap és az Műemléki Országos Alap mellett a tulajdonosok, a testületek, a hatóságok, a városok, illetve magánszemélyek adománya és közösségek adakozása volt. Többségében ilyen forrásból fedezték a pozsonyi Szt. Márton plébániatemplom, a soproni Szt. Mihály plébániatemplom, a

⁴⁸⁹ „21. § Az elnök és bizottsági tagok fizetést nem huznak. Az előadónak és az irodai és levéltári teendők végzésére is hivatott titkárnak rendes évi fizetése a költségvetésben állapittatik meg. Kiküldetés esetén az elnök és a bizottság tagjai két lovas kocsi bérét, vaspályán a II-ik osztály, gőzhajón az I-ső hely árát számíthatják fel, s napidíjúl az elnöknek naponkint 8 frtra, a bizottsági tagjainak naponkint 5 frtra van igényük. A műszaki felvételek díjait esetről-esetre a vallás- és közoktatásügyi minister állapítja meg.” A műemlékek fentartásáról írott 1881. évi XXXIX. törvénycikk 21. §

⁴⁹⁰ „A sorsjegykölcsön kibocsátására beérkezett ajánlatok közül a pesti magyar kereskedelmi banké fogadtatott el. A kölcsön 1886. novemberétől számítandó 50 év alatt törlesztendő. Az utolsó nyereséyművevény 1936. szept. 1-én, az utolsó törlesztési húzás ugyanez év március 1-én fog történni.” FORSTER 1905, p. 41.

⁴⁹¹ FORSTER 1905, u.o.

pécsi székesegyház vagy a pannonhalmi főapátsági templom helyreállítását is. Itt jegyezzük meg, hogy adománynak tekinthető az is, hogy a soproni Szt. Jakab temetőkápolna 2500 forintra előírányzott kifestését Storno Ferenc és fiai ingyen készítették el.

Kezdetben a Central Commission berkeiben sem volt szerencsésebb az anyagi helyzet; a középítkezéseknek alávetett bizottság létrehozását a császár 1850-ben azzal a kikötéssel hagyta jóvá, hogy a bizottság működésének a lehető legkevesebbe kell kerülnie, s az emlékek fenntartására nem bocsátottak önálló anyagi forrásokat. Ennek megfelelően az 1853-ban induló CC-nek nem voltak pénzügyi eszközei a restaurálási munkákra. A bizottság évente tett javaslatot a miniszternek az állami költségvetésből finanszírozandó restaurálási munkákra.

Az osztrák műemlékvédelem anyagi helyzete a későbbiekben jelentősen javult, ahogyan ez Hampel Józsefnek Myskovszky 1898-ban született Memorandumára⁴⁹² írott válaszából is kiderül. Amint fogalmazott: „szerző szereti az osztrák intézményekhez mérni hazai institutióinkat és azokat példaképen állítja szemünk elé; de a mikor ezt teszi, szükséges, hogy tekintetbe vegye azt is, hogy Ausztriában mennyit költ az állam régi egyházi és világi emlékek föntartására. [...] az [osztrák] állam egy évben 169.200 forintot költ restaurációkra, az osztrák vallásalap pedig 48.670 forintot költ templomok helyreállítására. [...] Jellemző szerző tájékozatlanságára, hogy a mikor azokat az eszközöket és intézkedéseket említi, melyekkel a fölpanaszolt bajokon a jövőben segíteni lehetne, csak azt nem említi, hogy sok pénz kellene. Mert tudhatná, hogy a tudomány, az irodalom, a művészet, a műemlékek helyreállítása, egyáltalában minden, a mi egy nemzet magasabb műveltségének folyománya, sok, igen sok költséget szokott okozni”.⁴⁹³

Fentiek alapján tehát kijelenthetjük, hogy ha a 19. század második felében / utolsó harmadában nagyobb összegek álltak volna a műemlékvédelem ügyének rendelkezésére, akkor az épített örökségünk nem olyan lenne, mint amilyenek ma ismerjük.

---

⁴⁹² MYSKOVSKY 1898.

⁴⁹³ HAMPEL 1898, pp. 45-48.

IV. A műemlékvédelem elméletének alakulása Európában a hosszú 19. sz. folyamán

IV.1. Az épített örökség megszépítésére tett törekvések és ezek kritikája Európában

Nem részletezve a meghatározó szerepet, melyet a műemléki gondolat kialakulásában Winckelman és Goethe játszottak, a 18. század végére megfogalmazódik, hogy az emberiség által létrehozott műalkotások értéket képviselnek, megőrzésük közügy, tehát állami feladat is. 1819-ben és 1824-ben Szászországban,⁴⁹⁴ majd 1830-ban és 1837-ben Franciaországban⁴⁹⁵ alakultak meg az első, műemlékvédelemmel foglalkozó állami szervek. Az ezt követő évszázadban hosszú és olykor kitérőkkel tűzdelt úton haladva alakult és változott a műemlékvédőknek a műemlékhez való viszonya. Mint ismeretes, a műemléki szemléletváltás fókuszpontja a 19. sz. vége; ekkor történt az az alapvető fordulat, melyben a purista tendenciákat az anyagában megőrzés doktrínája váltotta fel. E változást valóban a századfordulón kiélesedő szakmai viták katalizálták, azonban egy hosszú folyamatban érlelődött. Eszmei háttere már a 19. sz. elejétől létezett — jóllehet a gyakorlat próbáján rendre elbukott — az általános érvényre jutása pedig csak jóval a századforduló után; Magyarországon az 1930-as években történt meg. Éppen ezért, bár dolgozatom az 1872-1904 közötti 32 évnyi időszakra fókuszál, ahhoz, hogy a fenti változás mibenlétét és jelentőségét érzékeljük, a műemléki gondolat alakulását ennél szélesebb időszámban kell vizsgálnunk. Természetesen nem lehet céltom a műemlékvédelem európai és hazai eszmetörténetének megírása, csupán áttekintése; szempontom csak a purista törekvések és az ezzel szemben fellépő reakciók vizsgálata lehet, a különböző mozgalmak/irányzatok eredményeit csupán néhány kiragadott példával illusztrálom.⁴⁹⁶

IV.2. Korai törekvések és helyreállítások — áttekintés

Horler Miklós alapvető jegyzetében levonta a következtetést: „Mint látjuk tehát, a restaurálás története a XIX. században nem a purizmussal kezdődik, és a század második

⁴⁹⁴ 1819: Thüringisch-Sächsischen Vereins für Erforschung des Vaterländischen Altertums und Erhaltung seiner Denkmale; 1824: Königlich Sächsische Verein zur Erforschung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer

⁴⁹⁵ 1830: Inspection générale des monuments historiques; 1837: Commission Nationale des Monuments Historiques

⁴⁹⁶ A fejezethez felhasznált alapirodalom: HORLER 1984a; GLENDINNING 2013; JOKILETHO 1999; LEHNE 2010; STUBBS – MAKAS 2011

felének eltévelyedései csak jóval később, különböző tényezők hatására következnek be.”⁴⁹⁷ Az e mondat előtt Horler által említett néhány itáliai antik emlék 19. század eleji restaurálása fényében a kijelentés igaznak tűnik, azonban számos példát találunk arra, hogy „eltévelyedések” már a 19. sz. második felét megelőzően is történtek.

Így például maga Horler is rámutatott, hogy a purista tendenciák Angliában már a 18. sz. végén megjelentek. „A XVIII. sz. végén James Wyatt építész (1746-1813) sorra restaurálta Lichfield (1788), Hereford (1788), Salisbury (1789), Durham (1791) székesegyházait, majd a Westminster Abbeyt s ennek során számos értékes későgótikus, ill. barokk részletet bontott le vagy távolított el azokból...”⁴⁹⁸ Horler megjegyezte, hogy Wyatt beavatkozásai nem csak kortársaiból, de később is nagy felháborodást váltottak ki.

Így például Augustus Welby Northmore Pugin⁴⁹⁹ (1812-1852) — többek között a — templomok megújítására létrejött Cambridge Camden Society (1839) elméleti megalapozója elítélte Wyatt munkáit. Ugyanakkor a Cambridge Camden Society lapja, az 1841-ben induló *Ecclesiologist* szerint a templomok eredeti megjelenését kell visszaállítani, ahol ez *eredeti* szó azt jelenti, ahogyan azt az *első* építész megfogalmazta. Ez a gondolat természetesen számos további kérdést vet fel, de érdemes megfigyelni, hogy az *Ecclesiologist* ezzel a gondolattal Wyatt munkásságához képest visszafogottabb álláspontot fogalmazott meg. 1847-ben szintén az *Ecclesiologist* tisztázta a restaurálás három típusát.⁵⁰⁰ Ezek: a minden későbbit lebontó *destruktív*, a minden periódust megtartó *konzervatív* és a kettőt egybeolvasztó *eklektikus*. Az *Ecclesiologist* az utóbbit tartja követendőnek. A stílusban tartott kiegészítés, vagy kiépítés tehát nem is szerepelt az *Ecclesiologist* elképzeléseiben. (Egy 1818-ban elfogadott törvény alapján a parlament egymillió fontot fordított új templomok építésére. Az új templomok csúcsíves stílusban épültek fel, amit Pugin „egyszerű építészeti deformitás”-nak bélyegzett⁵⁰¹.)

A kor legtevékenyebb angol restaurátora Sir Gilbert George Scott (1811-1878), a gothic revival egyik legtermékenyebb építésze azt írta: „a későbbi változtatások a templom élő történetét jelentik, melyet nem kívánok eltüntetni. Sok esetben ezek a későbbi hozzáadások éppoly értékesek, mint a legelső és éppoly megbecsülést érdemelnek.”⁵⁰² Scott 1842-től a Cambridge Camden Society tagja volt.⁵⁰³

⁴⁹⁷ HORLER 1984, p. 21.

⁴⁹⁸ HORLER 1984, p. 14.

⁴⁹⁹ Pugin jelentőségéről és szerepéről: ZÁDOR 1959, pp. 135-168.

⁵⁰⁰ Church Restoration. In: The *Ecclesiologist* No. LIX. May, 1847. (New Series No. XXIII.) pp. 161-167.

⁵⁰¹ JOKILETHO 1999, p. 109.

⁵⁰² Közli: HORLER 1984a. p. 33.

⁵⁰³ JOKILETHO 1999, p. 159.

Ennek ellenére munkáiban a megbízók igénye Scott-ot — csakúgy, mint francia kollégáját, Viollet-le-Duc-ot — gyakran a stílusban tartott kiépítés irányba kényszerítette; így a 13. századi ideális állapot visszaállítása érdekében számos későbbi részletet szüntetett meg. Munkássága az önkényes átalakításoktól a szerkezeti megerősítéseken és új gótikus berendezéseken keresztül a gondos és szakszerű anastylosis alkalmazásáig terjedt, épp ezért munkásságának egyszavas megítélése lehetetlen — neve mégis a „rombolva restaurálás” szimbólumává vált. Számos szentélyrekesztőt állított fel meglévő, korábbi szerkezetek helyett. Egyik ilyen utolsó munkája, a Tewkesbury apátsági templom szentélyének átalakítása (1877) váltotta ki William Morris fellépését és a Műemlékvédelmi Társaság (Society for the Protection of Ancient Buildings, SPAB, 1877) felállítását,⁵⁰⁴ melyről a későbbiekben még szót ejtünk. Scott tanítványai szintén purista szellemű helyreállításokat végeztek Angliában.

Az Ausztriában történő hasonló, purizáló törekvés korai példájaként a német lovagrend bécsi, gótikus Augustinerkirche (1784) és Minoritenkirche (1785) belső tereinek minden későbbi korból származó berendezésétől történő „megtisztítását” szokás felemlíteni⁵⁰⁵. A bécsi Stephansdom építészeti kiegészítéséről 1783-ban döntöttek, a szempont a stílustisztaság, mivel „másképpen nem illene a gótikus épülethez”.⁵⁰⁶

Poroszországban a kölni dóm 1528-ban félbemaradt épületének 1842-1880 közötti kiépítése (befejezése) német nyelvterületen meghatározó hatású volt az építészeti emlékekkel való bánásmód későbbi formálódására. Az építkezést apja akaratával szemben haladva IV. Frigyes Vilmos porosz király indította meg, a munkálatok főépítészének Ernst Zwirner nevezte ki. Az ő munkatársa Sulpiz Boisserée, akinek kezdeményező szerepe volt az egész Németországra kiterjedő dómépítő mozgalomban. Felismerték, hogy az épületet csak a gótikus épületszerkezetek és formák ismeretének fényében lehet folytatni, ezért a középkor építészetének beható tanulmányozásába kezdtek. Itt, a kölni dómépítő műhelyben dolgozott és szerzett tapasztalatot Friedrich von Schmidt, aki később Bécsben Schulek Frigyes, Steindl Imre és Schulcz Ferenc tanára lett.

Szintén a porosz király kezdeményezésére épült újjá 1836-1845 között a stolzenfelsei várkastély. A várkastélyt a franciák rombolták le még 1689-ben, 19. századi kiépítése pedig megfelel a romantikus királyi lovagvár tipikus ideájának. A terveket Friedrich Schinkel dolgozta ki, majd Friedrich August Stüler fejezte be a munkát. Schinkel — az

---

⁵⁰⁴ JOKILETHO 1999, p. 184.

⁵⁰⁵ JOKILETHO 1999, p. 113.

⁵⁰⁶ TIETZE 1909, pp. 162-186.

Oberbaudeputation⁵⁰⁷ tagjaként — nem a megőrzésre, hanem az „eredeti”, de elveszett forma visszaépítésére törekedett, s a racionalitás mellett a pénzügyi keretek jelentették az egyetlen határt számára.⁵⁰⁸

Nem Stolzenfels volt az egyetlen, mely IV. Frigyes Vilmos kezdeményezésére újjáépült. Így került helyreállításra Rosenau vára (1816), Veste Coburg vára (1838-1860), illetve a bambergi dóm (1818-37) is. Ezeket a helyreállításokat Carl Alexander von Heidelöf (1789-1865) tervezte, aki 1822-től egyben Nürnberg műemléki felügyelője is volt; ebben a minőségében számos nürnbergi templomot és egyéb épületet is restaurált, mint például a rothenburgi St. Jakob templomot (1851-1857).

Ezeket az építkezéseket a középkor iránti romantikus rajongás és a nemzeti öntudat megerősödése mellett a német államok közötti rivalizálás motiválta. Poroszország és Bajorország egyaránt úgy kívánta megteremteni a nagynémet egységet, hogy közben a vezető szerepet magához kívánta ragadni. A versengés mindkét oldalon szimbólumokat követelt, melyek az adott állam nagyságát, riválisa feletti elsőbbségét voltak hivatottak hirdetni.

Így tekinthető a kölni dóm ellensúlyának a speyeri székesegyház befejezése a bajor oldalon — igaz, hatása elmaradt Köln mögött. A franciák által 1689-ben félig lerombolt román kori katedrális 1697-1778 között építették újjá, az „eredeti” román formában. A császárdóm 19. századi kiépítésére előbb Leo von Klenze udvari főépítész készített terveket, majd I. Lajos bajor király megbízásából Heinrich Hübsch tervei alapján 1854-1858 között építették újjá a nyugati homlokzatot, a belső pedig monumentális freskóciklust kapott (Johann Scharudolph 1846-1853).

Olaszországban a stíluszta kiépítés szándéka korai példájára az 1823-ban leégett és félig romba dőlt római San Paolo fuori le mura bazilika helyreállítását említjük. A helyreállításra XII. Leó pápa megbízásából Valadier készített terveket. Valadier úgy ítéli meg, ebben az esetben nincs lehetőség a hiteles helyreállításra, ezért a megmaradt épületrészek felhasználásával új kiegészítést javasolt. A visszafogott, tulajdonképpen korát megelőzően a mai műemlékvédelmi elveknek megfelelő beavatkozást maga a pápa ítélte kevésnek, ezért nem fogadta el tervét. Helyette Pasquale Belli (majd Luigi Poletti) tervei alapján a romok teljes lebontása után a teljes épület „eredeti” formájában való újjáépítése történt meg 1831-1869 között. A cél ezúttal (is) az (elveszett) esztétikai egység megteremtése volt.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Az Oberbaudeputation 1804-1850 között Poroszország legmagasabb építésügyi hatósága, előzménye az 1770-ben alapított Oberbaudepartement, utódja az 1880-ig működő Technische Baudeputation.

⁵⁰⁸ JOKILETHO 1999, p. 116.

⁵⁰⁹ JOKILETHO 1999, p. 165.

De ide sorolhatjuk a milánói dóm homlokzatának Napóleon által elrendelt 18. századi felépítését is.

A forradalom és a napóleoni háborúk által okozott pusztításokat követően a francia kormány a (megmaradt) építészeti emlékek felmérése és összeírása felé fordult⁵¹⁰. 1837-ben Franciaországban a műemlékvédelem kormányzati irányítására létrehozták a Commission Nationale des Monuments Historiques-t. A műemlékek felügyelőjévé (Inspecteur général des monuments historiques) 1830-ban Ludovic Vitet-t, majd 1834-ben Prosper Mérimée-t (1803-1870) nevezték ki.

Mérimée felismerte, hogy a rá szabott munka elvégzése speciális szakértelmet kíván(na), azonban alig áll rendelkezésre a megfelelően képzett építész. Ahogyan 1838-ban írta: „napról-napra nyilvánvalóbb, hogy csak 3-4 építész van, akire számíthatunk!”⁵¹¹

Könnyű belátni, hogy igaza volt, ha a Saint-Denis templomra gondolunk. Miután a templom északnyugati tornyába 1837-ben villám sújtott, François Debret (1777–1850) a torony helyreállítása helyett annak teljes lebontása és egy új, nehezebb torony építése mellett döntött. A hamarosan megjelenő repedéseket cementtel és vaskapcsokkal igyekeztek orvosolni, de a helyzet egyre rosszabbá vált, míg 1844-ben kénytelenek voltak a tornyot lebontani.⁵¹²

1839-ban Saint-Germain l’Auxerrois templomában zajló építési munkálatok ellen Victor Hugo is fellépett: elítélte a csontház, két kápolna és a sekrestye elbontását, ablakok befalazását, 15. századi ablakrácsok eltávolítását, a bejárati pavilon tetejének eltávolítását és a templombelső falainak lekaparását. A munkákat Etienne-Hippolyte Godde (1781–1869) irányította. Godde számos más párizsi templomon is dolgozott — és Debret-hez hasonlóan súlyos szerkezeti problémákat okozott az épületeken.⁵¹³

Előzőeknél szerencsésebb a rouen-i Saint-Ouen apátsági templom, melynek nyugati homlokzata a középkorban befejezetlen maradt, de 1846-1851 között Henry Gregoire tervei alapján megépült a ma is látható, gazdagon díszített, kéttornyos, neogót homlokzat.

A kevésszámú hozzáértő szakember egyike, akire Mérimée számíthat, Viollet-le-Duc volt, aki a párizsi Notre Dame 1843-ban készült — Lasussal közösen megfogalmazott — helyreállítási javaslatában így írt: „Egy ilyen munkánál nem lehet elég óvatossággal és szerénységgel dolgozni; és magunk vagyunk az elsők, akik kimondjuk, hogy a restaurálás veszedelmesebb lehet a műemlék számára, mint az évszázadok és a népharag pusztításai, mert

⁵¹⁰ STUBBS-MAKAS 2011, p. 41.

⁵¹¹ HORLER 1984a, p. 28.

⁵¹² JOKILETHO 1999, p. 137.

⁵¹³ JOKILETHO 1999, p. 138.

az idő és a forradalom pusztítanak, de nem tesznek hozzá semmit. Ezzel szemben egy restaurálás új formák hozzátételével maradványok tömegét tüntetheti el... Távolságra álljon tőlünk annak kimondása, hogy az épületről minden későbbi hozzátételét el kell tüntetni és a műemléket legkorábbi alakjában visszaalakítani. Ellenkezőleg, úgy véljük, hogy minden hozzáépített részt, bármely korból is származzék, elvileg meg kell őrizni, kijavítani és restaurálni.”⁵¹⁴ Viollet-le-Duc a Notre Dame domborműveinek restaurálásával kapcsolatban így fogalmazott: „Az a véleményünk, hogy lehetetlen azokat a kor stílusában kivitelezni, és meg vagyunk győződve, hogy az a sérült állapot, amelyben ma vannak, s amely egyébként nem oly súlyos, sokkal kívánatosabb egy látszatra való restaurálásnál, mely nagyon távol állna azok eredeti karakterétől, hiszen hol van az a szobrász, aki vésőjével újra eltalálná az elmúlt korok természetességét”.⁵¹⁵

Viollet-le-Duc 1854-1868 között jelentette meg tízkötetes enciklopédiáját a *Dictionnaire raisonné*-t, valamint 1863-ban és 1872-ben látott napvilágot kétkötetes építésetelméleti munkája az *Entretiens sur l'architecture*. Restaurálásról vallott nézeteit a *Dictionnaire VIII.* kötetében „Restauration” címszó alatt publikálta⁵¹⁶. A 20 oldalas fejezet a műemlék-helyreállítás úgyszólván valamennyi lényeges kérdéséről tárgyalta, mely megelőlegezte a Velencei Cartában megfogalmazottakat.

Azonban, mint ismeretes, elveit saját maga sem tudta megvalósítani munkájában. Erre legjellemzőbb példaként a pierrefonds-i várkastély helyreállítását szokás megemlíteni. Az együttest, melyet 1393-1407 között VI. Károly francia király testvére, Lajos orléans-i herceg építtet, 1848-ban műemlékké nyilvánították. A kisebb felújításként induló munkálatok, amelyek a donjon lakhatóvá tételét célozták, végül III. Napóleon megbízásából nagyléptékű romantikus kiépítéssel végződtek (1857-1885). A munkálatok Viollet-le-Duc halála után is folytatódtak. Az eljárás később kiváltotta a „vandalisme restaureur” kifejezést, ahogy a franciák elnevezik⁵¹⁷. Arra, hogy a munkák megítélése korántsem egyértelmű, álljon itt Horler összegzése: „Pierrefonds tehát nem egyszerűen a purista helyreállítások iskolapéldája, hanem a hitelességre törekvő restaurátor és az egyedülálló megbízás elől kitérni nem tudó alkotó építész konfliktusából és kompromisszumából létrejött sajátos, egyedülálló műalkotás. [...]”

⁵¹⁴ *Projet de restauration de Notre Dame de Paris par MM. Lassus et Viollet-le-Duc, rapport adressé á M. le Ministre de la Justice et des Cultes, annexe au projet de restauration remis le 31 janvier 1843, Paris, 1843. Impr. de MMe Lacombe. Közli: HORLER 1981b, p. 329.*

⁵¹⁵ *uo.*

⁵¹⁶ *Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle. VIII. Paris, 1875. pp. 14-34. — magyar fordítása: Viollet le Duc tanítása a restaurálásról. Ford. BŐHM 1984, pp. 377-389.*

⁵¹⁷ *LÓVEI 2014, p. 42.*

[Viollet-le-Duc] a kor ellentmondásainak egyik legkvalitásosabb építőművészi kifejezését alkotta meg.”⁵¹⁸

Pierrefonds mellett Notre Dame-on végzett munkáiért hevesen támadta Anatole France is. Mint mondta, egy műemlék/történelmi épület, egy nyitott könyvhöz hasonlatos, melyben az egyes részeket más-más kéz és különböző generációk írták — azonban ez a folytonosság tölti meg élettel. Véleménye szerint a Notre Dame Viollet-le-Duc restaurálása után nem élő emlék többé, hanem egy absztrakt katedrális⁵¹⁹.

Érdekes, hogy Glendinning Viollet-le-Duc-ot „a purizmus pápája”-ként, kizárólag az elvégzett munkái alapján ítélte meg; le-Duc nevét az emléket nem tisztelő, lebontásokkal és fantázia alapú kiépítésekkel járó restaurálások elrettentő példáival azonosította — ami meglehetősen idejétmúlt álláspont. Ezzel szemben a hazai szakirodalomban — főként Horler és Zádor⁵²⁰ nyomán — a „kisszerű purista hamisító egyoldalú torzképe helyett”⁵²¹ a helyes műemléki hozzáállást korát megelőzve az elsők között megfogalmazó építészként jelent meg.

Mindeközben Jean-Philippe Schmit (1790-186?), a Történelmi Műtárgyak és Műemlékek Bizottsága (Comité historique des arts et monuments, alapítva: 1840) tagja, az egyházi műemlékek ellenőre (inspecteur des monuments religieux) pedig nyíltan meghirdette a purizmust: „A műemlék, illetve templom nem lehet vendégkönyv, melybe minden kor beírja a nevét, mint a turisták.”⁵²²

IV.3. Ellenvélemények — a stíluszta kiépítés kritikája

Fenti törekvések és beavatkozások mellett, azokkal párhuzamosan és azokra adott válaszként a század közepétől kezdve kontinens-szerte felerősödtek azok a vélemények, melyek elleneztek a historizáló kiépítéseket és helyreállításokat.

Mint említettük, Angliában Sir Gilbert George Scott-nak a tewkesbury-i apátsági templom szentélyét átalakító munkája váltotta ki William Morris tiltakozását. Morris hamisításnak tartotta a helyreállításnak azt a gyakorlatát, ami az épületek idealizált állapotban való megjelenítését célozza, és amely későbbi elemek, épületrészek elbontásával jár.

⁵¹⁸ HORLER 1981, p. 337.

⁵¹⁹ JOKILETHO 1999, p. 187.

⁵²⁰ ZÁDOR 1976, p. 225-226.

⁵²¹ HORLER 1981, p. 321.

⁵²² Idézi: HORLER 1984a, p. 35. Horler szerint J-P. Schmit a Direction des Cultes vezetője. Eredeti forrásra nem találtam.

Elméletben egyetértettek, azonban elveit a gyakorlatban — csakúgy, mint francia kollégája — Scott sem tudta megvalósítani.

1877-ben William Morris és Philip Webb vezényletével alakult meg a műemlékvédelmi társaság, a Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), másnéven Anti-Scrape — amit talán a magyarul kevésbé szerencsésen hangzó „Lekaparásellenes Mozgalom”-nak fordíthatunk. A kifejezés arra az eljárásra utal, aminek során az épület faláról — a korábbi állapot visszaállítása céljából — eltávolítják (leverik, lekaparják) a meszelést, a vakolatot és ezáltal minden egyéb réteget.⁵²³ Ahhoz, hogy belássuk, milyen találó és jelentésteli ez a kifejezés, elég, ha a lébényi Szent Jakab templom 1862-1864 közötti belső restaurálására gondolunk, melynek során a falakat borító féllábnyi vastag, minden bizonnyal freskót is hordozó vakolatot maradéktalanul leverték, hogy a faragott oszlopokat és fejezeteket láthatóvá tegyék.⁵²⁴ Mint láttuk, hasonló módon javasolta Tandor Ottó is Ócsán a falak lekaparását.

Morris 1877-ben a SPAB kiáltványában fellépett az épület "saját életétől való" megfosztása ellen, és restaurálás helyett a védelmet sürgette („Protection in the place of Restoration”). A társaság fő célkitűzése volt, hogy szembeszálljon a viktoriánus Anglia romboló jellegű helyreállítási gyakorlatával.

John Ruskin, a viktoriánus művészetkritikus már két évtizeddel a SPAB megalapítása előtt, 1849-ben kiadott *Az építészet hét lámpása*⁵²⁵ című írásában szintén fellépett a restaurálásnak ilyen formái ellen. Véleményét, miszerint minden helyreállítás műemlékpusztítás, nagyban befolyásolták Viollet-le-Duc és Gilbert Scott megvalósult munkái. Kritikája romantikus alapokon állt; vallotta, hogy az épületet, ha rommá vált, romként kell hagyni, hiszen ez az állapot az épület életfolyamatának része, amibe nem szabad beavatkozni.

Ruskin munkáit, így a *Hét lámpás*-t is halála után, 1900-ban fordították le német nyelvre, ami a német restaurálási mániáról kissé a konzerválás irányába billentette a szemléletet. A német szaknyelvben meghonosodott Ruskin „élő emlék” kifejezése; a történeti emlék elevenségének szembeállítása az újjáépített emlék halott, akadémikus absztrakciójával.

Ruskin 1849-ben megjelent *Az építészet hét lámpása* és Morris 1877-ben kiadott SPAB kiáltványa után érdemes megemlíteni Camillo Boito álláspontját is. Boito (1836-1914) olasz építész és teoretikus, iránymutatása Viollet-de-Duc és Ruskin közötti kompromisszumos megoldásnak tekinthető. Javaslati inkább konkrét gyakorlati, mint általános elméleti

⁵²³ A fentebb említett Ecclesiologist, a Cambridge Camden Society lapja 1847-ben tanulmányt publikál „How to remove Whitewash” címmel. (The Ecclesiologist No.LVI. february, 1847. New Series No.XX. pp. 41-42.)

⁵²⁴ Forrás nélkül utal rá MEZŐS 2001, p. 39.; valamint SZENTESI 1986.

⁵²⁵ RUSKIN 1849

meglátások voltak. 1883-ban az Római Építészek és Építőmérnökök III. Kongresszusán ismertette nyolc pontban megfogalmazott tanácsait. Ezek: 1. Az épület új és régi részei közötti stílusbeli megkülönböztetés szükséges; 2. Az épület új és régi részei közötti, építőanyagokkal történő különbségtétel szükséges; 3. A történeti épület(rész)en az új homlokzati díszítések és (öntött) profilok mellőzése; 4. A műemlék környezetében feltárt régi darabok kiállítása; 5. Minden beépített új darabba a restaurálás dátumának, vagy más egyezményes jelnek a bevésése; 6. Az elvégzett restaurálást magyarázó szövegek elhelyezése a műemléken; 7. A restaurálási munkák különböző fázisairól leírások és fényképek készítése, ezek elhelyezése az épületben vagy más közeli helyen, illetve nyomtatásban való publikálásuk; 8. Vizuális hírnév keltése.⁵²⁶ Mindezen pontok egyike sem volt előzmények nélkül való, hiszen például a kiegészítés anyagában és formájában való megkülönböztetését már 1821-ben alkalmazta Giuseppe Valadier a római Titus-diadalív restaurálásánál.⁵²⁷

Elmélet és gyakorlat ellentmondását találjuk Paul Tornow (1848-1921) német építész esetében is. A restaurálás általa 1900-ban megfogalmazott irányelveiben a megőrzés és az eredeti (anyag, forma, stílus) teljes tisztelete mellett foglalt állást. Ez alól az egyetlen kivételt a szerkezeti hibák kijavítása jelentheti. Az első alapelve szerint mindent meg kell őrizni, ami a történeti stílusokhoz tartozik, vagyis a legkorábbi időktől kezdve a 18. század végével bezárólag. Másodsor: a (műemlék)védelem szempontjából minden stílus egyformán értékes és tisztelet érdemel. Továbbá: a régi formákat nem szabad megváltoztatni, a restaurálás során tartós anyagokat kell használni, az előkészítés során dokumentációt kell készíteni, aminek része a pontos felmérés, leírás, rajzok, fotók, öntvények készítése; a cserére szoruló eredeti részeket múzeumban kell elhelyezni; a munkákat pedig publikálni kell. Ezen felül az elvégzett helyreállítás után rendszeres ellenőrzéseket kell végezni. Jóllehet, ezek az irányelvek meglehetősen korszerűek, a gyakorlatban maga Tornow is a stílusban tartott restaurálást követte; a metzi dóm klasszicista portálját 1897-1903 között neogót kapuzatra cserélte — amit Cornelius Gurlitt művészettörténész élesen bírált.⁵²⁸

⁵²⁶ A jelentéssel nehezen megtölthető 8. pont angolul: „Visual notoriety of the restoration work done” és németül: „Visuelle Bekanntheit der durchgeführten Restaurierungsarbeiten.” A szó szerint „hírnév/ismertség/hírhedség” jelentésű 8. pontot („notorietà”) Horler „őszinteség”-nek fordítja (Horler 1984a, p. 44.). Camillo Boito: *Prima Carta del Restauro*. 1883. A megfogalmazott irányelvek számában különbözőek a vélemények, Zsembery Ákos 6 pontot említ (Zsembery 2004, 4. lábjegyzet) míg más forrás 7 pontot ír (<https://denkmalpflege.tuwien.ac.at/wp-content/uploads/2014/11/Boito-Carta-del-restauro-1883-ital.-u.-engl..pdf>).

⁵²⁷ HORLER 1996, p. 28.

⁵²⁸ GLENDINNING 2013, p. 196.

Ezzel szemben Bodo Ehardt (1865-1945) berlini építész (általánosságban) a helyreállított épületet értékesnek, a romos állapotot pedig rossznak tartotta. Meglátása szerint a restaurálást fantáziával rendelkező építészre kell bízni, akinek a történelmi hűség megvalósítása a feladata. Ehardt a heidelbergi kastély kiépítését is élénken támogatta.⁵²⁹

Németországban az egyesítés után számos olyan kezdeményezés is útjára indult, mely nemzetközi elismerést vívott ki, így például 1878-ban az egész birodalomra kiterjedő inventarizáció ötlete, melyet maga a császár is támogatott. 1899-ben német nyelven látott napvilágot a világ egyik első, professzionális műemlékvédelmi folyóirata a *Die Denkmalpflege*, a következő évben pedig elindult az évente megrendezésre kerülő Műemlékvédelmi Gyűlés (*Tag für Denkmalpflege*). Ennek nyitógyűlésén kezdeményezte Dehio a német történelmi emlékeket regionális bontásban bemutató kiadványsorozat létrehozását (*Handbuch der deutschen Kunstdenkmaler*), melynek első kötete 1905-ben jelent meg.⁵³⁰ Az 1900-as évek elején a műemlékek védelme érdekében az egész birodalomra kiterjedő, és emellett regionális törvények születtek.

Franciaországban igen korán megjelentek az épített örökség semmibevevélével zajló beavatkozások kritikái. Így például Párizsban Georges Eugène Haussmann tervei alapján 1853-70 között történt radikális bontások hatására a *Le Figaro* 1868-as egyik számában a megőrzés mellett érvelt. Viollet-le-Duc tanítványai munkájuk során eleinte csak a forradalom rongálásainak helyreállítására törekedtek, később azonban egyre jobban előre törtek a purista törekvések, és az épületeket elkezdték „megszépíteni”, a későbbi periódusokat eltüntetni. A restaurálásokat egyre inkább politikai és ideológiai célok befolyásolták; a cél Franciaországban is elsősorban a középkori dicsőség felelevenítése volt. Viollet-le-Duc halála után hátrahagyott tervei és jegyzetei alapján tanítványa, Paul Boeswillwald 1900 után is folytatta Carcassone restaurálását, mely egyre hevesebb vitákat kavart.

A bécsi Stephansdom restaurálása 1863-tól zajlott, Friedrich von Schmidtnek a második torony felépítésére vonatkozó ambiciózus tervei azonban már nem valósultak meg. Óriáskapuja (*Riesentor*) radikális restaurálására a *Dombauverein* az 1880-as években tett javaslatot, azonban Moritz von Thausing, a bécsi egyetem művészettörténész professzora 1882-ben olyan eredményesen támadta a tervet, hogy végül lemondtak róla — igaz, véglegesen csak 1902-ben. Thausing a katedrális új helyreállítási projektje kapcsán írott humoros, ugyanakkor dühöd cikkekben maga a templom szólalt meg saját maga védelmében: „Igazán nem szeretnék hencegni, de én vagyok a legfontosabb (emlék)tárgyatok, és ugyanúgy, mint ahogy bűn lenne

⁵²⁹ GLENDINNING 2013, p. 152.

⁵³⁰ GLENDINNING 2013, p. 148.

megszüntetni egy elírást vagy hibás betűt egy régi pergamenen és a belátások szerint helyreállítani, ugyanígy — hacsak nincs vészhelyzet — nem változtathatod meg, nem távolíthatod el, vagy cserélheted ki a ruhámat, mely az őseid kézjegyét hordozza magán.”⁵³¹ Thaussingnak ez a hasonlata azonnal toposszá vált a műemlékvédelem érvrendszerében.

A stílusegységre törekvő restaurálásokat ellenző vélemények Csehországban az 1880-1890-es évekre váltak egyre hangosabbá. Amikor a neogót purizmus vezéralakja, Josef Mocker a prágai Szent Vítus katedrális kiépítésére és a karlsteini kastély restaurálására tett javaslatot (1887 után Friedrich von Schmidttel közösen), ötleteit heves ellenkezés fogadta, többek között Max Dvorák, és Jaroslav Kamper részéről. Kamper a Kutná Horá-i Szent Borbála-templom Mocker-féle restaurálása kapcsán fogalmazta meg: „Hogyan lehet megújítani valamit, ami soha nem is létezett?”⁵³²

IV.4. Továbbélő purizmus — helyreállítások a 19. sz. második felében

Mindeközben a század második felében Európa országaiban teljes lendülettel zajlottak a kiegészítések, kiépítések, illetve az épületek környezetükből és későbbi korok hozzáépítéseiből történő kibontásai. A kor műemlékvédelmére jellemző ellentmondásosságot jelzi, hogy egymásnak ellentmondó, párhuzamosan jelenlévő törekvések figyelhetők meg. Jóllehet, amint Glendinning átfogó munkájában rámutatott⁵³³, a század utolsó negyedére az addig egymással párhuzamosan haladó francia és angol műemléki gyakorlat kettévált. A műemlékvédelem jogszabályi kereteinek megteremtése az Egyesült Királyságban 1882-ben történt meg, az ókori emlékekre vonatkozó törvénnyel.⁵³⁴

Németországban a kölni projekt sikerén felbuzdulva felépítették az ulmi dóm 17 méter magas tornyát (1844-90), a regensburgi székesegyház pedig megkapta a toronypár felső szakaszát (1859-69). Ide sorolhatjuk a müncheni Frauenkirche helyreállítását is (Matthias Berger 1858-1868), melynek során eltávolították a barokk mellékoltárokat és egyéb berendezéseket, illetve a lübecki városháza meglévőnél „gótikusabb” homlokzatának felépítését (1872-1891), csakúgy, mint a kölni Groß St. Martin templom két, hiányzó tornyának felépítését (1875) is. Ez utóbbi templomot ugyanekkor August Essenwein (a Nürnbergi Német Múzeum igazgatója) javaslata és útmutatása szerint Ó- és Újszövetségi jelenetekkel festették

⁵³¹ THAUSING 1884, p. 71. nyomán

⁵³² GLENDINNING 2013, p. 135.

⁵³³ GLENDINNING 2013, p. 129.

⁵³⁴ STUBBS-MAKAS 2011, p. 60.

ki, historizáló stílusban. 1877-1895 között épült fel a braunschweigi székesegyház neoromán orgonakarzata is.⁵³⁵

Meg kell emlékeznünk a romantikus várkastély-kiépítések legismertebb példájáról, Neuschwansteinről, mely II. Lajos bajor király kezdeményezésére, Wagner *Tannhäuser*-e iránti fanatikus rajongásától indítva, a hochenschwangauai várrom 1869-től kezdődő kiépítésével jött létre. A törekvésre jellemző, hogy nem építész, hanem egy díszlettervező, Christian Jank készítette terveit, melyek gyakorlatba való átfordításáról egymást követően több építész gondoskodott.⁵³⁶ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Neuschwanstein várkastélyának felépítésével a kortárs bajor műemlékvédő szakembereknek a maga idejében sem volt problémájuk, mert a munkálatokkal eltűnő hochenschwangauai várrom jelentéktelennek számított.

Németország 1871-ben történő egyesítése után, a Gründerzeit mámorában számos műemléki projekt indult meg. Marienburg, a német lovagrend központja, az offenzív „Ostpolitik” hídfőállása, Németország legkeletibb védőbástyája. Nagyszabású helyreállítása 1886-tól indult meg Conrad Steinbrecht tervei szerint. Egy 1896-ban készült rajzon Steinbrecht még az épület teljeskörű kiépítését javasolta.⁵³⁷

A Hohenzollerni várkastély kiemelkedő presztízsét a hasonló nevű dinasztia jelentette, melyből számos porosz uralkodó származott, így IV Frigyes Vilmos is, aki elindítja az együttes romantikus kiépítését. Építészei a stolzenfelsihez hasonlóan Schinkel, majd tanítványa, Friedrich August Stüler voltak. Terveik alapján 1850-1867 között gótikus stílusban építették ki az együttest.

Wartburg vára kiépítése a század első felében kezdődött, de annak utolsó évtizedéig tart (1838-1890). Az együttes Ferdinand von Quast majd Hugo von Ritgen építész terve, mely teljesen a fantázia műve. Semper élesen bírálta Quast terveit, ezért azokat elutasították, ezt követően Hugo von Ritgen állította helyre, aki maga is számos épületrészt újjáépített. Amint Lövei rámutatott, a helyszín a világörökségi címet nem a még meglévő középkori maradványoknak, hanem a feltételezéseken alapuló romantikus alkotásnak, továbbá — Martin Luther ide kötődő tevékenysége miatt — eszmei jelentőségének köszönheti.⁵³⁸

1898-ben az altmünsteri plébániatemplom barokk kórusának eltávolításáról és helyébe gótikus szerkezet építéséről döntöttek, hogy a gótikus hosszházzal egységes megjelenést

⁵³⁵ GLENDINNING 2013, p. 130.

⁵³⁶ GLENDINNING 2013, p. 131.

⁵³⁷ GLENDINNING 2013, p. 147.

⁵³⁸ LŐVEI 2014, p. 42

érjenek el. A barokk kórus még csak felújításra sem szorult volna. A változtatásról végül anyagi okok miatt tettek le.⁵³⁹ Ugyanekkor távolították el a barokk oltárokat Strassburg, Augsburg, Köln katedrálisaiból is.⁵⁴⁰

Az elméleti vitákban megcsillanó új, korszerű szemlélet ellenére tehát a századfordulón is tovább zajlottak a restaurálások, így például a münsteri Lambertkirche tornyainak befejezése (1898) vagy a meisseneni székesegyház ikertornyainak felépítése (1904-1908). Az 1873-ban leégett Dankwarderode kastélyát 1887-1906 között Albrecht porosz herceg rezidenciájaként román stílusban építették újjá. A munka során minden 12. századi romot eltávolítottak — igaz, szükségesnek érezték, hogy magyarázatként ehhez szerkezeti okokra hivatkozzanak.⁵⁴¹

A szakmai körökben korának egyik legtöbb vitát kiváltó restaurálása a heidelbergi kastélyegyüttes helyreállítása volt. A 19. században már romos együttes helyreállítása a század elejétől napirenden volt, végül a rom a köztudatban nemzeti szégyenné vált. 1901-ben külön konferenciát szerveztek a kérdésnek, 1905-ben pedig a bambergi éves Műemlékvédelmi Gyűlés teljes egészét a témának szentelték. Jóllehet a kérdést megvitató bizottsági üléseken a teljes kiépítést ellenzők voltak többségben, Carl Schäfer építész 1894-ben részleges, majd 1900-ban a teljes kiépítés terveinek elkészítésére kapott megbízást⁵⁴². A kiépítés ellenében fellépő Dehio *Mi lesz a heidelbergi kastéllyal?*⁵⁴³ című írásában foglalta össze ellenvetéseit.

Az antik romok után a század második felében Olaszországban is előtérbe kerültek a középkori emlékek, és elkezdték az „eredeti” épületet kiszabadítani, megtisztítani, stílusban tartva kiegészíteni. A folyamatnak Itália 1861-ben történő egyesítése adott lendületet, melynek során egy sor várkastély helyreállítása is megindult.

A firenzei Santa Croce mellé 1847-65 között Gaetano Baccani gotizáló campanilét épített, 1857-63 között pedig Niccolo Matas tervei alapján kapta gótikus márványberakású nyugati homlokzatát.

Sorra bontották le a barokk homlokzatokat, így például a Santa Maria del Fiore katedrális 17. századi barokk homlokzatát 1876-83 között Emilio de Fabris tervei szerint neogót homlokzattal cserélték fel.

Hasonló módon a római Santa Maria in Cosmedin is elveszítette barokk homlokzatát. A restaurálást végző építész, Giovanni Battista Giovenale célja a bazilika 12. századi állapotának visszaállítása volt, az építkezés 1892-98 között valósult meg.

⁵³⁹ RIEGL, 1905; BEKE-BORUS, 1998, p. 39.

⁵⁴⁰ GLENDINNING 2013, p. 196.

⁵⁴¹ GLENDINNING 2013, p. 147.

⁵⁴² LŐVEI 2014, p. 43.

⁵⁴³ DEHIO 1901

A milánóiak sehogy sem tudták elfogadni, hogy dómjuk homlokzatát Napóleonnak köszönhetik, ezért 1885-ben pályázatot írtak ki egy új homlokzat építészeti terveinek elkészítésére. A terv nem valósult meg, de a mi szempontunkból jelentőséggel bír, hogy Luca Beltrami nyertes pályaműve nagyszabású, neogótikus homlokzatot mutat⁵⁴⁴.

Az egységes állam feletti lelkesedésben 1893-1905 között építették fel a Sforza-vár párkányig leromlott falaira Luca Beltrami tervei és Filarete rajzai alapján az új pártázatot és középtornyot.

De 1892-ben Luca Beltrami bontotta le a Pantheon homlokzatáról a Bernini által épített kis harangtornyokat is⁵⁴⁵ — melyeket addig „Bernini számárfülei”⁵⁴⁶ gúnynévvel illettek.

A firenzeiek az ókorhoz és a középkorhoz hasonlóan — a növekvő Dante-kultusz jegyében — ugyanígy vonzódtak a reneszánszhoz is. Ez tükröződik például abban, hogy 1885-ben a Corridoio Vasariano árkádjait a folyó felé néző oldalon Giuseppe del Moro ötlete alapján megnyitották, hogy ezzel „még klasszikusabbá” tegyék.⁵⁴⁷

A velencei Szent Márk székesegyház északi homlokzatát 1860-1864 között, déli homlokzatát pedig 1865-1874 között restaurálták Giovanni Battista Meduna (1800-1886) építész vezetésével. Ezek a munkák Angliában — Ruskin élénk publicisztikájának köszönhetően — hatalmas felháborodást és hisztérikus tiltakozást váltottak ki, ami természetesen sértette a frissen egyesült olaszok önérzetét és visszautasították a vádakat — jóllehet, a munkálatok a későbbiekben visszafogottabban folytatódtak.⁵⁴⁸

IV.5. Három meghatározó teoretikus: Riegl, Dehio, Dvořák

A 19. század útkereső, szélsőségektől sem mentes elméleti és gyakorlati tekintetben is sokszínű periódusa lezárásának tekinthető három művészettörténész dialógusa. Gondolataik négy, egymásra reflektáló, egymással vitázó, vagy éppen egyetértő, a 20. sz. elején született írásukból ismerhetők meg. Amint látni fogjuk, míg a műemléki kérdés hangsúlyát a SPAB a restaurálás mikéntjére helyezte, addig német nyelvterületen a műemlékek (és a hozzájuk való viszony) pontos meghatározására fókuszáltak.

Alois Riegl (1859-1905) bécsi művészettörténész professzor, az Iparművészeti Múzeum (ma: MAK) kurátora, 1902-től 1905-ben bekövetkezett haláláig a Zentralkommission

⁵⁴⁴ HORLER 1984a, p. 38.

⁵⁴⁵ JOKILETHO 2013, p. 209.

⁵⁴⁶ MAROSI 2019, p. 18.

⁵⁴⁷ GLENDINNING 2013, p. 132.

⁵⁴⁸ GLENDINNING 2013, p. 135.

főkonzervátora (Generalkonservator) volt. Ez utóbbi tisztségében bejárta az egész Habsburg birodalmat, így az akkori műemlékvédelem összes problémás esetét megismerte. Az 1903-ban publikálta *A modern műemlék-kultusz lényege és kialakulása* című tanulmányát⁵⁴⁹ a saját maga által szövegezett (soha be nem vezetett) műemlékvédelmi törvény koncepcionális előszavának szánta.

Elméletében, melyet Boitoval ellentétben filozófiai és művészetelméleti megalapozottsággal alakított ki, igen összetett és elvont értékrendszert állított fel.

Kiindulásul különbséget tett a „szándékos emlék” és a „nem szándékos emlék” között. A „szándékos emlékek” kimondottan arra készültek, hogy az egyedi és kivételes emberi tetteket, erényeket és eseményeket az elkövetkező generációk számára életben tartsák. A „szándékos emlék” tehát magyarul az emlékművel azonos. Az emlékek másik nagy csoportját, a „nem szándékos emlékeket” abban az időben a hivatalos osztrák elnevezés „művészeti és történeti/történelmi emlék”-nek hívta.

Ugyanakkor, mivel azok, akiknek eredetileg állították, már nem élnek, a „szándékos emlékek” (emlékművek) mára már „nem szándékos emlékek” is egyben (mint pl. Traianus oszlopa). A „nem szándékos emlékeket” csak az utókor nyilváníthatja (mű)emléknek.

Riegl különböző „emlék értékeket” (vagy pontosabban: emlékezés érték, Erinnerungswerte) különböztetett meg. Az emlékmű értéke a „szándékos emlék érték” (Gewollter Erinnerungswerte), míg a „nem szándékos emlékekre” a „művészeti és történelmi emlék érték” jellemző.

„Történelmi emlék” minden olyan emberi alkotás, mely „történelmi értékkel” bír. A „történelmi érték” (historische Wert) szóösszetételben a „történelmi” mindazt jelenti, ami valamikor volt, és ma már nincs. Eszerint „kivétel nélkül történelmi értéket képvisel minden emberi tevékenység és vívmány, amiről nyom, vagy hír maradt fenn”. Természetesen ezekből szelektálnunk kell aszerint, hogy az adott emlék mennyire meghatározó a fejlődés menetében, azonban kijelenthető, hogy minden „művészeti emlék” egyben „történelmi emlék” is, és viszont – jóllehet ezen emlékek jelentősége különböző.

A „művészeti érték” fogalmának definíciója attól függ, hogy a reneszánsztól a 19. századig tartó időszakra vonatkozóan (amikor még van egy abszolút érvényű művészeti kánon⁵⁵⁰), vagy a 20. sz. eleji (modern) elmélet (mely szerint nem létezik abszolút, csupán relatív művészeti érték) szerint határozzuk meg. „A régebbi felfogás szerint egy műalkotás

⁵⁴⁹ RIEGL 1903. magyar fordítása: BEKE - BURUS 1998

⁵⁵⁰ Az abszolút érvényű művészeti kánon általános művészetelméleti értelemben már a 18. sz. végével, azaz a modernitás beköszöntével megszűnik.

annyiban bír művészeti értékkel, amennyiben megfelel egy objektívnek vélt [...] esztétika követelményeinek; az újabb szerint egy műemlék művészeti értéke azzal mérhető, mennyire elégti ki a modern művészet(i)-akarási (Kunstwollen) követelményeit.”⁵⁵¹

A „Kunstwollen” az az erő, ami a stílusok változását előre hajtja. Széles társadalmi csoportokat, akár egész népeket fordít művészeti problémák felé, új művészeti megoldások kikísérletezésére ösztönöz. Riegl szerint a Kunstwollen koronként és társadalmi csoportonként (népenként) más és más, sőt, emberről emberre, pillanatról pillanatra változik, következésképpen minden korszakot a maga Kunstwollenje szerint kell és lehet megítélni — és minden korstílus ugyanolyan értékes. A stílusok tehát a maguk törvényei szerint változnak, következésképpen kutatásukat korokra/stílusokra specializálódott szaktudósokra kell bízni. Ezzel a gondolattal Riegl, Thausing-hoz kapcsolódva⁵⁵² megerősítette a művészettörténetet mint önálló tudományágat, és megerősítette a művészettörténész szakma identitását is⁵⁵³.

Visszatérve a kétféle „művészeti érték” közötti különbséghez; „Ha nem létezik örök művészeti érték, hanem csupán relatív, modern, akkor egy műemlék művészeti értéke sem emlék érték többé, hanem jelen érték.” („Jelen értéken” azokat az egyéb értékeket értjük, melyeket egy műemlék a modern embernek nyújthat. A „jelen érték” szemben áll az „emlék értékkel”.) Riegl tehát a „művészeti és történelmi emlék” kifejezésből elhagyta a „művészeti” szót és emlék értéként csak a „történelmi értéket” hagyta meg. Az ilyen módon megtartott „történelmi érték” mellé egy további emlékértéket, a „régiség értéket” emelte be⁵⁵⁴.

A „régiség érték” (Alterswert) valójában nem más, mint az avíttas külső. A „régiség érték” nem a műhöz kötődik, hanem a keletkezése óta eltelt időhöz, a mű csak előidézi azt a hangulati hatást, amit a szemlélőben a keletkezés-elmúlás törvényszerű körforgásának képzelete kivált. Ennek a hangulati hatásnak az átélése nem igényel tudományos megalapozottságot, nincs hozzá szükség történelmi műveltségre, tehát a széles tömegek számára is megélhető, a szellemi műveltségre való tekintet nélkül. Minden emberkéz alkotta műnek, ami már hosszú időt átélt van „régiség értéke”. Riegl többször is a vallásos érzéshez hasonlította a „régiség érték” megtapasztalását. Amint Andreas Lehne Margaret Olin találó szavait idézi: „A műemlék-tisztelet, [nem más,] mint a 19. századi Ausztria államvallása.”⁵⁵⁵

⁵⁵¹ RIEGL 1905; BEKE - BORUS 1998, p. 10.

⁵⁵² Moriz Thausing székfoglaló beszéde: Die Stellung der Kunstgeschichte als Wissenschaft (1873). Wiener Kunstbriefe. Leipzig 1884

⁵⁵³ MAROSI 1976b, pp. 63-89.

⁵⁵⁴ A három emlékérték tehát: szándékos-, történelmi-, régiség érték.

⁵⁵⁵ LEHNE, 2010; Margaret Olin: The Cult of Monuments as a State Religion in Late 19th Century Austria. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, vol. XXXVIII (1985), pp. 177-198.

„A régiség érték kultusza a műemlék változatlan állapotban való megőrzésében nemcsak nem érdekelt, de ez egyenesen ellene volna érdekeinek.”⁵⁵⁶ A „régiség érték” kultusza tehát nem csak minden restaurálási tevékenységet, de minden konzerváló igyekezetet is elítél. A „régiség érték” kultusza ellene van a műemlék megőrzésének. „Így azt látjuk, hogy a régiség érték kultusza önnön pusztításán munkálkodik.”⁵⁵⁷

Egy emlék „történelmi értékét” az adja, hogy az alkotó tevékenység fejlődésében (milyen) fontos mozzanatot tölt be. „A történelmi érték annál nagyobb, minél töretlenebbül nyilatkozik meg a műemlék közvetlenül megszületése utáni eredeti, zárt állapota: a csonkulások, a részleges pusztulás a történelmi érték szempontjából zavaró, nem kívánatos járulék. [Épp ezért az embernek] arra kell törekednie, hogy a legteljesebben megőrizze a műemlékeket abban az állapotban, ahogyan ma ránk maradtak...”⁵⁵⁸

Látható tehát, hogy a „régiség érték” és a „történelmi emlék” érdekei ellenkezők. Ez abból is fakad, hogy míg a „történelmi érték” intellektuális, elitista, arisztokratikus és hozzáértők szűkebb csoportjának elérhető, addig a „régiség érték” szubjektív érzéseken alapul (Menschheitsgefühl), populista, a széles tömegek számára is megfogható (moderne Stimmungsmensch) és szocialista jellegű.

A „szándékos emlék érték” (emlékmű) célja, hogy az emberi történelem egy pillanatát örökre megőrizze, ne engedje múlttá válni. Míg a „régiség érték” alapja az elmúlás, a „történelmi érték” pedig feltaróztatna minden további(!) pusztulást, addig a „szándékos emlék érték” a halhatatlanságot célozza meg. Ezért a „szándékos emlék érték” kulcsfogalma a restaurálás.

A „jelen érték” (Gegenwartswerte) nem emlék érték. A „jelen érték” érzéki szükségletek, vagy szellemi szükségletek kielégítéséből fakad. Az érzéki igényeknek való megfelelés esetében gyakorlati, „használati értékről” (Gebrauchswert), a szellemi igényeknek való megfelelés esetében „művészeti értékről” (Kunstwert) beszélünk. (Ezek a jellemzők megfelelnek a Vitruvius-féle építészeti kritériumoknak.) Ez utóbbi ismét kétféle lehet: „alapvető érték” (elementare Kunstwert), más szóval „új(donság) érték” (Neuheitswert), illetve a „viszonylagos művészeti érték” (relative Kunstwert). Előbbi az ép és egész állapotot, tehát a stílusban tartott restaurálást jelenti, míg az utóbbi a modern művészetakarással azonos.

Riegl természetesen tisztában volt vele, hogy a fenti értékek tisztán, önmagukban nem találhatók meg, hanem mindig más és más arányban, de egymás mellett léteznek.

⁵⁵⁶ RIEGL 1905; BEKE-BORUS 1998, p. 22.

⁵⁵⁷ RIEGL 1905; BEKE-BORUS 1998, p. 23.

⁵⁵⁸ RIEGL 1905; BEKE-BORUS 1998, p. 25.

Az értékek fenti, Riegl-féle bonyolult rendszere azért fontos, mert Riegl szerint ez az érték-rendszer az alapja annak, hogy ki tudjuk választani az építészeti emlék helyreállításának helyes módját. Arra a kérdésre ugyanis, hogy hogyan kell kezelnünk a műemlékeket, Riegl azt válaszolta: attól függ, hogy melyik érték a leginkább kinyilvánított, azaz jelenlévő, jellemző az adott emlékre.

Riegl — Morrishoz hasonlóan — humanista és szocialista volt abban az értelemben, hogy hitte, a szocializmus lényege az egyetemes altruizmus és testvériség, a vallást helyettesítő univerzális empátia, aminek elterjedésében a műemlékeknek kulcsszerepet tulajdonított. Mivel a „régiség érték” egyetemes, az emberek a más országokban található műemlékeket — amint Riegl vallotta — éppoly nagyra fogják értékelni, mint a sajátjaikat. Riegl úgy gondolta, a műemlék(védelem)nek el kell kerülnie a nacionalista propagandát, mert a műemlékek nemzetek általi kisajátítása elvonja a figyelmet azok egyetemességétől. Mindez a toleranciára és nemzetiségeken átívelő közösségi érzésre apelláló törekvés természetesen érthető a soknemzetiségű monarchiában. Amint Marosi rámutatott: „Univerzalizmusa és az erre alapozott értékrend a császári állam utolsó szellemi virágkorának termékei közé tartozott s nem utolsósorban a Zentralkommission [...] összmonarchikus küldetéstudatából eredt.”⁵⁵⁹ Annál meglepőbb, hogy Riegl rendszere nem tartalmazott utalást a műemlékek politikai-ideológiai jelentőségére — amint erre Glendinning is rácsodálkozott.⁵⁶⁰

Georg Gottfried Dehio (1850-1932) Strasbourgban élő, Tallinnból származó művészettörténész, aki egy életre elkötelezte magát a német művészet és műemlékek védelme mellett. Már 1900-ban, az első Műemlékvédelem Napján (Tag der Denkmalpflege) a műemlékvédelem helyzetéből kiinduló programadó előadást tartott, azonban ennél is jóval jelentősebb az ún. „Császár-beszéde” (Kaiserrede), melyet 1905-ben, II. Vilmos német császár 56. születésnapja alkalmából a strasbourgi egyetemen mondott el. Előadásának címe: *Műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században*⁵⁶¹. Dehio gondolatai — Riegl bonyolult elméletével ellentétben — világosak, könnyen érthetők és lényegre törőek, sőt, helyenként meglehetősen közvetlenek és provokatívak voltak. Amint egy helyen fogalmazott: „A 19. század historizmusa azonban, valódi gyermekén, a műemlékvédelmen kívül, egy törvénytelen gyermeket is nemzett: a restaurálást.”⁵⁶²

⁵⁵⁹ MAROSI 1999, p. 53.

⁵⁶⁰ GLENDINNING 2013, p. 142.

⁵⁶¹ DEHIO 1905; a magyar fordítása: Georg Gottfried Dehio: A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században. pp. 193–200.

⁵⁶² DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 197.

Azonban a legnagyobb különbség Dehio és Riegl elmélete között nem az elméletük összetettségében, vagy egyszerűségében van, hanem a „*miért védjük a műemlékeket?*” kérdésre adott válaszban. Dehio szerint: „Nem azért konzerválunk egy műemléket, mert szépnek találjuk, hanem azért, mert az nemzeti létünk egy darabja. A műemlékek védelme nem azt jelenti, hogy élvezetet keresünk, hanem azt, hogy kegyeletet gyakorlunk. Az esztétikai, sőt maguk a művészettörténeti ítéletek is ingadoznak, itt viszont egy változatlan értékmérőre találtunk.”⁵⁶³

Dehio tehát egy nemzetileg elkötelezett álláspontot képviselt. Riegl érték-rendszerének fényében úgy is mondhatjuk, Dehio egy további értéket emelt be, amit a „nemzeti örökség, hazaszeretet, nacionalizmus, nemzeti (faji) öntudat” címkékkal lehetne ellátni. Ez pedig — Dehio meglátása szerint — jóval stabilabb, mint a könnyen változó művészettörténeti értékítéletek.

Úgy tűnik, Dehio leginkább a „történelmi érték” fogalmán keresztül tudott kapcsolódni Riegl-hez. Dehio szerint (is) az eredeti állapotot kell megőrizni, ami jelen esetben az, ahogyan az emléket a 19. században találják. Dehio „a történelmi létezés, mint olyan tiszteletét” követeli.

Dehionál a műemlékvédelem az erős öntudat és önbecsülés alapja és eszköze. „Minden társadalmi rétegbe hatoljon be az az érzés, hogy az a nép, melynek sok régi műemléke van, nemes nép. Csak ha egyszer megtanulta a nép, miről van szó, akkor vállalhatja a választást és a felelősséget a múlt és jelen konfliktusában. Szentimentalizmus nélkül, pedantéria nélkül, romantikus önkényeskedés nélkül akarunk műemlékvédelmet művelni, mint önbecsülésünk magától értetődő és természetes kifejezését, mint a holtak jogainak elismerését az élők javára”.⁵⁶⁴

Dehio beszédén több helyütt érezhető, hogy Riegl 1903-as, fenti írására reagált. Így például Dehio — Riegl-lel ellentétben — elméletben sem tartotta lehetségesnek, hogy egyszerűen csak tétlenül hagyjuk megtörténni a természetes állapotromlást. „Ezzel semmi esetre sem azt akarjuk mondani, hogy a legbölcsebb dolog ölbe tett kezekkel, fatalisztikus beletörődéssel nézni a növekvő pusztulást. Jelszavunk: mindenesetre nem restaurálni — de inkább konzerválni.”⁵⁶⁵

A „Konzerválni, nem restaurálni!” mint egy kiáltvány-szerű direktíva; rövid, tömör, világos és egyértelmű, ilyen módon sokkal alkalmasabb jelmondatnak, mint Riegl összetett és filozofikus rendszere. Amint Marosi fogalmazott: „Ez a parancs a 20. század elején szinte harci

⁵⁶³ DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 194.

⁵⁶⁴ DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 197.

⁵⁶⁵ DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 197.

jelszóként számolt le a historizmus korszakának múltidéző, az antikvitás és a középkor stílusait hangsúlyozó és uralkodóvá tevő, másokat — különösen a barokkot — az összképből kigyomláló restaurátori teljesítményeivel.”⁵⁶⁶ De bármennyire is közérthető az imperatívusz, gyakorlati megvalósítása számos kérdést felvetett, általános érvényű megoldást nem kínált ez sem.⁵⁶⁷

A 19. sz. stílustiszta restaurálásait és kiépítéseit Dehio is elutasította, de visszatekintve elkerülhetetlen fordulatnak találta. „...nem történhetett másként, mint ahogy történt. Azért nem lehetett másként, mert a közvélemény, nem lévén tisztában a műemlék valódi mivoltával, abba a tévedésbe esett, hogy itt művészi feladatról van szó, holott az lényegében a történeti — kritikai gondolkodás területére tartozik. Ha műemlékvédelem a műemlék megszépítését jelenti — amint ezt valóban sokáig így vélték — akkor kétségtelenül a művész az erre megfelelő ember; ha azonban a megőrzésre helyezük a hangsúlyt, akkor a művész csak úgy szólhat bele, ha egyrészt technikus, másrészt a stílusok ismerője, azaz régész; művész-voltának pedig hallgatnia kell.” Amint érvelt, a hozzászólás csak az irodalomban megengedett, ahol ez a tett reverzibilis „Egy tévesnek bizonyult módosítást valamely régi szövegből bármikor újból törölni lehet; [viszont] egy elfuserált műemlék elfuserált marad.”⁵⁶⁸ Csak nagyon speciális körülmények között, „mint végső eszköz” engedte volna a helyreállítást és ebben az esetben követelte a műemlék jelenlegi (akkori) formájának pontos dokumentálását.

További különbség a két megközelítés között, hogy Dehio Riegl-nél a műemlékvédelemnek egy jóval átfogóbb tervét célozta meg. Riegl például úgy gondolta, hogy a magántulajdonba való beavatkozás lehetetlen — az általa írt törvénytervezet kizárólag a közösségi műemlékeket érintette. Ezzel szemben Dehio azt az elvet vallotta, hogy „a köz érdeke feljebbvaló, mint a magánember érdeke”, következésképpen kimondta, hogy a tulajdonjogot a nemzet érdekében korlátozni kell; tehát a műemlékvédelemnek van egy szocialista velejárója, ami a liberalizmussal összeütközésben áll. Ne felejtjük el, hogy ez a kijelentés a császár jelenlétében hangzott el, amint a helyzet furcsaságára Lehne is felhívja a figyelmet.⁵⁶⁹

Konkrét javaslatokkal állt elő: „Először a helyi egyesületekre gondolok, mindenekelőtt a városiakra. Szinte itt keresném a gyakorlati műemlékvédelem súlypontját.” Emellett Dehio szükségesnek tartotta a szemléletformálást, egy ismeretterjesztő-szemléletalakító széleskörű nevelést vagy oktatást említett, mely a tömegek műemlékvédelemre való érzékenyítését

⁵⁶⁶ MAROSI 1999. p. 50.

⁵⁶⁷ MAROSI 1998, pp. 353-368.

⁵⁶⁸ DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 199.

⁵⁶⁹ LEHNE 2010, p. 74.

célozza. „Az iskolai nevelésre is gondolok. A népiskolától kezdve, minden fokon a város és a vidék műemlékeinek ismeretére kellene a figyelmét fordítania. [...] Végül arra gondolok, hogy nevelni kell a műemlékek szeretetére (Denkmalfreundschaft), mindazokkal az eszközökkel — szóval, írással, nyomtatott képekkel — amelyek ma oly sokféle módon állnak rendelkezésünkre”.⁵⁷⁰ Felemlítette a törekvést „a teljes német műemlékkincsét átfogó kézikönyv elkészítésének tárgyában.” A későbbiekben az elképzelései szerint megvalósult kiadványsorozat a mai napig az ő nevét viseli.

Riegl sietve válaszolt a Kaiserrede-re. Néhány hónappal Dehio beszéde után jelent meg *Új irányok a műemlékvédelemben* című esszéje⁵⁷¹, melyben korábbi álláspontját igyekezett megvédeni. Riegl nehezményezte, hogy Dehio műemléki szemlélete egoista és nacionalizmusból fakad. Valóban; Dehio nyíltan nacionalista retorikája ellentmondott Riegl urbánus, kozmopolita nézeteinek. Riegl azzal vágott vissza a kritikáért, hogy Dehio nem tudott kiszakadni a 19. századi nemzetfogalom „bűvköréből”, amely „a történelmi pillanatban” véli megtalálni saját jelentőségét.

Tény, hogy a 19. században valamennyi nemzet emancipációjának szolgálatába állította a műemlékeket. Ez talán leglátványosabban Németországban zajlott, ahol a régi épületek egyre inkább a nemzeti identitás letéteményeseivé váltak, és az egyre hangsúlyosabbá váló „közösség” (Gemeninschaft), valamint „haza” (Heimat) fogalmak tartalmi háttérül szolgáltak. Amint Dehio fogalmazott: „Nyugtalan korunknak semmire sincs nagyobb szüksége, mint arra, hogy a fiatalságnak tiszta, felejthetetlen képekben nyújtsa az otthon, a haza érzetét egész életükre...”⁵⁷² A régi épületek, óvárosok pedig képesek az embereket egységbe, „közösségbe” (Gemeinschaft) foglalni, szemben a társadalom (Gesellschaft) elidegenítő jellegével.

Az *Új irányok*-ban Riegl ismét a nemzethatárokon átívelő, univerzális valláshoz hasonlította a műemlékkultuszt, melynek gyakorlása nemzetközi testvériséget, elmulasztása hiánytüneteket eredményez: „létezik és egyre terjed az a vallásos érülethez fogható érzés, amely független az egyén esztétikai vagy történelmi műveltségétől, észérvekkkel nem hozzáférhető, viszont kielégületlensége egyszerűen elviselhetetlenül fájdalmas”.⁵⁷³ Riegl a műemlékvédelem mellé a természetvédelmet is beemelte — amivel a mai természet- és környezetvédelmet is megelőlegezte — és ebben vélte megvalósulni a végső célt: „A «természeti emlékek» kultuszában meghaladjuk az egoizmus utolsó maradékát, az emberiségre

⁵⁷⁰ DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 197.

⁵⁷¹ RIEGL 1905, pp. 85-103.

⁵⁷² DEHIO 1905; Rozványiné — Tamási 1996, p. 197.

⁵⁷³ GLENDINNING 2013, p. 147.

vonatkozót is, s az emberen kívüli természet elmúlt sorsában való részvétellel elérjük a tökéletes altruizmust. A természeti emlékek kultusza a lehető leginkább érdek nélküli...⁵⁷⁴

Azonban Riegl elképzelése és reménye utópia maradt; a műemlékvédelmi mozgalmakat egyetlen országban sem a nemzetközi együttműködés, hanem a nemzeti törekvések mozgatták. A nemzeti összetartozás alapja a közös múlt, közös nyelv, közös hagyományok, közös kultúra, közös értékek, közös műemlékek, valamint — önnön nagyszerűségünk átélését megcélozva — mindezek a másik/többi nemzet feletti felsőbbrendűségének hangoztatása. Az összetartozás-érzést és összefogást pedig mindig felerősíti a fenyegetettség érzése. Ahogyan az 1904-ben alakult Szülőföldvédelmi Szövetség (Bund Heimatschutz) első elnöke, Paul Schultze-Naumburg 1906-ban fogalmazott: „Az a veszély fenyeget bennünket, hogy Németország elveszíti azt a karakterét, amely megbízható hazává (Heimat) teszi számunkra, és kietlen pusztasággá változhat. Ha így mennek tovább a dolgok, városaink és falvaink munkáskolóniákká és szegényházakká változnak. Gazdag kulturális örökségünk, amelyet őseink hagyományoztak ránk, vagy megsemmisül, vagy a restaurálás hatására válik felismerhetetlenné és eközben elvesz minden természetes szépsége és egyedi sajátossága.”⁵⁷⁵

Max Dvořák (1874-1921) cseh-osztrák művészettörténész, a Bécsi Egyetem professzora, Riegl utóda a konzervátori tisztségben, Riegl-t szellemi értelemben is elődjének tekintette. A Műemlékvédelem katekizmusa (Kathechismus der Denkmalpflege⁵⁷⁶) című műve 1918-ban jelent meg. Írása jóval kívül esik dolgozatom időhatárán, azonban az előzőekben bemutatott szövegekkel egybetartozik és meghatározó, ezért, mivel a változás a maga folyamatában, az előzmények és következmények ismeretében figyelhető meg, mégis ide tartozik.

Dvořák 140 oldalas, gazdagon illusztrált kötete Riegl gondolatain alapult, de azokkal ellentétben a széles nyilvánosság számára íródott, ennek megfelelően a szövege könnyen érthető. A műemlékvédelem eredetének kérdése helyett a műemlékekere leselkedő veszélyeket és a pusztulásuk lehetséges módozatait, illetve okait taglalta. Ezek közül az egyik a „megszépítésre irányuló megszállott törekvés”.

Dvořák gyakorlatilag a létezésnek tartalommal való megtöltésével érvelt a műemlékvédelem mellett. Meglátása szerint az egyre elgépiesedő világban és elidegenedő társadalomban élő ember számára az egyik ideológia, ami egy mélyen megélt és gazdag létezéshez vezethet, illetve növelheti az életminőséget, a régi művészetek iránti rajongás,

⁵⁷⁴ idézi MAROSI 2004, p. 1216.

⁵⁷⁵ Paul Schultze-Naumburg: Kulturarbeiten. vol 1. 1906. Idézi: GLENDINNING 2013, p. 146.

⁵⁷⁶ DVOŘÁK 1918

csakúgy, mint a természet szépségének csodálata. „Az, aki figyel, annak észre kell vennie, hogy mindazok az technikai eredmények és haladás mellett, melyeket elértünk, egyre inkább fontossá válik egy új, komoly, és ideális élet. Az új ideák és érzelmek forrása az olyan, nem mérhető dolgokban gyökereznek, mint például a természet szépsége, vagy a régi művészetek iránti megszállottság. Ezek azok, melyek a szemlélőt hozzásegítik, hogy felülkerekedjen az anyagon, a bánaton, és szükségleteken és ragyogó érzésekké alakítsa őket.”⁵⁷⁷

Dvořák szerint a műemlék spirituális élvezetet ébreszt a szemlélőben. „Egy egyszerű falusi templom, egy borostyán befutotta rom, egy régi vidéki falu ugyanúgy be tud tölteni minket [örömmel], mint egy masszív katedrális, egy hercegi palota vagy egy kitűnő múzeum. És ez az élvezet mindenki számára elérhető, aki csak képes átélni a spirituális gyönyört.”⁵⁷⁸

A műemlékek védelme Dvořák szerint sem demokratikus kérdés, azonban a szocializmus kifejezést nem használta. Viszont a műemlékkultusz ápolásának a jövő társadalmi szempontjából Dvořák is kulcsfontosságú szerepet vizionált. A közös ősök emlékének (közös) ápolása nem csak morális kötelezettség, de természetszerűleg közösségi (társadalmi) összetartozás-érzést eredményez, mindebben részt venni pedig integráló, megtartó hatású. Dvořák mindvégig ügyelt rá, hogy ne használja a „nemzet” kifejezést, helyette a „szülőföld, szülőváros, otthon” szavakat használta. A purizmust — csakúgy, mint Riegl és Dehio — Dvořák is elutasította.

Míg Riegl írása filozofikus teória, Dvořák munkája propaganda, azonban alighanem egyet kell értenünk Glendinning-gel abban, hogy Dvořák Katekizmusa több műemléket mentett meg, mint Riegl mélyenszántó gondolatai.

IV.6. Összefoglalás

A korábbi korok építészeti emlékeit a 19. sz. elején kezdték értéknek tekinteni. Franciaországban a forradalom és a háborúk pusztításaira adott válaszként, Európa többi országában pedig Napóleon hadjáratai nyomán éledő nemzeti öntudat miatt értékelődött fel a nemzeti örökség, így az épített környezet is. A nemzeti múlt (épített örökség) iránti érdeklődéssel szinte egy időben jelent meg annak megszépítése iránti vágy is; amint láttuk, a purizmusra/stílustiszta kiépítésre való igény egyidős a műemléki gondolattal.

A nemzeti nagyság fénykorát többnyire egész Európa-szerte mindenütt a középkorban vélték felfedezni, mely természetesen nemzetenként sajátos színezetet öltött. Így a romantikus

⁵⁷⁷ DVOŘÁK 1918, p. 22.

⁵⁷⁸ DVOŘÁK 1918, p. 22.

középkor felé fordulás, és a dicső múlt felelevenítése (megidézése, visszahozatala, folytatása...) mellett Németországban az államok közötti versengés tovább katalizálta az idealizált középkori állapot kiépítésének/megépítésének/megvalósításának hullámát. Itáliában az antik emlékek a legmeghatározóbbak, emellett nem csak a középkor, hanem a reneszánsz felé is lelkesedéssel fordultak. Spanyolországban pedig az bonyolította a helyzetet, hogy a keresztény mellett az iszlám emlékekre is figyelni kellett.

A 19. század első felére kikristályosodott a műemlék-helyreállítás két alapvető tendenciája: a konzerválás, mely (elsősorban antik romok) archaeológiailag hiteles megőrzésére irányult; valamint a restaurálás, mely (elsősorban a német) várkastélyok és templomok nagyszabású kiépítését célozta meg és célja az esztétikai egység és teljesség visszaállítása volt.

Jóllehet, a ma is érvényes műemlékvédelmi elvek Viollet-le-Duc, Sir Gilbert George Scott és mások elméleti munkássága nyomán lényegében már a 19. század derekára megfogalmazódtak, a gyakorlatot még sokáig nem ezek az elvek határozták meg. A megvalósuló helyreállításoknál az uralkodói (építtetői/tulajdonosi) szándék; a politikai, ideológiai indokok játszották a döntő szerepet. A nagyarányú, romantikus kiépítések kritikája kezdetektől jelen volt, azonban azokban az esetekben, melyeknél az erőteljes szándék anyagi fedezettel párosult, mindig akadt egy építész is, aki a nagyszabású elképzeléseket tervekbe öntötte — és a helyes megoldás mindig csak teória maradt. Úgy tűnik, néhány kivételtől eltekintve általánosságban kimondható, hogy ahol a stílusziszta (-ságra törekvő) kiépítés nem valósult meg, az nem a korszerű és ideológiailag helyes műemléki elvek diadalának köszönhető, hanem sokkal inkább a fenti feltételek egyike hiányának. Vagy az adott emlék volt marginális (és így szimbólumértéke kicsi, tehát a munka nem éri meg), vagy a döntéshozók erőteljes szándéka hiányzott, vagy a pénz nem állt rendelkezésre az elképzelések megvalósításához. Hogy leginkább ez utóbbi hibádzott, de a szándék meglelt volna, az abból is kitűnik, hogy ahol új tornyokra vagy homlokzatra nem is tellett, legalább a barokk oltárokat, padokat és berendezéseket kihordták a templomból — és azokat mint értéktelent, elkótyavetyélték. A középkort követő korszakok hagyatékának megszüntetésére irányuló lelkes törekvés azok nagy száma miatt nem egyedi esetek szórványos megjelenése, hanem a század folyamán mindvégig jelenlévő, általános tendencia volt. A fentebb említett helyreállítási munkák további tucatjait lehetne még felsorolni.

A 19. század a műemlékvédelemben az útkeresés jegyében telt, egyenetlen és ellentmondásokkal teli volt⁵⁷⁹. Az eljárások között ugyanúgy találunk példát az előremutató, korszerű megoldásokra, melyek a későbbi charták fényében is megállják a helyüket, mint az újjáépítésekre, vagy az alaptalan kiegészítésekre és történeti előzmények nélküli kiépítésekre csakúgy, mint valamely stílus megtisztítására. Igaz, hogy a stílustiszta (purista) kiépítések a század második felében nagyobb lendületet kaptak, azonban a helyreállítás minden formáját a század eső felében is stílusban tartva igyekeztek megoldani.

Amint Horler fogalmazott: „A romantikának érzelmi alapokról kiinduló törekvése a múlt nagyságának felidézésére és visszaálmódására, fokozatosan átadta a helyét a racionális gondolkodásnak és a történelmi tények pozitivista megismerésére való törekvésnek. Ennek a folyamatnak következtében a műemléktisztelet, a műemlékvédelemmel kapcsolatos gondolkodás is gyökeresen átalakult.”⁵⁸⁰ Ez azonban csak a 20. sz. első évtizedében kezdett látható eredményeket hozni. A 19. század végéig a műemléki helyreállítások megközelítése lényegében nem változott.

Amiben a század második fele valóban változást hozott, az a történeti építészeti stílusok pozitivista tanulmányozása nyomán a formáról és szerkezetéről való tudásanyag felhalmozódása. Ez utóbbi immár tudományosan megalapozott, széleskörű bázist tudott nyújtani a stílustiszta beavatkozásoknak, ennek eredményeképpen azok pontosabbá, stílushűvé válnak. Valójában ennek birtokában beszélhetünk már magasszintű, építészettörténeti ismeretekkel megalapozott purizmusról, míg enélkül inkább a középkorról való romantikus, de homályos fantázia megépítéséről.

Jóllehet a műemlékhelyreállítások uralkodó tendenciája elleni első kritikák és a Charták szemlélete szerint helyesnek ítélt elvek már a század közepén megjelentek, a 19. század végéig csak elméletek maradtak. A szakmai viták a század második felében egyre felélénkültek, de csak a 20. sz. elején érték el azt a forráspontot, ahol képesek voltak átlépni az elmélet és gyakorlat közötti vonalat — hatásuk pedig csak az I. világháború után terjedt el.

Ez az a folyamat tehát, melyben a műemléki gondolat kritikai szemlélete, szempontrendszere kikristályosodott. A nemzetközi tendenciák áttekintése után vizsgáljuk meg, hogyan tükröződnek mindezek az elvek a hazai műemlékvédelemben!

⁵⁷⁹ A műemlékvédelmi gondolat mellett a korban maga az építészet is ellentmondásos és kérdésekkel teli, erről bővebben: ZÁDOR 1980, pp. 69-76.

⁵⁸⁰ HORLER 1984, p. 43.

V. A műemlékvédelem elméletének alakulása Magyarországon a 19. sz. utolsó harmadában

Az Európában kialakuló műemlékkultuszba Magyarország akkor kapcsolódott be, amikor 1818-ban Jankovich Miklós nyílt felhívást intézett a Tudományos Gyűjtemény olvasóihoz, hogy az ismeretükben lévő építészeti emlékekről és ingóságokról tudósítsák a folyóiratot — jóllehet a hazai állami intézmény létrehozása ekkor még váratott magára. Jankovich kezdeményezésének szimbólum- és szándék értéke jelentősebb volt, mint elért eredménye, azonban mindenképpen a műemlékvédelem irányába tett egyik első lépésként értékelhetjük. E lépésre a nemzetközi tendenciákhoz képest is meglehetősen korán került sor, nyomában pedig 1840 tájára kialakult a tudományos koncepció,⁵⁸¹ — melynek valóra váltása azonban csak hosszú idő elteltével, a kiegyezést követően történhetett meg. A műemlékek hazai ügye mindegy 30 év hibernált állapot után élénkült fel újra. A következő fejezetben azt vizsgálom, hogy az erre az emberöltőnyi periódusra jellemző szűkebb mozgástér egyben fáziskésést is okozott-e Magyarországon a műemléki gondolat európai változásaihoz képest.

A vizsgálat elsődleges forrásai, amint már láttuk is, a tettben formát öltő gondolat; a megvalósult helyreállítások. A kiegyezés utáni korszak öt nagy, emblemikus helyreállítása: Vajdahunyad vára (1868-1874), a kassai Szent Erzsébet-székesegyház (1877-1896), a pécsi Szent Péter- és Szent Pál-székesegyház (1877-1891), a visegrádi vár (1872-1882) és a budavári Nagyboldogasszony-templom (1874-1896). Ezek mellett a korszakban történő helyreállítása szempontjából (is) jelentős az egykori jáki bencés apátság (1896-1904), a lébényi Szent Jakab apostol plébániatemplom (1862-1865, 1872-1879) és a zsámbéki egykori premontrei templom romja (1896-1900). E helyreállítások a korban kiemelt figyelmet és olykor hatalmas anyagi támogatottságot élveztek, így kitűnően reprezentálják a műemléki gondolat 19. sz. végi helyzetét. Ezen helyreállítás-történetek feldolgozása megtörtént, összefoglalásuk nem lehet a dolgozatom feladata, ezért itt az alapvető szakirodalom alapján csak néhány szemléletes momentum felelevenítése történik.

A tettek mellett hasonlóan informatív a kortársak által kimondott és írott szó, mely a műemléki gondolat 19. sz. végén történt helyzetéről (és változásáról) vall. A dolgozatomban átfogott időszakban MOB-tagok, illetve a Bizottság holdudvarában dolgozó „szakférfiak” műemlékhelyreállításról vallott elveit — a MOB iratanyagából való (helyenként a „sorok közül” kiszemezgethető) mondatokon túl — írásaikból ismerhetjük meg. Az előző fejezetben

---

⁵⁸¹ Cs. PLANK – CSENGEL 1996,

tárgyalt, a század folyamán Európában egyre élénkülő teoretikai vitákhoz hasonló, széles plénum előtt zajló szakmai diskurzus hazánkban nem történt. Sajnos, nagyon alacsony számú és szórványos azoknak az írásoknak a száma, melyekben a hazai szakemberek elméleteiket ismertették, illetve ütköztették. Alapvetően három fő írás segítségével igyekszem bemutatni a hazai műemlékvédelmi elvek alakulását. Az egyik Henszlmann Imre a Budavári Nagyboldogasszony-templom tornya helyreállításának kérdésében az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain megfogalmazott *Különvélemény-e* (1874); a másik Myskovszky Viktor pusztuló műemlékeink érdekében szerzett *Memorandum-a* (1898); a harmadik pedig Forster Gyula a külföldi és hazai műemlékvédelmi törvényekről írott tanulmánya (1905). A műemlékvédelmi gondolat alakulásának rekonstrukciójában kulcsfontosságúak ezek az írások. Ezeket a szövegeket Czobor Béla az *Egyházművészeti lap*-ba 1880-1886 között írott cikkeiből, beszámolóiból vett szemelvényekkel, illetve az *Archaeologiai Értesítő* további, releváns részleteivel egészítem ki.

Kívül esik vizsgálódásunk időhatárain, ezért csupán, mint a műemlékhelyreállítás helyesnek tartott elveinek Magyarországon egyik legelső, regisztrált kinyilvánításaként említjük Arányi Lajos 1863-ban tett indítványát, melyben a német egyházi emlékek helyreállítási gyakorlatát állította elének követendő példaként, különös tekintettel — természetesen — a kölni dóm építkezéseire.⁵⁸²

V.1. Budavár, Nagyboldogasszony-templom

Az egyik legmeghatározóbb esemény a „Mátyás-templom” helyreállítása volt. A munka a déli torony, a déli külső fal és a szentély az 1723. évi tűzvészben súlyosan leromlott műszaki állapota miatt kezdődött meg 1873-ban. A helyreállítás terveinek elkészítésével az akkor 33 éves Schulek Frigyeszt bízták meg. A helyreállítást megelőzően a templom háromhajós, három, sokszögzáródású szentéllyel álló csarnoktemplom, nyugati homlokzatát háromszögű oromzat zárta, a déli Mátyás-torony előtt barokk előcsarnok állt, északi mellékhajójához három kápolna csatlakozott. A 23 évig tartó folyamatban Schulek kiszabadította a templomot a 18. századi jezsuita épületek közül, a poligonális mellékszentélyeket egyenes végződésűre alakította, az északi kápolnasor és a 15. századi Gara-kápolna helyére neogót kápolnákat emelt, újjáépítette a falak és boltozatok zömét, miközben a barokk periódust — beleértve a berendezést is — maradéktalanul kiiktatta, a nyolcszögű szakaszán teljesen újjáépítette a déli tornyot, az északi

⁵⁸² SZABÓ 1864, pp. 123-131.

toronyt egy emelettel megmagasította, s az újratervezett gótizáló berendezéssel, díszítő falfestéssel és ólmozott színes üvegablakokkal egy a millenniumi reprezentációt szolgáló gótikus koronázótemplomot épített. Ugyanakkor munkáját mindvégig az alapos feltárás és gondos dokumentálás jellemezte, törekedett az elemek eredeti helyükön való megőrzésére, illetve a hiteles rekonstrukcióra, így például a fellelt töredékek alapján rekonstruálta a rózsablakot és a déli oldalon feltárt Mária-kaput, illetve ugyanitt a fellelt alapfalakon az előcsarnokot is. Schulek az épület „alkotó korszakaira” nézve három periódust különböztetett meg, és ezekről így vélekedett: „Kiterjedésre nézve ezen korszak maradványai amennyire egyensúlyban állanak hogy egyiket sem hagyhatjuk el régészeti vétkezés nélkül.”⁵⁸³

Amint Farbakyné Deklava Lilla Schuleknek 1878-ban beadott műleírása kapcsán fogalmazott: „Schulek a koncepció kidolgozásában és a tervezés menetében különös egyvelegét adta egy olyan építésznek, aki egyik részről bizottmányi építészként a műemlék történetiségének lehető legtöbb részletre kiterjedő kutatását és pontos dokumentálását végzi, másrészt mint tervező nem volt mentes korának purista felfogásától sem. Ez a stílusok és periódusok közötti rangsor felállításában, a középkori építéstechnológia elvetésében nyilvánult meg (pl. a török falazattal szemben fenntartásai voltak). Nemcsak a barokk kor teljes elutasítása volt rá is jellemző, de a középkori periódusok között is különbséget tett. A legelső, XIII. századi épületet tartotta a legkiemelkedőbb értékűnek, amin a későbbi korok beavatkozásai csak rontottak. A Mátyás-kori késő gótikát még elfogadhatónak vélte, mely után azonban mindenképpen hanyatlás következik. Schulek a középkori épület »jellemzilárdságáról« beszél. Mégis előremutatóbbnak bizonyult Henszlmannál, aki a Mátyás-torony és a nyugati homlokzat »javított«, késő gótikus kiépítését javasolta. [...] Végül Schuleknek a minden középkori periódust felvonultató »stílszerűség« lett a vezérelve, amely azonban megmutatja az épület »kifejlődését« is.”⁵⁸⁴

Schuleknél radikálisabb beavatkozást vizionált Henszlmann Imre a Nagyboldogasszony-templom tornyának kérdésében; 1874-ben, az *Archaeologiai Értesítő*⁵⁸⁵

⁵⁸³ „I. az alapítás korszaka /13dik század második fele/ leginkább a déli kis kapu, a hosszajó legtöbb pillére és a fő szentély által képviselve; II. a mellékhajók meghosszabbításának és feljebb emelésének kora /14 század/; és vége; III. a torony /Mátyás tornya/ kora Mátyás király fényes emléké idejéből.” MOB-iratok, 14/1875

⁵⁸⁴ FARBAKYNÉ 2006. pp. 19-27.

⁵⁸⁵ Egyik legfontosabb forrásunk, az *Archaeologiai Értesítő* a Magyar Tudományos Akadémia *Archaeologiai Bizottságának* közlönyeként indul 1868-ban. Megalapítója és első főszerkesztője Rómer Flóris. Az *Értesítő* kötetei elsősorban régészeti, érmészeti témájú cikkeket, valamint pecséteket, címereket bemutató tanulmányokat, továbbá útinaplókat közöl. Rómer után 1873-tól 1880-ig Henszlmann szerkeszti az *Archaeologiai Értesítő*t, aki ettől kezdve rendszeresen publikál is a lapban, így megszorodnak a folyóiratban megjelenő építészeti témájú írások. (Mint pl.: Henszlmann Imre: Jelentés a régi sőregi és az egyházas-básti templomról. In: *Arch. Ért.* 1873. 7. kötet. pp. 177-183. vagy Henszlmann Imre: A gyula-fehérvári székesegyház. In: *Arch. Ért.* 1876. 10. kötet. pp. 37-43.) A folyóiratból értesülhetünk a szakmai munka előrehaladásáról is; elsőként az *Archaeologiai Bizottság* 1871.

hasábjain ismertette álláspontját⁵⁸⁶. Henszlmann határozottan a torony meglévőnél ideálisabb formában történő újjáépítése mellett érvelt. Írásának kezdő mondatában Mátyás király korát a gótika hanyatlásának minősítette, a templom tornyáról pedig kijelentette, hogy úgy felépítése/szerkezete, mint formája téves elképzelésen alapul.⁵⁸⁷ A toronnyal kapcsolatban, annak leírásakor a *nehézkés, kicsinyes, szakadozott, eldarabolt, szegényes, kiaszott* és *visszás* jelzőket használta⁵⁸⁸. Henszlmann hosszan fejtegette, hogy a meglévő toronnyal bizonyosan nem az „első tervező” eredeti koncepciója valósult meg; illetve, hogy miért és hogyan hibás a meglévő torony felépítése; továbbá, hogy miért volna hiba azt megkettőzni, azaz a templom északi oldalán annak másolatát felépíteni. A második, sosem létezett torony felépítése elleni érvei között fel sem merült a történeti hitelesség igénye (avagy annak hiánya); a második, északi torony felépítésének lehetőségét pusztán esztétikai okok miatt utasította el.⁵⁸⁹ Véleménye szerint Mátyás építész nem értette meg az eredeti koncepciót és az első építész szándékát⁵⁹⁰, így a végeredményen a magas gótikához képest „visszaesés mutatkozik”. Jellemző momentum, hogy Henszlmann a budavári templomtornyot a Freiburg im Breisgau-i székesegyház tornyával, illetve a strassbourgi katedrális tornyával hasonlította össze, és ezek felépítését és kvalitását kérte számon rajta. Végül kimondta, hogy a templom az északi oldalon egy „kevésbé magas, de zömök ikertornyot kíván, mely gula alakban szálljon az ég felé.”⁵⁹¹

---

május 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve kerül publikálásra. (Kivonat a magy. tudom. Akadémia archaeologiai bizottsága 1871. május 2-án a m. n. muzeumban tartott XI. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. In: Arch. Ért. 1871. 1. kötet. pp. 14-15.) Emellett az 1871 április 11-én megalakuló Műemlékek Ideiglenes Bizottsága negyedéves üléseiről szóló beszámoló (Az első beszámoló: Hampel József: A magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága. In: Arch. Ért. 1873. 7. kötet pp. 1-10.), valamint 1874-től a MIB előző évi munkálkodásáról szóló éves jelentés is rendszeresen megjelenik. (Az első éves jelentés: Henszlmann Imre: Évi jelentés a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságának 1873-ki munkálkodásáról. In: Arch. Ért. 1874. 8. kötet pp. 1-5. és 1874. 8. kötet pp. 17-23.) A jegyzőkönyv-kivonatokból a bizottsági üléseken elhangzó esetleges véleményütköztetések sajnos nem derülnek ki. Az Értesítőben publikálják a Friedrich István miniszteri fogalmazó gyakornok által összeállított első, 853 emléket tartalmazó műemlékjegyzéket is. (Hampel József: Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke. In: Arch. Ért. 1873. 7. kötet pp. 21-24.) Az itt olvasható első épületkutatói jelentés Schulek Frigyesről származik és a budavári Nagyboldogasszony-templomról szól. (Schulek Frigyes: Jelentés a boldogságos szűz-höz címzett budavári plébániánál eszközölt kutaásokról. In: Arch. Ért. 1874. 8. kötet. pp. 227-240.) Mindezek ellenére a folyóirat főprofilja régészeti súlypontú marad. Henszlmann „különvélemény”-éhez hasonló, határozott és konkrét műemlékvédelmi irányelveket megfogalmazó írást nem találunk többet.

⁵⁸⁶ HENSZLMANN 1874b

⁵⁸⁷ „Első Mátyás Király kora a csúcsíves stílus általánosan elterjedt hanyatlása volt; [...] a budavári parochiális templomának tornya [...] hazánk építészete hibás felfogásában kiválólag részesül, valamint constructió, ugy alakzási tekintetben is.” HENSZLMANN, 1874b, p. 41.

⁵⁸⁸ A halmozott és plasztikus jelzőhasználatra Henszlmann más írásában is találunk példát: „Sz. István korában az emlékszerű templomépítkezés, eddigi tudásunk szerint csak fehérvári basilikájának számára létezett, a többi templom, például a kalocsai kisszerű, szükségleti, enyészeti volt”. Henszlmann 1876b, p. 331.

⁵⁸⁹ „Ezen visszás megjelenés azonban még növekedni fog, ha a mostani toronyhoz iker is járuland s így egyes szakadottság helyett kettő előtt fogunk állni.” HENSZLMANN, 1874b. p. 41.

⁵⁹⁰ „...az eredeti tervező e támat magasra vinni akarta, [...] Ellenben Mátyás építész e szándékot nem értvén...” Henszlmann 1874b. p. 42.

⁵⁹¹ HENSZLMANN 1874b, p. 43.

Ezt követően az álláspontját érő két ellenvetésre reagált. Először, „miszerint Mátyás iránti kegyeletünk kívánja, hogy tornyát, melylyel ő megelégedett, mi is kielégítőnek találjuk, másodsor, hogy itt nem lehet szó újra építésről, hanem csak restaurációról; mert csak is ez tartozik tulajdonképen és egyedül a műemlékek bizottságának hatáskörébe.”⁵⁹² Henszlmann nem vonta kétségbe, hogy kegyelettel tartozunk a műemlékeinknek, de úgy vélte, épp kegyeletből kell emlékeinket „stylszerű állapotukban” felújítani.

Henszlmann cikkében tehát nyíltan az újjáépítés mellett foglalt állást, és hivatkozott rá, hogy a torony nyolcszög alaprajzú részének lebontásával a Bizottság minden tagja egyetértett.⁵⁹³ Végül feltette a kérdést: „hogy ha már okvetlenül újat kell építeni: mi tanácsosabb újabb elkorcsosodott mintát használni, vagy a régibb eredetinek és stylszerűnek szellemében működni?” Végezetül tehát azt javasolta „készítessék oly terv is, mely az első építész intentiója értelmében karolja fel az újjáépítést, addig pedig függesztessék fel a bizottság ama határozata, mely szerint elvileg a mostani toronynak szoros reproductiója kizárólag mérvadónak lett kimondva.”⁵⁹⁴

Henszlmann 1874-ben írott cikkében tehát kitűnően felépített retorikával érvelt a budavári Nagyboldogasszony-templom tornyának purista újjáépítése mellett. Érvényt szerzett akarátának, és nem csak a torony kérdésben. Jóllehet propagandájának fenti, írott része csak a torony újjáépítésének kérdését érintette, végeredményben azonban egy jóval nagyobb volumenű újjáépítés történt, mégpedig az általa meghatározott iránymutatás nyomán.

A *Különvélemény*-re nem született válasz, nem indított sajtóban lezajló vitát; egyetértését, vagy ellenérveit — hivatalosan legalább is — senki sem fogalmazta meg. Azonban, hogy a Budavári Nagyboldogasszony-templomon lezajlott helyreállítás mégsem aratott osztatlan sikert, arra egy valamivel későbbi, nem szakmai körökből, hanem „civil” oldalról érkező levél is rámutat. A szigetvári vár felmérése ügyében a Bizottság és a vár tulajdonosa, gróf Andrassy Sándor közt 1916-ban zajló, egyre élesebb hangú levélváltás során Forster megkeresésére Andrassy a következő, maliciózus sorokat vetette papírra: „Ami a vár iránti kegyeletet illeti, megnyugtathatom a t. bizottságot, hogy jó kezekben van, míg én élek, olyan vandalismus, mint pl. a kassai Dóm és kápolna, a Mátyás templom átmodernizálása,

⁵⁹² HENSZLMANN 1874b, p. 43.

⁵⁹³ „Illetve a bizottságnak nem újjáépítést, hanem csak restaurációkat eszközölő hivatását, e kétféle munkálkodást legtöbb esetben alig választhatni el egymástól és itt is mindenesetre újjáépítésnek kell tartanunk, ha mindazt, mit későbbben szoros, sőt szolgálai utánzással ismét emelünk, elébb egészen és tökéletesen le kell rombolnunk; az egész nyolcszög lehordásának szükségét pedig a bizottságnak szintén egyik tagja sem vonta kétségbe.” Henszlmann 1874b, p. 44.

⁵⁹⁴ HENSZLMANN 1874b, p. 45.

szegényes, vadonat újnak látszó templomokká, nem fog a várral megesni.”⁵⁹⁵ Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a fenti mondat két évtizeddel a templom helyreállítása befejezése után született, amikor már nem csak a szakmai vélemény változott meg, de a purista helyreállításokért való laikus lelkesedés is alábbhagyott.

V.2. Szemelvények az Archaeologiai Értesítőből

Az Archaeologiai Értesítőben számos apróbb, a műemlékekhez való viszonyról árulkodó részletet találunk, például a műértéket képviselő falfestések kapcsán.

1870-ben a lőcsei templom helyreállítása közben kérte Szalai Ágoston a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a templom falfestményét vegye pártfogásba, és annak stylszerű javítását tegye lehetővé — azaz nyújtson anyagi támogatást. Amint a templomhoz kiküldött megbízott tagok, Ipolyi és Henszlmann jelentéséből kiderül, a pénzen kívül a freskók restaurálásának terve is hiányzott, és ezért annak szakszerűsége miatt aggódtak.⁵⁹⁶ A szövegkörnyezetből kiderül, „szakszerűsége” stylszerű helyreállítást, vagyis purista kiegészítést értettek, azonban az előzetesen elkészített és jóváhagyott restaurálási terv iránti igény mégis előremutató gondolkodásra utal.

Nem minden kifestés kapta meg ezt a szükséges odafigyelést. Schulcz Ferenc erdélyi úttjáról az Értesítőben tett jelentésében a gyulafehérvári templom kapcsán felmerült a kérdés, hogy a templom belső falfelületének letisztítása nem jár-e együtt az értékes kifestés elpusztulásával. Azonban a gondolat a szerzőben sem vetett nagy hullámokat. „A templomot az utóbbi években Haynald érsek kijavíttatá és ezen restauratio annyiban nem volt káros, amennyiben csakis az épület belsejéről a falragaszt szedték le és így most a kő szép természetes színe látszik. A létező falfestmények szenvedtek-e e javítás alkalmával? — nem tudom...”⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ MOB-iratok, 1916/566

⁵⁹⁶ „Maga a templom, mint építészeti mű, nem első rendű ugyan, még hazánkban sem; hanem igen nevezetese az épülettel összekötött művek, a falképek, melyek mind mennyiségük, mind keletkezési koruk tekintetében Magyarországon az első helyet foglalják el. [...] De midőn az archaeol. bizottság ezen erős meggyőződését, felelve a m. minisztérium hozzá intézett kérdésére, kinyilatkoztatja, nem tartózkodhatik csodálkozását kifejezni aziránt, hogy a m. minisztériumhoz beadott és a bizottsággal közlött folyamodványok egyike sem említi az egyháznak oly nagy nevezetességét tevő falképeket, sőt hogy a tatarozási költségvetésben egy tétel fordul elő, (»In der ganzen inneren Kirche, sammt den Vorhallen, den alten Verputz abschlagen mit neuen zu erstzen und weisseln«) mely csaknem ezen becses falképek szándékolt elrontását sejteti a bizottsággal. [...] mivel a kérvényezők semmi rajzot sem mellékeltek folyamodásukhoz, ilyenek nélkül pedig lehetetlen megbírálni, vajjon a tatarozás tervezete stylszerű-e? — mire a bizottság fősúlyt helyez...” Ipolyi – HENSZLMANN 1870, p. 235

⁵⁹⁷ SCHULTZ 1870, p. 142.

1871-ben a vajdahunyadi várban lévő falfestmények elpusztításának a Pesti Naplóban megjelent hírére reagált Rómer.⁵⁹⁸ Ettől kezdve a későbbiekben rendszeresen olvashatunk jelentéseket újabban előkerülő falfestményekről.⁵⁹⁹

Vajdahunyad vára kapcsán meg kell emlékeznünk egy rövid, de ide vonatkozó írásról is, mely 1876-ból származik, és „az addigi legterjedelmesebb röpirat jellegű kritika, amely hazai műemlék restaurálásáról íródott.”⁶⁰⁰ A Vajdahunyad vára helyreállítását Steindl Imrétől 1874-ben művezetője, Piátsek Gyula vette át. Tevékenysége során a vár helyreállítása rossz irányt vett; Piátsek súlyos elvi és kivitelezésbeli hibákat vétett. Az e hibákra rámutató röpirat jelenőségét némileg árnyalja, hogy szerzői a vár restaurálását korábban végző Schulcz Ferenc családi, illetve baráti köréhez tartoztak, így véleményüket feltehetően nem csak a műemlékhelyreállítás helyes útjának keresése formálta. Mindazonáltal az írás megszületése mindenképpen fontos tényező a hazai szakmai diskurzus szempontjából.

A korra jellemző szemléletre vetül fény az Értesítő hasábjain olvasható, „R” monogrammal jelzett szerző tollából származó, az egyre szélesebb körben elterjedő műtárgyhamisításról és ezen tárgyak műkereskedelembé való bekerüléséről írott cikkből. A szerző — aki vélhetően Rómer — véleménye szerint a hamisítást az utánzásról az különbözteti meg, hogy utóbbi nyíltan bevallott, míg az előző szándékos megtévesztésre szolgál. Amint írta: „De épen azért, mivel a régiségek és műrekek utáni kapkodás oly nagy, bizonyos, hogy az utánzás és hamisítás az összes művészi tevékenységnek nagy részét teszi. Ennek határt szabni, ezt mesés rohamában feltartóztatni feladatunk lenne...”⁶⁰¹ A nyíltan bevallott utánzás és a szándékos megtévesztésre szolgáló hamisítás megkülönböztetésével és utóbbi felszámolásának megcélzásával egyetérthetünk, azonban, ha képzőművészeti alkotásokon túl épületekkel való eljárásra is alkalmazni próbáljuk, észre kell vennünk, hogy a purista helyreállításokat a szerző nem tartja hamisításnak. Kérdés, vajon a szerző azzal mentesíti-e a hamisítás vádja alól a purista helyreállításokat, hogy azok nyíltan, mindenki szeme láttára történnek.

A helyreállítás követendő módjáról tanúskodik az a cikk, melyben Rómer Flóris az Értesítő hasábjain a Stornó munkája nyomán megújított soproni Szent Mihály templom kapcsán 1869-ben így írt: „A lelkes papság és buzgó hívek költségén ismét ép és ékes állapotban látjuk ezen imaházat, melynek példájára a többi még fennlévő ős egyházaknak is meg kellene ifjodniok. Már most többé nem csodáltam, hogy a soproni és kőszegi benzécek sem nézhetik

⁵⁹⁸ RÓMER 1871b, pp. 21-22.

⁵⁹⁹ RÓMER 1871a, pp. 59-61.

⁶⁰⁰ LUPESCU 2006. p. 53.; SCHULCZ – ÁNGYÁN 1876.

⁶⁰¹ RÓMER 1870 p. 210.

többé jó szemmel a pajzán renaissance által eredeti becsüktől kifosztott csinos szentegyházaikat!”⁶⁰² Ezt követően elismeréssel írt Storno elvégzett munkájáról. Storno azidőtájt a templomot már terülmintával és figurális jelenetekkel kifestette, bronz lámpát, bútorokat tervezett és kiviteleztetett, melynek eredményeképp „Minden egyes részleten, minden egyes zugban a benső vallásosságú középkor szelleme lengi át a nézőt, és nem leszünk talán igazságtalanok, ha azt állítjuk, hogy nagyobb egyházra nézve Sopron városa az első, mely ily együttességet képes előmutatni.”⁶⁰³

Henszlmann 1870. január 31-én tartott és az Archaeologiai Értesítőben is közölt interpellációjában a kolozsvári két bástyatorony (hidkapu és magyarkapu) lerombolásának terve ellen lépett fel. Amint a saját maga által írott törvényjavaslat időszerűségének hangsúlyozására és a bemutatott példa okán is említette: „most kell intézkednünk, különben féltő, hogy majd nem lesz miről intézkedni”.⁶⁰⁴ Henszlmann a törvény hiányában a műemlékeinken történő szakszerűtlen beavatkozások szemléltetésére a kassai székesegyházat említette: „Az utóbb lefolyt hét év alatt számos műemlékünk végképen vagy elenyészett vagy megrontatott, [...] Hogy csak egyetlen egy példát hozzak fel: legjelesebb, legismertebb és legtöbbre becsült emlékünk a kassai székes-egyház; ezt az értelmetlenség és tudatlan gőg 1861 után a nevetségig elferdítette [...] A kassai flagrans esetet, mely határos a vandalizmussal, számos más helyen utánozták és utánozzák még ma is.”⁶⁰⁵ Hangsúlyozzuk, a székesegyház purista helyreállítása Steindl és Schmidt irányítása alatt 1877-1896 között történt meg — Henszlmann természetesen az azt megelőző helyreállításra célzott.

V.3. Czobor Béla és az Egyházművészeti Lap

Egy az Értesítőnél kevésbé fajsúlyos, mégis számottevő folyóirat, az Egyházművészeti Lap⁶⁰⁶ nyitó tanulmányában Czobor kételyek nélkül lelkesedett a templomok purista szellemű

⁶⁰² RÓMER 1869, pp. 257-262.

⁶⁰³ UO.

⁶⁰⁴ HENSZLMANN 1870d, p. 11.

⁶⁰⁵ HENSZLMANN 1870b, pp. 13-14.

⁶⁰⁶ Az Archaeologiai Értesítő mellett a Czobor Béla szerkesztésében megjelenő Egyházművészeti Lap (Budapest, 1880. január 1. – 1886. január 15. Megjelenik évente, szerk.: Czobor Béla.) az egyik legfontosabb forrás, melyből a kor műemlékvédelmi elveiről tájékozódhatunk. Az 1880-tól hat éven át megjelenő lap célja az egyházi művészetekkel kapcsolatos tanulmányok közlése. Amellett, hogy témái legszélesebb körben ölelik fel a kisművészeteket, a folyóirat rendszeresen tudósít többek között a pécsi, budavári és kassai templomok restaurálásáról, valamint a nagyváradi vagy a székesfehérvári székesegyház ásatásáról is. Amint Czobor az első évfolyam beköszöntőjében fogalmaz: „Főcélunk az egyházi művészetek körébe vágó értekezésekkel terjeszteni a vallásos ihletű irányt, mely az egyház és szent vallásunk méltóságához illőbb felfogású és alakítású képek, öltönyök, edények, bútorok, egy szóval templomi szerelvények mintaszerű s a liturgiai szabályoknak megfelelő

helyreállításáért: „...elértük a műemlékek illő felkarolásának, megbecsülésének és az ősök emlékezetéhez méltó tiszteletének is régóta várt korát. Örömmel jelenthetjük már ma e kornak hajnalát, mert sugárai hazánk néhány remek, stylszerűen helyreállított műemlékeit aranyozzák meg! [...] 1867 óta pedig mindinkább örvendetes lendületet vett a középkori egyházi építmények, székes- és monostoregyházak, plébánia-templomok és kápolnák stylszerű helyreállítása. [...] ...el nem hallgathatjuk azon örvendetes hírt, miszerint legközelebb több egyházi műemlékünk fog stylszerűen helyreállítani.”⁶⁰⁷ Amint ugyanebben a nyitó tanulmányából kiderül, Czobor az építészeti örökség purista elvű helyreállítását nem csak helyénvalónak, hanem egyenesen feladatnak tekintette. A székesfehérvári koronázási templom és a Szent Anna kápolna kapcsán odáig ragadtatta magát, hogy úgy vélte, talán jobb is, hogy a templom elpusztult, így legalább nem kell szégyenkezniünk amiatt, hogy nem tudtuk stylszerűen helyreállítani: „Fájdalom, ma oly állapotban áll (t.i. a Szt. Anna kápolna), hogy vele dicsekedniünk akkor, midőn stylszerűen restaurált műemlékeket registrálunk, éppen nem lehet. Ily alkalommal lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson a szemrehányás, mely szerint mi, kik e csekély műemléket sem tudjuk becsülni, s némi áldozattal régi fényébe helyreállítani, vajjon minként volnánk méltók és érdemesek királyaink fényes mausoleumát, a hajdani koronázási templomot bírni? Jobb, hogy ellenség keze által pusztult el, legalább a nemzet bűneinek sorozata eggyel kevesebb!”⁶⁰⁸

A purista helyreállítások költségvonzata mint szempont és esetleges akadály, az Egyházművészeti Lap hasábjain is több helyen szóba került. Így például a kismartoni plébániatemplom kapcsán Czobor így írt: „S végül még egy kérdést. Remélhető-e a közel jövőben templomunk stylszerű helyreállítása? Fájdalom! nemmel kell felelnünk, hacsak idővel a magas kormány nem terjeszti ki ide is figyelmét; e nélkül az itteni kedvezőtlen kegyúri viszonyokat tekintetbe véve, mit sem remélhetünk, jóllehet, Storno úr szerint, a helyreállítási költségek éppenséggel nem rúgnának holmi ijesztő magasra”.⁶⁰⁹ Másutt viszont, a csalomjai templom kapcsán példaként említette a jánosi templomot, melynél, amint rámutatott, Rómer

---

előállításában áll. Értekezéseinkben és egyéb közleményeinkben kiváló tekintettel leszünk hazai egyházi régi műemlékeinkre, melyeket t. olvasónkkal megismertetni szintén célul tűztük ki. Ezek a minták, melyeket, ha egyszer megérteni, felfogni képesek vagyunk, tőlük eltérni bizonyára nem fogunk. Közölni fogunk rajzokat, a tér és körülmények szerint felölve mindazt, a mi Isten házára vonatkozik, akár az építészet, szobrászat, festészet, akár az u.n. kisebb művészetek (mint a himzés, szövészet, ötvös-művészet, egyházi zene stb.) körébe tartoznak” (Egyházművészeti lap I. évf. pp. 3-4.) A lap indításának hátterében Ipolyi Arnold áll — Czobor a lapot a püspöknek ajánlja. Czobor Béla nem csak szerkesztője a lapnak, de a cikkek többségét is ő maga írja. Czobor ekkor még nem a MOB előadója, de több szállal kötődik a Bizottsághoz, ezért lapja és írásai — némi fenntartással kezelve — a műemléki helyreállításokhoz való hivatalos hozzáállás viszonylag hiteles tükrének tekinthetők.

⁶⁰⁷ CZOBOR 1880a. p. 10.

⁶⁰⁸ uo.

⁶⁰⁹ KISMARTONI 1881. p. 52.

lelkesedésének köszönhetően a helyreállítás kisebb összegből is megoldható volt,⁶¹⁰ mintegy arra biztatva olvasóit, hogy az egyszerűbb emlékeket is — egyszerűbb módszerekkel és olcsóbb építéssel, de mindenképpen — érdemes helyreállítani.

Jellemző a korra, hogy a középkor, mint egyedüli értékként felmutatott kor, nem csak a meglévő, középkori (eredetű) templomaink helyreállításánál volt irányadó a kortársak gondolkodásában, hanem új templom építésénél is. Így például László Antal, a röjtöki plébános új temploma építésének előkészületeiről így írt: „Sokat gondolkodtam, hogy mi módon, mily stylben s ki által építtessem templomomat? E végett többször értekeztem hazánk nagy nevű műépítészével, Storno Ferenc úrral, kikérvén tanácsát és tájékoztató útmutatását. Bár egy nagyobb szabású, minden részleteiben és fölszerelésében középkori egyházi műstylben keresztül vitt plébánia-templom létesítése, a rendelkezésemre álló 20,000 forintért lehetségesnek alig látszott: mégis sokkal egyházasabb alkotást akartam elérni ez összegért, mint a mai napság minden érzék nélkül létrehozott, magtárszerű egyházi épületek, mi sikerült is, a fenti elvnel fogva, habár az anyagi eszközök hiánya miatt talán nem is minden részleteiben. Elhatározássá érlelődött óhajom kivitelénél, nem kevés gondot adott, alkalmas, szakavatott építészt találnom; míg végre sikerült Handler Nándor soproni építőmester úrban vállalkozót lelnem, kinek országos híre ugyan nincsen, de megörökíté nevét Sopronban [...]. Ő késznek nyilatkozott ez összegért egy román stylű templomot építeni.”⁶¹¹

Egyébiránt Czobor minden különösebb megjegyzés nélkül, magától értetődő természetességgel számolt be befejezett, folyamatban lévő, vagy épp tervbe vett, stylszerű restaurációkról, így például a beszercebányai egyházmegyében Storno Ferenc által restaurált körmöcbányai vártemplom helyreállításáról is. Czobor megjegyezte, hogy már csak a privigyei, a bajmóci és a korponai templomokat kell restaurálni, ezek stilszerű helyreállítási tervein most dolgozik Storno, és a munkák hamarosan elkezdődnek, minek eredményeképpen „rövid idő múlva tehát a beszercebányai egyházmegye érdekesebb középkori egyházi emlékei stylszerűen restaurálva hirdetni fogják a ritka műízlésű főpap [Ipolyi] áldozatkészségét”⁶¹²

⁶¹⁰ „Ha egy ily falusi templom restaurálásáról szólunk, éppen nem akarunk sok ezerbe kerülő helyreállítást érteni és initiálni. Egészen más kívánalmak merülnek fel egy székesegyház, anyamonostor, vagy méreteinél fogva is előkelőbb városi templom helyreállításánál és ismét más szempontok az egyszerű falusi templomokak szak- és stilszerű kijavításánál. Csak egy példát óhajtunk idézni itt, a jánosii (Gömör megyében) apátsági templomot, melyet dr. Rómer F. F. Apát-kanonok kezdeményezése és lelkes buzgalma, néhány ezer forinttal, a díszes középkori műemlékek sorába, elhagyatottságából visszaemelt. Az első téves lépés volna ily egyszerűbb alkotású egyházat valamely magas ágióval járó nevű építésznek adni ki megvizsgálás és költségvetés céljából.” CZOBOR 1881b p. 41.

⁶¹¹ LÁSZLÓ 1880, p. 71.

⁶¹² CZOBOR 1885c, p. 372.

Ipolyi 1886 december 2-án hal meg. Czobor még közölte nekrológját az Egyházművészeti Lap december 15-én megjelent IX-X. számában⁶¹³ — mely egyben a folyóirat utolsó száma is. Nehéz nem meglátni az összefüggést és másképp értelmezni az eseményeket, minthogy a Lap megjelenésének hajtómotorja mindvégig Ipolyi volt, halálával pedig, e hajtóerő alól szabadulva Czobor azonnal berekesztette kiadását.

V.4. Kassa, Szent Erzsébet dóm

A kassai Szent Erzsébet dóm helyreállításáról Dragóner Béla számolt be az Egyházművészeti Lap hasábjain. Dragóner objektív leírását adta a templom feltárt statikai problémáinak, a pillérek elégtelen alapozásának. Ezen szerkezeti anomáliákból vezette le a tervezett helyreállítási munkák szükségességét, azonban érdekes megfigyelni, hogy érvelésének egy pontján a szerkezeti szükségszerűséget az impozánsabb megjelenés szempontja váltotta fel, s kimondta; legalább a déli tornyot stylszerűen ki kellene építeni.⁶¹⁴

Amint ismeretes, a székesegyházat 1877-1896 (teljes befejezés: 1905) között Steindl Imre tervei alapján restaurálták. A munka korábbi tűzvész és árvíz okozta, kisebb hiányosságok javításaként indult, majd a feltáruló es egyre súlyosabbá váló szerkezeti hibák kijavításának ürügyén valójában teljesen újjáépítették a templomot. Számos részlet neogótikus újjáépítése mellett a templom alaprajzi rendszerét a meglévő háromhajós helyett az eredetinek gondolt öthajós rendszerben építették újjá, majd újraboltozták a templomot. A déli torony Steindl tervei szerinti újjáépítése egyes vélemények szerint az Európából begyűrző, korszerű műemléki elvek hatására, mások szerint pénzhiány miatt maradt el.

V.5. Lébény, Szent Jakab apostol plébániatemplom

Czobor az Egyházművészeti Lap hasábjain a lébényi templom új toronysisakjairól is elismerően írt, mindössze — Henszlmann 10 évvel korábbi véleményével összhangban — azt fájalta, hogy elegendő anyagi forrás hiányában(!) azok nem lettek elég magasak.⁶¹⁵ A lébényi

⁶¹³ CZOBOR 1886, p. 257-259.

⁶¹⁴ „Azon esetre, ha ezen sürgős munkálatoknak keresztülvitele után, a templom külső díszét impozánsabb módon még jobban akarnák emelni: szükség volna, ha nem is az északi, de legalább a déli tornyot stylszerűen kiépíteni.” DRAGÓNER 1880, pp. 100-107. 141-149.

⁶¹⁵ “A toronysisakok újak, mert azelőtt czopfos, idomtalan, a templom nemes styljéhez éppen nem illő hagyma idomú tető volt helyettük; bár azt sem hallgathatjuk el, hogy költség-kímélés céljából az eredeti Essenwein-féle tervtől eltérőleg, a sisakok kissé nyomottak; valamivel nyúlankabbaknak kellene lenniök, s így a jelesen restaurált templom külsejének hatását semmi sem zavarná.” CZOBOR 1880b, p. 20.

templom 1862-1864 között történt belső helyreállítását követően 1872-ben kezdődött és 1878-ig tartott a külső helyreállítása. Mind a belső, mind a külső munkálatokhoz az épülettel 1856 óta foglalkozó, német származású August Ottmar Essenwein, a nürnbergi Germanisches Museum igazgatója készített terveket. A belső munkálatok előkészítésére még a Central-Commission kérte fel az építész, míg a külső helyreállítás már az abban az évben megalakuló MOB felügyelete alatt zajlott. Amint Mezey Alice és Szentesi Edit tanulmányukban kimutatták, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, majd a MOB működésében a Central-Commission alapelveit vették át és folytatták.⁶¹⁶ A CC pedig alapszabályzatában lefektetett elveinek megfelelően a középkori épületek helyreállításánál a nem középkori épületrészek stylszerű újjáépítése a helyes eljárás. August Essenwein ennek az alapelvnek megfelelő terveket készített a lébényi templom restaurálásához.

Amikor Moson vármegye alispánja harmadszor kért segílyt a munkálatokra a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, az Akadémia Archaeologiai Bizottsága a munkálatok megtekintésére Hegedüs Kandid miniszteri tanácsost és Henszlmann Imrét küldte ki. Az 1872 júniusában kelt jelentésük minden bizonnyal Henszlmann szakvéleményét tartalmazza: a belső helyreállítással elégedett volt, és szükségesnek tartotta a teljes és stylszerű külső helyreállítást is.⁶¹⁷ Amint Kőhegyi Mihály fogalmazott: „E jelentésben minden olyan gondolat benne van, ami Henszlmann Imrét későbbi nagy műveiben is foglalkoztatta.”⁶¹⁸ Henszlmannak a jelentésben megfogalmazott véleménye ekkor már nem újdonság; két évvel korábban az Archaeologiai Értesítőben fejtette ki álláspontját; helyeslően nyilatkozott a belső restaurálásról, és határozottan pártolta a külső helyreállítás terveit: „A kényes feladatot [ti. a belső restaurálást], mint azt a szakértők egyhangulag állítják, nagyon szerencsésen megoldotta Essenwein építész [...]. Hogy pedig Essenwein a román sztylhez tökéletesen ért, azt a lébényi templom külsejének restaurálására vonatkozó rajzai fényesen bizonyítják s kiválólag a nyugati homlokzatba tervezett óra-arkád és a keleti csúcsba rajzolt dísz-tető (Baldachin)... [...] Miután ezen első rendű emlékünkből belseje sztylszerűleg helyre van állítva, kívánatos, hogy külseje is

⁶¹⁶ D. MEZEY – SZENTESI 1996, pp. 47-68.

⁶¹⁷ „Az egyház belsejével e szerint, régészeti tekintetben, meg lehetünk elégedve, annál inkább, mivel ez a magyarországi stylszerű restaurációk legidősebbike, de annál sajnósb az emlék külseje, kezdve az igen díszes két kapuzaton egész az ikertorony tetejéig. [...] Egyházunk külseje restaurációjának tehát a talapon kellene kezdődnie, ezt, miután a felhalmozott föld el lesz távolítva, egészen meg kell újítani, következnie a zárfalak kijavítása, kivált a nyugati és keleti homlokzaté; ezután az ikertorony felsőbb emeleteinek kijavítása és az egész korona párkányzat megújítása, végre egy új födélnék, még pedig nem csak a templom, hanem sisak alakban, az ikertorony számára is. E művelet közben a kőfaragók és szobrászok kiképeztetve alkalmasakká válhatnak a remek kapuzatok restaurációjára is.” Hegedüs Kandid és Henszlmann Imre jelentése az 1872. június 7-10. között Lébényben és Pannónhalmán tett régészeti kirándulásukról. MOB-iratok, 1872/16

⁶¹⁸ KŐHEGYI 1990, pp. 123-128.

hasonló értelmes restauráció menjen keresztül, s ezt annál inkább kell óhajtánunk, minél jobban meg vagyunk győződve Essenwein tervezetének helyességéről; ha ez sikeresen keresztülvitetik, a XIII-dik század kezdete korának és sztyljének Magyarországon legalább egy ép és egész példányával fogunk birni.”⁶¹⁹ Essenwein terveinek két fő vezérfonala — amint erre Mezey Alice és Szentesi Edit tanulmányában rámutatott⁶²⁰ — a Central-Commission alapelveinek értelmében a meglévő középkori épületrészek megtartása és kijavítása, valamint a nem középkori (-nak tartott!) épületrészek purista újjáépítése volt — Henszlmann pedig egyetértett a tervekkel.

Meg kell jegyezzük, hogy a Henszlmann által lelkesen ünnepeelt belső helyreállítás első fázisában eltávolították a falakról a közel 7 évszázad alatt — Kiszeli szerint⁶²¹ mintegy 15 centiméterre — felvastagodott vakolat- és mészréteget, mely nagy valószínűség szerint freskókat is hordozott. Ezt követően újrafaragták az oszlopfőket, némelyeket újakra cseréltek, továbbá szemcséző- (stokkoló)kalapáccsal letisztították a kváderkő falakat és az oszloptörzseket; ezzel a munkával örökre és dokumentálás nélkül vesztek el egyes faragott részletek, kőfaragójelek, illetve a falak esetlegesen fennmaradt színezésének, díszítő- és figurális kifestésnek minden nyoma. A pusztítás okozta veszteség alig felbecsülhető. Ahogyan Kőfalvi fogalmazott: „A teljes felületi átfaragás, amely goromba szemcsézőkalapáccsal történt, az esetleges periódusváltozás meghatározását lehetetlenné teszi. [...] A belső térben a legtöbb rongálódást a hajók mennyezetének beszakadása miatt az oszlopfejek szenvedték. Kiegészítésük, javításuk tiplizéssel, fecskefarkos kiegészítéssel történt. Az oszlopfejek párkányai a legtöbb helyen újból faragottak, de egészen új faragású oszlopfejrészletek is találhatóak.”⁶²² Ugyanakkor fontolóra kell vennünk Téglás véleményét is, miszerint a faragások javítását, pótlását igyekeztek a szakértők számára az eredetitől megkülönböztethető módon eszközölni, „ami kifejezetten modern szemléletre vall.”⁶²³

Henszlmannak a tervek melletti kiállása már önmagában műemlékvédelmi állásfoglalásnak tekinthető, azonban írása folytatásban még egyértelműbben fogalmazta meg elveit. Amint írta, a templom külsejének vannak olyan részei, melyek „...csinos belsejének

⁶¹⁹ HENSZLMANN 1870a, pp. 275-278.

⁶²⁰ D. MEZEY — SZENTESI 1996, p. 58

⁶²¹ KISZELI 2006

⁶²² KŐFALVI 1972

⁶²³ „Míg ezt mindenki egységesen elítéli, addig a Kőfalvinál olvasott adatok arra utalnak, hogy a restaurálás során a megrongálódott plasztikai elemeket igyekeztek vagy a megőrzött eredeti elemek visszahelyezésével kijavítani, vagy eltérő anyagú másolatokkal pótolni. Ehhez hasonló elvek mentén jártak el, amikor a sérült kövek pótlásakor azokat szemcséző kalapáccsal átdolgozva illesztették be a falba. Ezek pedig arra utalnak, hogy igyekeztek (legalábbis a szakértők számára) az eredetitől megkülönböztethető pótlásokkal megoldani a restaurálást, ami kifejezetten modern szemléletre vall.” TÉGLÁS 2018, pp. 68.

kirívó ellentétét képezi; sőt vannak az előbbinek [ti.: külsejének] oly részletei is, melyek nemcsak hanyatlási állapotukkal, hanem azzal is tetemesen sértik a szemet s a művészeti érzést, hogy egy későbbi kornak értelmetlen és feltűnőleg szegényes munkálkodásáról tesznek tanúságot: így az egyik toronynak felső téglás része kiáltó ellentétben áll aljának szabatosan faragott négyoszögköveivel és mindkét torony sisakja gombóc alakú (Zwiebeldach); mely alak nem csak nálunk, hanem másutt is az építészet végelkorsosulását jelezi. A fő alaki igazítás tehát az ikertorony felső részén vivendő véghez, még pedig épen úgy, mint ezt Essenwein hasonló diszes minták értelmében tervezte; legfelebb, ha egy vagy más magassági arányon kellene keveset igazítani, vagy módosítani.”⁶²⁴

Lébényben sosem készült el a főhajó oromfalaira tervezett szobordekoráció: egy óramű a nyugati homlokzaton és egy baldachin a keletin. Ennek oka Mezey Alice és Szentesi Edit szerint ismét a pénzhiány volt.⁶²⁵ (Meg kell jegyezzük, hogy Henszlmann ezeket az elemeket méltatta leginkább említett cikkében.)

Szintén nem készült el a helyreállítás utolsó mozzanata, a déli torony mellé tervezett, a nyugati karzatra vezető lépcsőtorny sem. Jóllehet Schulek támogatta a meglévő lépcső bontását és az új lépcsőtorny felépítését (véleménye szerint „nem csak most van veszedelmes rossz állapotban ez a lépcső, de már eredetileg is nyaktörésre alkalmas, rossz elrendezéssel bírt, és a nélkülözhetetlen világosság teljes hiányában szenved. E szerint teljes megújítás vagy helyettesítés szükségeltetik.”⁶²⁶), a román stílusú külső lépcsőtorny tervét a Bizottság mégis elvetette⁶²⁷ — miszerint „műrégészeti szempontokból határozottan ellene van a tervezett toldalék-lépcsőtornynak”⁶²⁸ —, helyette megbízta Schuleket, hogy az északi toronyba tervezzon új lépcsőt. Ezt a váltást Szakács Béla Zsolt a purista szemléletet felváltó új hozzáállás

⁶²⁴ HENSZLMANN 1870a, pp. 275-278.

⁶²⁵ D. MEZEY — SZENTESI 1996, p. 62.

⁶²⁶ MOB-iratok, 1889/91 Schulek jelentése így folytatódik: „Az északi torony aljában levő rés szűk volta, a karzatnak tetemes magassága valamint a biztos közlekedésre nélkülözhetetlen világosság hiánya, alkalmatlanná teszik ezt a most elfoglalt helyet egy oda erőszakolt új lépcső befogadására. Ha még tekintetbe vesszük, hogy ezt a helyet mind a két szint magasságában hívek befogadására jól fel lehetne használni, és hogy a déli toronyban levő karzati részt, melyet most a torony felsőbb emeleteibe vezető lábtó eltorlaszol, szintén ilyen célra alkalmassá lehetne tenni: el nem zárkozhatunk a tervezett toldalék-lépcső helyes alapeszméje előtt. [...] Így kiszorulván a templom belsejéből, melyhez a falak vastagságát is számíthatjuk, csak is toldalék építkezéssel felelhetünk meg az elkerülhetetlen szükségnek. A nyugati (fő-) homlokzaton ennek szigorú symetriája, az északi oldalon pedig a templom tövében elvonuló fő utca gátolja a terjeszkedő toldást; úgy hogy végre rászorulunk az egyetlen lehetőségre t. i. a déli toronyoldalhoz csatolandó toldalék lépcsőre, a mint ez már az Essenwein-féle tervben található. [...] a következetesség ellenben parancsolja, hogy ez is az épület többi felszínéhez illő tiszta faragott kőből készüljön, céljának megfelelő szerény alárendeltségben ugyan, de ne túlságos szegényesen. A templom többi részeinek külsején előforduló műalakok tervezetében ennek a részletnek is bele kell alkalmazkodnia, hogy amazok kiegészítő részét képezve, műalakilag el ne válják.”

⁶²⁷ 1889. április 29-i bizottsági ülés.

⁶²⁸ MOB-iratok, 1889/91.

térhódításának értékelte: „Ez az első eset Henszlmann halála után, amikor a MOB új szemléletű tagjai, mint Czobor és Forster, érvényt tudtak szerezni elképzeléseiknek a purista építészek elavult nézeteivel szemben.”⁶²⁹

Amint Téglás is rámutatott, „a tervezési folyamat kezdete (1857) és a gyakorlati befejezés (1879) között több mint húsz év telt el, nem is beszélve a lépcsőtoronnyal [és oromdíszekkel] összefüggő, 1889-es „utójátékról”, mely immár 32 évvel a tervezés kezdete után esett meg”. A lébényi templom helyreállítása a hazai műemlékvédelemnek nem csak egyik első, intézményi keretek között lezajlott, hanem egyben leghosszabb ideig tartó műemléki restaurálásának is tekinthető. Ilyen módon alkalmas — vagy alkalmas lehetne — a műemlékvédelem elvei változásának szemléltetésére; ahogyan a 19. sz. utolsó harmadában a belső helyreállítás purisztikus-historista megközelítését az épület történetiségét tiszteletben tartó, a restaurálás helyett megóvásra összpontosító módszer váltotta fel. Azonban az új lépcsőtorony fent említett elvetése az egyetlen momentum, amit ez irány elmozdulásaként értékelhetünk.

Kora szemléletére jellemző, hogy Czobor elismeréssel szólt arról, hogy a lébényi templom középkorhoz illő átalakítása nem csak az épületre vonatkozik, sőt, a templom berendezésénél sem áll meg, hanem Dingraff Gáspár lébényi plébános fáradhatatlan munkájának köszönhetően a szertartásokon felhangzó egyházi zenére is kiterjed.⁶³⁰ Ez a középkor minden részletre kiterjedő megidézése mintegy ideális állapotként tűnt fel Czobor szemében — és véleményével minden bizonnyal nem volt egyedül.

V.6. Pécs, Szent Péter- és Szent Pál-székesegyház

Vizsgálatunk szempontjából különösen értékes Boros Lászlónak a pécsi székesegyház 1882-1891 évek közötti átépítésének előzményeiről írott dolgozata⁶³¹ melyben a tervezés és a kivitelezés háttérében meghúzódó, személyekhez köthető motivációkat, hatalmi harcokat és

⁶²⁹ SZAKÁCS 2011a, p. 107.

⁶³⁰ „De itt ő [Dingraff Gáspár lébényi plébános] meg nem állapodott. Nemcsak magát Isten házáat állíttatá helyre, hanem a középkori templom belsejébe többé nem illő butorzat, egyházi készletek, öltönyök, szerek és paramentumok helyett a liturgiai szabályoknak és a legmagasabb egyházi ízlésnek megfelelőket szerzett be, az oltártól le a szenteltvíz-tartóig, a kehelytől és a monstranciától a csengettyűig, a miseruháktól az utolsó purifikatóriumig és palláig. Végre a népet, mely a vallási szertartás magasztos tényéhez annyira illetlen, zajos falusi trombita- és hegedű-zenéhez egész a hozzánövésig szokott vala, ettől nemcsak végleg és gyökeresen elszoktatni, de helyébe az egyházi szellemnek és ősrégi szabványoknak megfelelőleg, a cantus gregorianust behozni, a föld népével megkedveltetni tudta s az énekekre — képzelhetni, mily fáradtsággal — őket tanította.” CZOBOR 1880b, p. 20.

⁶³¹ BOROS 1991

anyagi helyzetet elemezte. Amint Boros tanulmányából kiderül, Henszlmann 1863-ban az 1710-es években kialakított szentélylépcső felbontását és a középkori altemplomi lejáratok kiszabadítását, valamint a lejárát faragványait — a két középkori kóruslépcsővel együtt — „a később keletkezett elferdítések mellőzésével újjólag építészeti szobrászati eredetiségébe”⁶³² való visszaállítását javasolta. A javaslatot annak költségvonzatára hivatkozva utasította vissza a káptalan. Három évvel később Henszlmann — az akadémián, illetve annak Archaeologiai Bizottmányán keresztül — ismét kísérletet tett, hogy az egyházi vezetőséget megnyerje az altemplomi lejáratok megnyitására, de javaslatát ismét elutasították.

Boros szerint annak ellenére, hogy a székesegyház kritikus (-nak vélt) műszaki állapotát megállapította, Henszlmann nem szorgalmazta a purista szellemű átalakításokat, helyette a boltozatok oldalnyomásának ellensúlyozására külső támívek építését javasolta. Később azonban — talán akarata ellenére — a boltozat és a falak állékonyságára tett véleménye vált a purista újjáépítés legnyomósabb érvévé.⁶³³

1875-ben merült fel először Friedrich Schmidt neve, akit a székesegyház helyreállítási terveinek elkészítésére felkérnének.⁶³⁴ Schmidt egyéb, folyamatban lévő munkái miatt nem tudta elvállalni a meghívást, emiatt 1876 őszén Lippert Józsefet kérték fel a helyreállítás terveinek elkészítésére. Lippert a helyreállítást a templom főbb szerkezeti elemeinek bolygatása nélkül, a főfalakat és a boltozatot stabilizáló külső támaszrendszerrel tervete meg. Lippert tervei azonban nem nyerték el a püspök tetszését, helyette inkább egy reprezentatív, stilszerű helyreállítást szeretett volna — jöllehet ennek költségeit a rendelkezésre álló összeg nem fedezte.

A pécsi püspöki hivatal 1877-től betöltő Dulánszky Nándor a purista helyreállítással rokonszenvezett, és a káptalan tiltakozása ellenére kezdettől fogva egy nagyszabású kiépítésben gondolkozott. A káptalan Friedrich Schmidt személyében a visszafogottabb, a belső középkori architektúra feltétlen megtartására látott garanciát, amire az alapot Schulek Mátyás-templom átépítésére vonatkozó terveinek Schmidt által tett éles bírálata adta. Dulánszky elfogadta a

⁶³² Pécsi Káptalani Magánlevéltár Protocollum 1863. nov. 13. idézi: BOROS 1991. im. p. 254.

⁶³³ „A magyar műemlékvédelem vezető személyiségei között sem volt mindig összhang a vezérlő eszme gyakorlati megoldásainak kérdésében. A szélsőségesen purista szellemű Steindl Imre köréhez tartozó szakemberekkel a tudományos alapokra helyezkedett, történeti szemléletű Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre, Rómer Flóris és az őket követő Schulek Frigyes és Forster Gyula álltak szemben. Henszlmann Imre pécsi megjelenése az altemplomi lejáratok rekonstrukciós építkezéseit mozdította volna elő, szándéka azonban a káptalan merev elutasításával találkozott. Henszlmannnak a cél érdekében tett erőfeszítései egy nagyobb térrendezés esetén válhattak volna valóra, ezért felvetette a székesegyház boltozatainak és falainak vélt statikai problémáit, amelyek - az ezeket egyértelműen cáfoló szakértői vizsgálatok ellenére - a purista „helyreállítás” kivívásának legnyomósabb érveivé váltak.” BOROS 1991 p. 262.

⁶³⁴ Boros tehát cáfolja a köztudatban és a szakmai körökben élő információt, miszerint Schmidtet Dulánszky püspök hívná Pécsre, hiszen Dulánszky csak két és fél évvel később foglalja el pécsi püspöki hivatalát.

káptalan Schmidt-re vonatkozó javaslatát. Schmidt kezdetben nem javasolta a székesegyház teljes restaurációját, inkább csak a belső díszítést javasolta, de véleményét később megváltoztatta, és a Henszlmann által vélelmezett boltozati problémákra hivatkozva elkerülhetetlennek tartotta az épület teljes helyreállítását. Ismeretes, hogy az épület statikai állapota nem indokolja annak újjáépítését, sőt, megerősítését sem: 1881-ben három, egymástól független szakvélemény is született, melyek egyhangúan kimondták, hogy a boltozat oldalnyomása nem nyomhatta ki a hajó oldalfalait, a repedések csupán a vakolatban jelentkeznek, s az épületet nem fenyegeti veszély.

A püspök Schmidtet bízta meg a tervek elkészítésével — a közszemlére kitett tervek a közvélemény felháborodását eredményezik —, majd Dulánszky a káptalan és a közvélemény ellenére 1882 június 9-én megkezdte a munkát. A barokk oltárokat, szobrokat, festményeket és berendezési tárgyakat vidéki templomoknak, illetve magánszemélyeknek adták el. A következő év áprilisában már csak a tornyok, a hajó főfalai, apszisok és az altemplom álltak. A ma álló székesegyház tehát leginkább Dulánszky reprezentációs törekvései emlékművének tekinthető.

A pécsi székesegyház helyreállításáról írott tanulmányában Czobor elítélte a korábbi korokban történt átépítéseket, miközben a jelenkori átépítési szándékot feltétlenül ünneplte. Értéktelennek ítélte mindent, ami nem tisztán középkor, sajnálta, hogy a templomot a későbbi korokban többször átépítették, a „czopforszak érthetetlen czikornyái és minden jobb ízlést nélkülöző alakzatai”, mint „igen káros változtatások” tűnnek fel szemében.⁶³⁵ A barokkot nem csak ő, kortársai is elítélték, így Czobor mentora, Ipolyi is a gótikus építészetet tartotta az építészeti fejlődés csúcának, és már a reneszánsz eredetiségét is megkérdőjelezte.⁶³⁶

Czobor Pollacknak a 19. sz. eleji megerősítési/helyreállítási kísérletéről megértésbe csomagolt lesajnálással nyilatkozott: „De miért is várhatták volna Pollack megbízói vagy akár

⁶³⁵ „A székesegyház építése korát felvető kérdésnél tekintetbe kell jönni az építkezési stílusnak is. Fájdalom, hogy templomunk sokszoros változtatásnak és átépítésnek volt alávetve s így mindössze is csak alaptervezetének latbavetésére szorítkozhatunk a szóban levő kérdés eldöntéséről. [...] Majd következett azon korszak, melyben nemcsak a rongált állapotú épületeket, de még a teljesen jó karban lévőket is a kor műízlésének megfelelőleg átídomítani és nagy költséggel átépíteni siettek. A csúcsíves műízlés merész idomai, a tágas terek befödésére alkalmas ívezetek, a díszoszlopocskák, fialák, mennyezetek, keresztvirágok és lomb-ékességek változatai egészen elbűvölték az egyszerű román ízlés alakzataihoz szokott szemeket: a zömök, alacsony épületek helyett magasztosabbnak, s a vallási ihlet fenszárnyalásához, a hitélet emelkedett szelleméhez illőbbnek tűnt föl az égbe nyúló csúcsíves műstílus alkotás! Számptalan adat szól e korszak műmozgalmáról, azon lázas építkezési tevékenységről, mely a vallásos középkor kiváló ismerve gyanánt tűnik fel műtörténetünk tanulságos lapjain, s annak egyik legszebb fejezetét képezi. Péccsett ezen stílusváltoztatások zöme körülbelül Zsigmond püspök (1497-1505) kormányzási idejére esik, bár azt előzőleg is a főntebb említett XIV. századi Demetrius mester többé már nem román, de csúcsíves stílusban változtatott székesegyházunkon. Annyi kétségtelen, hogy a késő csúcsíves műízlés korszakában, melyben Zsigmond püspök élt, történtek egyházainkon a legkétesebb értékű, nem ritkán igen káros változtatások. Ezeket később csak az úgy nevezett czopforszak érthetetlen czikornyái és minden jobb ízlést nélkülöző alakzatai múlják felül.” CZOBOR 1882a, pp. 162-164.

⁶³⁶ IPOLYI 1866

mi, kik most műve fölött ítéletet mondani vagyunk kénytelenek, stylszerű helyreállítását a középkori remek dómnak, midőn az archeológiai tanulmányok, a műtörténet kritikájától áthatott építészek még nem léteztek; midőn a székesegyházhoz hasonló, bár sokszorosán átváltoztatott alkotások kérdőjel gyanánt állottak az építész előtt, mert még csak a különféle stylek fogalmáról sem volt gyanúsítható az, ki egyes építészeti elemekből összetákolt bér- vagy lakházak emelésén kívül máshoz alig értett.”⁶³⁷ Jóllehet a kritika valóban vitriolos hangvétellű, ugyanakkor benne rejlik a gondolat, hogy nem kérhető számon a korábbi korokon a mindenkori jelenkor szempontrendszerre, elvei és tudása — avagy mindezek hiánya.

A Pollack-féle megerősítési kísérlettel szemben viszont, mint említettem, Czobor ünnepelte a Schmidt-féle terveket és a restaurálást; elismerően szólt Schmidt azon elképzeléséről is, hogy a dóm mellékhájójába nyíló kápolnákat érintetlen formájukban tartja meg. A kápolnák elbontása, átalakítása ellen nem csak szerkezeti körülmények szóltak (az épületrészt vélt statikai problémák sem érintik) hanem történeti is: Szathmáry György reneszánsz Corpus Domini oltára műértékét Czobor is elismerte. Ugyanakkor szükségesnek érezte, hogy a mellékkápolnák megtartása érdekében az szerkezeti és történeti mellé liturgikus érvet is említsen: a három oltár mellett szükség lesz a mellékkápolnákra is.⁶³⁸

Visszatérve Henszlmann 1863-ban az altemplomi lejáratok kibontására tett javaslatához, érdemes külön foglalkozni az altemplomba vezető lépcső melletti domborművek sorsával. Amint Czobor az Egyházművészeti lap hasábjain fogalmazott: „E perczen, midőn még nem sejthetjük domborképeink állapotát, semmi esetre sem mondanók ki elvül, hogy azok styl-szerű helyreállítása múlhatatlanul szükséges. Kérdés, vajon e domborművek nem oly éktelenül megcsonkított állapotban jönnek-e napfényre, hogy helyes restaurációról szó sem lehet; avagy még azon esetben is, ha a restauratio lehetséges, ismét kérdés, vajon akad-e teljesen megbízható műszobrász, ki a közép-kor szellemében dolgozni képes? Ha bár megengedjük azt, hogy a lényegesen megcsonkult domborművek typologiailag ügyesen kiegészíthetők: kételkednünk kell a szobrászi restauratio sikere fölött s ezért szívesebben javalnók a domborművek eredeti állapotukban való conserválását. Megjegyzendőnek véljük ugyanis, hogy kétes értékű experimentatioval örökre megfoszthatjuk műtörténetünket e becses, sőt, maga nemében páratlan műemlékektől s ezen eljárásunk ma már, midőn a műarcheológiai tanulmányok lendületére szeretünk hivatkozni, sokkal nagyobb felelősséggel jár, mint valaha a

⁶³⁷ CZOBOR 1882a, p.165.

⁶³⁸ „e kápolnák között műtörténeti beccsel bírók is vannak, nevezetesen egyikben a Corpus Domini oltár, mely Szathmáry György, pécsi püspök (1505-1521) költségén készülvén, hazánk legkitűnőbb renaissance-stylű műemlékei közé tartozik: kár lenne tehát e kápolnákat bolygatni, hisz oltáraikra úgy is nagy szükség leszen, ha magában a dómban a stylnek megfelelően, mindössze három oltárt állítanak fel.” CZOBOR 1882a, p. 169.

Pollack-féle restauratiók!"⁶³⁹ Czobor ezt követően javasolta az eredeti domborműveket egy később egyházmegyei múzeummá felfejlődő helyiségben felállítani, elhelyezni és bemutatni. Ebben az esetben javasolta a domborművek hű másolatait, de természetesen kiegészített formában az eredeti helyükbe állítani.⁶⁴⁰ Czobor tehát kiemelt figyelemmel és tisztelettel fordult a domborművek felé. Ezzel vélhetően egyrészt mestere, Ipolyi gondolatát tükrözte, aki a domborműveket egyedi, előkép nélküli, emiatt különösen értékes műveknek tartotta.⁶⁴¹ (Ipolyit — a pécsi domborművek kapcsán vallott gondolatai miatt is — Dercsényi a „helyes szemlélet” és a „korszerű módszer” korai és meghallgatás nélkül maradt „félreállított” képviselőjeként mutatta be.⁶⁴²) Másrészt véleményében Czobor támaszkodhatott Henszlmannra is, aki Ipolyit megelőzve, már 1869-70-ben megjelentetett monográfiájában⁶⁴³ is publikálta a kriptalejárók domborműveit, és hangsúlyozza azok egyedi értékét. Jóval később, a dóm helyreállításának Esselwein-féle terveit tárgyaló, 1882. márciusi bizottsági ülésen Henszlmann ismét „nagy súlyt fektet az altemplom bejáratai falán előforduló domborművekre, melyek mint a középkori typologia egyetlen példája, hazánkban páratlanok, s melyeknek megtartása tehát, és csak a hol ez elkerülhetetlen szükséges, stylszerű restauratioja fölötte kívánatos”.⁶⁴⁴ Amint Szakács Béla Zsolt rámutatott, a fentiek fényében „kétségtelen, hogy Czobor képviselte a legmodernebb álláspontot, amikor a restaurálás helyett a konzerválást helyezte előtérbe. [...] Később Czobor lett az, aki Dulánszky püspök felkérésére meghatározta a töredékek ikonográfiai programját, ami alapján a szobrász Zala György elkészítette a kiegészítésekkel ellátott új

⁶³⁹ CZOBOR 1882a, pp. 198-199.

⁶⁴⁰ „Nézetünk szerint tovább mennék: az altemplomba vezető lejárát oldalfalairól biztosabb helyre, akár magában a dómban, akár külön e célra berendezett helyiségben, mely egyúttal a kül- és belföldi minták szerint egyházmegyei múzeummá [...] fejlődhetnek, méltatnók e domborképeket. [...] Azon esetre, ha domborműveinket illő gondozás céljából régi helyökről kimozdítanák, legcélszerűbb lenne hű másolataikat, de ezeket természetesen kiegészített alakban létesítve, helyökbé állítani.” CZOBOR 1882a, p. 199.

⁶⁴¹ „Semmi iskola, semmi előkép vagy határozott minta nyoma nem vehető rajta észre; s e tekintetben minden esetre annyira eredeti és páratlan idomtalanságában is és ügyetlenségében, hogy azon egyetlen idegen műtekintély (Eitelberger) aki eddig látta, erős hajlama dacára is, mindent, amit hazánkban a művészet alkotott, idegen befolyásnak s utánzásnak tulajdonítani, ezen emlékünkre nem merte kezét rátenni. S midőn futólag felületesen említi, mintegy visszaborzadva tőle, felkiált: »Kétségtelen, úgy mond, hogy ezen faragványok a belföldi — már úgy hogy mint saját hazai — műgyakorlatnak sajátjai, s mind attól, mit az egykorú vagy későbbi plastika valaha alkotott, egészen eltérnek.« [...] Tárgyánál is azonban jóval érdekesebb műtörténetünkre nézve a mű kivitele, ha bár az még oly kezdetleges, barbár, durva s idomtalan volna is, amilyennek első tekintetre mutatkozik. El ne ijedjünk azért sajátunkká fogadni. Mint a jó édes anya, mondják, torz szülöttjét gyöngédebben ápolja, úgy műtörténetünk is, azt hiszem, nagyobb figyelemmel időzhet ezen saját eredeti első műkísérleteink egyetlen fennmaradt emlékénel, mintsem a közös korizlés és műtehetség színvonalán álló egyéb hazai műveknél. Mert íme rajta még az ízlést idomító külső befolyás által ki nem fejtett, de éppen azért meg sem zavart nemzeti vagy hazai képzőművészetünk eredeti elemeit megleshetnek.” IPOLYI 1889

⁶⁴² DERCSÉNYI 1974

⁶⁴³ HENSZLMANN 1870c

⁶⁴⁴ HENSZLMANN 1882

domborműveket”.⁶⁴⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a feladat elvállalásával Czobor közvetve az eredeti, töredékes faragványok megóvása érdekében tett egy lépést. Az eredeti, töredékes domborművek kiegészített (és színezett!) formában való cseréjüket a dóm reprezentatív újjáépítése indokolta, amely saját kora felfogását tükrözte.

A pécsi domborművek kapcsán végezetül érdemes megfigyelni, hogy míg a középkori épületek töredékessége, vagy az ideálistól eltérő állapota, csakúgy, mint a töredékes domborművek is magától értetődően a kijavítás/kiegészítés/teljessé-tétel/pótlás reakcióját váltotta ki a kortársakból és így Czoborból is, addig a falfestményekkel szemben épp ellenkező az irányadó elképzelés. Így a pécsi dóm helyreállítása során esetlegesen feltáruló freskók tekintetében Czobor — külföldi példákat követve — azok pusztta megőrzését, keretezését javasolta, legfeljebb kontúrvonalakkal történő kiegészítésüket tartotta elképzelhetőnek, mert, mint írta; ezek nem veszélyeztetik azok eredetiségét.⁶⁴⁶ Az új freskók tekintetében viszont természetesen kijelentette, hogy „A pécsi dóm freskói külön, jól átgondolt program alapján kell, hogy készüljenek”.⁶⁴⁷

Ahogy ezt a lébényi templomnál láttuk, a stíluszta helyreállítás igénye és a középkor szellemiségének visszaidézése természetesen Pécsen sem állhatott meg magánál az épületnél; így a későbbi korokból származó bútorok és berendezések is határozott ítéletet kaptak Czobortól: „Mit mondjunk a templom mai bútorzatáról? A középkor nemes egyszerűségére valló oltárok és szentélyszékek eltávolíttatván, helyökbe legrosszabb ízlésű újabbakat állítottak. A szószék, szentélyszékek, padok, orgonaház stb. mind czopforszak és ízléstelenség szüleményei.”⁶⁴⁸ A berendezést az ideális összkép érvényesülése érdekében tehát cserélni kell⁶⁴⁹. Schmidt az oltárokat, a gyóntatószéket, kelyheket, miseruhákat, füstölőket, az ambót, az orgonát, a gyertyatartókat és a feszületeket egyaránt román stílusban tervezte meg. Mint

⁶⁴⁵ SZAKÁCS 2005, pp. 241–256.

⁶⁴⁶ „Ha tehát contourjaiban és részleteiben meglehetősen fönn tartású régi freskót találnak: legcélszerűbb azt — mint a külföldi restauratióknál is lépten-nyomon tapasztaljuk — érintetlenül hagyni, legföljebb keretelni, s a mennyeiben a nép által hozzáférhető helyen fordulna elő, üveg alatt conserválni, hogy a rongálástól megóvassék. Továbbá, ha a régi freskók hiányosak, legföljebb contourjaikban lennének kiegészíthetők avatott kézzel, mint például a besztercebányai püspök úr a túrócz-szentmártoni nagybecsű freskók conserválásánál Storno által eszközölte. Ily contour-szerű kiegészítések, egyszerű vonásokkal, nem veszélyeztetik a műtörténetileg becses falfestmények eredetiségét. Egyébiránt megjegyzendőnek véljük, hogy ma már nem elkerülhetetlenül szükséges a régi csonka freskóknak a restaurált templomokban való meghagyása. A technikai ügyesség kifejllettsége a régi freskókat képes helyökből vászon segítségével elmozdítani s más falra áttenni, a nélkül, hogy ez által a képek szenvednének.” CZOBOR 1882a, p. 202.

⁶⁴⁷ u.o.

⁶⁴⁸ u.o. p. 165.

⁶⁴⁹ 1882 júniusában az úrnapiját követő reggelen megkezdődött a templom berendezésének eltávolítása és egy hónapig tartott. Kihordták a szószéket, az orgonát, a padokat, a szentélyszékeket, majd a kilenc mellékoltárt végül a főoltárt bontották el. Elbontották a czopf orgonakarzatot is. Czobor beszámolójában részletesen ír a bontási munkálatok közben előkerülő 12-13. sz-i freskótöredékekről: CZOBOR 1882a, p. 227-

Czobor kommentálta: „Csak ily fölszerelés mellett lesz a pécsi dóm restaurációja is teljesen bevezetett: az építés, díszítés, bútorzat, ruházat, a templom ormán ragyogó keresztől le, az oltár csöngettyűjéig egészen egyöntetű.” S hozzátette: „Nem lehetne képelnünk kiáltóbb disharmoniát, mint azt, ha román stílusú bazilikában a cibóriumos oltár előtt, vagy az apsis bemáján és sedilián a czopfkorok idején elégtelenített öltönyökben jelennének meg a főpap és asszisztáló kísérete.”⁶⁵⁰ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mellékhajó kápolnasorához kapcsolódóan Czobor megkímélte a székesegyház meglévő miseruha- és liturgikus tárgykészletét. Ahelyett, hogy azokat középkori formára alakítanák, Czobor azt javasolta, hogy használják azokat a változatlan formában meghagyott mellékkápolnában celebrált szertartásokhoz.⁶⁵¹ Elismerte tehát ezen tárgyak létjogosultságát — csak a román stílusú épületrészből száműzte azokat.

Czobor gondolkodásának autonómiája, avagy másokéval való kölcsönhatása tekintetében érdemes arra gondolnunk, hogy jóllehet Czobor ekkor még nem volt tagja a Bizottságnak (csak 1889-től lett előadója), de a Bizottsággal, vagy egyes tagjaival való kapcsolata nyilvánvaló. Ezt mutatja, milyen jólétesült volt a nevezett templom-helyreállítások, vagy a régészeti feltárások részleteiről. Tudósításaiból kitűnik, hogy a Bizottság belső információit is megkapta, illetve, többször is személyesen az adott helyszínen járt. Tudósításai egzakt és konkrét információkat tartalmaztak, illetve megalapozott műemléki szempontokat képviseltek. Természetesen nem állítjuk, hogy Czobornak ne lehettek volna ezek saját gondolatai, azonban soraiból kivilágó beavatott szakmaisága szembetűnő. Így például a budavári Nagyboldogasszony-templom Mátyás tornya állapotvizsgálatára kikerülő építészek (Ybl Miklós, Weber Antal és Steindl Imre) által megfogalmazott véleményt is közölte, mely minden bizonnyal a helyszíni szemléről felvett jegyzőkönyvből volt kiolvasható⁶⁵². Ehhez pedig a Bizottsággal való közvetlen, bejáratott kapcsolat volt szükséges.

Itt kell megjegyezzük azt is, hogy Czobor írásaira nem jellemző, hogy kritikát fogalmazott volna meg a műemléki helyreállításokról, azok elméleti háttéréről, vagy, hogy kétségbe vonta volna azok szakmai helyénvalóságát. Czobor konfliktuskerülő jellemére utal,

⁶⁵⁰ u.o.

⁶⁵¹ „Méltán felvethető a kérdés, hogy hát mi történjék a székesegyház dús választékú, értékes anyagú ruháival és szerelvényeivel, melyek között aligha van egyetlen darab is, mely majd a dóm román stíljének megfelelné? Van erre is felelet, még pedig teljesen megnyugtató. E nagybecsű kelmékből készült öltönyöket, arany- és ezüstből készült drága egyházi eszközöket, minden restaurálás daczára is kár volna jelenlegi — bár nem megfelelő — alakjokból kiforgatva, többé- kevésbé jól átídomítani akarni. Sokkal helyesebb, ha e régi szerelvények továbbra is az Isten dicsőségére szolgálnak, nem ugyan a restaurált dóm oltárainál, de az érintetlenül hagyott kápolnáknak, melyekkel teljes összhangzásban vannak.” CZOBOR 1882a, pp. 204-205.

⁶⁵² CZOBOR 1885a, pp. 115-118.

hogy amikor két alkalommal is rövid beszámolóiban a budavári Nagyboldogasszony-templom helyreállításának „csiga módra haladó” lassúsága miatt sajnálkozott⁶⁵³, a következő alkalommal, amikor a templom restaurálásáról írt, visszakozott, és hosszan magyarázkodott korábbi szóhasználata miatt: „Előzetesen azonban — a félreértések elkerülése végett — megjegyzendőnek véljük, hogy a múltkori rövid cikkecske bevezető sorait, hol »csiga módra haladó restauratióról« tétetik említés, épen nem értettük és akartuk érteni a múlt évben végzett munkálatokra, melyek — miként alább ki fog tűnni — az előző tíz évvel szemben jelentékenyen kiemelkednek, úgy hogy bizvást el lehet mondanunk, miszerint egyetlen egy év sem volt, melyben a munka oly gyorsan és oly mérvben haladt volna előre, mint éppen tavaly. A lassúság conventionalis epithetonját az egész restauratio folyamatára értette a cikkecske összeállítója...”⁶⁵⁴

Czobor helyszíni tudósításai azonban a későbbi évfolyamokban visszafogottabbá, objektívebbé váltak, a feltétel nélküli lelkesedést a szárazabb, tényyszerű tájékoztatás váltotta fel. Így a pécsi dóm restaurálásáról írott egyik cikkének⁶⁵⁵ bevezetőjében leginkább az váltotta ki csodálatát, hogy milyen nagyot haladtak előre a munkálatok az azt megelőző másfél évben, amíg nem volt lehetősége személyesen ellátogatni a helyszínre. A cikk befejező mondatában mindössze annyit írt, hogy 1888 őszén „Magyarország legszebb cathedrálisa ünnepélyesen felszentelhető leszen”. A pécsi dóm helyreállításáról szóló, utolsó értesítésében is csak a munkálatok gyors előrehaladását hangsúlyozta. Egyébiránt az az érzésünk, hogy az építkezésről mint új templom építéséről számolt be, mely műveletet az eredeti szándék szerint mindenki *restauratió*nak nevezte, a szó köznapi értelmében, ami a meglévő megtartása mellett történő kijavítást, állapotjavítást jelenti, és amely szóhasználatához valamilyen, egyre nehezebben védhető, mégis jól érthető okból kifolyólag Czobor mindvégig ragaszkodott.

---

⁶⁵³ „A budavári koronázási templom restauratioja valóban csiga léptekkel halad. Pedig az egész ország szeme és figyelme reá van irányozva a jó idő óta megkezdett munkálatokra, melynek végét már mielőbb óhajtánók. A mint az ügy iránt melegen érdeklődő körökből értesülünk, sokkal több időt fordítanak a meddő ülésekre, mint a komoly munkára. Bizony kár, hogy e jeles templomunk használatától a lucza-szék módjára készülő helyreállítás miatt még jó sokáig el leszünk megfosztva. A magas kormány ugyan mindent elkövet a munka gyorsítására, az intéző vállalkozók serkentésére, meg is jelennek a hivatalos és félhivatalos bulletin-ek a napi sajtóban, hogy már mennyire haladt a restauratio: de azért nem sok látszata van. Féltő, hogy végre is majd beleún a nemzet a lassúságba, mely aligha fog buzdítani más, hasonló restauratiók foganatosítására.” Egyházművészeti Lap 1883. IV. évf. p. 128. és: „A budavári koronázási templom csiga módra haladó restauratiójáról a napilapok hasábjain ismételtelen olvashatunk...” CZOBOR 1885a, p. 32.

⁶⁵⁴ CZOBOR 1885a, p. 115.

⁶⁵⁵ CZOBOR 1885b, pp. 193-203.

V.7. Ják, Szent György volt bencés apátsági templom

A jáki templom helyreállítására 1881-ben Steindl Imre, majd 1889-ben Möller István készített terveket. Steindl restaurálási terveinek költségvetése jóval meghaladta a lehetőségeket, így a miniszter és a MOB a templom legrosszabb állapotú részeinek restaurálása mellett döntött. A döntés ellenére 1889-ig semmi sem történt az ügyben.

Möller a zsámbéki premontrei templom konzerválási munkáinak befejezése után kapott megbízást a jáki templom házilag végezhető állagbiztosítási terveinek előkészítésére. A templom Möller-féle helyreállítását Mezey Alice dolgozta fel.⁶⁵⁶ Tanulmányából tudjuk, hogy Möllernek a terveket a Bizottság előírása szerint be kellett mutatnia Steindlnek, aki azonban két év elmúltával visszalépett a tervek felülvizsgálatától. Amint Mezey tanulmányában kiemelte, Steindl „Indokai között döntő szerepe volt annak, hogy mint Kassán és Bártfán megtehetette és megtette, úgy Jákon nem valósíthatta meg a templom „ideális” kiépítési tervét”.

Möller 1895-ben mondott le a jáki templom helyreállítási munkáinak vezetéséről. Ezt követően a Bizottság Schulek Frigyes vezető tervezőt és Gyalus László építésvezetőt javasolta a miniszternek. Steindl, majd Schulek és Gyalus épülethez való hozzáállását, valamint Möller övékével ellentétes attitűdjét pontosan írta le Mezey Alice: „Amíg ugyanis, mind a restaurálást előkészítő Steindl-féle felmérések, mind a restauráláskor készült Schulek-Gyalus-féle felmérések a bizonyára előre vizionált stílszerű helyreállítás érdekében készültek, — ezért a templom 13. századi kváderépület mivoltát és megjelenését bizonyító részletek dokumentálására törekedtek — addig a Möller-féle felmérések célkitűzése az állagvédelem volt, így ezek az állagfelvétellel együtt a 13. századit követő, vagy annak tartott(!) építési korszakokra vonatkozó megfigyelések felvételét is tartalmazzák”.⁶⁵⁷

A „Möller-időszak” évei alatt, miközben száznál több felmérési rajz készült, helyreállítási terv egy sem — így feltehetően komoly munka nem is történt. A Schulek-Gyalus-féle restaurálás — a Möller-féle törekvéseket figyelmen kívül hagyva — a Steindl-féle tervekhez, a stílszerű restauráláshoz nyúlt vissza. Czobor az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain figyelmeztetett: „Mindenekelőtt a biztosítási munkálatok veendő fogamatba, nehogy a szakaszonként eszközöndő stílszerű helyreállítás folyamata alatt, a templom egyes erősebben megviselt részei, a műtörténet nagy kárára építészeti tarthatatlanná váljanak. Azonban már a biztosítási munkálatoknál tűzessék ki és követtessék: conserválni még a megviselt műrészletek közül is mind azt, a mit csak lehet, a kiváltást csak a technikai szempontból

⁶⁵⁶ D. MEZEY 1998

⁶⁵⁷ u.o.

elkerülhetetlen részletekre szorítva [...] Műtörténeti szempontból e templom állandó tanulságul csak az esetben fogna szolgálhatni, ha lapos famennyezettel [...] fogjuk ellátni.” Czobor tehát újfent a haladó szellemiség képviselőjeként tűnt fel.

Amint ismeretes, a templomot Schulek tervei szerint mégis újraboltozták. Mezey Alice rámutatott, hogy „A stylszerű restaurálás lendületéhez nem kis mértékben járult hozzá az is, hogy a Schulek-műhely más restaurálási munkái a millennium évére készültek el, ezáltal gyakorlott kőfaragó kapacitás szabadult fel a megkezdődő jáki helyreállításhoz.”

V.8. Zsámbék, premontrei templom

A zsámbéki templom romjainak helyreállítását 1889-ben Möller István vezette. A helyreállítás a szakirodalomban Lővei Pál 1996. évi publikációjáig⁶⁵⁸ mint korát megelőző, előremutató, progresszív és úttörő munkaként volt ismert. Walter Frodel, az osztrák Bundesdenkmalamt volt elnöke 1974-ben még az Athéni Charta által kihirdetett „új részlet – eltérő anyag” alapelvét évtizedekkel megelőző gesztust, a korszerű műemléki elvek megtestesülését, Riegl és Dvorak elveinek megértését és megvalósulását látta a téglával való megerősítésben⁶⁵⁹. Frodlra is hivatkozott Horler Miklós, aki az 1970-es–1980-as évek hazai műemlékvédelme — nemzetközi elismerést is kiváltó — szakmaiságának gyökereit épp itt, a zsámbéki rom konzerválásában vélte felfedezni. Horler, az apátsági templom diadalívét megtámasztó téglapillért egyenesen Raffael Stern által 1806-ban a Colosseum megtámasztására készített téglapillérrel állította párhuzamba, és így a műemléki beavatkozást, mint a 100 évvel korábbi — és helyes! — felfogáshoz történt visszatérésként értékelte⁶⁶⁰. Véleményét évtizedeken át egyöntetűen és büszkén vallotta magáénak a szakmai közvélemény. A téglakiegészítéseket a nemzetközi tendenciákat is megelőző szakmaiságként, a műemlék-helyreállítás elveinek máig meghatározó kezdőpontjaként ünnepelte Dercsényi Dezső⁶⁶¹, Dercsényi Balázs⁶⁶² és Guzsik Tamás⁶⁶³ is — annak ellenére, hogy a Zsámbékon alkalmazott módszer Magyarországon ezt követően évtizedekre feledésbe merült. Horler még 1996-ban is úgy vélte, Möller „az egyetlen építész, aki ebben a korszakban már a jövő század

⁶⁵⁸ LŐVEI 1996, pp. 39-58.

⁶⁵⁹ FRODL 1974, p. 131.

⁶⁶⁰ HORLER 1984b, p. 13-30.

⁶⁶¹ DERCSÉNYI 1969

⁶⁶² DERCSÉNYI 1981

⁶⁶³ GUZSIK 1978

előhírnökeként lép fel [...] 1899-ben a zsámbéki templomrom konzerválásával alapozta meg hírnevét, mint az új szellemű, modern műemlékrestaurálás irányzatának hazai elindítója”⁶⁶⁴.

Végül Lővei Pál kutatása⁶⁶⁵ világított rá, hogy a zsámbéki romkonzerválás mikéntjét nem feltétlenül a hitelesség kritériumának messzemenő figyelembevétele és a még virágkorát élő purizmus idején korát megelőző, progresszív szakmai szempontok, hanem sokkal profánabb okok határozták meg. Amint Lővei kutatása felfedi, a széles körben elfogadott és népszerű vélemény alaptalan; „jórészt fikciónak tekinthetők, és az időközben megszületett legújabb helyreállítási elvek visszavetítése a múltba.”⁶⁶⁶ Lővei világosan rámutatott, hogy Möller a téglamegerősítéseket ideiglenes állagmegóvásnak szánta, s a statikai megerősítéseket szolgáló munkáknak a rendelkezésre álló anyagi források szűkössége szabott határt. Tehát ha több pénz lett volna, a téglakiegészítések is faragott kőből készültek volna — amint az Möller írásos visszaemlékezéséből⁶⁶⁷ is kiderült.

A templom teljes kiépítésének gondolata az 1920-as évek elején ismét felmerült és a Bizottság Möllert bízta meg a rekonstrukciós tervek kidolgozásával. Möller későbbi tervei között a templomrom egészé építése szerepelt, csak a belső kifestést hagyta volna el⁶⁶⁸. 1922-ben a MOB ülésén nyolcan a kiépítés ellen, ketten pedig, köztük Möllerrel, mellette szavaztak. Möller 1925-ben írott cikkében⁶⁶⁹ és másutt, többször is hangoztatta véleményét, hogy a templomot teljes egészében helyre kellene állítani. A bizottsági jegyzőkönyv tanúsága szerint a bizottsági tagok közti parázs vitában Möller — arra hivatkozva, hogy a templomot újból alkalmassá kell tenni misézésre — a legalább részbeni kiépítés mellett érvelt.⁶⁷⁰

1933-ban, egy árkádív leomlása, illetve ezt követő helyreállítás kapcsán Möller ismét javasolta a templom kiépítését a Bizottság pedig egyhangúlag elfogadta a felterjesztést.⁶⁷¹ Az ekkor 73 éves Möllertől Lux Kálmán és Lux Géza vették át a feladatot — Möller a következő évben meghalt. Amint Lővei összegezte: „Világos, hogy a téglát csak ideiglenes jelleggel használó, és a zsámbéki templomrom teljes kiépítését haláláig szorgalmazó Möller műemléki elvei korántsem egyeztek olymértékben a mai felfogással, mint ahogy ezt eddig hirdettük”.

⁶⁶⁴ HORLER 1996a, p. 119.

⁶⁶⁵ LŐVEI 1996, pp. 39–58.

⁶⁶⁶ LŐVEI 1996, p. 43.

⁶⁶⁷ MÖLLER 1925.

⁶⁶⁸ MOB iratok 1933/315. sz. hivatkozva: LŐVEI 1996. i.m.

⁶⁶⁹ MÖLLER 1925, pp. 69-78.

⁶⁷⁰ MOB 1922/296. 6. pont

⁶⁷¹ MOB 1933/315

V.9. Visegrád, vár, Salamon-torony

Henszlmann Imre, Schulek Frigyes és Zsigmondi Gusztáv 1872-ben a visegrádi várnál tett látogatásukat követően kezdődött meg a feltárás és helyreállítás előkészítése. A Henszlmann vezette munkák a Salamon-torony számos középkori részletének pusztulását eredményezték. Amint Bozóki tanulmányából⁶⁷² kitűnik, Henszlmann a munkák meghatározásánál és kivitelezésénél ötletszerűen, olykor kevésbé körültekintően járt el. A döntéshozatalra jellemző momentum, hogy a torony nyugati oldalán álló, a második emeletig emelkedő fióktornyot azzal az indokkal bontotta le, hogy az „nem eredeti,” zavarja a bevilágítást, és lebontásával építőanyagra tesznek szert.

A helyreállítás terveit Schulek készítette el. A purista helyreállítás terveinek kidolgozását a torony tervezett új funkciója határozta meg: az együttest Ferenc József számára kívánták reprezentatív várkastéllyá alakítani. A munkálatok 1882-ben, pénz hiányában maradtak abba, s a jó időre magára hagyott együttesen az állagvédelmi munkákat csak 1916-ban, Lux Kálmán tervei alapján kezdték el, és a többszörös tervváltoztatás és évtizedeken át tartó hanyattatás után az 1960-as évek második felében, Sedlmayr János munkája nyomán nyerte el mai formáját. Amint Bozóki Lajos tanulmányában fogalmazott: „A Salamon-torony a mindenkor műemlékvédelmi elvek és gyakorlat reprezentatív bemutatásának egyik leglátványosabb objektuma [...] szinte az elmúlt száz év műemlékvédelmi eszméinek emlékműve”.⁶⁷³

V.10. Myskovszky Viktor Memoranduma

Myskovszky Viktor 1874-től állt a Bizottság szolgálatában; felvidéki megyék műemlékeiről készített rajzi felvételeket. Kapcsolata a Bizottsággal 1880-ban kezdett megromlani, amikor a hazai műemlékek rajzaiból rendezett kiállításon Schulektől elmarasztaló kritikát kapott. Az ezt követő másfél évtizedben a Bizottságnak benyújtott rajzaira hol többé, hol kevésbé, de mindig elégedetlen visszajelzéseket kapott, míg végül 1895 szeptemberében a benyújtott rajzait a Bizottság nem fogadta el. Myskovszky alighanem nehezen dolgozta fel a visszautasítást, és minden bizonnyal elhúzódó csalódottsága is közrejátszott, amikor bő két évvel később papírra vetette Memorandumát,⁶⁷⁴ melyben — amellett, hogy lesújtó kórképet ad

⁶⁷² Bozóki 1995, pp. 81-97.

⁶⁷³ Bozóki 1995, u.o.

⁶⁷⁴ MYSKOVSZKY 1898

a hazai műemlékvédelem és műemlékhelyreállítás helyzetéről — a műemlékhelyreállítás progresszív, jóllehet mások által ekkor már megfogalmazott elveit foglalta össze.

Myskovszky határozottan bírálta a purista helyreállításokat, s a restaurálást a műemlékpusztulás egyik változatának minősítette.⁶⁷⁵ Írásában többször hivatkozott a nyugat-európai gyakorlatra, amit pozitív példaként hozott fel, és melyekkel szembeállította a hibásnak ítélt hazai helyreállításokat. Pozitív példaként hivatkozott a bécsi Szent István székesegyház középkornál későbbi síremlékeinek és berendezésének megtartására, és ezzel állította szembe a kassai, bártfai, körmöcbányai templomok berendezésében történt purizálást.⁶⁷⁶

Pozitív példaként idézte II. Vilmos Frigyes által 1891-ben a műemlékek fenntartására kibocsátott császári rendeletet, mely megtiltotta a középkori templomokból a későbbi korok bútorzatának eltávolítását.⁶⁷⁷ Ő maga is kiállt a későbbi korok művészete mellett,⁶⁷⁸ és leszögezte: „A műemlékek ujtításánál tehát meghagyandók és fentartandók a bár különböző stilben készült, de kiváló történeti, vagy műbecscsel biro alkotások is...”

⁶⁷⁵ „Egyébiránt, hogy a kegyelet és önismeret hiánya, a vandalizmus, de különösen a helytelen újítások, restaurációk és a kellő felügyelet s ellenőrzés hiánya által kiváló, becses műemlékünk pusztult el, s most is, ugy szolván szemünk láttára pusztul, azt csak az tudja, ki csak némi érdeklődéssel viseltetik műemlékeink iránt, s figyelemmel kíséri azok állapotát s helytelen újítását. Sok műemlékünk azok helytelen ujtása által egészen elveszíti az eredeti jelleget, pedig történeti műemlékeink ujtításánál mindenekelőtt azon főelv szem előtt tartandó, hogy a műemlék — az utókor számára — eredeti jellegében fenntartassék; még pedig abban az esetben is, ha az építmény különböző időszakokban, tehát különböző stilben épült részei is eredeti alakjukban ujtattak meg. Mert a régi műemlékek restaurálásánál a főczél nem a régi műemléket a stilösszhang s a harmonia kedvéért modernebbé alakítani és minden régi részletet elpusztítani és megsemmisíteni, hanem a műemléket, a különböző korszakokat jellemző, tehát műtörténeti tekintetben is fontos részleteivel, azok régi eredeti jellegének szigorú fentartásával megújítani. Ezen fő elv a régi műemlékek ujtításánál minden művelt országban mérvadó, mindenütt nevezetesen Francia, Angol, Olasz s újabb időben Németországban is a műemlékek ujtításánál nagy gond, kimélet és figyelem fordítatik.” MYSKOVSZKY 1898, p. 208.

⁶⁷⁶ „Igy például a bécsi szent István dómnak nem csak híres tornya ujtattott meg eredeti alakjában, de történeti nevezetességű s nagy műbecscsel bíró különböző stílu síremlékei, epitaphiumai, sőt, mi több, a már barokkstílu régi főoltára is a korának megfelelő alakjában ujtattott meg s eredeti stíljében tartatott fenn az utókor számára; nem ugy mint nálunk például Kassán, hol a régi síremlékek a templomból kidobattak; Bártfán, hol a felette becses renaissance stílu s a XVII-dik századból származó monumentális főoltár leromboltatott s helyébe egy ugynevezett — gótstílu új oltár készítettett; továbbá Körmöczbányán, hol, mert a gyönyörű intarziákkal diszített renaissance-stílu egyházi tanácsnoki székek a templom gótstíljéhez nem illettek (!) egyszerűen a templomból kidobattak! s bizonyonnyal ugyan azon szomorú sorban részesült volna a zborói templom — Rákócz László által 1630-dik évben készített gyönyörű renaissance stílu főoltár is, ha — figyelmeztetésemre — Bubics Zsigmond, Kassa tudós és műszerető püspöke, felismerve ezen műemlékünk nagy műbecsét, — saját költségén — a maga eredeti stíljében nem restauráltatja...” MYSKOVSZKY 1898, p. 209.

⁶⁷⁷ „Miután tekintetbe véve azon kárt, mely az egyházi műemlékek tulstilszerű ujtása alkalmával, mely bár a templom eredeti stíljével nem egyező részletek, valamint a templom berendezését képező oltárok s egyéb bútorzat eltávolítása által több esetben származott; az állam kormánya által ismételve utasítatnak a porosz consistoriumok és hatóságok, hogy az ily eljárás a műemlékek fentartását célzó állami gondozás szellemének és intenczióinak egyáltalában nem felel meg, a műemlékek különös történeti érdekekkel s műbecscsel bíró részletei, eredeti állapotban fentartandók és nem a műemlék eredeti jellegének megfelelő ujtását célzó törekvésnek feláldozandók.” MYSKOVSZKY 1898, p. 209.

⁶⁷⁸ „Mert minden korszak, minden stil, még a rococo is alkotott műbecscsel biro és fentartásra méltó műemlékeket, sőt a nemrégiben műemlékek számba nem is sorozott s lenézett rococo-stil mult századbeli alkotásai is...” MYSKOVSZKY 1898, p. 209.

Myskovszky írásában a pusztulófélben lévő műemlékek három csoportját különböztette meg: „A) Véglegesen — tehát nyom nélkül elpusztult műemlékek, melyek elpusztulása hazai műtörténetünkre nézve pótolhatatlan veszteségnek tekintendő, mert azokról — sajnos — sem rajzok, sem pedig fényképfelvételek az utókor számára nem maradtak és csak üres helyük maradt fenn. B) Oly műemlékek, melyek helytelen, szakavatlan és stilszerűtlen ujtítás — renováció — által eredeti jellegüktől teljesen megfosztattak s így műtörténeti becsessel már nem bírván, részben szintén elpusztult műemlékeknek tekinthetők s végre C) Pusztulófélben lévő, de stilszerű ujtítás által — a jövő nemzedék számára — még megmenthető műemlékek”.

Myskovszky tehát a műemlékpusztulás egyik válfajának tekintette a „stilszerűtlen ujtítás”-t, és nem utasította el a purista helyreállítást, csak megkülönböztette a szakavatlan helyreállítást a helyesnek ítélt, purista helyreállítástól, mellyel a pusztulófélben lévő műemlék még megmenthető. Azt azonban, hogy mit tartott helyes és szakavatott „stilszerű ujtítás”-nak, nem fejtette ki.

Kifejtette viszont az általa helytelennek és szakavatatlannak ítélt helyreállítás hibás gyakorlatát. Myskovszky következő, idézett részlete olvasása közben önkéntelenül is a legnagyobb helyreállításainkra asszociálhatunk — azonban annál meglepőbb fordulatot jelent utolsó mondata. „Műemlékeink ujtításánál az építészeti szempont dönt, a főszó az építmény stilszerű ujtására fektetik, mely abban nyilvánul, hogy a műemlék, nem tekintve annak, műtörténeti tekintetben régi érdekes és fontos műrészeit, azok lerombolásával eredeti jellegétől s történeti becsétől teljesen megfosztatik, mely helytelen és e célnak semmi tekintetben meg nem felelő restauráció által talán szebb, tetszetősebb lesz a stilszerűen megújított műemlék, mint azelőtt volt, azonban ép ezáltal fosztatik meg a történeti nevezetességü műemlék az eredetiség s a régiség zománczától, mely annyira érdekessé és becsessé teszi a műemlékeket. E tekintetben a budai Mátyás-templomának és a kassai dómnak az ujtítása még elég sikerültnek mondható”.⁶⁷⁹ Felmerül a kérdés, hogy ha Myskovszky az említett két példát „még elég sikerültnek” ítélte, akkor mi számít szemében túlkapásnak a purista helyreállítás területén. Olyan, mintha világos és éles kritikája megfogalmazása után kissé azonnal visszakozott volna, mintha a Bizottsággal szembeni konfrontáció határozott felvállalása után mindjárt békülékenyebb hangot ütött volna meg.

Írásában kevéssel később aztán ismét nyíltan és egyértelműen támadta a Bizottságot: „Kivánatos lenne továbbá, hogy a műemlékek országos bizottsága, nem csak műemlékeink ösmertetése, de azok fentartása, stilszerű ujtások ellenőrzése érdekében is élénkebb és

---

⁶⁷⁹ MYSKOVSZKY 1898, p. 216.

fokozottabb tevékenységet fejtene ki, akkor műemlékeink nem lennének annyira a pusztulásnak kitéve.”⁶⁸⁰

Myskovszky a fentemlített három kategóriának megfelelő bontásban egy részletesen kifejtett és vigasztalan bűnlajstromot közölt, melyben az A) pont alá 18, a B) pont alá 7, a C) pont alá pedig ismételt 18 emlék, vagy műrészlet pusztulását sorolja fel. Az összeállítása szubjektív és nem teljes; csak a felvidék egyes megyéire, Myskovszky működési területére vonatkozott.

Figyelemre méltó, hogy Myskovszky, a műemlékeinkről szóló szakirodalom és publikáció szaporításának fontossága mellett külön hangsúlyt helyezett a műemléktiszteletre való oktatás elengedhetetlen voltára, ismeretterjesztő jelleggel, valamint különös tekintettel a papság képzésében.⁶⁸¹ Ez utóbbi gondolat sem Myskovszkynál bukkan fel először; azt már jóval korábban, 1866-ben megfogalmazta Henszlmann⁶⁸², majd a rákövetkező évben Rómer⁶⁸³ és Ipolyi⁶⁸⁴ is — azonban a századfordulón még mindig aktuális volt.

Nyilvánvaló, hogy Myskovszky tollát elbocsátása miatti keserűség hajtotta, és tény, hogy írásában a hangsúlyt nem a progresszív elvek módszeres kifejtésére, hanem a Bizottság szemléletének és a hazai műemlékvédelmi gyakorlatnak az alapos bírálatára helyezte, azonban el kell ismernünk, hogy szavai többnyire igazak, valamint, hogy gondolatai 1898-ban meglehetősen haladónak számítottak Magyarországon.

A magánkiadásban megjelent *Memorandum*-ára az Archaeológiai Értesítőben bizonyos „Hpl” szerző reagál⁶⁸⁵. Hampel Myskovszkynak szinte kizárólag a hazai szakirodalom hiányosságaira vonatkozó észrevételeit cáfolta és vélt tájékozatlanságán élcelődött — de szakmai jellegű vádjai ellen neki sem volt érve.

⁶⁸⁰ MYSKOVSZKY 1898, p. 216.

⁶⁸¹ „Első sorban ifjúságunkban a hazai műemlékek iránti szeretetet és érdekeltséget már iskoláinkban és nevelő intézeteinkben kellene felébreszteni... [...] Különféle vallásfelekezetű papnövendékekben, szemináriumokban is lehetne műemlékeinket ösmertetni, mert hiszen első sorban a lelkész van hivatva templomának, műemlékeinek becsét ösmerni, s azokat megrongálás ellen megóvni. Továbbá tudományos, de népszerű előadások által lehetne és kellene nagyközönségünkben a műtörténelem és különösen műemlékeink iránti közérdeklődést felébreszteni és terjeszteni...” MYSKOVSZKY 1898, p. 215.

⁶⁸² KÁTAI – ALBERT 1869, p. 151.

⁶⁸³ 1867-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának körében megalakult Régészeti Bizottmány Ipolyi lakásán augusztus 25-én tartott gyűlésén. KÁTAI – ALBERT 1869, pp. 133-135.

⁶⁸⁴ DERCSENYI 1974, pp. 1-3.; illetve GEREVICH 1923, pp. 15-16.

⁶⁸⁵ HAMPEL 1898, pp. 45-48.

V.11. Forster Gyula összegző tanulmánya

Forster Gyula 1906-ban írott tanulmányában — mely a legátfogóbb és legrészletesebb írás a témában ebből az időből⁶⁸⁶ — az 1881. évi műemléki törvény⁶⁸⁷ hiányosságairól töprengve jutott el a műemlékvédelmi elvek taglalásához. Amint írta, a műemlékvédelemre fordítható javadalom meghatározásán túl „Van azonban még egy hiánya a törvénynek. Nem mondja meg, hogy a fentartandó műemlék miként tartassék fenn, tehát miként éressék el a törvény célja: a műemlékek leghelyesebb védelme. Ámde e hiány orvosolhatatlan! mert ezt törvényben pótolni nem lehet, mert nem könnyű a fentartás és helyreállítás helyes határait megszabni. [...] Mi a leghelyesebb védelem? Kétségtelenül az, hogy a műemlék eredeti jellegében, úgy, mint azt az elődöktől örököltük, megtartassék. De a restaurációk megfeleltek-e ennek?”⁶⁸⁸ — tette fel a kérdést Forster, és ezt követően — jóllehet nevüket nem említi — a Dehio- és Riegl-féle elvekkkel egybehangzóan fogalmazta meg nézeteit a műemlék-helyreállításokkal kapcsolatban.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ FORSTER 1906.

⁶⁸⁷ 1881. évi XXXIX. törvénycikk a műemlékek fentartásáról.

⁶⁸⁸ FORSTER 1906. p. 217. Mint szóvátessi: „a törvény még a harinai templom egy részének barbár lerombolása miatt sem vétetett alkalmazásba.”

⁶⁸⁹ „Már hosszabb idő óta, különösen Franciaországban, az építészek ellen, kik a műemlékeket restaurálták, nagy az elkeseredés s a műtörténészek s archaeologusok fennen hangoztatják, hogy ki véd meg bennünket a restaurátorok vandalizmusa ellen? Qui nous délivrera des Grecs et des Romains? [azaz: Ki szabadít meg bennünket a görögöktől s rómaiaktól? — A szállóigévé vált kérdés Jean-Marie-Bernard Clément (1742-1812) francia író és műfordító egyik verses leveléből származik, és célzás a görög-római mitológia hagyományaihoz ragaszkodó művészet, irodalom és oktatás elavultságára, illetve nemzetietlenségére.] »Nem látja-e senki, hogy minden régi emlékeinket kijavítva, módosítva, átalakítva, megfosztjuk azokat az ő hangulatuktól és az ő ékesszólásuktól! Nem kell némává tenni történelmünknek eme tanúit; az ő tanításai hasznosak nekünk és azokat teljes szívünkkel meghallgatva, leszünk hívek hagyományainkhoz. Sokszor van szó egy idő óta nemzeti művészetéről, nemzeti irodalomról, nemzeti politikáról. Nagyon jól van, még ha néha e jelszavakat be nem vallható érdekek vagy szenvedélyek javára használták is ki. Ámde az e fölött nyerhető legbiztosabb bizonyítékok azok, melyeket múltunk szemlélete nyújt nekünk.« így szól André Hallays, [André Marie Victor Hallays (1859-1930) újságíró, kritikus: En Flánant. in: Journal des Débats politiques et littéraires. 1899. jan. 6. pp. 244, 265-266.] ki a restaurátoroknak sokszor szemére veti a stílus egységének rögeszméjét és a Lescure-i kis román templomról, melyet alig lehet megismerni a restauratio után, elkeseredve mondja: »A restaurátorok jártak erre; mindent lekaptak ... Az emlékből annak lelke elköltözött. Kiüldözték azt a kőkaparók.« Nem talál kiméltre a francziáknál az egész világon elismert tekintély, a restaurátorok pápája Viollet-Le-Duc sem, ez a széles tudományú, nagy építőművész, kinek bármily óriási érdemei vannak a műemlékek megvédése körül, mégis restaurációról most már majdnem azt mondhatni, általában el van ismerve, mint általában el van ismerve az utána következő restaurátor-építészekről is, hogy az épületek eredeti jellegének rendkívül sokat ártottak, mert működésük nem pusztán az emlékek fentartására szorítkozott, hanem kiterjedt az az emlékeknek kiegészítésére és egységesítésére is. Már pedig, mint Hallays mondja, »e két művelet kényes. A második majdnem bűnös. Az, ki valamely emléket kiegészíteni akar, kettős veszélynek teszi ki magát. Egyrészt az építész régészeti elfogultságnak engedhet. Másrészt félni lehet, hogy a modern praktikus nem bír a hajdani művész kezűgyességével.« De Viollet-Le-Duc és a többi restaurátorok »bűne, nagy bűne az ő pretentiójuk a műemléket egységessé tenni és számúzni abból azokat a díszítéseket, melyek nincsenek a constructio stíljében.«” FORSTER 1906, p. 219.

Forster írásában felidéte a kassai székesegyházon véghez vitt restauráció kapcsán a MOB berkein belül lezajlott vitákat. Feltűnő az igyekezet, amivel Forster írásában saját maga és az általa képviselt archaeologiai szempontok védelmére kelt a helyreállítást érő vádakkal szemben. Akaratlanul is magyarázkodásnak tűnik, ahogyan a végeredmény kialakulásának folyamatát leírta — mindvégig kihangsúlyozva a saját (helyes) álláspontját a (nyilvánvalóan) akarata ellenére megvalósult stylszerű restaurálással szemben. A lezajlott eseményeket, mint egyedül lehetséges, kényszerű eshetőséget állította be. Azt bizonyítandó, hogy ő minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy az általa már akkor is vallott, visszatekintve progresszívnek tekinthető elveket érvényesítse, még Friedrich Schmidttel a témában történt levelezését is becsatolta tanulmányába.⁶⁹⁰

Forster itt fogalmazta meg sokszor idézett műemlékvédelmi ars poetica-ját, melyben határozottan hátat fordított a 19. sz. második felére Magyarországon is jellemző műemlékvédelmi elveknek és gyakorlatnak: „Nem az a feladat, hogy az építész az ő tehetségét, az ő phantasiáját a műemlékek átalakítása, megújítása körül ragyogtassa, hanem az, hogy a műemlék styljének alapos ismeretében az eredeti építész szellemi művét a legnagyobb tiszteletben tartva, szeretettel és minden kitelhető gonddal iparkodjék a műemléket eredeti állapotában megvédeni s fentartani”.⁶⁹¹

Ezt követően Forster jól felépített retorikájában a torzítás és az eufemizmus is megjelenik, amikor kijelentette: „A műemlékek bizottsága ismételten hangoztatta azokat az

---

⁶⁹⁰ „Már réges-régen azokat a nézeteket vallottuk, melyeket Hallays és mások, kik a restaurátorok vandalizmusát ostorozzák, fejtegetnek. Iparkodtunk is azoknak, a mennyire tőlünk függött, érvényt szerezni. Egyik legjellemzőbb példa erre a kassai székesegyház helyreállítása, melynél határozottan azt az álláspontot foglaltam el, hogy annak háromhajós alaprajzát a helyreállítás alkalmából nem szabad elváltoztatni öthajósra az alatt a cím alatt, hogy a középkori építész tulajdonképpen öthajós templomot tervezett s kontár munkások voltak azok, kik az eredeti tervet megváltoztatva, az egyházat öthajós helyett három hajósra építették. Steindl építész constructiv szempontból az épület biztosságának követelményeit hangsúlyozva, ellene volt a háromhajós beosztás megtartásának. Schmidt Frigyeshez fordultam, ki a magyar kormánynak a műemléki ügyekben az ő páratlan tudományával, hazánk iránt való szeretettől is lelkesítve, rendkívül becses szolgálatokat tett. Őt kértem meg bíróságán az archaeologiai álláspont megmentése végett. Schmidt igazat adott, hogy az archaeologiai álláspontot védelmeztem, s kijelentette, hogy az meg is tartható az épület biztossága érdekében bizonyos munkálatok végrehajtása esetén, melyek azonban oly költségeket igénylenek, hogy végeredményében a háromhajós beosztás megtartása sem kerülne kevesebbe, mint a reconstructio öt hajóval. Végre is a döntés azt eredményezte, hogy az archaeologiai szempontnak a restaurator által hangoztatott constructiv és biztossági igények mellett vissza kellett vonulnia. Nem látom azonban feleslegesnek Schmidt Frigyes leveleit, melyek hazánk iránt való szeretetéről tanúskodnak és az ügyre világot vetnek, alább közleni. [Forster lábjegyzetben közli az említett levelet.] Nehéz kérdést támasztott továbbá a kassai székesegyház déli tornyának kiépítése is. E tornyot Mátyás király kezdte építtetni, de a mű félben maradt. Tekintettel arra, hogy nem feladatunk új tornyot építeni akkor, midőn a műemlékek javadalma a fentartásra sem elegendő, a kiegészítés ellen voltam. Az ügy hosszú, keserű tárgyalásokat idézett elő, melyek éveken át tartottak azok fölött a tervek fölött, melyeket Steindl Imre a kiépítés iránt bemutatott. És az eredmény az volt, hogy az ismételten elhatározott kiépítés mégis elmaradt. Így volt ez más műemlékek helyreállításával is, hol azok védelmének, fentartásának érdeke szemben állott a restaurátorok megújítási terveivel.” FORSTER 1906, pp. 219-220.

⁶⁹¹ FORSTER 1906, p. 221.

utasításokat, hogy a műemlékek restaurációjánál azok minden részét meg kell tartani és a műemléket eredeti mivoltából kivetkőztető munkálatoktól szigorúan kell tartózkodni. Be kell azonban vallani, hogy a műemlékek megmentése címén azok sokszor elveszítették eredeti jellegüket.” Forster írásában úgy fogalmazta meg a stylszerű helyreállítás és a purizmus kritikáját, mintha nem az ő MOB alelnöklése idején történt volna a budavári Nagyboldogasszony-templom restaurálása.⁶⁹²

Ezt követően Paul Tornow által 1900-ban a drezdai műemlékvédelmi kongresszuson megfogalmazott elveket, illetve Cornelius Gustav Gurlitt (1850 – 1938) építész-művészettörténész ezekre megfogalmazott válaszát ismertette. Tornow pontokba szedett irányelveihez gyakorlati tanácsokat is megfogalmazott. Így (Tornow) véleménye szerint a javítás, pótlás során a régi anyagot, formát, stílust és kézműtechnikát kell alkalmazni; a pótolts és cserélt elemeknek mindig a korábban ott lévő elemmel megegyező módon kell készülnie; ha bármilyen nyom, vagy forrás arra utal, hogy az épület egyes részét tervezték megépíteni, de végül nem valósult meg, „minden aggály nélkül” meg lehet építeni; az új falfestmények, vagy festett ablakok az épület stílusában készüljenek; az épület bővítése, kiegészítése esetén „ezek a teljesen új építkezések pontosan az eredeti építő felfogása és szellemében hajtandók végre.”⁶⁹³

Forster Tornow-val szemben Gurlittal értett egyet, amikor elvetette a stílusban tartott restaurálást és hamisításnak tartotta, ha a restaurálást végző építész arra a hatásra törekszik,

---

⁶⁹² „Mi jogosítja fel a restauráló építész arra, hogy például eredeti elrendezésnek a XIII. század alkotását állítva, a XIV., XV., XVI. század alkotásait halomra döntse vagy belőlük csak azokat tartsa meg, melyeket a XIII. századi alkotásra épített feltevéseivel ellentétben, mégis meg akar tartani. Szabad-e ily címen a régi építész eredeti tervének visszaállítására fektetett kétséges elvből kiindulva, szentélyeket, kápolnákat lebontani és sohasem létezett és nem is szép toronysisakot építeni! Nem fenhéjázás-e, ha a restauráló építész, ki a műemléknek soha nem létezett részét, például tornyát kiépíti, jogot igényel maga számára, mint megdönthetetlen dogmát kijelenteni azt, hogy a torony kiépítését ő úgy tervezi és úgy foganatosítja, mint azt a középkor építész tervezte és akarta! A műemlékek megóvása és fentartása a cél és e cél érdekében a legsúlyosabb sebeket ejtjük sokszor azokon. (itt hivatkozik lábjegyzetben a miniszternek tett jelentésére 1899. jún. 3. 151. sz.) Szerencsétlen áramlat az is, mely abból a célból, hogy a régi emlékek jobban érvényre jussanak s minden oldalról láthatók legyenek, a szomszédos épületeket lebontja s nagy tereket létesít az emlék körül. Ez a szabaddátétel [...] nagy hiba és nagy hátrány a műemlékre nézve, mert azt kiveszi eredeti természetes környezetéből, meghamisítja arányait s megkisebbiti azokat. [...] Erre hazánkban is van elég példa. Legszembeötlőbb a mi Notre Dame-unk, a Mi Nagyasszonyunk temploma Budán: a koronázó egyház. A jezsuita-kor hatalmas épületekkel szorította össze királyainknak e szép alkotását. Sikerült a múlt század nyolczadik tizedében a műemléket a hozzá támasztott s részben belé is illesztett épülettömegeből kiszabadítani. Ámde folytatást nyert a szabályozás s már a Mi Asszonyunk temploma nem emelkedik ki anyailag s gyámkodólag az őt környező kisebb épületek közül, hanem a pénzügyministerium palotája, melynek teteje és tornyai Mátyás tornyának felső emeletével vetekednek, tekint gyámkodólag IV. Béla és Mátyás király alkotására. Az a kérdés, hogy kell-e és ha igen, miként kell restaurálni, most már évek óta bő tárgyalásokra szolgáltat alkalmat.” FORSTER 1906.

⁶⁹³ Cornelius Gustav Gurlitt: Vom Restauriren. Forster forrásmegjelölése csak részben azonosítható be: „N. Fr. Pr. 1903. évi két száma és külön kiad. 1—27 1. Berlin. 1904.” A különkiadás: Cornelius Gurlitt: Über Baukunst. Julius Bard, Berlin, 1904. Illetve Gurlitt előadása 1903 októberében a Verein für das deutsche Kunstgewerbe előtt Berlinben.

hogy az általa tett kibővítés az épület eredeti része.⁶⁹⁴ Forster Gurlit álláspontját osztotta akkor is, amikor kimondta: „...a minden esetre való restaurálási törekvés a gyöngeség jele. Egyik kor sem tesz abban többet, mint a mienk. Alaptévedés, hogy idegen fejjel gondolkozni és idegen szívvel érezni lehet; ellenkezőleg, bátorsággal kell bírni annak kijelentésére, hogy úgy, mint minden, az építészeti művek is elpusztulnak. Helyes elvet állapít meg Gurlitt, midőn azt mondja, hogy a fentartási munkáknak nemcsak egyedül a régi épületre, annak eredeti állapotára, hanem mindarra, mit ahhoz a későbbi nemzedékek hozzáillesztettek, hozzá vagy belé építettek, emlékekre, eszközökre, az épületnek összállapotára ki kell terjeszkednie. [...] A restaurálás elpusztítja az építkezések történeti fonalát. Addig, a míg nem volt lehetséges stylszerűleg híven építeni, e pusztulás nem állott elő. A cél elérése által a cél vált értéktelenné.”⁶⁹⁵ Gurlitt nyomán Forster elvetette azt az elképzelést, hogy a restaurálással a műemlék építési idején megvolt állapotát kell visszaállítani és stílusegységre törekedve a későbbi periódusokban történt változtatásokat el kell tüntetni. Forster Gurlitt gondolataiból idézett, amikor így írt: „...Hozzáépítéseknek, átépítéseknek és hasonló változtatásoknak mindég oly formákban kellene terveztetniük és kivitetniük, melyek nem az épületen már alkalmazott stylusoknak felelnek meg, sőt melyek lehető érthetően viselik magukon keletkezésük idejének jeleit. E formák úgy választandók meg, hogy a styluskülönbség daczára, a régi épületbe művészileg illeszkedjenek be.”⁶⁹⁶

Néhány hasábbal később Forster úgy látta, hogy a helyreállítások helyes elvi alapjai valójában Tornow és Gurlitt álláspontja között félúton vannak, és kísérletet tett rá, hogy nézeteiket közös nevezőre hozza⁶⁹⁷. Forster végül 5 pontban fogalmazta meg a műemlékek fenntartására vonatkozó köteleességeket (melyeket, mint hangsúlyozza, mindig is vallott): 1.) a munkáknak az emlék fenntartására és egyszerű javítására kell szorítkoznia, és 2.) ha ez nem volna elegendő, és a sérült, vagy hiányzó részeket újakkal kell pótolni, ezeknek teljesen az eredeti stílusnak megfelelően kell elkészíteni, „hogy a műemlék eredeti jellege semmi változást se szenvedjen.”⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ „A tudományban, mondja, kigúnyolják, a ki a restaurator alapelvei szerint ír történetet; azt azonban, a ki a történelmi okmányokat akként sérti meg, hogy a határt a régi és annak kiegészítése közt világosan megismerhetővé nem teszi, néhány század óta tényleg, mint hamisítót jelölik meg s vetik meg, tekintet nélkül arra, hogy azzal önös, jogsértő szándékot köt-e össze vagy sem.” Gurlittot idézi FORSTER 1906. p. 227.

⁶⁹⁵ FORSTER 1906, p. 227.

⁶⁹⁶ FORSTER 1906, p. 229.

⁶⁹⁷ „Azt mondhatjuk, hogy végtelen úr választja el Tornow és Gurlitt nézetét. És talán mégsem oly nehéz azok összeegyeztetése, ha bizonyos alapigazságokat szem előtt tartunk.” FORSTER 1906, p. 229.

⁶⁹⁸ FORSTER 1906, p. 231.

Az általa megfogalmazott középutas alapelvek tehát szűkszavúak és nem bocsátkoznak részletekbe, azonban ennyi alapján is leszögezhető, hogy Forster — bár a 2.) pontban némileg ellentmond Gurlitt (és saját) fenti gondolatainak — (határozottan) a purista szellemű helyreállítás és kiépítés ellenében foglalt állást: „feltétlenül kárhoztatandó az, ha a restauráló építész az alatt az ürügy alatt, hogy a műemléket egységes *style*-re helyezték vissza, annak az idők folyamában más *style*-ben keletkezett részeit az emlékek általuk választott egységes *style*-sában állítják helyre vagy újítták meg, vagy éppen végleg lebontják és eltávolítják.”⁶⁹⁹

A pontokat folytatva: 3.) Az eredeti építési periódusban befejezetlenül maradt részeket csak esztétikai, vagy funkcionális okokból szabad kiépíteni. Az ilyen kiépítésnek az eredeti stílusban kell történnie. 4.) Ha az emléket mindenképpen bővíteni kell, az új építésnél a mai kor igényeinek kell érvényre jutniuk.

Végül tehát Forster sem Tornownak nem ad igazat, aki azt hangoztatja, hogy mindenben a meglévő emlék stílusához kell igazodni, sem Gurlittal nem ért egyet, aki szerint a régi stílustól mindenképpen el kell térni.

Végül pedig: 5.) „A műemlékeknek az azokat eredetileg környező épületek közül való kiszabadítása (*Dégagement*, *Freilegung*) csak akkor engedendő meg, ha ezt célszerűségi, városrendezési, hasznossági indokok feltétlenül követelik; bár nem tagadhatni, hogy e cím alatt történt változtatások a műemlékek javára ugyan nem válnak, mint erre nálunk példa a koronázó-templom, melyre mai környezete vajmi hátrányosan nehezedik.”

Fentieket Forster még azzal egészítette ki, hogy a műemléket a helyreállítás előtt a lehető legpontosabban és legrészletesebben fel kell mérni, valamint, hogy nem szabad restaurálni, ha nincs e feladatra alkalmas építész: „elmondhatjuk a műemlékekre nézve is, hogy inkább maradjanak azok helyreállítás nélkül, mintsem kontár kéz végezze azt. *Dure á jamais le mai S'il y faut ce remède. Tartson örökre inkább a baj, mintsem ily orvosság alkalmaztassék*”.⁷⁰⁰

Jóllehet, Forster írása 1906-ban látott napvilágot, szövegéből kiderül, könyvét 1904 derekán, az 1904. április 6-13. között Madridban tartott VI. Nemzetközi Építészkongresszus

---

⁶⁹⁹ FORSTER 1906, p. 232.

⁷⁰⁰ FORSTER 1906, p. 235.

után rendezte sajtó alá⁷⁰¹ — közölte is a kongresszus határozatait⁷⁰². Riegl ekkor már publikálta *A modern műemlék-kultusz lényege és kialakulása* (1903) című tanulmányát, és ismert volt Dehio által 1905 januárjában előadott *Kaiserrede*, sőt, akár Riegl-nek az erre adott válasza (*Neue Strömungen in der Denkmalpflege*) is. Forster mégsem említette őket. Nehezen képzelhető el, hogy ne ismerte volna ezeket a tanulmányokat — utóbbi a MOB könyvtárának is előfizetett „Mittheilungen”-ben jelent meg — sokkal inkább valószínű, hogy ezek ismertetése messze túlmutatott volna könyve határain, ezért Forster nem akarja belevonni őket írásába. Feltételezhető az is, hogy Riegl és Dehio pengeváltása alkalmasint ekkor még túl friss élmény lehetett Forster és szaktársai számára, ezért is tartózkodhatott ismertetésüktől, és az ezzel kényszerűen együttjáró állásfoglalástól.

Azt, hogy Forster nagy valószínűség szerint ismerte a fenti írásokat, az is valószínűsíti, hogy Forster írása egyébként az európai műemléki szakirodalom széleskörű ismereteiről tanúskodik. Mondataiban néhol kortárs (vagy közelmúltbeli) szerzők gondolatait véljük visszhangzani; „Fel kell az emberekben a régi múlt emlékei iránt az érdeket és kegyeletet kelteni [Dehio], mert a háborúknál és az idők viharainál sokszor nagyobb pusztítást okoztak s okoznak ma is az értelmetlenség és kegyeletlenség [Viollet-le-Duc]. Szükséges a műemlékek iránt értelemmel, érzékkel, szeretettel bíró építészek kiképzéséről gondoskodni, kiknek elméleti és gyakorlati tanulmányok hiányában oly nagy szükségét érezzük. [Prosper Mérimée]”

Természetesen nem gondolhatjuk, hogy Forster álláspontja volt az egyetlen a szakmai körökben, sem hogy minden szakember osztotta azokat, ugyanakkor írott véleményét mindenképpen meghatározónak kell tekintenünk, hiszen Forster 1887-től az alelnöke, majd 1895-től elnöke volt a MOB-nak.

Foster megfogalmazta a saját és kortársai helyzetének sajátosságát, amikor kimondta: „Hiszen szemeink előtt folyt le az a nagy változás, mely az elődök művészeti tevékenységének és e tevékenység alkotásainak védelmében mutatkozott”, Más tehát a folyamatokban kortársként részt venni, és más az utólagos nézőpont, melybe behelyezkedve és melyről visszatekintve értékelést vagy kritikát fogalmazunk meg. Ezt az utólagos nézőpontot (avagy annak hiányát) nem kérhetjük számon Forsteren és a MOB-tagokon, akik a munkásságuk idején lezajlott folyamatok sűrűjében álltak.

⁷⁰¹ „Sajtó alatt volt jelen ismertetésünk, midőn értesültünk a folyó 1904. évben az építészek által Madridban tartott hatodik nemzetközi congressus határozatairól.” FORSTER 1906, p. 235. Congrès internationale des architectes, sous la haute protection de S.M. le roi d'Espagne et le patronage du gouvernement. Sixième session tenue à Madrid du 6 au 13 avril 1904.

⁷⁰² 1.) Különbséget tesz élő és holt műemlékek között; 2.) A holt emlékeket meglévő állapotukban kell fenntartani; 3.) Az élő emlékeket viszont helyreállíthatók; 4.) A helyreállítás az eredeti stílusban kell történjen; 5.) A feladatot képesített építésze kell bízni; 6.) Minden országban hivatalos műemlékvédelmi szerv felállítása szükséges.

Visszatérve arra, hogy Forster vajon ismeri-e Riegl és Dehio publikációit, gondoljunk arra, hogy a német nyelvterülettel való kapcsolat evidencia volt a kor Magyarországára számára. Amint Horler fogalmazott: „A magyar szakterület múltból örökölt német nyelvorientáltsága következtében és bizonyos szomszédsági kapcsolatok nyomán is természetesen ezek a nézetek esetenként könnyebben utat találtak a magyar szakemberekhez, mint a műemlékvédelem világszervezetét irányító körök felfogása, mely inkább francia, angol, olasz nyelvű publikációkban látott napvilágot”.⁷⁰³ Az idegennyelv-orientáltság és a nemzetközi kapcsolatrendszer pedig a legtöbb MOB-tag sajátja volt.

Így például Henszlmann német anyanyelvű, az eperjesi líceumban tanult meg magyarul, orvosi tanulmányait Pest után Bécsben folytatta, majd Padovában fejezte be, ezt követően Itáliában, Németországban, Franciaországban és Angliában tett tanulmányutat. 1852-ben Angliában a Royal Institute of British Architects tagjai előtt építészeti arányelméleti kutatásainak eredményeiről tartott előadást. 1853-tól hét éven át Franciaországban tartózkodott, ahol kapcsolatba került a francia építészet és építészettörténet főbb alakjaival. Arányelméleti műve III. Napóleon támogatásával jelent meg 1860-ban, Párizsban. Kapcsolatba került Lassus-szal, és minden valószínűség szerint találkozott Viollet-le-Duc-vel is. Aránytani művének első részét francia nyelven, Párizsban publikálta.⁷⁰⁴ Henszlmann közvetlenül, európai helyszíneken szívta magába a kortárs európai műemléki gondolatot és a műemlékhelyreállítási gyakorlatot. Könnyen belátható, hogy ezen ismeretekkel felruházva amikor (például) 1866-ban a pécsi székesegyház altemplomában felfedezték a kőfaragványokat, Henszlmann véleménye nem tudott más lenni, minthogy a lelet „lejárásaival együtt régi állapotukba visszahelyeztessék.”⁷⁰⁵

Amint 1846-ban Wenzel Gusztáv bécsi tanár Pécsen tartott előadásában rámutatott, „néhány régiség-búvártól [...] eltekintve tudományosan felkészült szakembereink tulajdonképpen nincsenek mint ahogy a régészeti kutatások alapirányainak és módszereinek kidolgozása is várat magára.”⁷⁰⁶ Ez a helyzet 1860-ra sem változott nagyot, amikor Henszlmann Franciaországból hazatért. Tudásával, tapasztalatával és személyes kvalitásaival könnyűszerrel vált a hazai tudományos élet — így a műemlék ügyének — meghatározó alakjává. Jellemző momentum, hogy miután 1846-ban megírta úttörő munkáját, más tollából még évekig nem jelent meg egyetlen szakmai munka sem.

---

⁷⁰³ HORLER 1996b, p. 21

⁷⁰⁴ MAROSI 2006

⁷⁰⁵ MAROSI 2006, p. 49.

⁷⁰⁶ CS. PLANK – CSENGEL 1996, p. 27.

Henszlmann — Rómerrel és Ipolyival együtt — mint az „alapító nagy triász” tagja, meghatározó, életében megkerülhetetlen és támadhatatlan volt. Amint Marosi rámutatott: Henszlmann nem csupán az intézmény nagy öregje, hanem az intézmény maga.⁷⁰⁷ Halála után azonban azonnal megtörtént trónfosztása (legalább is az arra való kísérlet); az utódok kritizálták életművét, leszámoltak nézeteivel, módszereivel és szellemi hagyatékával. Személyét eltávolították a művészettörténet-írásból és a műemlékvédelemből — vagy legalább is kísérletet tettek rá. Halálával a Bizottság intézményi rendszerén belül rég esedékes, de személye miatt eladdig kivitelezhetetlen változások indultak.

Elsősorban valóban a Horler által megjelölt német nyelvorientáltság az oka a hazai (építész) szakma német nyelvterületekkel való szakmai kapcsolatának. Amint Sisa tanulmányában⁷⁰⁸ megerősítette, ezen az alapvetésen a más nyelvterületekre tett tanulmányutak sem változtattak jelentősen. Henszlmann példája, kinek kapcsolatai nem korlátozódtak a német nyelvterületekre, kivételesnek számított. Jellemző momentum, hogy amikor 1865-ben Henszlmant — Érdy Jánossal és Kubinyi Ferencel közösen — törvényjavaslat kidolgozásával bízták meg, ők a holland, dán, porosz, és további három német tartomány műemlékvédelmi törvényét tekintették alapnak.⁷⁰⁹

Hozzá hasonlóan a Bizottság tagjai közül mások is számos szállal kötődtek Nyugat-Európához. Schulek Frigyes (1841-1919) a kor általános szokása szerint a budapesti József Politechnikumban kezdte tanulmányait, majd a bécsi Képzőművészeti Akadémiára ment. Ugyanekkor az akadémia hallgatója volt Schulek barátja, Steindl Imre és Schulcz Ferenc is.⁷¹⁰ Mindhárman alapítótagjai voltak az akadémia 1862-ben alakuló hallgatói önképzőkörének, melynek a 14. századi építőműhely, a Wiener Bauhütte nevet adták. Az akadémia tanára, Friedrich Schmidt, korábban 15 éven át dolgozott a kölni dóm helyreállításán. Schmidt nem csak építőmester; kőműves és kőfaragó mestervizsgát is szerzett. Bécs egyik vezető építésze, a Stephanskirche főépítésze, a műemlékhelyreállítások egyik vezéregyénisége, a neogótika

⁷⁰⁷ „Henszlmann maga jelenik meg mint intézmény, sőt, mint annyi intézmény, ahány területre szerteágazó tevékenysége kiterjedt.” MAROSI 2006 p. 31.

⁷⁰⁸ „Minthogy a külföldet járó magyarok tanulmányaikat legnagyobbbrészt a német nyelvterület és kultúrkör központjaiban végezték, Magyarország építésze a 19. század harmadik harmadában kevésbé különbözött ezen területekétől. A helyzet nem tudott érdemben változtatni némelyikük párizsi vagy angliai képzettsége sem, az itáliai utak pedig leginkább előképeket szolgáltattak a — német kollégáikhoz hasonlóan — egyre inkább az olasz neoreneszánsz felé forduló magyar építészeknek.” SISA 1996, p. 182.

⁷⁰⁹ Cs. PLANK – CSENGEL 1996, p. 34.

⁷¹⁰ „Akárcsak Ybl, hat évet tanult a bécsi Polytechnikumban Schulcz Ferenc (1838-1870), majd 1860-tól 1864-ig a bécsi akadémia hallgatója volt.” Steindl Imre (1839-1902) 1859-ben iratkozott be a bécsi akadémiára, 1860-ban ismét Budán van; a politechnikum tanársegéde, majd visszamegy Bécsbe, és 1867-ig marad ott. Schulek Frigyes (1841-1919) a budai polytechnikumban kezdi tanulmányait, 1861-1867 között a bécsi Képzőművészeti Akadémia hallgatója. SISA 1996, p. 171.

szaktekinetlye — és a Wiener Bauhütte elnöke volt. Az önképzőkör tagjai, Schmidt védnöksége alatt előadásokat tartottak, kiállításokat szerveztek, felmérőtáborokon vettek részt (így többek között felmérték a vajdahunyadi várat is), melyek eredményeit saját kiadványukban publikálták. Schmidt meghatározó hatással volt hármójuk pályájára⁷¹¹. Mesterükhöz hasonlóan egész életükben gótikus stílusban terveztek, sőt, Steindl maga is kitanulta a kőfaragó mesterséget.

Schulek a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága alapításától, 1872-től 1919-ben bekövetkező haláláig töltötte be a bizottsági építész posztot; Steindl, szintén 1872-től, szintén haláláig, 1902-ig volt rendes tagja a Bizottságnak. Szintén a kezdetektől haláláig (1891) a Bizottság levelező tagja volt Friedrich Schmidt is. Schultz Bécsből hazatérve főként műemlékek restaurálásával foglalkozott, 1868-ban (Schmidt önmaga helyett ajánlja) megbízást kapott a vajdahunyadi vár helyreállítására. Minden bizonnyal ő is a magyar műemléki ügy egyik fontos személyisége lett volna, de sajnos korai halála megakadályozta ebben.

Az akadémia elvégzése után Schulek és Steindl is Párizsba utazott tanulmányútra. A legtöbbet azonban Schulcz utazott: kétévnnyi császári ösztöndíjjal bejárta Németországot, Svájcot, Olaszországot, Spanyolországot, Franciaországot.

Külföldi tanulmányi éveik és utazásaik alatt szerzett kapcsolati hálójukat minden bizonnyal később, Magyarországra hazatérve is ápolták és jól kamatoztatták.⁷¹² Könnyű belátni, hogy a műemlékvédelemben Nyugat-Európában zajló folyamatok személyes kapcsolatokon és személyes élményeken keresztül közvetlen hatással voltak a szakma hazai képviselőire, így a műemlékvédelmi gondolatra és gyakorlatra egyaránt.

Utalva Forster gondolatára, miszerint nem szabad restaurálni, ha nincs e feladatra alkalmas építész, kijelenthetjük, hogy az említett szakférfiak személyében a purista szellemű helyreállításokra alkalmas, magasan képzett építészek álltak rendelkezésre. Amellett, hogy a purista elveket a 20. sz. első évtizedei után egy másféle helyreállítási szemlélet váltotta fel, melyet a mai napig korszerűnek vallunk, el kell ismernünk, hogy a vizsgált időszakban megvalósuló helyreállítások és papíron maradt tervek egyaránt a legmagasabb szintű szerkezeti és formaismereti tudásról tanúskodnak, és a historizmus főműveinek tekinthetők.

⁷¹¹ „A külföldön tanult magyar építészek általában életük végéig megőrizték érzelmi és - alkotásaikban - stílári kötődésüket tanítójukhoz. »Ezek a régi Hansen- és Schmidt-Schülerek büszkék voltak a mestereikre, mint valami külön kitüntetésre« - írta róluk Magyar Vilmos. A mester személye körül kultuszt alakítottak ki. A tanárok közül volt, aki később is bevetette befolyását, ha egykori diákjairól volt szó. Tudjuk, hogy Schmidt maga helyett a nagy magyarországi műemlékrestaurálásokra többnyire magyar tanítványait javasolta.” SISA 1996, p. 182.

⁷¹² SISA 1985; valamint: Kovács 2021

Visszatérve Henszlmann halála után az intézményrendszerben meginduló, fent említett változásokhoz; 1890-re nem csak Henszlmann, hanem az alapító nemzedék valamennyi tagja meghalt: Ipolyi Arnold és Pauler Tivadar 1886-ban, Trefort Ágoston 1888-ban, Rómer Flóris 1889-ben. Halálukkal szó szerint és átvitt értelemben egyaránt generációváltás történt.

Amint ismeretes, az 1889 januárjában tartott bizottsági ülésen Steindl felvetette, maradjon üres a Henszlmann halálával épp megüresedett poszt. Helyette inkább egy építészeti osztály megalakítását javasolta a MOB keretein belül, egy vezető építész és két segédépítész közreműködésével.⁷¹³ Az ötlet feszültséget szült, és jóllehet az építészeti jelleg ilyen mértékű megerősödését a többségében jogászokból és művészettörténészből álló Bizottság elvetette, azonban — amellet, hogy gyanítható, Steindl a maga számára próbált pozíciót létrehozni — a törekvés tisztán jelzi, hogy rég érett és immár időszerű lett volna a műszaki apparátus fejlesztése és a műemléki szemlélet változása. Erre a fordulóra azonban csak az alapító nemzedék halálával nyílhatott lehetőség. Az építészeti osztály nem jött létre, azonban Steindl javaslata mégsem múlt el hatás nélkül, és a következő évtizedekben lassú és apró lépésekben érzékelhető szemléletbeli változás történt.

A személyi ellentétek már ezt megelőzően is jelen voltak a Bizottságban; Henszlmann és Rómer szakmai, szemléletbeli viszonya feszült, amit tovább szított, hogy 1870-ben Eötvös József Rómert és Ipolyi Arnoldot bízta meg a műemléki törvényjavaslat előkészítésével. „Az őt ért sérelemért Henszlmann — korántsem sportszerű módon — Rómer 1874-ben megjelent Régi falképek Magyarországon című kötetéhez írt utószavával vágott vissza. [...] útjaik ezt követően elkanyarodtak egymástól”.⁷¹⁴

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a magyarországi műemlékvédelem-történet, illetve a történeti épületek helyreállítása módszertanának és gyakorlatának változása tulajdonképpen valós időben követte le a hasonló európai mozgalmakat. Az elméletek kidolgozása és ütköztetése Magyarországon — Nyugat-Európával összevetve — kisebb kilengésekkel történt meg. A gyakorlati műemlék-restaurálás terén azonban nem maradtunk el az európai nagyságrendektől. A historizmus, a purizmus, az európai műveltségű, legmagasabban kvalifikált szakembergárda egy épp kialakuló, új tudományterületen találkozott a kiegyezés utáni gazdasági prosperitás és a millenniumi ünnepséggel kapcsolatos törekvések adta lehetőségekkel.

⁷¹³ SZAKÁCS 2011a, pp. 105-113.; valamint: BORSOS 1984; továbbá: HORLER 1996a, p. 107.

⁷¹⁴ KÁDÁR – KOVÁCS 2020

VI. Konklúzió

Kutatásom célja azoknak a folyamatoknak a vizsgálata volt, melyek a magyarországi műemlékvédelmet a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872. évi megalakulását követő bő három évtizedben jellemzik. Amint láttuk ezek a folyamatok igen sokrétűek és összetettek, ritkán egységesekek, sokszor benső ellentmondásoktól terheltek.

Mint bármiféle változás, ez is leginkább úgy vizsgálható, ha lehetőség szerint minél nagyobb számú vizsgálati pontot (jelen helyzetben: esettanulmányt) veszünk fel, majd ezeket az egyedi pontokat egybevetve és „összekötve” állapítunk meg egy kiolvasható tendenciát. A vizsgálat fókuszába három szempont került: a *szándék*, a *szó*, és a *tett*. Vagyis: először, hogy a műemlékvédelemben tevékenykedő szakemberek mire törekedtek, mik voltak azok a vezérelvek, melyek meghatározták a szakmai működésüket; másodsor, hogy erről hogyan vélekedtek írásaikban, vagy szóban a bizottsági üléseken; harmadszor, hogy mindebből mi és hogyan valósulhatott meg. E kategóriák olykor összemosódnak, de mindenképpen rendelkeznek közös részhalmazzal.

Ha például egy helyreállítás részletesen kidolgozott terve magvalósulatlanul tervlapon maradt, az csupán *szándék*, ugyanakkor a feladatba befektetett munka komolysága, a mérnöki teljesítmény miatt határozott *tettként* is értelmezhető. Akárhogy is; egy következetesen, magas igényszinten kidolgozott tervsorozat mindenképpen alkalmas arra, hogy szerzője és kora építészeti, műemlék-helyreállítási elveiről valljon számunkra.

A tett mellett említést kell tennünk a tett hiányáról, avagy a mulasztásokról is. Amint láttuk, azoknál a „kisebb,” vidéki, a legjelentősebb emlékeink mellett marginálisnak tűnő épületeknél, melyekre kevesebb idő, energia, figyelem jutott, több esetben hosszú évek teltek el anélkül, hogy valamiféle érdemi előrelépés történt volna — miközben az adott emlék állapota tovább romlott, vagy épp lebontották. Ezt a negatív előjelű cselekvést sem hagyhatjuk figyelmen kívül, és a helyreállítás-történet részének kell tekintenünk.

A kimondott vagy leírt *szó* sem független a *szándéktól* és a *tettől*, azonban ami ebben az esetben igazán meglepő, az a közös részhalmaz szűkösége; vagyis, hogy néha milyen ritkás az átfedés a kommunikált elvek és a megvalósulásra törő tett között. A MOB tagok olykor, leginkább egymás munkái kapcsán fogalmaztak meg olyan irányelveket, melyek (mai szemmel nézve) progresszívnek hatnak, miközben ugyanezeket az elveket saját munkáikban nem érvényesítették.

A tett-szó-szándék hármas egysége elválaszthatatlan a *lehetőség*-től, ami esetünkben, az anyagi háttérrel jelenti. Mint láttuk, a helyreállítások folyamatában állandóan jelenlévő kérdés a költségvetés és hogy milyen források álltak rendelkezésre. Ez a tényező és az erről való diskurzus sokszor nem is az ügy háttérében, hanem nagyon is előtérben állt.

Kutatásom határainak kijelölése során természetesen kompromisszumokat kellett kötnöm. A vizsgált folyamatok lassabban zajlottak annál, minthogy egy 15 éves periódusban karakterisztikusan kimutathatóak lettek volna, ezért, amint azt a bevezetőben is jeleztem, már a kutatás korai szakaszában egyértelművé vált, hogy a kezdetben megcélzott periódust bővítenem kell. Az 1872. évi kezdő dátumot mindvégig stabilnak éreztem, azonban a kutatás előrehaladtával mind gyakrabban jutottam arra a meggyőződésre, hogy a megkezdett vizsgálatot a záró dátumként kitűzött 1904. éven túl is érdemes volna folytatni. A Bizottság az asztalára került ügyek megoldását olykor hosszú éveken át tolja-halasztja, majd a már megkezdett helyreállítások is évekig, akár évtizedeken keresztül húzódnak, következésképpen a vizsgált periódusban megkezdett ügyek olykor 1904 után is folytatódtak. Jóllehet a vizsgált helyreállítások legtöbbje lényegi változást, fordulatot már nem hozott, csupán befejező fázisa, egy elszámolás, vagy utómunka történik 1904 után, de más épületek helyreállításának csupán előtörténete zajlott le a kitűzött időbeli határt megelőzően. Így például az ócsai templom 19. sz. végén felvetődő helyreállítása az 1920-as évek elején valósult meg.

Az időbeli lehatárolás mellett a kutatás módszertanában is határokat kellett felállítanom. Ilyen módon a „kisebb” helyreállításokat kizárólag a bizottsági iratanyag és tervanyag felhasználásával elemeztem. A kutatás egyik további iránya lehetne a tárgyalt épületek és az eszközölt helyreállítások helyszíni vizsgálata.

A kutatás egy másik, lehetséges iránya még további „kisebb” emlék helyreállítása bizottsági iratanyagának és terveinek feldolgozása lehetne. Ilyen módon a fentebb említett „vizsgálati pontok” besűrítethetők volnának, amivel megalapozottabb és differenciáltabb következtetéseket vonhatnánk le a vizsgált tendenciákra vonatkozóan.

VII. Tézisek

1. Tézis Bizonyos szakirodalmi források általános szemlélete, miszerint a 19. — 20. sz. fordulójával a historizáló purizmus korszaka is lezárult, és azt a későbbi charták irányába forduló, mai szemléletünk szerint progresszívnek tekintett műemlékvédelmi elvek váltották fel, revízióra szorul, és árnyalendő.

A 19. sz. utolsó harmadában a műemléki helyreállítások esetében meghatározó purizmus hazánkban (is) fénykorát élte. Ehhez — sok egyéb ok mellett — három fő tényező járult hozzá:

- Az épített örökségünk megszépítésében is megnyilvánuló millenniumi reprezentációs törekvések; ezzel összefüggésben
- az erre fordított, az épület-helyreállításban soha addig nem látott pénzforrások; valamint
- az építészeti stílusok legmagasabb-szintű forma- és szerkezetismerete.

A műemlékvédelmi helyreállítások terveit készítő építészeinknek mintegy „második anyanyelve” volt a gótikus stílus; megalapozott tudással terveztek történeti stílusban. Tudásukat hosszú tanulási folyamatban, gyakorta külföldi egyetemen és képzőművészeti tanulmányokkal kiegészítve szerezték meg, majd gyakorló építészként évtizedeken át kamatoztatták tudásukat. Nem volna reális és életszerű az az elvárás és az elgondolás, hogy ezek a szakemberek radikális változásra kényszerítsék magukat. Az új elvek gyakorlatba való átfordításához és megszilárdulásához — többek között — generációváltásra volt szükség.

Amellett, hogy a műemlék-helyreállításokat tervező szakemberek e tudásról nem akartak és nem is tudtak lemondani, a műemlékvédelmi elvek szükséges változásának iránya a kortársak számára kezdetben talán nem is lehetett egyértelmű. A bizottsági jegyzőkönyvek tanúsága szerint úgy tűnik, a bizottsági tagok inkább gondoltak a purizmus finomhangolására, a túlkapasok elkerülése melletti, kiegyensúlyozott fenntartására, mint a purizmussal való radikális leszámolás lehetőségére. Amikor a századforduló táján — nyugat-európai hatásra — hazánkban is kezdett megfogalmazódni a purizmus kritikája, a valódi alternatívát jelentő helyreállítási módszerek kikristályosodására még évtizedekig várni kellett. Addig pedig a jól bevált eszközkészlet állt rendelkezésre.

1896 után a nagy és látványos restaurálásokat (újjáépítéseket) a kisebb jelentőségű, egyszerűbb helyreállítások váltották fel, de a purizmusra való igény kimutathatóan megmarad. Téves volna a műemlékvédelmi elvek terén történt változást egy a kiindulópontot jelentő purizmusból a chartákra mutató, határozott irányú vektorként felrajzolni.

2. Tézis A helyreállítások sorsa és kimenetele sok esetben az anyagi forrásokon múlott.

Az előző tézisponttal összefüggésben észre kell vennünk, hogy a stíluszta restaurálásra, vagy kiépítésre való építetói igény és műemlékvédelmi szándék mellett a legjelentősebb tényező, ami az adott helyreállítást meghatározta, számos esetben (kevés kivétellel jellemzően mindig) a kivitelezésre fordítható anyagi források megléte, avagy hiánya volt. Mind a „nagy,” mind a „kisebb” helyreállítások történetében, melyeket dolgozatomban feldolgoztam, újra, meg újra felbukkanó kérdés, hogy honnan lehet előteremteni a szükséges összeget, és mennyi áll rendelkezésre.

Amint láttuk, a kivitelezéshez szükséges pénz többféle forrásból származhatott. A pénzügyi lehetőségek nem csak a helyreállítás tempóját, de sok esetben magát a programot, a terveket is befolyásolta. Több esetben is egyértelműen kimutatható, hogy a pénzügyi források szűkössége miatt egyszerűbb megoldásban kellett gondolkodniuk, vagy, hogy több tervváltozat esetén a döntést azok bekerülési költsége határozta meg.

A rendelkezésre álló írott források alapján — melyek közül jelen esetben a bizottsági iratanyag a legjelentősebb — bizton állíthatjuk, hogy a historizáló purizmus az emlékanyag még szélesebb körén hagyott volna nyomot; ha a hazai műemlékvédelemnek gazdagabb anyagi források álltak volna rendelkezésére, akkor ma a középkori épületállományunk zömét másmilyennek ismernénk.

3. Tézis A tudományos alapú és igényű épületkutatás már a 19. sz. utolsó harmadában is ismert és bevett gyakorlat volt.

Amint az a forrásokból világosan kiolvasható, az épület-helyreállításokat a legtöbb esetben kutatás előzte meg. A helyreállítás terveinek elkészítésével megbízott építész alapos előtanulmányokat végzett, mielőtt tervezésbe kezdett volna. Ez összetett és alapos épületkutatást jelent. Kijelenthető, hogy a mai, korszerűnek nevezett épületkutatási módszerek mindegyike ismert és gyakorolt volt a vizsgált korban.

Eszerint az épületről mindenekelőtt részletes és értelmező építészeti felmérést készítettek: alaprajzok, metszetek, homlokzati nézetek készültek. Már az állapot rögzítés során olyan mélységű ismeretekre tettek szert, ami nevezhető megfigyelés alapú épületkutatásnak.

Több ízben értesültünk a bizottságnak tett jelentésekből, hogy a tervező építéstörténeti forrásokat, információkat gyűjtött az adott épületről.

Ismert volt a roncsolásos falkutatás, melynek során bizonyos épületrészek vizsgálatához feltárták a falszövetet. Bizonyos esetekben a (a falkutatás kiterjesztéseként is felfogható) kivitelezés közben feltáruló jelenségek módosították a terveket és alakították helyreállítás folytatását.

Ismert volt a falfestésvizsgálat, sőt, a festékrétegek laboratóriumi vizsgálata is.

Láttuk, hogy a kutatásnak szinte mindig része volt a szerkezetvizsgálat, az állékonyságra irányuló vizsgálatok, vagyis a statikai állapotfelmérés.

Végül, a kivitelezést megelőzően és közben törekedtek a dokumentálásra.

4. Tézis A dolgozatomban vizsgált periódusban a Műemlékek Ideiglenes, majd Országos Bizottságában a mérnöki szemlélet és szempontrendszer felerősödött.

Tulajdonképpen úgy is fogalmazhatnánk: szakszerűbbé vált, ami a mérnöki, építész jelleg felerősödését jelenti a nem-építész jelleggel szemben a Bizottságon belül. Ez a változás leginkább a rajzi gyűjtemény gyarapítása irányában, az épületek mérnöki igényű felmérése iránti igény egyre markánsabbá válásában ragadható meg. Mint láttuk, a kültagok képzőművészeti igénnyel előadott épületfelmérései egyre kevésbé feleltek meg az azokat bíráló építész bizottsági tagok elvárásainak. Ezzel összefüggésben jelent meg az épületek objektív felvétele szolgálatában a fotográfia is.

Ez a változás személyi változásokkal járt együtt, illetve a generációváltás előfeltétele volt ennek a változásnak. Az alapító generáció; Ipolyi Arnold, Pulszky Ferenc és Rómer Flóris halálával, de legfőképp Henszlmann 1888-ban bekövetkezett halálával a Bizottság építész tagjai elérkezettnek érezték az időt, hogy a művészettörténészekkel és régészekkel szemben a műemlékvédelem mérnöki, építész szemléletét megerősítsék.

VIII. Melléklet

VIII.1. Műemlékvédelmi szemlélet és annak változása a Bizottság gyűjteményeinek fényében

Az intézményesült műemlékvédelem működését a kezdetektől és Európa-szerte három fő feladatban lehet megragadni. Ezek: a műemlékek felkutatása és lajstromba vétele; a műemlékek fenntartása és helyreállítása; valamint a műemlékek ismertetése. Az alakuló hazai műemlékvédelem a 19. sz. utolsó harmadában szintén e három fő feladat ellátásában határozta meg önmagát, a műemlékek számbavételéhez pedig írásos, rajzi, majd fényképes információkat gyűjtött. Következésképpen a műemlékvédelem kezdeti periódusában történt változások leginkább a szakgyűjtemények gyarapodásával szemléltethetők.

Tizenkét évvel azután, hogy az önálló magyar közigazgatást helyreállító Októberi Diplomával a bécsi székhelyű Central Commission⁷¹⁵ (CC) magyarországi hatásköre megszűnt, 1872-ben Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter létrehozta a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát (MIB). A magyarországi műemlékvédelemben beállt bő évtizednyi hiátus — ha bizonyos szempontból eredménytelenül is, de — mégsem múlt tétlenül, ami többek között abból a jegyzőkönyvből is kitűnik, melyet a MIB április 8-i hivatalos megalakulását két hónappal megelőzően tartott „első ülésen” vettek fel.⁷¹⁶ A jegyzőkönyv tanúsága szerint szakmai oldalról ekkor már minden készen állt az intézmény felállításához. Az ülés Henszlmann és Hegedűs Candid a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa közt történt korábbi megállapodásra hivatkozott, kidolgozott javaslatokat tett a bizottság szervezeti felépítésére, működésére, költségvetésére, külső és belső tagok kinevezésére. Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy már ekkor konkrét javaslatot tettek a Central-Commission magyar vonatkozású publikációiban szereplő illusztrációk fadúcainak megszerzésére is. Ezzel a szándékkal kezdődött a Bizottság leendő gyűjteményeinek megalapozása.⁷¹⁷

⁷¹⁵ Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. I. Ferenc József által létrehozott császári és királyi központi bizottság központi kormányzatszerveként 1853-ban megkezdett működését az egész birodalomra, így természetesen Magyarországra is kiterjesztette. Tevékenységét a magyar tudományos közvélemény pozitívnak ítélte.

⁷¹⁶ MOB-iratok, 1872/2, a jegyzőkönyv az átiratban nem található, hivatkozva: HORLER 1996a, p. 90.

⁷¹⁷ A Central-Commission 1872 októberében beleegyezett a Bécsben őrzött fadúccok másolásába („cliché-irozásába”). MOB-iratok, 1872/100. A cliché-eket 1873 áprilisában küldik meg gőzhajóval Bécsből Budapestre. MOB-iratok, 1873/59. A Bizottság máskor is kísérletet tesz rá, hogy Bécsből anyagot szerezzen be, de ezt a törekvését nem mindig koronázza siker. Az 1880 áprilisában tartott bizottsági ülésen szóba kerül, hogy az egyházi építmények mellett a várakról és vármokról is felmérés/felvétel készüljön. Felmerül, hogy a közös

VIII.1.1. Törzsívek

A Bizottság vezetősége megalakulásakor 5 főből állt, s további 10 bizottsági tagot számlált.⁷¹⁸ A Bizottság, lévén saját berkein belül nem tudta ellátni a műemlékek felvétele országos feladatát, az adatgyűjtést külsősök bevonásával képzelte el. Ez az ötlet nem előzmények nélküli.

A Magyar Tudományos Akadémia 1847-ben felhívást adott ki és „teljes bizodalommal hívja fel ez ügy’ irányában segedelmét mind azoknak, kik a’ hazai régi műveltség’ fényre derülését, ’s így a’ nemzeti becsület’ emelkedését, szivökön hordozzák”, hogy amennyiben régi épületekről tudomásuk van, írják meg azt egy levélben az Akadémiának.⁷¹⁹ A felhívás csekély érdemi eredménnyel járt, hatása inkább abban áll, hogy a műemlékvédelem gondolata közbeszéd tárgyává vált.

---

hadügyminisztérium levéltárában több magyarországi vár (felmérési) rajzát őrzik, s ezeket kívánatos volna lemásolni a Bizottság rajztára számára. Henszlmann a Bécsben dolgozó Károlyi Árpádot kéri fel, hogy a katonai levéltárban a magyarországi várak meglévő rajzairól jegyzéket készítsen. Károlyi a feladatában eljárva a katonai mérnöki levéltárban azt a választ kapja, hogy a Bach-korszakban készített felvételek náluk nincsenek meg. Ezzel szemben a korábban készült felméréseket rendelkezésre tudják bocsátani. Károlyi továbbít a Bizottság felé egy 62 tételből álló listát, mely a 17. és 18. században, valamint a 19. század elején készült felméréseket tartalmazza. Károlyit a levéltárban biztosítják, hogy a felvételek teljesen megbízhatóak, ő azonban azon a véleményen van, hogy a Bizottság nem fogja tudni használni a jegyzéket. (MOB-iratok, 1880/36) A következő másfél évtized irataiban nincs nyoma az ügy folytatásának.

⁷¹⁸ Elnök: Szalay Ágoston, a pesti királyi tábla tanácselnöke; helyettes elnök: Hegedűs Candid Lajos, jogász, a vallás- és közoktatási miniszter tanácsosa; előadó: dr. Henszlmann Imre, művészettörténész, az MTA rendes tagja; bizottsági építész: Schulek Frigyes, az országos mintarajztanoda tanára; bizottsági titkár: Érdy Kálmán, majd 1873-tól Geduly Ferenc; bizottsági tagok: Ipolyi Stummer Arnold, besztercebányai püspök; Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum igazgató öre; dr. Rómer Flóris, bencés szerzetes, művészettörténész, régész; dr. Arányi Lajos, orvos, egyetemi tanár; Steindl Imre, építész, műegyetemi tanár; Zsigmondy Gusztáv, mérnök; Szumrák Pál, mérnök; Torma Károly, archeológus, egyetemi tanár; Augusz Antal, a budavári főegyház építési bizottságának elnöke; Thaly Kálmán, történész, országgyűlési képviselő. GRANASZTÓINÉ 1996a, p. 267.

⁷¹⁹ Schedel 1847; az Akadémiát érdeklő ingó és ingatlan értékek meghatározása ugyanitt: „mindennemű illy régiségekről, legyenek azok templom-, vár-vagy egyéb régi épületek, vagy ollyaknak maradványai, kö faragványok, bármely durvák vagy roncsoltak, s akár önálló, akár régi épületek’ részei, tehát szentek’ állólképei ’s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek emelt munkával, ha még olly kevéssel, vagy csak régi felirattal; faragott címérképek, keresztelők medenczék, oltárok; ugyan illy fa faragványok, akár oltárokon, templomfalakon és templomszékeken, akár egyéb rendeltetésű eszközökön, bútorokon stb.; továbbá szobrászati öntvények, vagy ollyak’ töredékei, ide értve a’ régi harangokat is, kivált ha emelt képekkel, czifrázatokkal vagy felirattal bírnak ; az itt amott nagyobb kisebb csoportozatokban előforduló mesterséges halmok (úgynevezett kúnhalmok), mikben ásások által egyéb tárgyak is fölfedezhetők; festések, templomok és várak’ falain, úgy önállólag is fenmaradtak, oltártáblák, szentek’ képei, arc képek, vidékek, harczok, címerek : fára, vászonra, vagy bár hártýára és papirosra; vésett művek, pecsétnyomók, pénz- ’s egyéb mátrixok ; metszések’ nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi fegyverek és lószerszám, kardok, lövő fegyverek, sisakok, pánczélok, zászlók; régi, történeti vagy művi érdekű bútorok, templomi és házi eszközök, edények (igen régi cserepek is, habár törve), kelyhek, bilikomok, tálak, csészék; ékszeres ’s régi öltözetek’ minden nemei stb. A’ régi kor’ a kisebb tárgyakra nézve egész a ’XVIII. század’ elejéig, névszerint a’ szatmári békéig értetik, sőt az építésért művekre nézve is czélszerű ez ideig terjeszteni a’ figyelmet.”

A kevés saját taggal működő Central-Commission majdan összeálló műemlékjegyzékéhez szintén külsős tagok bevonásával gyűjtötte információit a birodalom területéről. A műemlékek felvételére kérdőívet (Formula) állítottak össze.⁷²⁰ A kérdőíveket kitöltő laikusok számára az épületek szakszerű leírásához kidolgozták a tudományos szaknyelvet, ábrákkal illusztrált füzeteket adtak ki, melyekben meghatározták a használandó terminus technicus-okat. A kérdőíveket az önjelölt levelező tagok töltötték ki és küldték vissza, valamint a megbízott konzervátorok, akik a CC által a számukra kijelölt területen működtek. Magyarországon hét konzervátor segítette a bizottság munkáját, Erdély külön egységnek számított, tizenegy konzervátorral. A CC alapszabálya egyértelművé tette: műemléken kizárólag középkori építészeti emléket ért.

Lényegében ugyanezt a rendszert vette át megalakulásakor a MIB. A Bizottság által kidolgozott, magyar nyelvű műemlék-felvételi kérdőív (törzsív) pontjai nagy átfedést mutattak az osztrák Formula-val⁷²¹. A kitöltésére javasolt terminológiák fordítására, a magyar építészeti szaknyelv megalkotására Rómer Flóris és Henszlmann Imre vállalkozott⁷²². A törzsíveket célzatosan, már ismert, a kérdésben járatos személyeknek küldték ki, akiktől elvárható, hogy kielégítően meg tudják oldani a feladatot. Jóllehet már az első évben, 1872-ben 51 levelező válaszolt és küldött vissza kitöltött törzsívet, az adatgyűjtés nagyon lassan haladt.⁷²³ 1875-ben a legaktívabb levelező tagokat a Bizottság kültagnak nevezte ki. Azonban a kültagok is többnyire csak lelkes dilettánsok, amatőr polihisztorok voltak. Az 1875. évi névsorban a huszonhárom kültag között mindösszesen egy építészt és további egy mérnököt találunk, többségük a klérus soraiból került ki, vagy tanár, egyikük „földbirtokos”.⁷²⁴

⁷²⁰ A kérdőív kitöltendő rovatai a következők voltak: 1. Az építészeti emlék megnevezése, és a hely, ahol áll. 2. Az építés kora és az építő neve. 3. Változtatások, toldások és felújítások kora. 4. Az építészeti emlék eredeti rendeltetése, építőanyaga és stílusa. 5. Jelenlegi rendeltetése, tulajdonosa, használója vagy eddigi fenntartója. 6. Az építészeti emlék kiterjedése és méretei. 7. A rajta található feliratok. 8. Az építészeti emlék értéke vagy építési vagy történeti szempontból. 9. Vannak-e róla képek vagy leírások? Milyen oklevelek vagy források szolgálnak közelebbi felvilágosítással? 10. Jelenlegi állapot és mennyire van biztosítva a jelenlegi állapot fenntartása. 11. Osztályozás a fenntartásra való érdemesség szempontjából. D. MEZEY— SZENTESI 1996, pp. 47.

⁷²¹ A magyar törzsív pontjai: a műemlék megnevezése, helyrajzi adatai, tulajdonosa, alakja, mérete, anyaga, stílusa, az emléken található feliratok, falfestmények, értékes ingóságok, az emlék története stb. A törzsívekről: Cs. DOBROVITS 1972, pp. 83-87.

⁷²² RÓMER – HENSZLMANN 1866

⁷²³ Henszlmann Imre: Kivonat a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságának 1872-ik munkálkodásáról szóló évi jelentésből. MOB-iratok, 1873/4

⁷²⁴ „Levelezőink serkentése végett a bizottság megkérte a nm. minister urat kegyeskedjék azokat, kik az emlékek ismertetését eddig is buzgón elősegítették, bizottságunk kültagjainak kinevezni. Ezen óhajunk telejsítettvén, a kültagok a következők: Balogh György, (bácsi esp. pleb.); Bernolyák Károly, pléb.; Cséplő Péter, premontr. tanár; Dingraff Gáspár, lébényi pléb.; Drahotuszky Ferenc, cm. kanonok; Ebenhöch Fer., kanonok; gr. Eszterházy János, Gózon Imre, néptanító; Gritzmann János, pléb.; Hencz Antal, építész; Jedlicska Pál, pléb.; Killer Frigyes, pléb.; Lipp Vilmos, premontr. tanár; Modrovich János, földbirtokos; Molnár Pál, mérnök; Myskovszky Victor, főreáliskolai tanár; Paur Iván, kir. tanácsos; Pelargus János, ev. lelkész; Still Pál, prépost; Storno Ferenc, Šašinek Ferenc,

Nem meglepő, hogy a beérkezett törzsíveknek mennyisége is, minősége is elmaradt az elvárttól — különösen a rajzok tekintetében — ezért a Bizottság tagjai hamar belátták, hogy maguknak is be kell kapcsolódniuk a helyszíni adatfelvételi munkába. Henszlmann az 1873. évi működésről szóló jelentésben így írt: „A beérkezett kitöltött törzs ívek fennt adott lajstromából világos, hogy, kevés kivétellel, a vidéki levelezők nem igen sietnek gyűjteményeinket szaporítani s hogy nem fogjuk nélkülözni a keblünkől való kiküldéseket, ha eddig kevésbé ismert emlékeink kellő tudomását akarjuk megszerezni; a végre tehát ajánlatos az utazások azon módja, melyet Bécsben az építészeti iskola tanítványaival követ s mely által a publicált Autographiák nagy számmal készültek. Magunknak kell utaznunk, felmérnünk és lerajzolnunk, különben nem leszünk képesek a fennmaradt emlékek teljes tudomásához jutni.”⁷²⁵ Ebből a munkából a Bizottság tagjai közül a legnagyobb részt Steindl vállalta magára, aki, amint az 1875. évről szóló beszámolóból tudjuk, nyolc segéddel a bányavárosokba utazott és vett fel törzsíveket, illetve készített rajzokat. Rómer ugyanezt tette Somogyban, azonban segédek nélkül.⁷²⁶ Steindl a következő években is a nyári vakáció idején válogatott hallgatóival folytatta felvételi körútjait.⁷²⁷

A Bizottság gyűjteményébe érkezett rajzokat már 1873 áprilisától bélyegzővel látták el. A körbélyegzőt Klassohn Antal vésnök készítette el, a „M. Orsz. Műemlékek Bizottsága” felirat a magyar koronát veszi körbe.⁷²⁸

VIII.1.2. „tehetségét a muló pillanat puffancsaira pazarolja” – Három kültag rajzi felvételeiről

A rajztár gyarapításának legkorábbi lépése, amikor 1872-ben a Bizottság kérésére Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter közbenjárt, hogy a lébényi templom August Essenwein által készített terveit lemásolhassák. Emellett a Bizottság a Magyar Királyi József Műegyetem építészhallgatóinak nyári felméréseit is megszerezte, sőt, a felmérőtáborokat anyagilag is támogatta. Geduly jelentése szerint 1877-ben a rajztár 445 rajzlapot és 126 térrajzot számlált. Amint Kádár és Kovács rámutatott: „bár a korai időkben nagy lendülettel vette kezdetét a hazai műemlékállomány felmérése, a gyűjtemény gyarapodása több tekintetben is

---

áldozár; Teutsch György, erdélyi superint.; Dr. Vajdovszky János, plébános.” Évi jelentés a magyarországi műemlékek ideigl. bizottságának működéséről 1875-ben. MOB-iratok, 1875/138

⁷²⁵ MOB-iratok, 1873/129

⁷²⁶ MOB-iratok, 1875/138

⁷²⁷ MOB-iratok, 1877/44

⁷²⁸ MOB-iratok, 1873/60

esetleges volt, ráadásul nem minden esetben nyílt lehetőség építészeti szempontból pontos, a tudományos munkák során jól használható dokumentációk elkészítésére.⁷²⁹

A kültagok által beküldött rajzok műszaki színvonala és hitelessége iránti igény egyébként a kezdetektől fogva jelen volt a Bizottságban. 1878-ban Stein Tivadar építésznek a jáki templomról felvett rajza kapcsán a miniszternek írott levelében Henszlmann így fogalmazott: „Miután a bizottság a jáki templom mutatványul beküldött fő homlokzatának rajzát e templomnak fényképével, a bécsi »Centr. Com. Jahrbücherekben« és a Haider által kiadott »Mittelalt. Kunsdenkmale« című könyvek képeivel tüzetesen összehasonlította, azon meggyőződésre jutott; hogy Stein rajza több tekintetben hűbb ugyan a már is publikált képeknél; de mind e mellett a mai követelésnek, kivált az alakra nézve, még sem felele meg teljesen; minél fogva nem véli célszerűnek, hogy e rajz új magyar publicatióának vétessék alapjául. Mindazáltal a vidéken felmerülő tehetségek serkentéseül a n. m. ministeriumnak ajánlandó a beküldött rajznak jutalmazása 100 forinttal. A bizottságnak ezen határozata közlendő Lipp Vilmos, kültaggal is, kinek megírandó, figyelmeztesse Stein építészt, hogy az csak az emlék meglevő részletét rajzolja le hűn s a meg nem levőt ne restaurálja.”⁷³⁰ Amint látni fogjuk, a későbbiekben a vidéken felmerülő tehetségek serkentése már nem bizonyult elegendő érvnek egy rajz megvásárlására.

A kezdetektől a kültagok között találjuk Myskovszky Viktort és Storno Ferencet, majd Könyöki Józsefet.⁷³¹ Nevük szorosán összefonódott a magyar műemlékvédelem hőskorával. Myskovszky Viktor építészmérnök, Bécsben és Budán járt műszaki egyetemre, a kassai főreáliskolában ábrázoló geometriát és építészetet tanított. Könyöki József, régész, Bécsben a műszaki egyetemen tanult, majd Olaszországban folytatta festészeti tanulmányait, a pozsonyi főreáliskolában volt rajztanár. Storno Ferenc végzettsége szerint kéményseprő, autodidakta festőművész és építőművész volt. Hármukat a Bizottság állandó munkatársnak kérte fel, akik megrendelésre, díjazás fejében készítették a műemlékek rajzi felvételét. Beküldött felvételi lapokkal kapcsolatban leggyakrabban az ő nevükkel találkozunk a Bizottság iratai közt.

Rajzaik színvonala valóban kimagaslott a beküldött rajzok átlagából. Henszlmann az 1873. évi munkákról szóló jelentésében így írt: „Ezeken kívül gyűjteményeink szaporodtak

⁷²⁹ KÁDÁR – KOVÁCS 2020

⁷³⁰ MOB-iratok, 1878/65

⁷³¹ Könyöki válaszlevele a Bizottság felkérésére: 1872. november, MOB-iratok, 1872/134

Storno Ferencnek két a világtárlaton is kiállított és nagy tetszést aratott⁷³² aquarellével, egyike egy nagy-szebeni, másika egy brassói falképnek igen sikerült mása...⁷³³

A megbízás alapján dolgozó, szakképzett kültagok munkája folytán a Bizottság rajztára gyors és érdemi gyarapodásnak indult. 1877. év végére „a rajztárban van 445 rajzlap, 210 fénykép és 14 tárgyról felvett 126 db térrajz.”⁷³⁴

A szakszerű gyűjteménykezelést célozta Hegedűs Candid, amikor 1877 novemberében indítványozta, hogy, „miután a bizottság törzsívei és rajzai napról napra szaporodnak, a bizottság titkára azoknak lajstromozására külön lapokon (Zettelkatalog) utaltassék”.⁷³⁵

Két évvel később pedig szintén Hegedűs Candid javaslatára a Bizottság a rajzaiból és fényképeiből már kiállítást rendezett.⁷³⁶ Az addigi munkát bemutató, kizárólag a Bizottság gyűjteményéből való válogatással rendezett kiállítás részleteit Henszlmann az 1880. év végén tett jelentésében ismertette.⁷³⁷ A kiállítást igen reprezentatív helyen, a Sugárúton lévő Zenede

⁷³² Az 1873. évi bécsi világiállítás Storno mellett kiállított Henszlmann Imre, Miskovszky Viktor, Schulek Frigyes és Schulz Ferenc is. Bemutatott képeiért Steindl Imrét művészeti éremmel tüntették ki. Szvoboda 1998.

⁷³³ „... Hozzá járul több photographia, melyet a bizottság megszerzett; végre a kézi könyvtár, melynek alapját a leg is legszükségesebb könyvek megszerzésével megvetettük.” MOB-iratok 1873/129

⁷³⁴ Geduly Ferenc bizottsági titkár 1877. december 27-én tett jelentése. A titkár minden év végén elkészíti a gyűjteményi lajstromot, mely a Bizottság határozata szerint az Archaeologiai Értesítőben is megjelenik. MOB-iratok, 1877/81

⁷³⁵ MOB-iratok, 1877/69

⁷³⁶ MOB-iratok, 1879/90. Hegedűs javaslata után 1878 novemberében Zichy Jenő elnök javasolja, hogy az 1879. évben Székesfehérváron általa rendezett Országos ipartermény és állatkiállításon a Bizottság mutassa be gyűjteményeinek anyagát, ami meg is történik. MOB-iratok, 1878/92

⁷³⁷ „Az 1880ik május 20-ától június 6-ig a bizottság készleteinek kiállítását a közönségnek bemutatva, hogy abból kitűnjék nyolc évi eredménye működésének. A helyiség, bár három tágas teremből és egy előszobából áll és az egyik teremben még két középfal is állítatott fel, nem volt elegendő a bizottság valamennyi rajzainak és képeinek elfogadására. E tekintetben tehát a rendezőségnek a táblák közt válogatni kellett, hogy úgy a látogatók legalább a legfontosabb, legkitűnőbb emlékeinkkel megismerkedhessenek ezek nagymérvű, csinos építészeti rajzaik által, melyekhez festett távlati és fotografiai képek is voltak csatolva, nevezetesen a román stílnak gyöngye, a jáki templom, és a csúcsívesének, a magyarországi Sz. Erzsébet kassai egyháza, valamint legrégebb, nagyobb, Pécssett fennmaradt templomunk; szemléltettük a kassai templomnak restorationális terveit, valamint a budavári főegyházét is, mely utóbbinak kiegészítendő tornya gipszmintában is volt kiállítva. Nem hiányoztak régi váraink rajzai sem, nevezetesen a visegrádinak helyszínelése, alaprajza és öregtornyának restorationális terve, úgyszintén ki volt állítva a vajdahunyadi várkastélynak nem csak helyszínelési terve, több oldalról felvett távlati képe és több részlete, hanem restorationális terve, sőt falképeinek még látható része is. Hazánk északi megyéinek kisebb műemlékei meglehetősen tökéletes számmal voltak kiállítva, ugyanis Liptó, Gömör, Torna, Szepes, Sáros, Abaúj és Zemplén megyék kisebb-nagyobb templomai és várai; különösen a művészet történelmében nagy fontosságú lőcsei parókiális templom minden nevezetes régiségeivel. Nem hiányoztak a tektonikai munkák rajzai sem: oltárok, kelyhek, monstranciák, keresztelőmedencék, egyházi székek, díszruhák stb. Külön osztály képeztek Óbudának római régiségeinek rajzai, Aquincum részének helyszínelése és különböző időben kiásott maradványai. A kiállítás tárgyait többé-kevésbé tüzetesen leíró katalógus hat ívben 773 számot tárgyalt. Kronológiai rendszert a kiállításban nem lehetett követni, mert gyakran ugyanazon táblán román és csúcsíves stílusú, sőt antik tárgyak is voltak lerajzolva, miért is a geográfiai rend ajánlkozott, melyet a rajzoló is kutatásaikban követtek. A bizottság titkára a kiállításról szóló jelentését a bizottság június 12-én tartott ülésének adta be, s e jelentésben különösen a kiállításnak hatása a látogatókra van kiemelve.” MOB-iratok, 1880/94

épületében⁷³⁸ rendezték meg. A három terem falain 773 tárgy (keretezett rajz, akvarell és fotó) került bemutatásra. Az esemény jelentőségére következtethetünk abból is, hogy a kiállítást József főherceg és családja⁷³⁹ is meglátogatta. A kiállításnak hatalmas sajtóvisszhangja volt; az 1500 példányban kinyomtatott vezetőt a látogatók elkapkodták; a kiállítás idejét, annak sikere miatt egy héttel meg kellett hosszabbítani; a látogatók számát 5000-re becsülték.⁷⁴⁰ Mindez egyaránt tükrözi az alig nyolc éves intézmény köztudatban kivívott ragját, ahogyan a nemzeti épített és tárgyi örökség iránti széleskörű érdeklődést, így közvetve a műemlékvédelem ügyének a közönség számára való fontosságát is. A kiállítás kitűnő propagandának bizonyult, amire — a törvényi szabályozás ekkor már évek óta tartó eredménytelen elhúzódása tükrében — a műemlékvédelem ügyének szüksége is volt.

Azonban nem mindenki volt elégedett maradéktalanul a kiállítással, s az egyik legszigorúbb kritikát épp a Bizottságon belül fogalmazták meg. Az éles bíráló Myskovszky Viktor rajzait éri. Schulek a kiállításon szereplő Myskovszky rajzok kapcsán így fogalmazott az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain: „A bizottság Myskovszkynak nagyszámú úti tanulmányait megszerezte, s több alkalommal egyes vidékek felkutatásával is őt bízta meg; miáltal érdekes tájékoztató anyagra tett szert. Ezen tömeges vázlatok többnyire érdekesebb pontokról fölvett látképekből és egyes jellemző apróbb részletekből állanak, melyeknek pikáns előállítás a pontos fölvétel hiányát egyelőre elfelejteti. Ezen hiány azonban igen kellemetlenül érvényesül a tüzetes tanulmányozás és leginkább az esetleg előforduló helyreállítási kérdések alkalmával, midőn ily előmunkálat mellett teljesen új alapos fölvétel szüksége áll elő. Egyelőre míg a bizottság műemlékeink körül csak általános tájékozásra kívánt szert tenni, ezen különben dilettantistikusnak nevezhető előállítás mód kielégítő lehetett, de ezentúl alapos műszaki rajzokról is kellend gondoskodni. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy minden látképet, minden vázlatot vissza kellene utasítani, mert hisz a látképben tüntethető fel az adott tárgy és környezetének művészi összefüggése, mely jó műveknél mindig létezik; hanem azt, hogy a műszak embere nem elégedhetik meg a regényes fekvés, a főrészek festői csoportosulásának ismeretével; az ismerni akarja az egész mű szervezetét, a részletek alakulását, kölcsönös helyzetét, összefüggését, rendszerét, rendhagyó részeit és — mind ezeknek méreteit. Méretes pontos rajzból a képzelet alkothat magának érdekes képet is, de megfordítva, a ki pikáns

⁷³⁸ A sugárúti Zenede épülete az Andrássy út és a Vörösmarty utca sarkán álló régi Zeneakadémia épülete, mely 1879-ben nyílt meg. Másutt a kiállítás helyszínéül a Képzőművészeti Társulat épületét jelölik meg, mely a régi Zeneakadémia szomszédja, az Andrássy út 69. sz. alatt álló, 1877-ben felépített régi Múcsarnok. Mindkét épület tervezője Láng Adolf. A kétféle helyszínjelölés oka, hogy a Zenede épülete is a Képzőművészeti Társulat tulajdona volt és a VK miniszter bérelte a zeneakadémia számára.

⁷³⁹ József főherceg, a felesége, apja: Coburg Ágoston herceg, valamint sógora: Coburg Fülöp herceg.

⁷⁴⁰ Geduly Ferenc: A hazai műemlékek rajzaiból rendezett kiállításról szóló jelentés. MOB-iratok, 1880/43

vázlatból képzelet útján akar pontos, megbízható méretre szert tenni, ingoványos alapon jár. Mind ezeket csakis azért kell itt lehető nyomatékosan hangsúlyozni, nehogy az illető szerző úr a kiállítottak példája szerint, a sokaság által szórt tömjéntől elkábulva, ezen tévútra vezető irányban megmaradván, tehetségét és elismerésre méltó szorgalmát maradandó értékű munka helyett, a muló pillanat puffancsaira pazarolja.”⁷⁴¹

Myskovszky Viktor 1882-ben a Bizottságnak benyújtott rajzairól Schulek Frigyes és Khuen Antal három évvel később, 1885 decemberében nyújtotta be bírálatát.⁷⁴² A vitriolos hangvételű kritika megsemmisítően sújtott le Myskovszkyra. Amint fogalmaztak: „Bevezetésül még előre bocsájtandó, hogy a bizottság építész-tagjai esetről estere csaknem minden kínálkozó alkalommal felszólaltak azon felületes irány ellen, melyet Myskovszky úr dolgozataiban követ. Az előadó úr több ízben egyenesen és határozottan felszólított, hogy Myskovszky urat magán uton próbálja jobb irányra terelni. [...] A többszöri megintés feljogosított azon reményre, miszerint Myskovszky úr most már munkálata módját, irányát megjavítandja és hogy mi ezentúl megbízhatóbb dolgozatokra számíthatunk. Reményünk azonban nem teljesült mert Myskovszky úr megmaradt ugyan azon állásponton melyet azelőtt is elfoglalt. Ezen állítás matematikai pontosságú bebizonyítását Myskovszky úr saját rajzaiban világosan megadja. E rajzokban magukban az ellenmondások, valószínűtlenségek sőt a lehetetlenségek is oly határozottan kikerekített kifejezést mutatnak, hogy a megbírálnál az originális tárgyakkal való összevetés teljesen fölöslegessé válik, a mit következetes hibás ábrázolás mellett elkerülni nem lehetett volna. A figurális és ornamentális részletrajzok fogatkozásait ismeri mindenki, azokat nem hangsúlyozzuk, ámbár ezek sem lényegtelenek, de a számokban kifejezett s így a mérés látszatát magukon viselő méretekre nézve határozottan meg kell kívánnunk a hitelességet. Olyan műszaki embert azonban Myskovszky úr alig fog találni, a ki elhihetné, hogy a XIII-XV ik század alkotásai csak nem kizárólag kerek méterekben találának kifejezést... [...] Ezen kerek méterek éppen annyi értékkel bírnak, mintha azokat lépéseknek nevezte volna. Az à la vue készített perspectivikus képek, melyeket Myskovszky úr előszeretettel kultivál, felületesek sőt rosszak [...]. Ellenben nem fektet súlyt Myskovszky úr a szelvényekre, melyek pedig az épületek organizmusának felösmerésére nélkülözhet[et]lenek. [...] A véleményezés alatt álló mappában [...] a kézmárki evangélikus fatemplom van behatóbban ismertetve. [...] Az állítólag pontosan felmért épület kerek méter méretein meg nem akadva, a perspectivikus képek rajzbeli fogatkozásaitól eltekintve, nézzük a dolog lényegét. A hajók keresztezéséből kiemelkedő huszártorony három képben háromféleképen van

⁷⁴¹ SCHULEK 1880, p. 233-241

⁷⁴² MOB-iratok, 1885/71

ábrázolva; egyszer teljes négyszögű, egyszer a nyolczszögbe átmenő és végre egyszer valami hatszeg féle alakítással. A három közül melyik a helyes?...” Ezt követően Myskovszkynak a kézmárki fatemplomról készített felvételét a bírálókat ízekre szedte. Az alapos és részletekbe menő elemzés alapján úgy tűnik, a felvételi rajzok felületesek, pontatlanok voltak, és több kérdést vetettek fel, mint amennyit megválasztak. A bírálók szerint a kiragadott és görcső alá vett kézmárki fatemplom nem egyedülálló példa Myskovszky rajzai között, hanem általános képet nyújt. A bírálókat így folytatódik: „Mi e dolgot komolyan vesszük, mert azt látjuk, hogy ily irányú anyaggyűjtés, mely a műemléki bizottság alakulásakor, midőn első sorban tájékozásra... átnézetre kellett törekednünk, megengedhető sőt szükséges is volt, most már, midőn fenntartásról, tudományos feldolgozásról, értékesítésről, publicatióról kell hogy szó legyen, többé ki nem elégítő. Az előttünk fekvő és az ezzel egy színvonalon álló anyag sem a létező emlék valóságának megfelelő kimutatást nem adja, sem az esetleges helyreállításnál szükséges terv alapját nem képezheti, sem pedig a bizottság neve és becsületével összeférő publicatio tárgyává nem tehető.” A bírálók szerint egyszerűbb volna új felmérést készíteni, mint Myskovszky rajzainak hibáit kijavítani. A bírálókat így zárul: „A díjazást illetőleg azt hisszük, hogy ezen lapok egyenként 5 forintjával búsásan meg vannak fizetve. Jövőben pedig az ilyenféle anyagot csak ingyen vagy számba nem vehető csekély ár mellett kellene elfogadni.”⁷⁴³

A bírálókat ellenére Myskovszky tovább dolgozott a Bizottságnak. Sáros megye emlékeiről 1886-ban benyújtott rajzait kísérő levelét a következő mondattal zárta: „...reméllem, hogy ezen rajzaim úgy a felvétel pontossága mind pedig a kivitel szabatosága tekintetében a tekintetes Bizottság intenióinak tökéletesen meg fognak felelni”⁷⁴⁴

De nem feleltek meg. Myskovszky újabb rajzairól Steindl Imre és Schulek Frigyes így vélekedett: „Átvizsgálván a lapokat találtuk, hogy kiállításra nézve általában kielégítőek, de mert az egyes emlékek állapotának mai stativuma kitüntetve nincs, pedig éppen erre van szükség, így annak megállapítása újabb költségekbe kerülend, sőt az egyes lapok ugyanazon objectumot is más-más képen ábrázolják — pl.: a szebeni templom nézete és látóképe — így a megbízhatóság iránt is aggályok merülhetnek föl.”⁷⁴⁵ A Bizottság építész tagjainak véleménye tehát Myskovszky munkáiról — igyekezete ellenére — nem javult. A bírálókat korábbi hevesége alábbhagyott, ezt azonban, úgy tűnik, nem a rajzok színvonalának javulása, inkább az okozhatta, hogy belefáradtak a hiábavalónak tűnő kritikába és jobbítási szándékba.

⁷⁴³ MOB-iratok, 1885/71

⁷⁴⁴ MOB-iratok, 1886/53

⁷⁴⁵ MOB-iratok, 1886/53

Schulek magas igényeinek és elvárásainak, melyeket a Bizottság számára beküldött rajzok irányában támasztott, saját munkáinak minősége az alapja. E mérce pedig igen magasan volt: Schulek munkáiban a mérnöki pontosságot a plasztikus ábrázolással elegyítette. Ismeretes, hogy Schulek bécsi tanulmányévei alatt a Képzőművészeti Akadémia festészeti osztályát is látogatta, hogy rajzi készségét fejlessze⁷⁴⁶. Amint Sisa rámutatott, a Schulek magasszintű rajzi tudása nem volt egyedi eset, a kor építészhallgatói gyakorta látogatták az akadémia festészeti kurzusát, ami „a 19. század második felében készült tervrajzok egy részénél tapasztalható, Magyarországon addig szokatlanul magas grafikai és festészeti kvalitáshoz” szolgál magyarázatul⁷⁴⁷. Tény, hogy a Bizottság kültagjai között a legjobbak sem felelhetek meg ennek a magas elvárásnak.

Myskovszky Szepes, Sáros és Abaúj megyék műemlékeiről a következő évben, 1887 decemberében benyújtott rajzairól Steindl és Schulek szűkszavúan és rezignáltan mindössze annyit mondott, hogy a rajzokat — mivel tudomásuk szerint mindezen műemlékről a Bizottság birtokában még nincs rajz — laponként 10 forint összegért megvételre ajánlják.⁷⁴⁸ Úgy tűnik, mintha Myskovszky rajzainak megvétele mellett az egyetlen érv ekkor már csak az volt, hogy a Bizottságnak az adott emlékről még semmije sem volt. Ugyanezt az indokot találjuk Myskovszky 1889 júliusában szepesmegyei emlékekről beadott rajzai kapcsán megfogalmazott véleményben is. „Minthogy a rajzlapok tudomásunk szerint, eddig a bizottság birtokában nincsenek meg, és azok a kérdéses műemlékekre nézve legalább is tájékoztatást nyújtanak, és mert színes lapjai általában igen csinosak, javasolni volnánk bátrak, hogy a tekintetes Bizottság e fölvételeket megvásárolja.”⁷⁴⁹ Egy két évvel későbbi bírálat ugyanezt ismétli meg: a „Bizottság birtokában [az adott emlékekről] mi sincs, megszerzésük ennél fogva indokolt, maguk a lapok az egyes műemlékekről kellő tájékozást nyújtanak e mellett egyes részek helyes színérzékkel, úgyesen vannak kiállítva”.⁷⁵⁰ Fentiek fényében talán nem tévedünk, ha Steindl és Schulek szavait így összegezzük: igaz, hogy a rajzok színesek és csinosak, ám bár mérnöki munkához használhatatlanok. Ezt akkor már a Bizottság nem építész tagjai is kezdték belátni.

Myskovszky 1892 áprilisában megbízást kért az árvamegyei középkori emlékek — így Árva-vára — fölvételére, mely munkálatával befejezte volna a felvidéken évek óta végzett felvételeit. Czobor szerint célszerű lenne Myskovszkyt Árva megye középkori emlékeinek fölvételével megbízni, de éppen Árva vára kivételével, mert az nagyobb szabású feladat, és

---

⁷⁴⁶ SCHULEK 1895

⁷⁴⁷ SISA 1996, p. 174.

⁷⁴⁸ MOB-iratok, 1887/50

⁷⁴⁹ MOB-iratok, 1889/72

⁷⁵⁰ MOB-iratok, 1891/136

egyedül nehezen végezhető el. Javaslatára szerint a várat műegyetemi tanárok vehetnék föl tanítványaikkal, „mégpedig a pontos szakszerűség szemmel tartása mellett.” A Bizottság ülésén tett javaslatot hosszabb eszmecsere követte, melynek során Zsigmondy ellenvéleményének adott hangot; szerinte Myskovszky fölvételei nem pontosak és nem megfelelőek, ezért helyettük inkább fénykép-fölvételeket kíván látni. Myskovszky rajzai kapcsán a Bizottság többi tagja is úgy foglalt állást, hogy azok csupán „nyomra vezetőknél tekintvén” értékelhetők.⁷⁵¹ Végül Myskovszkyt a „szokásos figyelmeztetés mellett” bízták meg Árva megye középkori emlékeinek felvételével. A megbízásnak eleget téve elkészített és 1893-ban benyújtott újabb Myskovszky-rajzok kapcsán Steindl némi lemondással ismételte önmagát: „a munkát megvételre ajánlhatom annál is inkább, mert azokról [az épületekről] e rajzok kellő fölvilágosítást nyújtanak, csinosak és helyes színérzékkel készültek”⁷⁵²

Sztechlo 1895 áprilisában kapta a megbízást a Bizottságtól, hogy Myskovszkynak az Árva megyei Aranka, Chizsnye, Lestyén fatemplomairól, valamint a szepesmindszenti plébániatemplom kapujáról az előző évben készített rajzait a helyszínen alak és méret tekintetében hasonlítsa össze az épületekkel, illetve kapuval. Sztechlo ítéletében úgy semmisítette meg Myskovszkyt, hogy közben dicsérte. „Myskovszky tanár úr rajzai egészben véve az eredeti tárgyának fő benyomását megadják, alaprajzi méretei is annyira amennyire az eredetivel összeegyeznek, ugyanezt azonban magassági méreteiről általában nem mondhatni. Egyes kézzel odavetett ornamentális díszítmény részletei, mind formára, mind színre nézve legnagyobb részt bővítvék az eredetieknél cifrábbak, úgy, hogy a díszítmény inkább csak alapvonalaiiban mondható az eredetivel egyezőnek. Rajzai egyébként és egészben véve rendkívül ügyes kézzel készültek. Aquarell festési modora különösen szép és a szerzőnek mindnyájunk előtt ismeretes gyakorlott ecsetére vallanak, úgy, hogy szinte sajnálatos, hogy az odavetőleges fölmérés folytán a szerzőnek e különben több elismerést érdemlő munkája, majdnem hogy egészen kárba veszett.”⁷⁵³ Az ügyet az év szeptemberében tárgyalta a bizottság, s kimondta, hogy a rajzok a Bizottság céljainak nem felelnek meg, publikációra nem alkalmasak, és nem is veszik meg, hanem visszaadják azokat Myskovszkynak.

Ez az ítélet különösen éles kontrasztban áll a 21 évvel korábbi véleménnyel, mely 1874-ben a Bizottság ülésén hangzott el Myskovszky munkáiról: „a küldeményt tüzetesen megvizsgálván, [a Bizottság] úgy találta, hogy a rajzok, szorgalommal, szakértőleg vannak kidolgozva, minél fogva nevezett tanárt ezen becses dolgozataiért megjutalmazandónak

⁷⁵¹ MOB-iratok, 1892/67

⁷⁵² MOB-iratok, 1893/49

⁷⁵³ MOB-iratok, 1895/155

véli”.⁷⁵⁴ E tanulmányának nem lehet célja, hogy Myskovszky munkáinak ez alatt a két évtized alatt történt, akár pozitív, akár negatív irányban történő változását megítélje. Myskovszky rajzi teljesítményét viszonylag konstansnak feltételezve a Bizottság hozzáállása változásának okát másutt kell keresnünk.

Mykovszkyéhoz hasonló pályát futott be a Bizottságnál Könyöki József is. Könyöki a Bizottság megalakulását megelőzően, már a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottmányának is felajánlotta munkáját. Első ismert műemlékfelmérési rajzai 1869-ből származnak.⁷⁵⁵ A Műemlékek Ideiglenes Bizottságának mindjárt megalakulása évében, 1872 novemberében ajánlotta fel együttműködését. Amint levelében önmaga jelentőségét hangsúlyozva mentegetőzött, azért csak novemberben jelentkezett a szolgálatra, mert azidőtájt a pozsonyi középkori városháza stylszerű restaurálását vezette személyesen, mely minden idejét lefoglalta⁷⁵⁶ — egyébiránt megküldte a pozsonyi koronázási templomról írott könyvét.⁷⁵⁷ Ettől fogva Könyöki levelezőként szerepelt az iratokban, azonban feladatot nem kapott, rajzot, törzsívet nem nyújtott be.

Rómer Flóris 1875-ben javasolta Könyököt (és Pisch Béla felkai plébánost) kültagnak, mire a Bizottság azt válaszolta, hogy „kültagokká addig azok nevezettek, kik a bizottságot munkásságukkal közvetlenül előresegítették; ezt a megnevezettek eddig nem tették; azért küldessenek nekik betöltésre részükről szolgáló törzsívek és ha majd a bizottság céljainak megfelelnek a bizottság e szerint intézkedni fog.”⁷⁵⁸ Ezt követően Könyöki 10 törzsívet kapott⁷⁵⁹, melyből egyet küldött vissza kitöltve (a pöstyéni kápolnáról). Mint válaszlevelében írta, a pozsonyi épületeket Rómer korábban már leírta, más emlékeket pedig az Akadémia megbízására már ő maga írt le, következésképpen nem tudja, miben lehet segítségére a Bizottságnak.⁷⁶⁰

A következő évben a pozsonyi városháza tanácsterme vasajtájának és a csarnokteremben elhelyezett tárolószelekrény rajzát⁷⁶¹ küldte meg a Bizottság számára. Ugyanekkor terjesztették fel a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a kérést, hogy Könyököt kültagnak nevezze ki⁷⁶². Amint az indoklásban olvasható, azért, mivel Könyöki „már ez előtt a

⁷⁵⁴ MOB-iratok, 1874/60

⁷⁵⁵ VÁLINÉ 2000, p. 12.

⁷⁵⁶ MOB-iratok, 1872/134

⁷⁵⁷ ELLENBOGEN 1867.

⁷⁵⁸ MOB-iratok, 1875/117

⁷⁵⁹ MOB-iratok, 1875/120

⁷⁶⁰ MOB-iratok, 1875/129

⁷⁶¹ MOB-iratok, 1876/82

⁷⁶² MOB-iratok, 1876/82

magyarországi régészetnek több becses szolgálatot tett és mivel fáradságának köszönhető a posoni jeles múzeumnak⁷⁶³ létre jötte is.”⁷⁶⁴ Kültaggá való kinevezésére 1877 januárjában került sor.⁷⁶⁵ Ezzel egyidejűleg Könyöki a Central-Commission konzervátora s a Magyar Országos Műipari Múzeum Igazgatótanácsának tagja, továbbá a Pozsonymegyei Régészeti Társulat előadója is volt. Amint a róla írott monográfiában olvashatjuk „Rajzaival, felméréseivel több kiállításon szerzett elismerést. 1862-ben a londoni világkiállításon nyert dicséretet, 1873-ban a bécsi kiállításon rajzaira oklevelet kapott. 1883-ban a Pozsonyi Városi Múzeumban állította ki műveinek egy részét. 1885-ben munkáival a budapesti országos kiállításon bronzérmeket nyert.”⁷⁶⁶ Úgy tűnik azonban, munkái — a kezdeti elismerések után — mégsem feleltek meg a Bizottság elvárásainak.

Könyöki 1877-ben kezdte meg Csallóközben munkáját. Az itt található emlékekről készített rajzaival Ipolyi munkáját⁷⁶⁷ kívánta kiegészíteni. 1878 januárjában 52 rajzot és 5 fényképet adott be, melyeket Csallóközben vett fel. Amint levelében írta, Csallóközben végzett munkájánál Könyöki kifejezetten törekedett a pontos munkára.⁷⁶⁸ Henszlmann elismerően nyilatkozik a beküldött rajzokról: „ily szépen kidolgozott rajzok a kültagok részéről még be nem küldettek.”⁷⁶⁹

1878 októberében, Könyököt a pozsonyi dóm felmérési rajzainak elkészítésével bízták meg, lévén „a pozsonyi dómra vonatkozó alaprajzok nem léteznek a helyreállítási terveknek pedig csak egy része, de ez is csak sezirozva található.”⁷⁷⁰ A rajzokat (30 db.) az év decemberében küldte meg a Bizottságnak. „A bizottság 1878 évi December 30-án tartott ülésében ezen rajzokat megszemlélvén, úgy találta, hogy azok kitűnő szorgalommal vannak készítve”⁷⁷¹ 1879-ben további pozsonyi és nagyszombati emlékek rajzain dolgozott.⁷⁷²

Thaly Kálmán 1880 áprilisában adta be indítványát a magyarországi várromok felmérési programjának elindítására. A Bizottság úgy határozott, hogy a várak felmérésével Könyököt bízta meg. Egyúttal kísérletet tettek rá, hogy a bácsi Kriegsath levéltárában őrzött várrajzokat

⁷⁶³ Könyöki József 1868-ban szervezte meg, majd harminc évig igazgatta a Pozsonyi Városi Múzeumot.

⁷⁶⁴ MOB-iratok, 1876/87

⁷⁶⁵ MOB-iratok, 1877/9

⁷⁶⁶ VÁLINÉ 2000

⁷⁶⁷ Ipolyi 1859. „Vidéki működésemet Csallóközben kezdtem meg, mert a tekintetes bizottság tisztelt titkára Geduly Ferenc úr magány úton kívánatosnak mondá, hogy Ipolyinak leírása rajzokkal kiegészítették.” MOB-iratok, 1878/9

⁷⁶⁸ MOB-iratok, 1878/9

⁷⁶⁹ MOB-iratok, 1878/9

⁷⁷⁰ MOB-iratok, 1878/78

⁷⁷¹ MOB-iratok, 1878/101

⁷⁷² MOB-iratok, 1879/79

másolatban megszerezzék.⁷⁷³ Könyöki az ezt követő évtizedben — miniszteri ajánlólevéllel ellátva — sorra látogatta országrészenként a várakat, hogy felmérést készítsen róluk. Beküldött rajzainak minőségével a Bizottság akkoriban meg volt elégedve.⁷⁷⁴

Azonban az elmarasztaló kritika az 1880-as évek végén Könyökit is utolérte. Könyöki 1889 februárjában 4 vármegye 20 helységének várairól, templomairól és egy lakóház részletéről 39 rajzot nyújtott be a Bizottságnak.⁷⁷⁵ Jóllehet, a beérkező rajzok bírálata mindaddig nem volt szokásban a Bizottságban, Könyöki legújabb rajzainak bírálatával 1889 áprilisában Möller Istvánt bízták meg. Möller bírálatát a következő év februárjában nyújtotta be. Amint fogalmazott: „A rajzok általán ügyességgel és gondnal, tetszetősen vannak kidolgozva; sajnos azonban miszerint azokban lépten-nyomon hibás és ellentmondó adatokkal találkozunk, a melyek előbb-utóbb is a felvételek feltétlen megbízhatósága iránt komoly kételyeket támasztanak. Ezen kételyeket csakis egy helyszíni szemle dönthetné meg és addig is, míg azok szétoszolva nincsenek, a beadvány nagy részének alkalmazását szorosán vett műszaki célokra javaslatba nem hozhatom. Itt rögtön meg kell említenem, miszerint vannak a bemutatott rajzok között olyanok is, melyek correctségét és szakszerűségét dicsérőleg kell elismerni s ezek: [...] Annál nagyobb azonban az ellentét, ha ezen itt említett 9 lap mellett, a távlati képeket vagy a többi felvételek kezdetlegességét és tökéletlenségét tekintjük, mintha ez utóbbiak nem is az előbbi oly gyakorlott és biztos kéznek munkái volnának! Általán véve a felvett műemlékekről bemutatott alaprajzok kidolgozatlanok, a metszetek tökéletlenek és a részletek a fent említett 9 lap kivételével nem szakszerűek. A műemlékek leírása pedig bár sok adatot tartalmaz, de feldolgozva még nincsen; nevezetesen nem nyújt elegendő biztosságot a műemlék korának meghatározásában és az azokon okvetlenül történt átalakítások sorrendjében. Mindezen hiányok dacára is, a beadvány teljes tájékozást nyújt eddig még fel nem vett műemlékekről s miután ezen felvételek az áttekintés céljaira használhatók, van szerencsém azok megtartását és 400 ft.-tali díjazását tisztelettel javaslatba hozni”.⁷⁷⁶ Az ügy bizottsági ülésen történő megvitatásakor Czobor elmondta, hogy Möllerrel együtt összehasonlított néhány Könyöki-rajzot Steindl-féle épületfelmérésekkel, és feltűnő eltéréseket találtak. Thaly Kálmán bizottsági tag javaslatára a Bizottság úgy döntött, a hazai várak további felvételeit egyelőre felfüggeszti. A döntésről értesítették Könyökit is.⁷⁷⁷

⁷⁷³ MOB-iratok, 1880/24

⁷⁷⁴ MOB-iratok, 1881/1; 1882/89; 1884/3; 1885/11; 1888/4

⁷⁷⁵ MOB-iratok, 1889/15

⁷⁷⁶ MOB-iratok, 1890/29

⁷⁷⁷ MOB-iratok, 1890/44

Könyöki ezután még ajánlkozott, hogy lerajzolná a pozsonyi ferences templomot. Ajánlatát a Bizottság azzal utasította vissza, hogy azok felmérése Friedrich Schmidt felügyelete mellett már épp zajlik.⁷⁷⁸

Könyöki 1890 január elején 1 vár (bizonyára már korábban megkezdett munkája később befejezett, utolsó darabja) és 16 templom összesen 29 felmérési rajzát küldte meg a Bizottságnak.⁷⁷⁹ A rajzokat ezúttal Steindl Imrének adták ki bírálatra.⁷⁸⁰ Steindl Möllernél megengedőbb, enyhébb, inkább kitérő, kissé fanyalgó kritikát fogalmazott meg. „A csatolt felvételek legtöbbször alaprajzokat ad, melyek a jelen esetben midőn építészeti részletek alig, legföljebb falmaradványok vannak, kiváló értékkel bírnak, főleg a hadászati építkezés fejlődésének tanulmányozása és majdani megállapítására nézve. A fölvétel pontosságát fel kell tételzem, mert annak minőségét adatok híján megvizsgálnom nem lehetett. Egyes rajzokon térkímélésből méretjeggyel tünteti ki a valódi tényállást, ami megengedhető ily rajzokon, melyek arra hivatják, hogy a tárgyról általános képet nyújtsanak és nem szolgálnak esetleg helyreállítások alapjául.”⁷⁸¹ Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a rajzokért járó, számolt honoráriumot javaslatában Steindl 442 forintról 400 forintra kerekítette. Ezzel Könyöki kapcsolata a Bizottsággal véget ért.

A Bizottság műszaki végzettségű tagja, Zsigmondy Gusztáv⁷⁸² 1875-ben konkrét direktívákat adott a rajzok elvárt tartalmára és minőségére vonatkozóan⁷⁸³. Az általa állított elvárások mérnöki rajzok kritériumai. Azonban Könyöki és Myskovszky inkább művészek, mint mérnökök voltak — műszaki felmérésekre Könyöki még inkább, Myskovszky azonban egyáltalán nem volt alkalmas — és ez világosan látszik az általuk készített és benyújtott rajzokból is, melyek sokkal inkább romantikus tájképek, ahol a pontosság csupán másodlagos szempont, mint műszaki felvételek. Amint Váliné Pogány Jolán a Bizottságnak a kültagok által 1870-1889 között beadott rajzokról adott áttekintő véleményét összegezte: „A rajzok megjelenése mindamellett kedves, hangulatos, a fák és egyéb növények gyakran nagyobb hangsúlyt kapnak, mint az épületrészletek.”⁷⁸⁴ A kültagok talán nem is akartak, de többségük valószínűleg nem is tudott volna műszaki felvételt készíteni, és ezt nem is lehetett elvárni tőlük.

⁷⁷⁸ MOB-iratok, 1890/29

⁷⁷⁹ MOB-iratok, 1890/1

⁷⁸⁰ MOB-iratok, 1890/25

⁷⁸¹ MOB-iratok, 1890/51

⁷⁸² Zsigmondy Gusztáv (1824-1895) utászkarai parancsnok főhadnagy, állami főmérnök, az óbudai régészeti ásatások vezetője a Bécsi Műegyetem és a Bécsi Képzőművészeti Akadémia hallgatója volt.

⁷⁸³ MOB-iratok, 1875/11

⁷⁸⁴ VÁLINÉ 2000, p. 15.

A Bizottság építész tagjai azonban pontosan ezt várták tőlük, és kérték számon rajtuk. Steindl, Schulek és Stornó az általuk képviselt mérnöki precizitással készített, szabályos felmérési rajzokat szerettek volna kapni, melyek adott esetben a bizottsági rajztárból elővéve a helyreállítás terveihez is felhasználhatók lettek volna. Myskovszky és Könyöki rajzai erre — legnagyobb igyekezetük ellenére — valóban nem voltak alkalmasak.

A fentebb már említett, 1880-ban a Bizottság gyűjteményeiből rendezett kiállítás ismertetőjében Schulek így írt Steindl és tanítványai rajzairól: „A részletesen felmért tárgyak a műszaki igényeknek teljesen megfelelő alapossággal, pontosan megrajzoltatnak és sok csínnal ábrázoltatnak...” Igaz, ekkor még Könyöki munkáiról is elismerően nyilatkozott: „A második teremben láttuk Pozsony városának és környezetének, valamint a Csallóköznek emlékeit Könyöki József pozsonyi rajztanár által igen pontosan felvéve és rajzolva. Ezen solid előállítású rajzok nem annyira a nagy közönséghez mely durvább ingereket keres, mint inkább a szakértőkhöz szólottak, és ezek érdeklődését és becsülését annyival erősebben lekötötték.”⁷⁸⁵ Ezt követően fogalmazta meg Myskovszky munkáiról lesújtó véleményét, melyet fentebb már ismertettünk.

A bíráló kritika látszólag a magasabb szintű szakmaiságot tartotta szem előtt, valójában azonban a Bizottságban jó ideje meglévő feszültségre utalt. Amikor fenti ismertetőjében Schulek szembeállította a közönségnek tetsző rajzokat a mérnöki igényeknek megfelelő, a szakértő szakma által igényelt rajzokkal, akkor „szakma” alatt természetesen az építészeket értette, míg akik a „durvább ingereket” keresik, nyilvánvalóan a humán végzettségű nem-építészek. Az építészek és művészettörténész-régészek tábora közötti ellentét a Bizottságon belül egyre élesebbé vált. A szemléletbeli különbség nem volt mentes a személyes vonatkozásoktól sem.

Myskovszky Viktor Henszlmann bizalmas barátja, pártfogoltja volt. Myskovszky a kassai főreál gimnáziumnak rajztanára volt, Henszlmann pedig számos szalon kötődött Kassához. Minden bizonnyal Henszlmann ajánlotta Myskovszkyt a Bizottság figyelmébe. Amikor a Bizottság építész ragjai Myskovszkyt támadták, valójában közvetve Henszlmant és szemléletét bírálták — miközben sok esetben az ő elképzeléseit követték. Henszlmann felfogása meghatározó volt a Bizottság működésére éppúgy, mint a műemlékvédelmi elvekre. Hatása jóval halála után is érezhető, nem csak a műemlékhelyreállítások módjában, hanem a védelemre, felmérésre, restaurálásra méltó épületek körének (korának) meghatározásában is. 1888 decemberében bekövetkező halálával az alapító generáció — Henszlmann mellett Ipolyi

---

⁷⁸⁵ SCHULEK 1880, pp. 233. 137.

Arnold, Pulszky Ferenc és Rómer Flóris — a legerősebb, legnagyobb tekintélyű karakterét veszítette el. Henszlmann halálakor a Bizottság építész tagjai elérkezettnek érezték az időt, hogy a művészettörténészekkel és régészekkel szemben a műemlékvédelem mérnöki, építészeti szemléletét megerősítsék.

Myskovszky 1902-ig hozzávetőleg 900 rajzot adott át a MOB-nak. 1909-ben bekövetkezett halála után fia, Ernő 36 db vázlatkönyvet és 115 egyéb vázlatot ajánlott fel a Bizottságnak⁷⁸⁶. „A vázlatkönyvek összesen 2300 oldalon tartalmazzák azokat a szabadkézi ceruzavázlatokat, tanulmányrajzokat, amelyeket Myskovszky egész pályafutása során a helyszínen készített, s amelyek alapján kivitelezte nagyméretű rajzait”.⁷⁸⁷ A Bizottság 1910 októberi ülésén mintegy rehabilitálta Myskovszkyt: „mai napon tartott ülésünkben átnéztük a becses rajzszorozatot, mely nagyrészt hazai műemlékekre és pedig sok esetben olyanokra vonatkozik, melyek még ki nem adtak, sőt, már nem léteznek, vagy csak megváltozott alakban maradtak ránk. Föltétlenül kívánatosnak tartjuk tehát, hogy a műemlékeink buzgó kutatójától származó rajzok bizottságunk gyűjteménye számára megszereztesse”.⁷⁸⁸ A Bizottság ezzel a gesztussal s az 1600 koronás honoráriummal posztumusz elismerte Myskovszky rajzainak értékét, amelyet az 1880. évi kiállításról folyamatosan vitatott.

Könyöki szakmai becsületének helyreállítása azonban nem történt meg, munkáját halálában sem ismerte el a Bizottság. Az iratanyagban csupán annyit találunk, hogy halálhírére részvétáviratot küldtek.⁷⁸⁹

Könyöki Józsefet és az Akadémiának végzett munkáját Rómer Flóris régről ismerte, amikor a Bizottság felkérte őt az együttműködésre, hiszen a 16 éves Könyöki 1845-től Rómer tanítványa volt a pozsonyi királyi feltanodában. Minden bizonnyal Rómer hatására csatlakozott az Akadémia munkájához. Könyöki számos publikációja jelent meg a Rómer szerkesztette *Archaeologiai Értesítő*ben. Kültagi rangra emelését is Rómer vezette elő a Bizottságnak. Amíg Rómer élt, Könyöki mintegy érinthetetlen volt, azonban Rómer 1889 márciusában — és Henszlmann 3 hónappal korábban! — bekövetkező halála után egy évvel már semmi sem tartotta vissza Möllert, hogy Könyökre zúdítsa megsemmisítő kritikáját, melynek eredményeképpen Könyökinek még ugyanebben az évben meg is szűnt a kapcsolata a Bizottsággal. Könyöki a két alapító tag halála után kirobbanó belső vitának vált az áldozatává. A kemény bíráló és a várak felvételi munkájának beszüntetése — Könyöki menesztése —

⁷⁸⁶ MOB-iratok, 1910/506

⁷⁸⁷ GRANASZTÓINÉ 1999, p. 25-26.

⁷⁸⁸ MOB-iratok, 1910/1084

⁷⁸⁹ MOB-iratok, 1900/5

valójában a mérnöki szemlélet előretörésének győzelme a humán szemlélettel szemben. Ahogyan Könyökiről szóló tanulmányában Váliné összegzett: „A »szakképzetlen« lokálpatrióta kültagokkal folytatott munka ideje lejárt, a műemlék-helyreállításokkal kapcsolatos elvárások, a rohamos műszaki fejlődés mellett már másfajta tudást igényeltek. [...] A mód azonban, ahogy a régi gárdát félreállították — ma, amikor tisztán látjuk munkájuk elévülhetetlen jelentőségét — nehezen megbocsátható érzéketlenségre vall”.⁷⁹⁰

VIII.1.3. „lebontás előtt lefényképeztessék” – A fotó szerepe a dokumentálásban

A Bizottság megalakulásának pillanatától minden alkalmat megragadott, hogy fényképeket szerezzen be a műemlékekről. „Henszlmann Imre bizottsági előadó Erdélyben létező több rendbeli templomnak és más emlékeknek nagyobb formájú photographiáit összesen 13 darabot bemutatott. Miután azoknak a bizottság gyűjteménye számára leendő megszerzése igen kívánatosnak találtatott...”⁷⁹¹ a fényképeket megvették a Bizottság számára. A fényképekért olykor igen magas összeget is hajlandóak voltak megfizetni. 1872 decemberében „Cséplő Péter, nagyváradi premontrei tanár közli, hogy Mezey Lajos fényképész 100 Ft-ért vállalkozik a váradi vár lefényképezésére, bizottság döntését kéri.”⁷⁹² A Bizottság élt a lehetőséggel.

A fénykép hamar a helyszíni felmérés kiegészítő eszközévé vált a rajzi felvétel mellett. A kültagok a beküldött törzsív és a rajzok mellé egyre gyakrabban csatoltak fényképeket, jóllehet a rajzok száma érthető módon túlsúlyban volt a fényképekkel szemben. Így például Myskovszky Viktor 1874 márciusában 20 törzskönyvi ívet nyújtott be a Bizottságnak; a 20 épületről 27 rajzot és mindössze 2 fényképet mellékelte. Az arányok sokatmondóak, mint ahogy az is, hogy fényképek csak a legkiemelkedőbb emlékről, a kassai Szent Erzsébet templomról készültek.⁷⁹³ Myskovszky később még 5 fényképet küldött a Bizottságnak a kassai dóm részleteiről.⁷⁹⁴ Hasonlóan Könyöki József 1878-ban Csallóközi műemlékekről 52 db rajzot és mellé 5 db fényképet küldött a Bizottságnak.⁷⁹⁵ Szintén Könyöki 1887 decemberében Nyitra,

⁷⁹⁰ VÁLINÉ 2000, p. 23.

⁷⁹¹ MOB-iratok, 1873/33

⁷⁹² MOB-iratok, 1872/132

⁷⁹³ MOB-iratok, 1874/39

⁷⁹⁴ MOB-iratok, 1874/63

⁷⁹⁵ MOB-iratok, 1878/9 Csallóközi műemlékekről: alistái, bósi, bárí, békei, csütörtöki, egyházsgellei, gombai, guthori, illésházai, kürti, szentmihályi, nagymagyarai, pákai, püspöki, pruckii, somorjai, süli, szarvai, szemeti, szerdahelyi szenterzsébeti, várkonyi, vajkai, máriavölgyi és vöröskői műemlékekről.

Bars és Hont vármegyékben 21 emlékről felvett 33 rajz mellé egyetlen fényképet csatolt (Bossán váráról).⁷⁹⁶

A fényképfelvételek a Bizottság szemében a pontosság és objektivitás letéteményesei voltak a sokszor pontatlan és szubjektív részletekkel kiegészített rajzokkal szemben. A fényképeket a felmérés kiterjesztett válfajának tekintették, és kezdetben nem kezelték külön gyűjteményként, hanem azokat az iratanyag tanúsága szerint hol a rajztárban⁷⁹⁷ hol a levéltárban⁷⁹⁸ hol pedig a könyvtárban⁷⁹⁹ őrizték. Czobor 1891 februárjában terjesztette be a Bizottság rajztárában őrzött felvételek lajstromát megyék szerinti bontásban.⁸⁰⁰ Czobor négy szerzőt különböztetett meg; a listában külön betűjellel jelezte Könyöki, Myskovszky, Schulek és Steindl szerzőségét. A felvételek között a rajzos és fényképes ábrázolások még ekkor is együttesen voltak kezelve.

Emellett a fénykép olykor az utolsó pillanatban történő dokumentálás eszköze is, illetve a helyreállítás terveinek elkészítésében is támpontul szolgált. Így például 1880 decemberében Fest Vilmos királyi mérnök jelentette, hogy a zsámbéki templom mindinkább pusztul, s annak minden oldalról való lefényképezését kívánatosnak vélné.⁸⁰¹ A zsámbéki templomromot később Klösz György fényképezte a Bizottság számára⁸⁰². Amint Zsigmondy Gusztáv levelében kifejtette, a „Minek előtte ezen egyház körül valamely biztosítási munka létrehozattatnék [...] Ennek (a templomnak) legalább hat oldalról való lefényképezetése annál is inkább szükségessé válik: hogy majdan *e híven ábrázoló részletek alapján e biztosítási munkák könnyebben tervezhetők legyenek*”.⁸⁰³

A fényképeknek a kezdetektől nagy jelentőséget tulajdonítottak és nagy figyelmet fordítottak rájuk. A Zólyom-pusztavári ásatások ügyében tartott értekezleten Czobor hangsúlyozta, hogy fényképeket kell készíteni.⁸⁰⁴ 1881 áprilisában Veszelinovits Bazil h. polgármester Szeged város területén levő és az azt megelőző időben lebontott „váracsnak” (kisebb erődítmény) kilenc oldalról felvett fényképét küldte a Bizottságnak.⁸⁰⁵ A Bizottság a fényképeket a városnak visszaküldte azzal a kéréssel, hogy azokat számozza be, az azon látható városrészeket nevezze meg, és képekhez csatolja a váracs helyszínrajzát, melyen bejelöli a

⁷⁹⁶ MOB-iratok, 1888/4

⁷⁹⁷ MOB-iratok, 1874/43

⁷⁹⁸ MOB-iratok, 1874/131

⁷⁹⁹ MOB-iratok, 1876/103

⁸⁰⁰ MOB-iratok, 1891/27

⁸⁰¹ MOB-iratok, 1880/93

⁸⁰² MOB-iratok, 1882/99

⁸⁰³ kiemelés tőlem MOB-iratok, 1882/99

⁸⁰⁴ MOB-iratok, 1889/119

⁸⁰⁵ MOB-iratok, 1881/30

képek készítésének helyét — mert enélkül a képek értelmezhetetlenek. Egy másik esetben, amikor a Budavári Nagyboldogasszony templomban tett felülvizsgálat eredményeképpen statikai okok miatt a Bizottság a torony újjáépítése mellett döntött, az erről szóló jegyzőkönyvi bejegyzésben így fogalmaznak: „...azon kegyeletnél fogva, mellyel köztudomásúlag a magyar haza, d. e. I. Mátyás királyunk iránt viseltetik, a torony egy egészen kőből készült tömör tetőzettel fedve s a mennyre lehet a mostani díszítmények s a rajta lévő címer megtartásával úgy építtessék fel, a millyen az Mátyás király alatt lehetett, e végből kívánatosnak tartja, hogy a torony a *lebontás előtt lefényképeztessék* és pontosan felméréstvé lerajzoltassék; — s miután e szerint nem fogna új torony építtetni, de az régi alakjában s a mennyre lehetséges még a régi köveknek megtartásával is stylszerűleg csak helyreállíttatnék”⁸⁰⁶ 1874 júliusában Schulek 8 db fényképet nyújtott be a Budavári Nagyboldogasszony templomról.⁸⁰⁷

Minden bizonnyal szintén a fényképek információgazdagsága és pontossága az oka, hogy a műemlékek fenntartója, az épület felújítására vonatkozó kérelmét alátámasztandó a rajzok mellé több esetben fényképeket is küldött. 1875-ben az erdélyi püspök az abrudbányai templom helyreállítására vonatkozó kérelméhez terveket és 15(!) db fényképet csatolt.⁸⁰⁸ A nagykarolyi görög katolikus hitközség 1888-ban kérte roskadozó-félben lévő temploma helyreállítását, s kérvénye mellé a templom felmérési alaprajzát és 2 fényképét is mellékelte.⁸⁰⁹ A Nógrád Megyei Államépítészeti Hivatal pedig a füleki várról készített terveket és két fényképet küldött a Bizottságnak azzal a céllal, hogy a vár lehetséges fenntartási munkái iránt érdeklődjön.⁸¹⁰

*

A kor sajátos kiadványa a professzionális fotókkal illusztrált album. 1876 márciusában a VK miniszter jóváhagyta az előadó javaslatát, miszerint a Bizottság működését bemutató, „a hazánkban létező román és átmeneti stylben épült műemlékek megismertetése céljából” kiadvány szülessék, melybe fényképes illusztrációk kerülnek. A fényképeket Holbein Ida lőcsei fényképésznő, illetve Skopál József fotográfus özvegye⁸¹¹ készítette el.⁸¹² Beszédes Sándor fényképész *Az esztergomi főegyház kincstára* címmel készített kiadványt, melyből tíz példányt

⁸⁰⁶ kiemelés tőlem MOB-iratok, 1874/5 1. pont

⁸⁰⁷ MOB-iratok, 1874/76

⁸⁰⁸ MOB-iratok, 1875/88

⁸⁰⁹ MOB-iratok, 1888/32

⁸¹⁰ MOB-iratok, 1889/114

⁸¹¹ MOB-iratok, 1876/29

⁸¹² MOB-iratok, 1876/12

a vallás- és közoktatásügyi miniszter is megrendelt, és egy példányt megküldött a Bizottság számára.⁸¹³

Divald Károly (1830-1897, Divald Kornél apja) 1882. június 22-én kelt, a miniszternek címzett levelében felajánlotta, hogy saját kockázatára indítana egy *Magyarország műemlékei* című kiadványt, a szintén az ő kiadásában megjelenő *Képző művészet remekei* című kiadványhoz hasonlóan. A Divald elképzelése szerint az általa készített fénykép-illusztrációk mellé a magyarázó szöveget magyar, német és francia nyelven egy szakértő (szaktudós) írta volna. Javaslatára szerint a havi rendszerességgel megjelenő füzeteket a Bizottság lektorálhatta volna. A vállalkozás sikerét Divald az alábbi négy pont teljesülésében látta biztosítva: 1.) a szöveg megírásának költségeit a miniszter fedezi („néhány ezer forinttal támogatja”); 2.) a MOB a birtokában lévő anyagokat rendelkezésre bocsájtja; 3.) a kiadvány címlapjára felkerülne, hogy „A Nagyméltóságú Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízása folytán”; 4.) amennyiben a miniszter elvi beleegyezését adja, részletek a későbbiekben kerülnének megtárgyalásra.⁸¹⁴ A Bizottság úgy döntött, hogy együttműködik a kiadvány összeállításában és Schuleket, Steindlt valamint az előadót bízta meg, hogy Divalddal részletes programot dolgozzanak ki.⁸¹⁵ Amint 1886 decemberében írott leveléből kiderül, Divald Károly a *Magyarországi műemlékek* című, öt fémnyomatú lapot tartalmazó, 100 példányban kiadásra kerülő füzet szövegének megírására és esetleg a hiányzó lapok rajzolására, valamint a kiadvány lektorálására („felülbíráására”) Henszlmann Imre vállalkozott. Divald a Bizottság tulajdonában lévő rajzokat is szeretne volna felhasználni, és meg is kapta az engedélyt, hogy a kiválasztott rajzokat a Bizottság hivatalos helyiségében lefényképezze.⁸¹⁶

Divaldéhoz hasonló tervvel állt elő báró Aczél Béla 1887 júniusában. Terve Magyarország idegenforgalmának felpezsdítését szolgáló, képekkel illusztrált útikalauz megjelentetése, melynek tartalommal való megtöltését a Bizottság gyűjteményére alapozza. Tervezett kiadványához kérte a bizottság tulajdonában lévő rajzokat, fényképeket és/vagy aquarelleket. A vallás- és közoktatásügyi miniszter szolgálatkész együttműködését tükrözi levele, melyben arra kérte a Bizottságot, hogy „az érdekesebb, különösen pedig a vasút-, vagy hajó állomás mellett levő, avagy könnyebb szerrel megközelíthető műemlékek képeit, — legyenek azok bármily nemű kivitelben, és nagyságban előállítva — ha birtokában vannak, a mondott célra összegyűjteni, ha pedig egyesek nem volnának meg a t. Bizottság

⁸¹³ MOB-iratok, 1881/32

⁸¹⁴ MOB-iratok, 1882/43

⁸¹⁵ MOB-iratok, 1882/70

⁸¹⁶ MOB-iratok, 1886/54

gyűjteményében, az illető helyhez legközelebb található bizottsági kültagokat, vagy egyházi és polgári hatóságokat a műemlék lefényképeztetésére, vagy lerajzoltatására felkérni, s az ilykép összegyűlt rajzokat, a t. Bizottság birtokában lévőkkel egyetemben, megfelelő sokszorosítás céljából f. évi augusztus hó utolsó napjára ide megküldeni szíveskedjék.”⁸¹⁷ A Bizottság eleget tett a kérésnek; 43 rajzot és fényképet választottak ki és küldtek el a minisztériumba, valamint érdekesebb emlékeinket felsoroló lajstromot állítottak össze, de válaszlevelükben nem mulasztották el (kissé fanyar hangon) emlékeztetni a minisztert, hogy a kért illusztrációk egyéb kiadványokban már megjelentek: „van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy a »Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése« és a »Magyarország csúcsíves stílusú műemlékei« című s Henszlmann Imre által írt munkában, valamint a magy. tud. akadémia által kiadott »Monumentákban« és Arch. Értesítőben, úgyszintén a Steindl Imre biz. tag által szerkesztett autographiákban hazánk érdekesebb műemlékeinek nem csak leírása, de gondosan készített rajzai is előfordulnak, mit is bátorodom Nméltóságodnak azon alázatos kérelemmel magas tudomására juttatni, hogy ezen most felsorolt kiadványoknak Atzél Béla báróval [...] kegyesen közölni méltóztassék”.⁸¹⁸ Aczél Béla bárónak a miniszterhez felküldött 43 db rajz csak három évvel később, 1890 novemberében került vissza a Bizottsághoz. A miniszter azzal küldte vissza a rajzokat, hogy „Magyarország idegen forgalmának emelése érdekében az 1887-ben megindult mozgalom szünetelvén, a szóban forgó rajzgyűjtemény ez idő szerint föl nem használható”.⁸¹⁹

*

Huszka József rajztanár 1887-ben a derzsi unitárius templom feltárt falfestményeiről készített 7 fényképet (valamint 6 színes- és 2 tollrajzot, valamint 19 pausát) küldött a Bizottságnak.⁸²⁰ Az éves jelentésében Henszlmann megjegyezte, hogy Huszka fényképei, kellő világítás hiányában meglehetősen sötétek.⁸²¹ A következő év márciusában Huszka József arról értesítette a Bizottságot, hogy — a Bizottságtól kért előlegesen — új fényképezőgépet vett. „E szempontból indítatva eddigi gyenge fényképező készletem helyett egy nagyot és jót szereztem, előre begyakorolandó vele magam.”⁸²²

---

⁸¹⁷ MOB-iratok, 1886/32

⁸¹⁸ MOB-iratok, 1886/32

⁸¹⁹ MOB-iratok, 1890/123

⁸²⁰ MOB-iratok, 1887/48

⁸²¹ MOB-iratok, 1887/53

⁸²² MOB-iratok, 1888/19

A fénykép nem csak érték, de drága is, ezért a saját fényképezőgép beszerzésének fontossága a Bizottság tagjaiban is megfogalmazódott. Zsigmondy Gusztáv bizottsági tag 1888. november 21-én tartott bizottsági ülésen javasolta egy „fényképi felvételekhez szükséges készülék” beszerzését, mellyel „gyorsan és a vázlatoknál hívebb távlati képeket lehet a bizottság kiküldötteinek felvenni.” Előadó megjegyezte, hogy úgy Möller István, mint maga az előadó megtanulni szándékozzák a gyors fényképi felvétel módszerét s kiküldetéseik alkalmából a bizottság érdekében hasznosítani szerzett tapasztalataikat.” A javaslatot egyhangúan elfogadták, és megbízták Czobort, hogy szerezz be a megfelelő fényképezőgépet, valamint érdeklődjön Weinwurm Antal fényképésznél a negatív felvételek nagyításának költségeiről.⁸²³ Czobor 1890 júniusában mutatta be a Watson-féle hordozható („utazó”) fényképezőgépet a Bizottságnak, s egyben felhatalmazást kért egy objektív beszerzésére, valamint a hivatal helyiségeiben egy sötétkamra berendezésére.⁸²⁴ A felszerelés: „Watson-féle kamra (16 x 21), 3 casettával, állvánnyal, Steinheil-féle Antiplanettel és nagyszögű aplanattal együtt felszerelve 391 firt 40 krba került.”⁸²⁵ Amint 1890. december 30-án a miniszternek írott leveléből kiderül „A bizottság előadója a fényképi fölvételek módját már elsajátította, visegrádi ásatásainál, a zsámbéki biztosítási munkálatok és a vajda hunyadi vár fölvételeinél e teljesen megfelelőnek talált gépet használta is.”⁸²⁶

Czobor ezt követően számos fényképet készített a Bizottság számára. Első fotografusi megbízása, hogy a városháza megvizsgálására Lőcsére látogatván a Szent Jakab templomban lévő I. Mátyás — Vir Dolorum — oltárt lefényképezze.⁸²⁷ 1890 decemberében a zsámbéki templomrom biztosítási munkáinak megvizsgálására a helyszínre érkező Czobor fényképezte le a munkálatokat.⁸²⁸ A pozsonyi ferences templom tornyának fényképezésére Schulek már Czobort javasolta,⁸²⁹ aki el is készítette a fényképeket: „E torony ügyének kapcsán előadó bemutatja fényképi fölvételeit, melyeket Pozsonyban időzése alkalmával készített, nevezetesen a szóban levő toronyról 5 dbot, a Clarissa-toronyról 2-öt, a Sz. János-kápolna belsejéről 1-et, és a dóm keleti oldalán fölállított Donner-féle Szt. Márton-szoborról egyet.”⁸³⁰ Amint az 1891-

---

⁸²³ MOB-iratok, 1889/122

⁸²⁴ MOB-iratok, 1890/73

⁸²⁵ MOB-iratok, 1890/160

⁸²⁶ MOB-iratok, 1890/154

⁸²⁷ MOB-iratok, 1890/78

⁸²⁸ MOB-iratok, 1890/151

⁸²⁹ MOB-iratok, 1891/31

⁸³⁰ MOB-iratok, 1891/58

es éves jelentésből kiderül, „Dr Czobor Béla előadó fényképi fölvételeket eszközölt Bakabányán, Körmöczbányán, Garam-Szt. Bendeken, Zsámbékon és Vajda-Hunyadon.”⁸³¹

A Bizottság 1889-ben elfoglalt Andrassy úti székházában rendezték be a fotólabort. „Végül külön kell kiemelni a bizottság egy igen célirányos intézkedését, mellyel hazai emlékeink eddig igen költséges, sőt néha egyes vidékeken alig eszközölhető fényképi fölvételeinek ezután könnyű szerrel, mintegy házilag birtokába jöhet. Nevezetesen egy jobb minőségű fényképészeti készüléket szereztén be, a bizottsági előadó a fényképezés módját elsajátította [...] Jelenleg a bizottsági hivatalos helyiség egyik alkalmas részében sötét-kamra, illetve laboratórium is berendezés alatt van, hol a képeknek olcsó áron való előhívása, másolása, illetőleg teljes elkészítése is fogantatosítható lesz.”⁸³²

VIII.1.4. „nagy fáradsággal lehamozta az azokat elfedő mézsréteget” – A falfestések védelméről

A sérülékeny és könnyen mulandó részletek iránti figyelemről tanúskodik, hogy a Bizottság munkájának kezdetétől külön foglalkozott a falképekkel. A falképek szisztematikus dokumentálása mellett megindult az eladdig ismeretlen, újonnan előkerülő falképek feltárása, majd restaurálása is. Természetesen a legértékesebbnek ezúttal is a középkori emlékeket ítélték, így a legtöbb ügy ebből a periódusból származó falképpel kapcsolatos. Meg kell jegyezzük, hogy az akkor készült másolatok mára sok esetben a művészettörténeti kutatás elsődleges forrásaivá váltak, mert maguk a festmények elpusztultak.

A freskók dokumentálására három módszert alkalmaztak. Az első azok „lepausírozása”, mely során a falra szorított áttetsző papírra vonalasan átrajzolták a kép kontúrajait. A módszer előnye a pontossága és hogy életnagyságban rögzíti a képet. Hátránya azonban, hogy a freskó színezéséről semmit sem árul el. Ennek kiküszöbölésére a freskókról akvarellmásolatokat, színvázlatokat is készítettek. Végül pedig természetesen a freskók dokumentálásánál is bevett gyakorlattá vált annak lefotózása. Legtöbbször egyazon falfestésnél többféle eljárást kombinálva alkalmaztak.

Így például a besnyői templom falfestményeiről Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanár készített színvázlatot. A Bizottság a falképeket a színvázlatok alapján olyan érdekesnek találta, hogy arra kéri Huszkat, hogy azokról, — és a gelencei templom falfestményeiről is — „ne csak színvázlatot készítsen, de e freskókat is természeti nagyságban

⁸³¹ MOB-iratok, 1891/109, 122

⁸³² MOB-iratok, 1890/113

szintén lepausírozza”.⁸³³ A Bizottság „Ezen ügy tárgyalásában három kérdés merült fel: vajjon a falképek lemásolásra érdemesek-e, vajjon a lemásolás a templom többi képeire is kiterjesztendő és vajjon a lehámozással és lemásolással, a beadott példány tanúsított képessége értelmében, Huszka József megbízandó-e? A bizottság mindhárom kérdésre igennel felelvén...”⁸³⁴ megbízta Huszkát a munkával. Huszka ezt követően több freskót és oltárt is lemásolt a Bizottság megbízásából, így például 1890-ben a csíkmenasági templom freskóiról 10 db aquarellmásolatot, 5 db fényképet és 34 db pauzát; a szárnyasoltárról 8 db aquarellt, 10 db fényképet küldött. Amint Czobornak írott kísérőlevelében saját munkájáról vélekedik: „Szín vázlat, fotografia és pausa mind kitűnő. Azt hiszem, meg lesz velük elégedve”.⁸³⁵

Sorra érkeztek a hírek a Bizottsághoz az előkerülő falképekről. Steindl Imre 1872-ben jelentette, hogy a boldogfalvi-óraljai templomban „figyelemre méltó falképeket talált; a templomkának kijavítása, a falképek leleplezése és viasz papíron való lerajzolása mintegy 400 ftnyi költséget kívánna”.⁸³⁶ Rózsa József zselizi plébános a templomról felvett 2 fényképet és a falfestményekről készült 4 db színvázlatot küldött.⁸³⁷ Stehlo Otto 1873-ban a veszprémi Gizella kápolna falképeit másolta le „pausírozta”⁸³⁸, azaz viaszpapírra átrajzolta, hogy azok „legalább másolatban megmaradhassanak”.⁸³⁹ 1882-ben történt a berekszói görögkeleti templomban a falképek felfedezése és lerajzolása.⁸⁴⁰ A feladattal Szinte Gábor dévai rajztanárt bízták meg.⁸⁴¹ A műszaki állapota miatt lebontásra ítélt nagyölyvi templomot lebontás előtt még Margitay Gábor mérnök felmérte. Szabó Gyula maros-csúcsi tanító jelentette, hogy a felmérés szerves részeként ugyanekkor Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár lemásolta a falfestményeket is.⁸⁴² Az egykori falfestményeket ma már csak az ő rajzaiból ismerjük.

A freskók anyagának vegyelemzése ekkor már ismert és elérhető vizsgálati módszer volt. Így Henszlmann a pécsi ókeresztény síroknál tett látogatása alkalmával a freskó lehullott darabjait magával vitte vegyészeti elemzés céljából. Jelentésében egy 1869-es publikációra⁸⁴³ hivatkozott, mely a pompeii freskók analízisét adta meg.⁸⁴⁴ Már ekkor felmerült, hogy a feltárt

---

⁸³³ MOB-iratok, 1883/8

⁸³⁴ MOB-iratok, 1883/18

⁸³⁵ MOB-iratok, 1890/60

⁸³⁶ MOB-iratok, 1872/159

⁸³⁷ MOB-iratok, 1890/69

⁸³⁸ MOB-iratok, 1873/97

⁸³⁹ MOB-iratok, 1873/98

⁸⁴⁰ MOB-iratok, 1882/97

⁸⁴¹ MOB-iratok, 1883/66

⁸⁴² MOB-iratok, 1883/79

⁸⁴³ DONNER 1869

⁸⁴⁴ MOB-iratok, 1872/5

pécsi ókeresztény sír falfestményét a földből valamilyen módon „kivennék”, és erre a kormánytól anyagi segítséget is kapnának.⁸⁴⁵

Egészen meglepően hat, hogy a falfestést hordozó, emiatt értékes, de a falszövegtől elvált vakolat visszarakasztásának módszere szintén már ismeret eljárás volt a korban. Steindl jelentése szerint a varannói templomban a vakolat, „melyen a falfestmény létezik – a falazattól annyira elvált, hogy annak fentartása csak úgy lesz lehetséges, ha az a falhoz óvatosan ragasztatik”⁸⁴⁶

Jóllehet a freskók vegyelemzése és a feltáskásodott vakolat visszarakasztása ekkor már ismert gyakorlat volt, a restaurátor szakma még kialakulatlan. Úgy tűnik, a freskók feltárását tulajdonképpen bárki végezhet, aki elegendő lelkesedést érzett hozzá magában. Az 1872 decemberi bizottsági ülésen tárgyalták, hogy „Duhon János, zsegrai plébánus, ki káplánjával a múlt nyáron templomkájá falképeinek mintegy 3/5 éről nagy fáradsággal lehámozta az azokat elfedő mészréteget, e nevezetes templom tatarozására segélyt kér”.⁸⁴⁷ Ezen ügy kapcsán kezdte a Bizottság külön szervezni a freskók restaurálásának anyagi támogatását. „Az ilyféle segélykérése nagyon megsaporodván, és a bizottság pénzereje csekély lévén: előadó megbizatik, hogy ezen folyamodványokat összeírja és a bizottság ez év végén felmaradt pénzmaradékához képest mérlegezze; a bizottmány ekkép megtudandja, mily segélyt és minő emlékek számára kérhet a nm. ministertől.”⁸⁴⁸

A zsegrai plébánus és káplánjához hasonlóan Oravec György jekelfalusi plébános is feltárta a gondjaira bízott templomban a mészréteg alatt lapuló falképeket. Amint írta: „Tett ígéretem alapján templomom hajóját átvizsgáltam, és sok munka és fáradság után sikerült több falifestést, illetőleg képcsoportozatot felfedeznem”.⁸⁴⁹ A hír hallatán a Bizottság a templom festményeinek lemásolása mellett döntött.

Myskovszky 1879-ben jelentette, hogy Hárskúton a római katolikus templom szentélyében kerültek elő falfestmények.⁸⁵⁰ A festmények mészkéregtől való letisztítását itt is a plébános vállalta magára.

Úgy tűnik, a helyi plébánosok általi falfestésfeltárás nem csak hogy a Bizottság tudomása mellett, hanem egyenesen annak bízgatására történt. 1876-ban ismét Myskovszky értesítette a Bizottságot, hogy a kisszebeni templomban falképeket fedeztek fel.⁸⁵¹ A falfestés

⁸⁴⁵ MOB-iratok, 1872/58

⁸⁴⁶ MOB-iratok, 1882/60

⁸⁴⁷ MOB-iratok, 1872/159

⁸⁴⁸ u.o.

⁸⁴⁹ MOB-iratok, 1875/116

⁸⁵⁰ MOB-iratok, 1879/35

⁸⁵¹ MOB-iratok, 1876/76

megvizsgálására Henszlmann érkezett a helyszínre. Amint jelentésében írta: „A plébánus Mazalik Ágost (vice-archidiakónus) a szentélyt ki akarja festetni. Felszólítandó, hogy e szándékától elálljon és inkább levakarási kísérletet tegyen, miből kitetszenék nem lappangnak-e a mészréteg alatt régi képek. Felszólítandó továbbá, hogy a főoltárt megszabadítsa az ez előtt álló czopfos tárgyaktól és vétesse le a szárnyak hátsó képeit elrejtő fatáblákat; ne újítson semmit a meglehetősen ép oltáron, kivéve a rakványnak ide s tova lifegő tárgyak egyszerű erősítését; végre felszólíttassék az oltár mögötti falképek teljes lehámozására és azután azoknak meghagyása állapotokban; míg alkalom nyílik azoknak (Storno általi) restaurációjára”.⁸⁵²

Rómer Flóris 1875-ben a poprádi templomban feltárt, túlzottan drámai hatásúnak vélt falfestményekről tett jelentést: „Ő Méltóságának rövid jelentést tettem, kérvén, határozza meg maga, jónak tartja-e, miszerint a régi eredetihez valószínűleg egészen hasonló drasticus benyomású kép maradjon-e meg a későbbben ide szánt goth stylü asztalszerű oltár fölött, vagy tanácsos-e inkább, tekintve az ilyen festményektől már mai napon elszokott hívek könnyű botránkoztatására, az ily módon csak kiegészített, retouchírozott, de át nem festett képeket függönnyel eltakarva a műértők és műtörténelem részére fentartani?”⁸⁵³

Amint láttuk, tulajdonképpen bárki tárhatott fel freskót, azonban a restaurálásra való jogosultságot a Bizottság próbálta gyakorlathoz — ily módon közvetve előtanulmányhoz — kötni. A Bizottság a poprádi freskók kapcsán így fogalmazott: „bátrak vagyunk Excellentiádat tiszteletteljesen megkérni, miszerint a szepesi püspöknél kegyesen odahatni méltóztassék, hogy a többször nevezett falképek a mennyiben azoknak restaurációja terveztetnék — netán elferdítő átváltoztatások kikerülése céljából — csak is szakértő s e téren már jó sikerrel működött szakértő művész által restauráltassanak”. A poprádi templom falképeit a következő évben Lingsch Mihály festő másolta le.⁸⁵⁴

Storno a lőcsei falképeket 1873-ban tárta fel és restaurálta.⁸⁵⁵ „A (lőcsei) templomnak építészeti állapota, az utolsó pár évvel ezelőtt megtörtént restauráció után, kielégítő. Storno Ferenc restaurálta a falképek három sorozatát: a hét halálos bűnt, az irgalmasság hét cselekedetét, és Dorottya életének húsz ábráját. A sekrestye ajtajának keleti részén levő tizennégy képnek restaurációja kifogástalan, meg van abban tartva nem csak a rajz jelleme, de a régi szín hangulat is, sikerültnek mondhatni a Szt. nőnek húsz képét is, csak hogy a kék szín nagyon uralkodó és némileg nyers tekintetű és hogy a tíz ábrából álló alsó soron meg látszik a

⁸⁵² MOB-iratok, 1876/84

⁸⁵³ MOB-iratok, 1875/102

⁸⁵⁴ MOB-iratok, 1876/14

⁸⁵⁵ MOB-iratok, 1873/115

sietés, míg a fesslő sornak tíz képe több szeretettel van kidolgozva. Egészben a restaurációt stilszerűnek kell mondanunk. Jelesen restaurálta továbbá Storno a sz. György kápolnába vezető ajtó fölötti tympanon képét is, Krisztust sírjában Máriával és Jánossal oldalán”.⁸⁵⁶

A falfestmények fókuszba kerülésének eredményeként 1874-ben jelent meg Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon* című munkája.⁸⁵⁷ Rómer könyvét két évvel később követte Henszlmannak a *Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílű mű- emlékeinek rövid leírása* című munkája. Henszlmann a kötet folytatását tervezte a „csúcsíves stílusban” épült hazai műemlékekkel. „A bizottság a programot pártolólág felterjesztendi, azon hozzá adással, hogy az emlékek nem csak építészeti, hanem szobrászati és festészeti része, nevezetesen a régi sírkövek, oltárok és falképek is tárgyalassanak”.⁸⁵⁸

VIII.1.5. „Irodánk egy igen csekély kézi könyvtárnak vagy birtokában” – a könyvtár gyarapodása

A rajzár és a fotótár gyűjteményeivel egy időben a bizottsági szakkönyvtárat is megalapították. Borsos szerint a Bizottság első hivatali helyiségében kialakított könyvtárat a bizottsági tagok keveset használták, hiszen otthon mindegyiküknek nagy magánkönyvtára volt, illetve rendelkezésükre állt az Akadémia, vagy a Nemzeti Múzeum könyvtára is.⁸⁵⁹ Emiatt a Bizottság hivatali könyvtára lassan gyarapodott, főként az egyéb gyűjtemények rohamos fejlődéséhez képest. Az 1873. évre szóló költségvetés előirányzatból kiderül, hogy az előző évben könyvek beszerzésére szánt 500 forintból áprilisban még semmit sem költöttek.⁸⁶⁰ Minden bizonnyal ez lehet az oka, hogy az 1873. évre Henszlmann csak 300 forintot kért könyvekre, 1874-ben pedig már csak 250 forintot.⁸⁶¹ Az összeg a következő évben tovább csökken: 1875 májusában a vallás- és közoktatásügyi miniszter 150 forintot engedélyezett a könyvtár állományának gyarapítására.⁸⁶²

A 1873 októberében a kézikönyvtár állománya 65 tételt számlált.⁸⁶³ Henszlmann 1874. májusában benyújtotta a Bizottság könyvtárának gyarapítására szükséges könyvek és folyóiratok listáját. Amint fogalmazott: „Irodánk egy igen csekély kézi könyvtárnak vagyon

⁸⁵⁶ MOB-iratok, 1875/93

⁸⁵⁷ RÓMER 1874a

⁸⁵⁸ MOB-iratok, 1876/85

⁸⁵⁹ BORSOS 1970, p. 48.

⁸⁶⁰ MOB-iratok, 1873/55

⁸⁶¹ MOB-iratok, 1874/66

⁸⁶² MOB-iratok, 1875/46

⁸⁶³ MOB-iratok, 1873/93

birtokában, melyben még a mindennapi szükségletre elkerülhetlen könyveknek nagy része is hibázik. Harmadéve a nm. minister úr a kézi könyvtár megállapítására 500 o. e. ftot engedélyezett; taval ezen célra semmit sem költöttünk. Vannak azonban oly munkák, melyek, mint folyóiratok nem szűntek meg azóta megjelenni, ezek tehát irodánkban nincsenek kiegészítve, vannak továbbá olyanok, melyek a tudománynak napról napra való haladásáról értesítenek s melyekre épen ezért nagy szükségünk van munkálkodásunkban.”⁸⁶⁴ Henszlmann 1875 áprilisában ismét elkészítette és benyújtotta a kézikönyvtár gyarapításához szükséges könyvek és folyóiratok listáját.⁸⁶⁵

A következő másfél évtizedben évente átlag 17 kötettel bővült a könyvtár állománya, a beszerzések száma csak egyetlen évben éri el a 36 darabot⁸⁶⁶ 1888. decemberében, Henszlmann halálakor a bizottsági könyvtár 302 könyvet tartalmazott.⁸⁶⁷ 1889-ben a Rómer-hagyatékából való vásárlást Czobor így vezette fel a bizottsági ülésen: „... amúgy is igen sovány könyvtárunk részére megvásároltassanak.”⁸⁶⁸ 1898: a könyvtár leltára 462-ről 484 tételre emelkedett, és Czobor jelentette, hogy a rendezés befejeződött.⁸⁶⁹

A bizottsági iratanyag szerint a Bizottság Kilián Frigyes egyetemi könyvkereskedővel állt kapcsolatban, és kötetzeti feladatokkal Dochnal Béla könyvkötőt bízta meg, aki a fűzött könyvek kötését végezte.

1874 júniusától fogva rendszeres számvevőségi vizsgálatot tartottak a Bizottság hivatalos helyiségeiben. A számvevőségi tiszt a könyvtár állományát és a bútorok meglétét ellenőrizte. A tiszt felszólította a Bizottságot, hogy a leltárt formanyomtatványon vezesse, és különítse el az ajándékozásokat a vásárlásoktól, valamint tüntesse fel a vételárakat.⁸⁷⁰ A kimutatásokat Geduly Ferenc titkár végezte, és a vizsgálatok ettől kezdve is minden évben megtörténtek, és mindig mindent rendben találtak. Sajnos, a felvett vizsgálati leltárok nem maradtak fenn a Bizottság iratanyagában, azonban Geduly által több mint 25 éven át vezetett lajstromkönyvek segítségével pontosan nyomon követhető a gyarapodás. Geduly a leltárkönyvekbe azt is feljegyezte, hogy az adott szerzemény vásárlással vagy ajándékozással került-e a Bizottság könyvtárába.⁸⁷¹

---

⁸⁶⁴ MOB-iratok, 1874/66

⁸⁶⁵ MOB-iratok, 1875/37

⁸⁶⁶ 1889 = 31 db. MOB-iratok, 1889/135

⁸⁶⁷ MOB iratok, 1888/82

⁸⁶⁸ MOB-iratok, 1889/40

⁸⁶⁹ MOB-iratok, 1898/105

⁸⁷⁰ MOB-iratok, 1874/86

⁸⁷¹ KÁDÁR – KOVÁCS 2020

Úgy tűnik, a Bizottság könyvtára olykor saját tagjaik kiadványaiban is szűkölködött. Egy alkalommal Majláth Béla a Nemzeti Múzeum könyvtár-őre, Henszlmann Imre: Magyarország műemlékei című kiadvány II. kötet egy példányát kérte a Múzeum könyvtára számára. Az előadó leveléből kiderült, hogy a Bizottság könyvtárában is csak egyetlen példány volt a kért műből, ezért nem tudott küldeni belőle, egyidejűleg felhívta figyelmét arra, hogy a minisztériumhoz forduljon kérelmével, hol annak idején fölös számú példányok álltak rendelkezésre.⁸⁷²

Egy másik alkalommal Pétery Viktor számvevőségi tiszt ellenőrizte a bizottság könyvtárát és az iroda bútorait és ez alkalommal ismét felszólította a bizottságot, hogy olyan formanyomtatványon vegyen fel leltárt, melyen a vásárlás és ajándékozás elkülöníthető.⁸⁷³

A vallás- és közoktatásügyi miniszter személyesen is figyelmet fordított rá, hogy a könyvtári állomány gyarapodásához hozzájáruljon. Időnként könyvet ajánlott, máskor tiszteletpéldányt küldött. Így Trefort Ágoston hívta fel a Bizottság figyelmét Heinrich von Geylmüllernek a római Szent Péter templomról írott könyvére, és utasította a Bizottságot a könyv beszerzésére.⁸⁷⁴ Egy másik alkalommal a miniszter megküldte a Bizottsági könyvtár számára Joseph Haupt: Veteris antehieronymianae versionis Libri II regeum sive Samuelis című munkáját⁸⁷⁵, mely egy Szent Jeromos előtti újszövetség-töredék 120 példányban kiadott, bibliofil díszes kiadása.⁸⁷⁶ 1881 márciusában a miniszter megküldte a Bizottságnak báró Helfert József Sándor⁸⁷⁷ értekezését: Österreichische Kunst-Topographie címmel.⁸⁷⁸ Egy alkalommal a miniszter — néhány évfolyam hiányával — megküldte a Bizottságnak a Central Commission zur Erhaltung u. Baudenkmäler *Mittheilungen...* című kiadványát⁸⁷⁹. Az ügy tárgyalása folytán szerzünk tudomást róla, hogy a *Mittheilungen*-t 1874 óta ingyen küldte a Central Commission a Bizottságnak, a megalakulását megelőző időben kiadott példányokat pedig a Bizottság megvette, így a kiadvány minden példánya hiánytalanul megvolt a bizottsági könyvtárban. Ugyanígy megvette a Bizottság a CC 5 évkönyvét (1856-61.), valamint a *Atlas kirchl. Denkmäler im öster. Kirchengante (folio 1873)* kiadványát is.⁸⁸⁰ A vallás- és közoktatásügyi miniszter a közoktatás állapotáról szóló saját jelentéseiből is rendre minden évben 3 példányt

⁸⁷² MOB-iratok, 1891/68

⁸⁷³ MOB-iratok, 1874/86, 1874. VI. 24-én.

⁸⁷⁴ MOB-iratok, 1876/26

⁸⁷⁵ MOB-iratok, 1878/16

⁸⁷⁶ BORSOS 1970, p. 57.

⁸⁷⁷ „a mű- és történelmi emlékek felkutatására és fenntartására alakított cs. kir. közp. bizottság elnöke”

⁸⁷⁸ MOB-iratok, 1881/19

⁸⁷⁹ *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*. Wien, 1856-1874.

⁸⁸⁰ MOB-iratok, 1886/52

megküldött a könyvtárnak. Hampel József nemzeti múzeumi régiségtári őr Salzenberg⁸⁸¹ egy könyvét javasolta a Bizottságnak megszerezni. Amint levelében fogalmazott: „...hogya nincs meg a mű sem a technika, sem az orsz. rajztanoda, sem az egyetem könyvtárában, leginkább a műemlék bizottság könyvtára volna hivatva azt megszerezni.⁸⁸² A könyvet a Bizottság megrendelte.

Csekély példányszáma ellenére a MOB könyvtára — a rajztári és fotótári gyűjteményekkel együtt — felkerült a tudományos élet kognitív térképére. Dr. Hampel József, a Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottságának előadója 1891 júliusában írott levelében jelezte, hogy a bizottság rajzait és fényképeit szeretné áttanulmányozni.⁸⁸³ A Bizottság gyűjteményeinek a tudományos életben betöltött jelentőséget tükrözi az is, hogy mind többeknek vált fontossá, hogy a könyvtár állományához hozzájáruljon, illetve, hogy saját műve a Bizottság könyvespolcán meglegyen. Így például 1878 májusában Szalay Imre miniszteri titkár megboldogult édesapja Szalay Ágoston — aki a 1877 májusáig a Bizottság titkára — könyvtárából 9 db, régészettel kapcsolatos könyvet küldött a bizottságnak.⁸⁸⁴ Szalay Imre azonban nem csak könyveket küldött a Bizottságnak: „Anyám, özv. Szalay Ágostonné a kegyelet adóját vélte leróni midőn bold. Atyám arczképét könyomatban sokszorosítottta, s általam kéri Főtisztelendőségedet mint a műemlékek orsz. bizottsága érdemes Előadóját: szíveskedjék a boldogultnak mint bizotts. első elnöknek, ide mellékelt keretbe foglalt arczképét a bizottsági iroda számára emlékül elfogadni”.⁸⁸⁵ 1882 májusában Dr. Thallóczy Lajos országos levéltári fogalmazó *Utazás a Levantéban* című munkáját küldte meg a Bizottság könyvtárának. Reissenberger Lajos a bruckentháli képtár őre az *Evangelische pfarrkirche in Hermannstadt* című munkáját küldte meg.⁸⁸⁶ Reizner János a somogyi könyvtár igazgatója afelől biztosította a Bizottságot, hogy „ha a Régi Szeged című művem V-ik kötete *A Szegedi várispánság s a kir. vár története (a várnak műemléki becse s erődítési rendszere)* gazdag illusztrációkkal

⁸⁸¹ SALZENBERG 1854

⁸⁸² MOB-iratok, 1889/95

⁸⁸³ Részlet Hampel József leveléből: „Kérem szíveskedjék megüzenni, hozzáférhetők lesznek-e folyó hó 15ikétől kezdve mindennap 9-1-ig a műemlékek országos bizottságának rajz- és fényképkészletei, melyeknek áttanulmányozására a nm. ministeriumtól általános engedélyt nyertem és melyeknek szabadságidőmből 4 hetet szándékom szentelni. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az összes rajzokat és fényképeket szeretném átnézni és reményem, nem fogok semmi nehézségekre találni, hogy ha kijelentem, hogy csak oly képeket, rajzokat vagy rajzkészleteket kívánok közzétenni, melyeknek közzétételére maguk a hivatal tisztelt intézői vállalkoznak, vagy a melyekre nézve a bizottság elnöksége egyenként és határozottan megadja az engedélyt. Tehát semmiféle jogos igény hátrányt nem fog szenvedni, sőt biztosítom, hogy sok helyes dolognak lehet e négy heti munka megindítója.” MOB-iratok, 1891/78

⁸⁸⁴ MOB-iratok, 1878/49

⁸⁸⁵ MOB-iratok, 1891/158

⁸⁸⁶ MOB-iratok, 1884/54

kiadásra kerülhet, azzal a műemlékek országos bizottságának kedveskedni kötelességemnek ismerem”.⁸⁸⁷ A vallás- és közoktatásügyi miniszter küldte meg a Bizottságnak a Szepes megyei történelmi társulat évkönyvének két kötetét.⁸⁸⁸ 1888 októberében Dr. Forster Gyula miniszteri tanácsos, földhitelezési igazgató az ingó műemlékekről írt monográfiáját küldte meg 2 példányban a MOB szakkönyvtárának.⁸⁸⁹ Hidassy Kornél nagyszombati püspök a bizottság könyvtára részére a *Hierolexicon* (latin-magyar egyházi szótár) egy példányát ajándékozta.⁸⁹⁰ Dr Czobor Béla *Ipolyi Arnold emlékezete* című írását (minden bizonnyal különlenyomatban) ajándékozta a Bizottságnak.⁸⁹¹ Chevalier Salvatore Tugini budapesti olasz főkonzul, a műemlékek fenntartására és műtárgyak kivitele ügyében írott olaszországi törvényeknek és rendeletek gyűjteményét ajánlotta fel a Bizottság könyvtára számára.⁸⁹² Forster Gyula miniszteri tanácsos, bizottsági másodelnök *Az ingó műemlékek* című munkájának II-III. részét két példányban ajándékozta a bizottság könyvtárának.⁸⁹³ Békefi Remig *A pilisi apátság története* című monográfiájának egy példányát küldte a bizottság könyvtára részére.⁸⁹⁴ Az emlékeink összeírásának folyamatába illeszkedik, amikor Gerlóczy Károly, Budapest első alpolgármestere értesítette a Bizottságot, hogy a Fővárosi Képzőművészeti Bizottság törzskönyvet készített a főváros közterein álló szobrokról, egyúttal megküldte a Petőfi-szobor törzskönyvét.⁸⁹⁵

Annál meglepőbb, hogy a Bizottság tagjai haláluk után, végrendeletükben saját könyvtárukat nem a Bizottságra hagyták. A vizsgált időszakban erre három példát is látunk. Henszlmann saját könyvtárát a kassai múzeumra hagyta. Ezzel a Bizottságot igen nagy veszteség érte, lévén Henszlmann könyvtára életében a Bizottság tagjainak rendelkezésére állott. Henszlmann könyvtárát a kassai múzeum maradéktalanul el is szállította. Elvitték volna a könyvtára bútorait is, azonban mivel a könyvszekrények elszállítása csaknem annyiba kerülne, mint amennyit érnek, a múzeumi egylet elnöke — aki a hagyaték elszállítását szervezi — értékesíteni kívánta azokat. A 3 db könyvszekrényt 39 forintért ajánlották fel a MOB-nak *megvételle*. A Bizottságnak abban az időben nincs könyvszekrénye, ezért megvették azokat.⁸⁹⁶

---

⁸⁸⁷ MOB-iratok, 1885/58

⁸⁸⁸ MOB-iratok, 1886/45

⁸⁸⁹ MOB-iratok, 1888/70

⁸⁹⁰ MOB-iratok, 1889/37

⁸⁹¹ MOB-iratok, 1889/53

⁸⁹² MOB-iratok, 1890/158

⁸⁹³ MOB-iratok, 1891/116

⁸⁹⁴ MOB-iratok, 1891/89

⁸⁹⁵ MOB-iratok, 1892/38

⁸⁹⁶ MOB-iratok, 1889/21

Rómer Flóris végrendeletében 195 kötetnyi régészeti témájú könyvét a Nemzeti Múzeum Régiség Osztályára hagyta. Ezek közül a nevezett osztály csak néhányat válogatott ki. A maradékot Zajnay János nagyváradi kanonok, a végrendelet végrehajtója *megvételre* ajánlotta fel a MOB-nak. Czobor javaslatára a Bizottság 500 forintért vásárolt Rómer hagyatékából jegyzeteket, vázlatokat, rajzokat és fényképeket, valamint könyveket.⁸⁹⁷ Rómer Flóris hagyatékából — miután a Bihar megyei régészeti egylet és a MNM kiválogatta — Czobor a következőket javasolta megvételre: Rómer 45 db útijegyzőkönyvét; könyvtárából 350 db kötetet és füzetet, valamint kétszázon felül levő kisebb füzetet és aprónyomtatványt; Costume-tani jegyzeteit; vegyes kéziratait; összesen 500 forintért.⁸⁹⁸ Rómer Flóris hagyatékában talált kéziratok, felvételek, fényképek és rajzok második szállítmányából Czobor a következőket javasolta megvásárolni: ”a hazai harangok anyagát, melyet a boldogult úgyszólván egész életén át gyűjtött együvé (ez pacskolatokból, jegyzetekből, másolatokból és levelezésből áll); becses, eddigelé kiadatlan értekezését egyházi szövetekről (a byssusról s néhány casuláról), melyhez fényképek vannak mellékelve; hazai emlékeinkre vonatkozó jegyzeteit két csomóban, megyék szerint bontva; eredeti felvételeket és rajzlapokat Schultz Ferencztől, Bergh építésztől stb.; fényképeket, régi metszeteket, melyek a Bizottság tevékenysége körébe eső dolgokra vonatkoznak; valamint vegyes jegyzeteket.” Az anyagért 300 forintot javasolt fizetni⁸⁹⁹ és a Bizottság ki is fizette ezt az összeget az anyagokért.⁹⁰⁰

Végül pedig a sorban Czobor Bélát kell megemlítenünk, kinek halála után könyvtára szintén nem szállt a Bizottságra. Czobor szívbeteg volt, halála nem érte felkészületlenül. Két évvel halála előtt írt végrendeletében minden vagyonát nyolc kiskorú gyermekére hagyta, nagykorúváérésükig pedig vagyona hasznélvezetét gyermekei anyjára, Salamon Margitra, férjezett nevén dr. Jutassy Józsefnére hagyta. A gyermekek nagykorúsága után Salamon Margitra semmit sem hagyott, amint végrendelete záró mondatában lakonikusan hozzátette: „Megjegyzem, hogy amit neki szántam, azt már életemben neki kiadtam.”⁹⁰¹ Salamon Margit a hagyatéki eljárás lezárulása után, 1905 októberében fordult Forster Gyulához Czobor könyvtárának eladása ügyében. Amint a Bizottság elnökének írott leveléből kiderül, a Czobor könyvtárának értékesítése ekkor már folyamatban volt.⁹⁰² Megjegyzendő, Czobor tisztában volt vele, hogy halála után a népes családnak minden pénzre, így könyvtárából befolyó összegre is

---

⁸⁹⁷ MOB-iratok, 1889/39

⁸⁹⁸ MOB-iratok, 1890/23

⁸⁹⁹ MOB-iratok, 1891/159

⁹⁰⁰ MOB-iratok, 1892/3

⁹⁰¹ Czobor Béla végrendelete. Közli: GÁBOR 2007

⁹⁰² MOB-iratok, 1905/611

szüksége lesz, mert a Lendvay utca 20. sz. alatti házat, melyben velük együtt lakott, hatalmas hitel terhelte. A Bizottság tehát egykori előadója könyvtárának maradványából ismét csak *vásárolhatott*. Czobornak könyvtárán kívüli — minden bizonnyal hatalmas — hagyatékára máig nem sikerült nyomára bukkanni.

VIII.1.6. A Bizottság székháza

A Műemlékek Ideiglenes Bizottsága első székháza, (avagy állandó irodahelyiségei) a Zerge utca 23. sz. (ma Horánszky utca 6.) alatti historizáló stílusú, egyemeletes lakóépületben, Henszlmann felesége tulajdonában lévő kétszobás lakásban kapott elhelyezést⁹⁰³. A lakásért a minisztérium évi 400 forint bérleti díjat fizetett.⁹⁰⁴ A következő évre az iroda berendezése is elkészült,⁹⁰⁵ azonban a bizottsági üléseket nem itt, hanem az Akadémia régészeti bizottságának termében tartották.⁹⁰⁶

Henszlmann halála után az örökösök 1889 február 1-vel felmondták a bérleti viszonyt,⁹⁰⁷ igaz, a Bizottság az 1880-as évek végére egyébként is kinőtte azt a lakást. Geduly Ferencz titkár, akit az új, alkalmasabb helyszín felkutatásával megbíztak, az 1889. február 12-én tartott rendkívüli ülésen jelentette, hogy a 8. ker. Vas utca 10. sz. alatti ház tulajdonosa néhai Henszlmann Imre lakását a Bizottság számára 850 forint évi bérért hajlandó lenne kiadni. A lakás két utcai, két udvari és egy szobakonyhás cselédlakból állt. A bizottság a lakásról felvett alaprajz alapján a lakást a hivatalos helyiségek berendezésére — kisebb átalakítással — alkalmasnak találta,⁹⁰⁸ így 1889. március 3-án megszületett a döntés, hogy augusztus 1-től a Bizottság Csajághy Béla vezértörzsorvos Vas utcai házában II. emeletén bérel lakást a hivatalos helyiségei számára.⁹⁰⁹

A gyors ütemben gyarapodó gyűjtemények elhelyezése újra meg újra felmerülő probléma volt. A Bizottság már 1884-ben megbízta az előadót, hogy „a megszorodott rajzok elhelyezhetése céljából egy szekrényt készíttessen.”⁹¹⁰ A gyűjtemények túlnőttek a

⁹⁰³ BORSOS 1970, p. 46.

⁹⁰⁴ MOB-iratok, 1872/9

⁹⁰⁵ Az irodai berendezés leltára: Irományszekrény tölgyfából nem politúrozva, forgóasztal, kis asztal az előszobába a szolgálta számára, másolóasztal, mosdóasztal, könyvállvány, dívány, nádszék, rajztábla „rajzvonással és épszőggel”, porcellán-köpőláda, ruhatartó az előszobába. A bútorokat Wälder János asztalos készítette. MOB-iratok, 1873/68.

⁹⁰⁶ MOB-iratok, 1872/9

⁹⁰⁷ MOB-iratok, 1888/82

⁹⁰⁸ MOB-iratok, 1889/14

⁹⁰⁹ MOB-iratok, 1889/23

⁹¹⁰ MOB-iratok, 1885/1

tárolókapacitásokon, így a Bizottság hivatala nagyobb bérleménybe költözéséről hozott döntést követően, 1889 áprilisában tartott rendes ülésen ismét felmerült a bizottsági helyiségek legszükségesebb bútorai és beszerzésének kérdése.⁹¹¹ A hivatalos helyiségek bebútorozására Czobor az év júniusában 520 forintot kérelmezett a minisztertől. A szükséges apróbb felszerelésről is listát írt, ezek végösszege 175 forint.⁹¹² A bútorokat a kor egyik legnevesebb asztalosmestere, az első hazai bútorgyár alapítója, Thék Endre asztalos szállította. A bútorok elkészítésére szóló költségvetése 322 forintra rúgott.⁹¹³

A Vas utcai bérleménybe történő beköltözés még be sem fejeződött rendesen, amikor a Bizottságnak újabb helyszín után kellett néznie. A gyors bérleményváltásra Dr. Csajághy Béla felmondása miatt került sor. A felmondás hirtelen és váratlan lehetett, Czobor először szóban közölte a miniszterrel.⁹¹⁴ Az 1888. szeptember 1. – 1889. augusztus 31. közötti egy évről tett jelentésben Czobor így emlékezett vissza a történetekre: „Hosszas keresés árán sikerült csak alkalmas szállást találni a VI. ker. Andrassy-út 60. sz. bérház első emeletén, hova f. évi november 1-én be fogunk költözni. A főváros ezen, úgy a helybeliek, mint a vidékiek által sűrűen felkeresett pontja, hol máris több culturalis közintézetünk (Mintarajztanoda, Orsz. Iparművészeti Múzeum, Képzőművészeti Társulat, Zeneakadémia stb.) foglalt helyet, bizottságunk feladatainak is inkább megfelelő, mint az eddigi szállás, a félreeső utczában. A jelentékenyen meg bővített helyiségek számára rendelt bútorok már elkészültek, de tekintettel az egy hónap után beálló karczolkodás alkalmatlanságára és költségeire, úgy intézkedtem, hogy az új bútorok a gyáros által egyenest az új lakásra szállíttassanak. Ekkor leszen berendezve új alapokon a rajztár és felállítva a könyvtár...”⁹¹⁵ Az 1889. november 6-án kelt irat szerint a MOB székhelyét máris áttette Perlmutter Jakab Andrassy úti lakásába.⁹¹⁶ Az új bérlemény a három utcai, 1 udvari szobából, előszobából és szobakonyhás szolgalakásból áll és éves bérleti díja 800 forint. Amint a MÉM-MDK kiállítása rámutatott: „A félreeső, sötét Vas utcát elhagyva, a Műemlékek Országos Bizottsága olyan jelentős kulturális intézmények szomszédságába került az előkelő sugárúton, mint az Országos Iparművészeti Múzeum, a Képzőművészeti Társulat vagy a Zeneakadémia.”⁹¹⁷

⁹¹¹ MOB-iratok, 1889/40

⁹¹² Három lámpa (egy függő, 2 dolgozó); két papírkosár; tizenkét pohár, tartóval együtt; két gyertyatartó; három vizes palack; két tintatartó; három tálca; hat db. törölköző; egy lavór; egy ruhakefe; egy csengettyű a tanácskozási asztalra; két nagyobb théka, rajzok számára; címtáblák; a hivatalos helyiségek viasszal való beeresztése; költöztetés és takarítás; írószerek; kőműves munka; vasfogasok, rajzok elhelyezésére.

⁹¹³ MOB-iratok, 1889/55

⁹¹⁴ MOB-iratok, 1889/106

⁹¹⁵ MOB-iratok, 1889/85

⁹¹⁶ MOB-iratok, 1889/102

⁹¹⁷ KÁDÁR – KOVÁCS 2020

VIII.2. A műemlékvédelem az identitáspolitika szolgálatában

Az identitáspolitika egy adott társadalmi csoport kollektív identitásával, vagy más szóval a közösségi kultúra fogalmával írható le. A csoport tagjai azonosítják magukat a csoportra jellemző tudattal, a tagok az adott csoportra jellemző értékek és jellemzők mentén határozzák meg magukat. Eszerint az identitáspolitika a hasonló élettapasztalattal rendelkező emberekből álló csoportok politikai gondolkodását, beszédmódját és magatartását jelenti. Az identitáspolitika tehát annak a társadalmi csoportnak az érdekérvényesítési törekvése, mellyel a csoport tagjai azonosítják magukat. A társadalmi csoport ez esetben a nemzet; a nemzeti együvé tartozás alapját pedig a 19. sz. folyamán a közös értékek jelentették: a közös nyelv, a közös történelem, a közös hagyományok... a közös kulturális örökség valamennyi fajtája.

A 19. század folyamán a nemzet a hovatartozás és az önmeghatározás platformjaként vált fontossá, ezzel párhuzamosan pedig megjelent az igény az adott nemzet (történelmi, kulturális, gazdasági stb.) nagyságának megélésére, demonstrálására is. Ez a demonstráció sosem volt mentes a fölény, a másokkal szembeni előny megfogalmazásától, a nemzetek közötti rivalizálástól. Ennek magától értetődő (egyik⁹¹⁸) eszköze volt a dicső nemzeti múlt megidézése, illetve annak újraélesztésére tett erőfeszítések. Így kerültek a figyelem fókuszába a nemzeti múlt szellemi és tárgyi emlékei egyaránt. A mi szempontunkból az utóbbinak van nagyobb jelentősége: az építészeti emlékekre, mint a nemzeti történelem tanúira, kézzelfogható helyszíneire kezdtek tekinteni. Jelentőségük vitathatatlan, felértékelésük érthető volt. Logikusan következett, hogy ezen emlékek számbavétele, megmaradásukról való gondoskodás, bemutatása, fenntartása, szükség esetén helyreállítása nemzeti közérdek.

A helyreállítás pedig tág fogalom. Az emlékezetpolitika; a múlt történéseinek (újra, avagy új) értelemmel való felruházása, a hangsúlyok áthelyezésével jár. A 19. században a konkrét, de mindig töredékes és homályba vesző történelmi eseménynél fontosabb volt, hogy hogyan emlékezhetek vissza rá. Az idealizálás elkerülhetetlen volt. Építészeti emlékek esetében ez azt jelenti, hogy az épület történeti rétegződése, tanúságtétele, őszintesége, hűsége, hitelessége kisebb értékkel bírt, mint az épület — értelemszerűen: idealizált — eszmei jelentősége. Az építészeti minőséget — a purizmus szellemiségével karöltve — ehhez az eszmei jelentőséghez kívánták felemelni, ahhoz méltóvá tenni. Az anyagában megőrzés általánosan érvényes doktrínája még 1931-ig, az Athéni Chartáig várattott magára. Amint az előző fejezetekben láttuk, az építészeti emlékek idealizált formára alakítása a 19. század

⁹¹⁸ Egy másik, a 19. században sem újkeletű eszköze, amint Széphelyi F. György említette, az állam „életkorára”, az ősiségre való hivatkozás. Széphelyi 1989, p. 92.

folyamán Európa valamennyi államában tetten érhető, a jelenség nem magyar(országi) specialitás, a hazai folyamat a kor meghatározó európai tendenciába illeszkedett.

Európa államaiban a nemzeti összetartozás magától értetődő alapja, mint legerősebb megtartó erő, a közös nyelv volt, ami a tájnyelvi változatok sokszínűségével együtt is homogénnek tekinthető. A 19. század végén negyvenmillió fő népességű Osztrák-Magyar Monarchia azonban nyelvi és etnikai szempontból tizenkét nagy csoportra oszlott, mely csoportok között a legnagyobb, a német is csak alig haladta meg a 20%-ot. A német után a magyarság volt a második legnagyobb csoport, de aránya még magyarországi területen is 40% alatt maradt.⁹¹⁹ A közös nyelvre épített Magyar Királyság víziója megalapozatlan volt — nem csoda, hogy már a gondolat pusztán felmerülésekor feszültségeket eredményezett. Ez a kortárs gondolkodók számára is felismerhető volt; épp ez az oka, hogy a Habsburg-udvar a nemzetállam ideája helyett egy többnemzetiségű állammodell utópiájának megvalósítására törekedett.⁹²⁰

A lehetséges másik elgondolás, mely a nemzetet, mint vallási alapú összetartozást hirdette, szintén működésképtelennek bizonyult. A Monarchia ebből a szempontból sem volt homogén: hét különböző vallási csoportra oszlott. A Magyar Királyság területén tehát nem valósulhatott meg a közös magyar nyelvre, egységes magyar kultúrára, vagy a római katolikus vallásra alapozott nemzetkoncepció.

Törekvések azonban történtek erre, például az oktatás terén. Az európai országokban a nemzetépítési hullám részeként vált egyre fontosabbá a történelem mint tantárgy iskolai oktatása. A történelemoktatásban hangsúlyos szerepet kapott a nemzeti nyelv kérdése, a nemzeti nyelvhez pedig értelemszerűen kapcsolódott a nemzeti érzület megléte/jelenléte. Magyarországon 1849-től nemzeti nyelven tanították a történelmet, — jóllehet ezt egy osztrák kormányrendeletnek köszönhetjük és ez nem jelentette a magyar nyelv kizárólagosságát — 1885-től pedig egyre nagyobb hangsúlyt kapott az egyetemes mellett a nemzeti történelem oktatása is.⁹²¹

---

⁹¹⁹ CSÓKE 2022

⁹²⁰ MORAVÁNSZKY 1998, p. 16.

⁹²¹ Pozsonyban már az 1694. évi tanterv előírta a történelemtanítást. Bél Mátyás (1714-től a pozsonyi iskola rektora), működése alatt hangsúlyossá vált a történelemoktatás, a tárgyat önállóan és rendszeresen oktatták. A II. Ratio Educationis (1806) előírta a magyar történelem már a népiskolákban való tanítását. Leo Thun osztrák vallás- és közoktatási miniszter által felterjesztett, 1849-ben kibocsátott, majd Magyarországra is kiterjesztett kormányrendelet, az *Oranisationentwurf* oktatási reformot hajtott végre, mely a korábbi felsőfokú képzés egy részét középszintre helyezte. A rendelet hangsúlyosan foglalkozott a történelemoktatással is. Az „Entwurf” a tanítás nyelvét az adott intézmény székhelyén élő lakosság többségének anyanyelvét tette meg. Ugyanakkor az előírt tanterv ekkor még természetesen a Habsburg birodalom (leginkább Bécs) szempontjából tárgyalta a történelmet. A dualizmus idején egyre erősebb hangsúlyt kapott az az irányzat, mely az egyetemes mellett a magyar történelem tanítását is igényelte. Az 1885. évi történész-kongresszus is állást foglalt amellett, hogy az

A nemzeti történelem (kultúra, nyelv, hagyományok és egyéb sajátosságok) felé fordulás tendenciája nem csak a 19. századi identitáspolitikára jellemző, hanem az elmúlt két évszázadban folyamatosan jelenlévő — jóllehet folyamatosan változó — törekvés, mely a közelmúltunkra, jelenünkre is igaz. Az *emlékezhely* fogalma Pierre Nora 1977-ben indított *Lieux de memoire* című kutatási projektje kapcsán vált széles körben ismertté, jelentősé és került a fókuszba. Az ő munkássága kapcsán újra a közbeszéd részévé vált az emlékezhely fogalma, jelentéstartalma pedig a 19. század szellemiségét idézi: „Nora lieux de memoire-értelmezése azonban nagyon is ideologikus, nacionalizmussal és értékítéssel telített fogalom. A legtöbb emlékezhelyet éppen azért hozták létre, illetve formálták át, hogy a nemzetállam jelenét és jövőjét testesítsék meg. A francia nemzet identitáspolitikájának elemeivé váltak, elsődleges céljuk pedig az volt, hogy a francia állampolgárok elméjébe véssék a nemzeti történelem kulcsmozzanatait.”⁹²² A francia emlékezhely-kutatásokat az 1990-es években más országok hasonló kutatásai követték, ezek eredményeit publikálták Németországban, Olaszországban, Spanyolországban, Hollandiában és számos más országban — Magyarország a 2000-es évek elején kapcsolódott be a folyamatba.⁹²³

A fogalom tágan értelmezendő; emlékezhely nem csak egy konkrét térbeli hely, vagy épület lehet, hanem ide soroljuk az emlékezet egyéb jelképeit is, úgy, mint nemzeti ünnepek, évfordulók, jelképek, emlékművek, mitikus jelentőségű tárgyak, események, de a szótárak, múzeumok is stb. A Pierre Nora-féle kifejezés tehát új, azonban jelentése nem az. Bizonyos emlékezhelyek a 19. század második felében is az öngizolás fórumai voltak és most is azok, akkor is, ha a hangsúlyok az elmúlt másfél évszázadban többször áthelyeződtek.

Az emlékezhely nem állandó entitás, hanem ki van téve a kollektív emlékezet változásainak. A kollektív emlékezet változó és változtatható, alakítható, adódik tehát politikai felhasználásának lehetősége. Az eszközök annál hatásosabbak, minél látványosabbak és minél könnyebben befogadhatóak. A szimbolikus jelentéssel teli épületeket, helyeket az országnak szánt pozíció és szerep meghatározásának szolgálatába állították, ezek természetesen váltak a nemzeti reprezentáció eszközévé. Ha erre állapotuknál fogva nem voltak alkalmasak — márpedig nem voltak — abban az esetben alkalmassá kellett tenni őket erre. A 19. század műemlék-helyreállítási gyakorlatát meghatározó purizmus pedig magas szintű szaktudással járult hozzá ehhez a munkához.

---

egyetemes történelem keretein belül, azzal párhuzamosan és összefüggésben a magyar történelmet is kell tanítani. GÓZSY – DÉVÉNYI 2011

⁹²² BOER 2011

⁹²³ A magyar emlékhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. *Loci Memoriae Hungaricae II.* Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

Az 1848-49-es forradalom elfojtása utáni frusztrált és traumatizált Magyarországon elemi igény mutatkozott az igazságtételre, a jóvátételre, a nemzeti önértékelés növelésére. A königgrätzi vereség és annak nyomán létrejött 1867. évi kiegyezés megnyitotta erre a lehetőséget. Az ekkor nagy lendülettel meginduló és a millenniumi ünnepségekben kicsúcsosodó monumentalizáció színtere az új emlékezethelyek megteremtése, illetve a meglévők újrapozicionálása mellett a páratlan mértékű reprezentációs építkezéshullám volt, melybe a purista műemlékhelyreállítás emlékei is beletartoznak. A „műemléképítésre” pedig elemi igény mutatkozott. Amint Széphelyi tanulmányában rámutatott, Henszlmann korának egyik meghatározó szemlélete szerint a műalkotások „valamiféle produktivitásnak [...] bizonyítékai. E produktivitas fok- és értékmérője gyanánt belátható okokból mindig is a monumentális építészet emlékeinek számossága és nagysága kínálkozott elsőként...”⁹²⁴ Az elgondolás szerint a nemzetek közötti versenyhelyzetben az összeméredzkedés (egyik) alapja a művészeti produktivitas foka, mértéke, színvonala lehet. A múlt épített öröksége, az építészeti emlékeinek tekintetében pedig Magyarország teljesítménye legalább is kétséges volt.

VIII.3. A gótika jelentéstartalma Henszlmann művészetelméletében

Míg a klasszicizmus számára az egyedüli ideált az antik, görög-római művészet képviselte, az 1840-es évek elején Henszlmann személyével színre lépett az a generáció, melynek érdeklődése inkább a középkor felé fordult. Ez a szimpátia akkoriban a kortársak körében meglehetősen meglepő lehetett, lévén a reneszánsztól kezdődően a gótikát barbár, civilizálatlan stílusnak tartották. Az építészeti stílusok értékéről folytatott polémia egy csapásra kilépett a teoretikus érvütköztetések mezejéről és azonnal tétszerűvé vált, amikor a Magyar Tudományos Akadémia székházának építése kapcsán egy konkrét és jelentős épület stílusáról kellett dönteni.

Az 1860-as évek elején az Akadémia székházépítésének ügye, gondolata már önmagában is politikai jelentést és üzenetet hordozott – nem véletlen, hogy Bécs oly sok akadályt görgtetett a megvalósítás elé. Joggal mondhatjuk, hogy az Akadémia székháza már megépülése előtt szimbólummá vált, mely széleskörű érdeklődést és izgalmat keltett — elegendő arra gondolnunk, hogy az építéshez szükséges pénzt országos adakozásból teremtették elő.⁹²⁵ Amint Hajnóczi tanulmányában rámutatott: „A Széchenyi István alapította és a nemzeti nyelv ápolására hivatott intézmény már önmagában a nemzeti öntudat szimbóluma volt a 48

⁹²⁴ SZÉPHELYI 1989, pp. 92-101.

⁹²⁵ DIVALD 1917.

utáni időkben.”⁹²⁶ A Nemzeti Múzeum után az Akadémia székházának volt a legnagyobb jelentősége a nemzeti identitástudat újjáélesztésében.

Az új székház felépítésének ügyével megbízott Építési Bizottság Henszlmann Imrét kérte fel az épület programjának elkészítésére. A felkérés Henszlmann Párizsban találta, e felkérésnek eleget téve utazott haza. 1860 októberében Henszlmann nem csak az építési programot, de — vélhetően kéretlenül — az épület vázlattervét is bemutatta. Tervét, annak gótikus stílusa miatt elvetették. Az építési program alapján az Építési Bizottság meghívásos pályázatot hirdetett, melyre Heinrich von Ferstel és Ybl Miklós mellett Henszlmann is meghívták, aki Gester Károly – Frey Lajos pesti építészpárossal szövetkezett a feladatra.

Henszlmann a gótikus stílus győzelemre vitele szándékában odáig ment, hogy titokban megkereste és meggyőzte két kollégáját, Ybl-t és Ferstelt, hogy tervüket ők is gótikus stílusban készítsék el. Henszlmann ezzel a lépéssel mintegy rá akarta kényszeríteni az Építési Bizottságot, hogy gótikus tervet válasszon. (Eötvös József, az Építési Bizottság tagja, fel is háborodott a manipuláció miatt.⁹²⁷) Ferstel és Ybl beleegyezett a kérésbe — jöllehet Ybl e kérésnek végül nem tett eleget (neoreneszánsz tervet készített), igaz visszavonta tervét a pályázatból.

A pályázat határidejére a felkért pályázókön kívül az akkor 24 éves Szkalnitzky Antal is — önként jelölve magát a feladatra — beadott egy pályaművet. Szkalnitzky tervismertetésében kritikát fogalmazott meg Henszlmann által összeállított programmal szemben és tiltakozott az ellen, hogy a székház gótikus stílusban épüljön meg. Benyújtott terve „antikizáló reneszánsz” stílust mutatott.

A beérkezett pályaművek egyike sem nyerte meg az Építési Bizottság tetszését és új tervek készítése mellett döntött. Két német építész, a müncheni Leo von Klenze-t és a berlini Friedrich August Stüler-t bízták meg az új tervek kidolgozásával, ami élénk sajtóvisszhang kíséretében fokozta az ügy miatt már addigra is heves felháborodást a magyarországi építészek körében. Klenze klasszicista, Stüler az észak-itáliai reneszánsz paloták homlokzatát idéző stílusban készítette el tervét.

A tervezés körül kialakult, a sajtó által is szemmel követett diskurzusban hamar kiderült, hogy a legfontosabb kérdés az épület stílusa, ez a kérdés pedig közvetlenül aktiválta a magyar nemzeti építészeti stílus kérdéskörét. Olyan építészeti stílus, melyet eredendően magyarnak és

⁹²⁶ HAJNÓCZI 1985, pp. 81–98.

⁹²⁷ „Önök bennünket a csúcsíves stíl elfogadására kényszeríteni akartak, mi pedig nem engedünk e kényszerítésnek” – emlékezett vissza Henszlmann Eötvös szavaira: HENSZLMANN 1862.

nemzetinek tekinthettek nem lévén, a lehetséges alternatívák a reneszánsz és a gótika voltak – a népi építészeti stílus ekkor fel sem merülhetett.⁹²⁸

Henszlmann maga is úgy vélte, hogy minden kornak, így övének is a saját stílusában kellene építkeznie, vagy ennek hiányában jobb volna inkább nem építkezni, azonban, belátva, hogy építkezni mégiscsak kell, kénytelenek a történeti stílusok közül választani. A kérdéstről vallott nézeteit az Akadémia tervezett székházával kapcsolatban a Pesti Napló hasábjain is kifejtette. „A styl tekintetében eddig leginkább két vélemény nyilatkozott, az egyik antikizáló, a másik nemzeti módot akarván alkalmazni.” A kontextusból következik, hogy a reneszánszsal szemben álló gótika Henszlmann-nál egyet jelent a nemzeti stílussal. Henszlmann az egyedül helyes választást a 13. századi gótikában látta.⁹²⁹ Az „antikizáló” stílussal szembeni ellenérve egyébiránt, hogy az máris kétszeres közvetítéssel áll rendelkezésre (a római, majd francia/olasz reneszánsz által), és a 19. sz. végén alkalmazott antik stílus a harmadik másolás volna, tehát nem elég eredeti.

Gótika felé való elköteleződését Tímár Árpád többek között a művészetelmélet klasszikus szerzőinek ismeretével, korának gótika-kultuszával és Henszlmann személyes élményeivel, benyomásaival magyarázta.⁹³⁰ Mindezt el kell ismernünk, ha arra gondolunk, hogy Henszlmann figyelmét már az 1840-es évektől leginkább a gótika tanulmányozása kötötte le, 1853-tól 1860. évi hazahívásáig Párizsban pedig a gótikus építészet arányelméletét tanulmányozta. Építész barátai Gothicus-nak becézték.⁹³¹

A pályázat első fordulójára beérkezett pályaművekhez a pályázók, Henszlmann, Ybl és Ferstel leírást mellékeltek, melyek programszövegnek, stílus-beli ars-poeticának is tekinthetők. „Henszlmann Imre terjengős leírása például a »csúcsíves stíl« nagyszabású védőbeszéde. Henszlmann jól tudta, hogy pályázatának leggyengébb pontja tervezett épületének stílusa, és ennek megfelelően, már-már válogatás nélkül sorolta érveit a gótika védelmében.”⁹³² Az érvek között szerepelt többek között, hogy a gótika a köztudattal ellentétben nem (ellenszenves) német, hanem (hozzánk mindig barátságos) francia eredetű, és hogy nem „kolostori”, hanem polgári és városi stílus.

⁹²⁸ Déry Attila klasszicizmus kapcsán írott gondolatai még az 1860-as évekre is érvényesek voltak. „A XIX. század első felének magyar nemese, vagy művelt városi polgára szégyellnivalóan primitív, naiv, provinciális dolgot látott a »nép művészetében« [...] A »művelt nyugathoz« [...] való igazodás, a korszak nemesi-polgári szemléletében az »alsóbb osztályok« művészetétől, szokásaitól [...] való iszonyodással párosult.” A népművészet által őrzött kulturális örökség felé csak az 1880-as években kezdtek odafordulni. DÉRY 1995. p. 10.

⁹²⁹ HENSZLMANN 1861, p. 129.

⁹³⁰ TÍMÁR 1973, pp.

⁹³¹ SZENTESI 2013, p. 10.

⁹³² BICSKEI – UGRY 2018, p. 34.

Henszlmann elsősorban a helyes építészet szerinte legfontosabb kritériumával, a célszerűséggel, az éghajlatnak való megfeleléssel és a rendelkezésre álló anyagok természetével érvelt a gótika mellett.⁹³³ Amint Tímár Árpád tanulmányában rámutatott: „Henszlmann a gótikus építészet felélesztését, folytatását nem úgy képzelte el, mint valamivel később a historizmus építészeti, célja nem az ideálisan tökéletes, tiszta gótika volt, nem kész elemeket, motívumokat akart variálni [...] Elképzelése élesen elhatárolódik a későbbi eklektikától abban is, hogy az őszinteséget elengedhetetlen kritériumnak tartotta.”⁹³⁴ Emlékeztetünk azonban, hogy Henszlmann e gondolatait az akadémia új székháza építése kapcsán, nem pedig a műemlékhelyreállítás általános kérdéseiben fejtette ki.⁹³⁵

Henszlmann így folytatta érvét a gótika mellett: „...ha bolthajtásos építészetre szorulunk, természetesen ott kell azt keresnünk, ahol a legtökéletesebben ki van fejlesztve. A kúpra nézve első helyen áll a bizanti építészet, de a keresztbolt kimívelése már a román építészetben előrehaladván, tetőpontját csak a csúcsíves, vagyis a francia stílusban érte el.” Tehát az épületszerkezetek terén elért fejlettsége, legmagasabb színvonala miatt is a gótika mellett voksolt.

Henszlmann akadémiai előadásában a gótikus stílusnak konkrét politikai-világnézeti jelentést is tulajdonított: „...a francia stílus ugyanazon időben fejlődött és hágott tetőpontjára, midőn a városok önállóságukat és függetlenségüket kivívták. [...] az igazán művészi építészet a szabadságot, vagyis a szabadulást, a függetlenséget tételezi föl. [...] A francia építészet fejlődése legszorosabb viszonyban áll a XII. században Franciaországban alakult és fejlődött városok mozgalmával és szabadság utáni törekvésével.”⁹³⁶ Henszlmann szemében tehát a gótikához olyan értékek kapcsolódtak, mint a függetlenség, városiasodás és szabad polgárság. Amint Tímár összegezte: „Henszlmann számára tehát a gótika nem a vallásos áhítat vagy a regényes-romantikus középkori lovagkultusz, hanem a városi kereskedő-kézműves-polgári kultúra, a »szabadelműség«, a demokrata szellem, a racionalitás és a független nemzeti lét kifejezője volt. Ilyenként tisztelte a múlt emlékeit, s ezért ajánlotta saját korának is,

⁹³³ HENSZLMANN 1841: „Párhuzam” p. 112.

⁹³⁴ TÍMÁR 1973. p. 111. és: „Itt azonban a stílus választással kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy Henszlmann szemlélete nem azonos az eklektikáéval. A gótika számára nem egyike a lehetséges, tetszés szerint választható-felcserélhető stílusoknak, amely a divat vagy a vélt »funkcionális affinitás« alapján alkalmazandó. Számára a gótika az egyetlen elfogadható megoldást az adott lehetőségeknek, a kor műszaki-technikai színvonalának, a rendelkezésre álló építőanyagoknak és a megoldandó feladatoknak egyedül megfelelő megoldást kínálja.”

⁹³⁵ HENSZLMANN 1861

⁹³⁶ HENSZLMANN 1864a

összhangban érezvén ezt a stílust azokkal a törekvésekkel, amelyeket gondolkodóként és politikusként a társadalmi viszonyokban megvalósítandónak tartott.”⁹³⁷

A gótikus stílus mellett sorolt érvei között olvashatjuk továbbá, hogy az, meglátása szerint Magyarország fénykorának stílusa, sőt, építészeti jelentésén túl egyet jelent magával a dicső korszakkal, hovatovább — ismételten — a gótika maga (lehetne) a keresett magyar nemzeti stílus. „Nem kell továbbá elfelejtenünk, hogy nemzeti történetünk fénykorai karöltve járnak a csúcsíves stíllel. A mongolok pusztítása után újra fölébredő hazánkban IV. Béla és családja a francia építészetet honosítá nálunk; a XIV. században Róbert Károly Visegrádvárát csúcsíves stílyben építé, e stílyt használta Lajos és végre Mátyás, budai várában.”⁹³⁸ Másként fogalmazva: Henszlmann elismerte, hogy nincs nemzeti építészeti stílusunk, de, ha valamelyiket mégis nemzetinek kell tekintenünk, és a történeti stílusokból kell választanunk, akkor az csakis a gótika lehet.

Henszlmann már jóval korábban, 1841-ben kiadott tanulmányában is foglalkozott a nemzeti építészet kérdésével; a „Párhuzam”-ban többször használta a „nemzeti jellemzet(es)” kifejezést.⁹³⁹ Henszlmann rámutatott, hogy az egyetemes művészet a megvalósulás helyétől, éghajlatától és egyéb körülményeitől függően mindenütt egyéni (nemzeti) jellegzetességet ölt. Ennek a folyamatnak ellenállni nem lehet, sőt, nem is kell, mert, mint kifejti, épp — a legmagasabb színvonalon megvalósult! — egyéni-nemzeti karaktere lévén válik az adott műalkotás az egyetemes művészet szerves részévé. Gótika iránti elfogultsága tehát már itt, a „Párhuzam”-ban megmutatkozott; és azt műszaki, esztétikai és történelmi szempontból egyaránt a legalkalmasabbnak találta nemzeti építészetünk számára.

Henszlmannak nem csak a közvéleményt, de több akadémiai tagot, így például Deák Ferencet és Ipolyi Arnoldot is sikerült megnyernie az székház egyedül üdvözítő stílusának. Azonban az MTA Építési Bizottsága másképp vélekedett a gótikáról. A döntéshozók nem a nemzetivé tett neogótikában, hanem a korban egyetemes érvényű neoreneszánszban látták a vágyott (európai és polgári) értékek reprezentánsát, szimbólumát. A klasszicizmust nem a neogótika, hanem az itáliai reneszánsz neo-váltotta fel.

A neogótika, mint a nemzeti jelleg kifejezésének eszköze még az új pesti városháza kapcsán is felmerült — és újra elbukott.⁹⁴⁰ A nemzeti tartalom igénye a millenniumi

⁹³⁷ TÍMÁR 1973, p. 112.

⁹³⁸ HENSZLMANN 1861

⁹³⁹ HENSZLMANN 1841

⁹⁴⁰ Steindl Imre a tervpályázatra egy neogótikus és egy neoreneszánsz tervet nyújtott be, az előzőt fogadták el, az építkezés gótizáló stílusban indult el, azonban később tervét módosítania kellett és végül neoreneszánsz tervek valósultak meg. SISA 1983, pp. 251-268.

reprezentációval a századvégi historizmusban is felmerült.⁹⁴¹ Elegendő például a parlament épületére gondolnunk, melynek neogótikus stílusa az állami ideológia eszközeként került kiválasztásra, igaz, Európai viszonylatban már megkésve, korszerűtlenné válva.⁹⁴²

Henszlmann korának legnagyobb hazai építészettörténésze, építészetelméleti szakembere volt. A gótikus stílus ellenzői közt egy sem akadt, aki Henszlmannhoz hasonló elméleti és szakmai apparátussal tudott volna érvelni. Így például, amint Kemény Mária rámutatott, Henszlmann teoretikus fejtegetéseiben központi kategória a stílus szervességének fogalma. Meglátása szerint a gótika két szempont szerint is szerves: genetikus-történeti értelemben és organikus-szerkezeti értelemben egyaránt. „Éppen e kettős szervesség teszi alkalmassá a gótikát arra, hogy e szerveződés titkát feltárva, megértve, a modern korszak képes legyen a középkori gótikával azonos értékű új építészet kibontakoztatására. Henszlmann úgy érzi, hogy hosszas és kitartó tanulmányainak eredményeképpen birtokába jutott ennek a titoknak, s azt emigrációja alatt arányelméleti munkájában fejtette ki.”⁹⁴³

Henszlmann előadásaiban és publikációiban⁹⁴⁴ kiemelte az építészetet a többi művészeti ág közül, mert az építészetet szigorú szabályok korlátozzák, amennyiben kénytelen figyelembe venni a rendelkezésre álló anyagokat és eszközöket, illetve emellett az építészet lehetőségeit a matematika törvényszerűségei is meghatározzák. Amint Széles Klára fogalmazott: „Ez a szigorúság és tudományosság a matematikai egzaktság varázsa maximálisra fokozódik a középkori építészet, a gótika arányelméletének kutatásánál.”⁹⁴⁵ Henszlmann vitapartnerei közt senki sem gondolkodott ilyen cizellátn, differenciáltan és mélyen az építészeti stílusról.

Henszlmann érvelése túlmutatott az ízlés kérdésén és azon a döntésen, hogy az Akadémia székháza milyen stílusban épüljön meg. Azt kívánta bizonyítani, hogy Magyarországon a dicső középkor és annak stílusa az egyetlen, melyet feléleszteni, megidézni,

⁹⁴¹ A neogótika népszerűsége a századvégen sem volt általános. Pulszky Károly 1892. évi visszaemlékezése a neogótika elleni állásfoglalásként is értelmezhető: „... az Akadémia palotája művészi tekintetben méltóan megvalósította a hozzáfűzött reményeket: a hatvanas években Európa-szerte emelt renaissance ízlésű épületek közt a legelőkelőbbek egyike. [...] Az Akadémia gyönyörű palotája e szerint reánk nézve kettős jelentőséggel bír: egyfelől a jelen század harmadik negyedének legsikerültebb építési alkotása a fővárosban; másfelől meg legrégebb tagja annak a hosszú palotasornak, mely az egykor szerény, vidékies jellegű Budapestet a jelenkor legszebb városai közé emelte.” Pulszky 1892

⁹⁴² KESERŰ 1989, pp. 102-105.

⁹⁴³ KEMÉNY 1990

⁹⁴⁴ *A művészet fejlődésének törvényei*. In: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai (1864–65) IX-X. pp. 358-359. és 294-298.; *A középkori építészet*. Olvastatott a MTA üléseiben, MTA-előadás, kézirat, é.n. pp. 1-70.; *Az építészet általán tekintve*. 1864.; *Tanulmányok a góthok művészetéről*. 1874. jan. 12. Székfoglaló előadás, kézirat. Bp., 1874.; *A képző-művészetek fejlődése*. Budapest, Kisfaludy Társaság Évlapjai (1884-85) ú. f. XX. pp. 113-204.; utóbbi: Gyulai Pál nekrológiájával, mint előszóval: Bp., 1906. és: H. I.: Válogatott képzőművészeti írások. Szerk.: Tímár Árpád. Budapest, MTA, 1990.

⁹⁴⁵ SZÉLES 1992, p. 43.

újjáéleszteni érdemes, sőt: kell. Vélhetően Henszlmann is érzékelte kora nemzeti törekvéseinek fentebb említett ellentmondásait. Szemében a gótika a nyelvi-etnikai és vallási határokon felülemelkedő, azoknál átfogóbb, politikai szempontból is megfelelő, alternatív platformot kínált volna a nemzeti törekvések alapjának. Meg kell jegyeznünk, Henszlmann német anyanyelvű, evangélikus családba született.

Az agitáció az Akadémia székházának esetében nem érte el célját; ellenfeleit nem sikerült meggyőznie. Véleménye, akarata a műemléki helyreállítások terén azonban tizenhat éven át abszolút meghatározó erővel bírt. Személyét, munkásságát Kerny Terézia is hasonlóképpen látta: Henszlmann a műemlékhelyreállítások véleményezése során „rendszerint nem a tényleges történeti állapotból indult ki, hanem egy általa föltételezett, stílszerű korszakból, vagy a meglévő történeti állapot *elméletileg* kialakított normatív esztétikai kritikájából. Nézeteit rendkívüli merevséggel, nem egyszer az építészekkel és a Bizottság tagjaival is szembekerülve képviselte. [...] Véleménye szerint a MOB feladata mindenekelőtt a stílszerűség fölötti örökös, nem pedig a valóságos történelmi állapot helyreállítása. A stílszerűséget minden más szempont fölé emelő álláspontja a közelgő millennium eufórikus politikai légkörében szabad utat adott az olyan, a valóságtól messze elrugaszkodott építészeti megoldásoknak, melyek a romantikus töltésű nemzeti lelkesedést, Szent István dicső birodalmát, a három tenger mosta középkori Magyar Királyság illúzióját voltak hivatva képviselni.”⁹⁴⁶

Ezzel a törekvésével azonban ismét — ha az abszolutizmus évei miatt kissé talán megkésve is, — egy nemzetközi tendenciába illeszkedett. Amint Zádor Anna tanulmányában rámutatott, Henszlmann 1852-ben Angliában a Royal Institute of British Architects-ben a gótika arányelméletéről tartott előadását nem csak a magyar emigráció tagjai iránt általában mutatott szimpátia miatt kísérte fokozott figyelem. „Londonban azért keresték a gótika „titkát”, hogy a frissen épülő neogótikus alkotások szépségét emelhessék, hogy ezeket a középkori gótika remekeivel egyenrangúvá tegyék.”⁹⁴⁷

---

⁹⁴⁶ KERNY 2013, pp. 43–44.

⁹⁴⁷ ZÁDOR 1966

IX. Bibliográfia

- ARADI ET AL 1990 *Henszlmann halálának 100. évfordulója alkalmából 1988. október 28-án tartott tudományos tanácskozás anyaga.* Szerk.: Aradi Nóra et al. *Ars Hungarica* XVIII (1990) 1. sz.
- BAKÓ 2002 Bakó Zsuzsanna: *Sztehlo Ottó (1851-1923) építész fényképfelvételei.* Válogatás a hivatal archívumaiban található hagyatékából. Baroly – Haris 2002. pp. 601–621.
- BARDOLY 2012a Bardoly István: „Kellő személyzettel és némi hatalommal” — Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez III. In: *Műemlékvédelem* LVI (2012) 1-2. sz. pp. 30-66.
- BARDOLY 2012b Bardoly István: „Két hűséges munkatárs”. Forster Gyula és Éber László — Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez IV. In: *Ars Hungarica* 38 (2012) pp. 72–103.
- BARDOLY-HARIS 1996 *A magyar műemlékvédelem korszakai.* Művészettörténet – Műemlékvédelem IX. Szerk: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest 1996.
- BARDOLY-HARIS 2002 Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem XI) Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002.
- BARDOLY-LÁSZLÓ 1998 *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára.* Szerk.: Bardoly István — László Csaba. Művészettörténet – műemlékvédelem 10. Budapest, OMvH, 1998.
- BECK ET AL 2001 *Közgyűlési előadások 1999 I. kötet.* Szerk.: Beck Mihály et al. Akadémiai Műhely, Budapest, 2001.
- BEKE-BORUS 1998 Alois Riegl: A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása. Szerk.: Beke László – Borus Judit, ford.: Adamik Lajos. In: *Művészettörténeti tanulmányok.* Balassi Kiadó, Budapest, 1998

- BÉKEFI 1905 Békefi Remig: Czobor Béla r.t. emlékezete. 1832-1904. Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia 1905. január 30-án tartott összes ülésén. *Archaeologiai Értesítő* XXVI (1906) pp. 71-72 és külön: Az MTA Elhunyt Tagjai Fölött Tartott Emlékbeszédék 1906. pp. 289-322.
- BERECZ ET AL 2007 *Nulla dies sine linea*. Tanulmányok Passuth Krisztina hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Berecz Ágnes – L. Molnár Mária – Tatai Erzsébet. Praesens, Budapest, 2007.
- BICSKEI – UGRY 2018 *150 éves az Akadémia székháza*. Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet. Szerk.: Bicskei Éva – Ugyr Bálint. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018.
- BODOR 1981 Bodor Imre: A csarodai református templom 1971. évi régészeti kutatása. In: *Építés-Építészettudomány* 13 (1981) 1-2. sz. pp. 85-101.
- BOER 2011 Pim den Boer: Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. Az írás a *Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai* c., 2011. november 14–16-án Debrecenben rendezett konferencia plenáris előadásának szerkesztett, magyarra fordított szövege. online forrás, letöltve: 2023. 02. 20. <https://ojs.lib.unideb.hu/studia/article/view/3998/3865>
- BOROS 1991 Boros László: A pécsi székesegyház 1882-1891. évi átépítésének indítékai. In: *Baranya* IV (1991) 1-2. sz. Emlékszám Őszentsége II. János Pál Pápa Látogatásának Tiszteletére. pp. 251-262.
- BORSOS 1970 Borsos Béla: A „Magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságá”-nak működése és a gyűjtemények kialakulásának kezdete. In: *Magyar Műemlékvédelem* 1967-1968. (Az OMF Kiadványai V.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. pp. 43-64.
- BORSOS 1984 Borsos Béla: A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei Henszlmann halálától a millenniumig (1888–

- 1891). In: *Magyar Műemlékvédelem* (Az OMF kiadványai IX.) Építésügyi Tájékoztatási Központ, Budapest 1984. pp. 41-42.
- BOTOS 2021 Botos (Dr.) János: Korona: békeidők terméke, amit tönkretett a háború. Online forrás, letöltve: 2021.11.02. https://www.otpedia.hu/egyszer-volt/penz-magyarul/korona-bekeidok-termeke-amit-tonkretett-a-haboru_2/
- BOZÓKI 1995 Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi alsóvár építés- és helyreállítás-történetéhez. In: *Műemlékvédelem XXXIX* (1995) pp. 81-97.
- BŐHM 1984 Viollet-Le-Duc tanítása a restaurálásról. (Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle. VIII. Paris, 1875. pp. 14-34.) Fordította: Bőhm Endre. In: *Magyar Műemlékvédelem* (Az OMF évkönyve IX.) 1984. pp. 377-389.
- BUBRYÁK 2013 *Henszlmann Imre (1813-1888). Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából.* MTA Művészeti Gyűjtemény 2013. október 15. – 2013. december 13. Kiállítási katalógus. Szerk.: Bubryák Orsolya. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Argumentum, Budapest, 2013.
- BUDAI 2003 Budai Ernő: A százdi római katolikus templom. In: *Múltunk Emlékei 2.* (2003) pp. 5-11.
- BUREŠ 1968 Bureš, Jaroslav: On the Beginnings of Late Gothic Architecture in Slovakia. In: *Ars 2* (1968) pp. 81-110.
- BUREŠ 1970 Bureš, Jaroslav: The Castle Church in Kremnica and the Problem of Michael Chnab's Architectural School in Slovakia. In: *Ars 4* (1970) pp. 109-144.
- BUREŠ 1972 Bureš, J.: Die Meister des Pressburger Domes. In: *Acta Historiae Artium XVIII* (1972) pp. 85-107.

- CIGLENEČKI – VIDMAR 2012 *Art and architecture around 1400: global and regional perspectives*. Eds. Marjeta Ciglencečki, Polona Vidmar. Maribor, University of Maribor, 2012.
- ČOREJOVÁ – BARDOLY 1999 *Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Európában*. Nemzetközi konferencia Myskovszky Viktor születésének 160. évfordulója alkalmából. (Tanulmánykötet) A kötetet gondozta: Jozefina Čorejová – Bardoly István –Váliné Pogány Jolán. Budapest, OMvH, 1999.
- CZAGÁNY 1979 Czagány (Dr.) István: A budavári gótika külföldi stílushatásai. In: *Építés-Építészettudomány XI* (1979) 3-4. sz. Szerk: Major Máté. Akadémiai Kiadó, Budapest p. 399-407.
- CZOBOR 1880a Czobor Béla: Az egyházi művészetek hazánkban. Felolvastatott a Szt. László Társulatnak MDCCCLXXIX. Évi november hó 6-ikán Budapesten tartott közgyűlésén. In: *Egyházművészeti Lap I* (1880) 1. sz., pp. 5-13.
- CZOBOR 1880b Czobor Béla: Egy magyar plébános emléke. In: *Egyházművészeti Lap I* (1880) 1. sz., pp. 13-21.
- CZOBOR 1881a Czobor Béla: A csalomjai román templom. In: *Egyházművészeti Lap II* (1881) 2. sz., pp. 38-42.
- CZOBOR 1882a Czobor Béla: A pécsi székesegyház restauratioja. in: *Egyházművészeti Lap III* (1882) 6. sz., pp. 161-174. és 7. sz., pp. 194-206.
- CZOBOR 1885a Czobor Béla: A budavári koronázási templom restaurációjáról. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium hivatalos jelentése az 1884-ben végzett munkálatokról. In: *Egyházművészeti Lap VI* (1885) 4. sz. pp. 115-118.
- CZOBOR 1885b Czobor Béla: Adalékok a pécsi dóm restaurációjához. *Egyházművészeti Lap VI* (1885) 7. sz. pp. 193-203.
- CZOBOR 1885c Czobor Béla: Restaurációk a besztercebányai egyházmegyében. In: *Egyházművészeti Lap VI* (1885) 11. sz., p. 372.

- CZOBOR 1886 Czobor Béla: Iplolyi Arnold váradi püspök. 1823-1886. (nekrológ) In: *Egyházművészeti Lap* VII (1886-1887) 7-8. sz., p. 257-259.
- Cs. DOBROVITS 1972 Cs. Dobrovits Dorottya: A magyar műemléki nyilvántartás története. In: *Magyar Műemlékvédelem* VI (1969-1970) 1972, pp. 83-87.
- Cs. PLANK — CSENGEL 1996 Cs. Plank Ibolya – Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. In: *Bardoly-Haris* 1996, pp. 21-46.
- CSEMEGI 1937 Csemegi József: A miskolc-avasi templom középkori építéstörténete. In: *Magyar Művészet* 13 (1937) pp. 255-259.
- CSEMEGI 1941 Csemegi József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. In: *Dunántúli Szemle* 8 (1941) 1-8. sz., pp. 136.
- CSOLTKÓ 2014 Csoltkó Emese: *Az ócsai református (egykor premontrei) templom építéstörténetének vázlatja*. In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Ferenczy Múzeum Kiadványai. Szerk: Rácz Tibor Ákos. Szentendre, 2014.
- CSŐKE 2020 Csőke Márk: A Habsburg Birodalom föderációs átszervezési tervei. In: *Előretolt helyőrség*. utolsó hozzáférés: 2022. január 30. <https://helyorseg.ma/rovat/szempont/csoke-mark-a-habsburg-birodalom-foderacios-atszervezesi-tervei>
- D. MEZEY — SZENTESI 1996 D. Mezey Alice – Szentesi Edit: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853-1860). In: *Bardoly-Haris* 1996, pp. 47-68.
- D. MEZEY 1998 D. Mezey Alice: Möller István és „Jaák”. A templom helyreállításának ügye 1889–1895 között. In: *Bardoly – László* 1998, pp. 477-490.

- DEBRECZENI 1929 Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztése, 1929.
- DÉCSÉNYI 1892 Décsényi Gyula (Schönherr Gyula): A nagybányai Szent István templom. Első közlemény. In: *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 4. füzet pp. 289-298. és Második, befejező közlemény. In: *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 5. füzet pp. 399-402.
- DEHIO 1901 Dehio, Georg Gottfried: *Was wird aus dem Heidelberger Schloß werden?* Trübner Verlag, Straßburg, 1901
- DEHIO 1905 Dehio, Georg Gottfried: *Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert. Rede zur Feier des Geburtstages Sr. Majestat des Kaisers gehalten in der Aula der Kaiser-Wilhelms-Universität am 27. Januar 1905. Strassburg 1905.* – magyar fordítása: Georg Gottfried Dehio: A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században. Ford. Rozványiné Tombor Ilona és Tamási Judit. In: *Magyar Műemlékvédelem* 10 (1996) pp. 193–200.
- DERCSÉNYI 1969 Dercsényi Dezső: *Historical Monuments in Hungary*. Budapest, Corvina, 1969.
- DERCSÉNYI 1974 Dercsényi Dezső: Ipolyi Arnold (1823-1886). In: *Műemlékvédelem* XVIII (1974) 1. sz. pp. 1-4.
- DERCSÉNYI 1981 Dercsényi Dezső: Műemlékvédelem. In: *Magyar Művészet* 1890-1919. Szerk. Németh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- DÉRY 1995 Déry Attila: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Plinthosz, Budakeszi, 1995.
- DIVALD 1917 Divald Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei*. Magyarázó kalauz. Budapest, 1917.
- DONNER 1869 Donner, Otto: *Die erhaltenen Antiken Wandmalereien in technischer Beziehung*. Leipzig, 1869.
- DORNYAI 1935 Dornyai Béla, dr.: *Keszthely-végyvár a törökvilágban*. Keszthely, Mérei Nyomda, 1935. p. 32.

- DRAGÓNER 1880 Dragóner Béla: A kassai egyházi műemlékek helyreállítási munkálatairól. In: *Egyházművészeti Lap* I (1880) 4. sz., pp. 100-107. és 5. sz., pp. 141-149.
- DUNSZT 1896 Dunszt Ferenc, dr.: *Emlékkönyv a restaurált keszthelyi templom felszentelése alkalmából*. Farkas János Könyvnyomdája, Keszthely, 1896 p. 12
- DÜMMERLING 1941 Dümmerling Ödön, ifj.: A Ferencesrend középkori csúcsíves stílű építészetének emlékei Magyarországon. In: *Technika* 9 (1941). p. 376.
- DVOŘÁK 1918 Dvořák, Max: *Katechismus der Denkmalpflege*, Wien, 1918
- ELLENBOGEN 1867 Ellenbogen, Joseph: *Zur Erinnerungen an die feierliche Consecration des neue errichteten Hochaltars im restaurirten Sanctuarium des Krönungs-Domes zu Pressburg*. Pozsony, 1867.
- ENTZ 1954 Entz Géza: Harina (Herina) románkori temploma. In: *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1954) 1. sz., pp. 20-33.
- ENTZ 1955 Entz Géza: A csarodai templom. In: *Művészettörténeti Értesítő* 4 (1955) 2. sz., pp. 206-215.
- ERŐS 2017 Erős Krisztina: A megye evangélikus építésze, Hencz Antal. In: *Zalai Hírlap*, 2017.08.19. online, utoljára letöltve: 2020.01.10. <https://www.zaol.hu/kultura/helyi-kultura/a-megye-evangelikus-epitesze-hencz-antal-1849303/>
- FARBAKINÉ ET AL 2006 Farbakyné Deklava Lilla – Pattantyús Manga – Sárossy Péter – Serfőző Szabolcs: Fejezetek a magyar restaurálás történetéből. In: *Panzeri – Gimondi 2006*. pp. 75-79.
- FARBAKYNÉ 2006 Farbakyné Deklava Lilla: A Mátyás-templom helyreállítása a XIX. században. In: *Műemlékvédelem* L (2006) 1-2. sz., pp. 19-27.
- FORSTER 1905 Forster Gyula (szerk.): A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta 1867-1902. In: *Magyarország műemlékei* I. Franklin-Társulat, Budapest, 1905.

- FORSTER 1906 Forster Gyula: A műemlékek védelme a magyar és külföldi törvényhozásban. In: *Magyarország műemlékei. II.* Budapest, Franklin-társulat, Budapest, 1906.
- FORSTER 1913 Forster Gyula (szerk.): A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903—1911. években. In: *Magyarország műemlékei. III.* Budapest, Franklin-társulat, 1913.
- FORSTER 1915 Forster Gyula: A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1912-1913. években. In: *Magyarország műemlékei IV.* Franklin-társulat, Budapest, 1915.
- FRODL 1974 Frodl, Walter: Elmélet és gyakorlat egysége. A magyar műemlékvédelem centenáriuma. In: *Műemlékvédelem XVIII* (1974) pp. 129-138.
- GÁBOR 2007 Gábor Eszter: Czobor Béla háza a Lendvay utcában. In: *Berecz et al 2007.* pp. 31-40.
- GARAMI 2003 Garami Gréta: Az Egyházművészeti Lap könyvészeti leírása. Az Egyházművészeti Lapok 1880–1887 között megjelent számainak teljes tartalomjegyzéke. In: *Ars Hungarica* 31 (2003) 1-2. sz., Budapest, 2003. pp. 147–201.
- GEREVICH 1923 Gerevich Tibor: *Ipolyi Arnold. (1823–1886).* A Szent István Akadémiában Ipolyi születésének századik évfordulóján tartott emlékbeszéd. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1923.
- GERŐ 1959 Gerő László: *Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- GLENDINNING 2013 Glendinning, Miles: *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity.* Routledge Taylor & Francis Group, London and New York, 2013.
- GÖZSY - DÉVÉNYI 2011 Dr. Gözsy Zoltán – Dévényi Anna: *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai.* Egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Intézet, 2011. online forrás, letöltve 2023. 02. 20.

http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/index.htm
1

- GRANASZTÓINÉ 1996a Granasztóiné Györffy Katalin (összeállította): A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága és a Műemlékek Országos Bizottsága tisztségviselői és tagjai (1872-1949). In: *Bardoly – Haris 1996*. pp. 267-276.
- GRANASZTÓINÉ 1996b Granasztóiné Györffy Katalin: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920-1934). in: *Bardoly – Haris 1996*. pp. 160-161.
- GRANASZTÓINÉ 1999 Granasztóiné Györffy Katalin: Myskovszky Viktor műemlékvédelmi tevékenysége. In: *Jozefina – Bardoly 1999*. pp. 25-26.
- GUZSIK 1978 Guzsik Tamás: A zsámbéki templomrom építéstörténete, építészettörténeti és műemlékvédelmi vonatkozásai. (PhD értekezés) 1974. Megj.: *Építés-Építészettudomány IX* (1978). 1-2. sz. pp: 229-246.
- H. S. 1894 H. S.: A nagybányai Szent István torony. In: *Vasárnapi Újság* 41 (1894) 33. sz., augusztus 19. p. 546.
- HAIKO 1991 *Friedrich von Schmidt (1825–1891), ein gotischer Rationalist. Ausstellungskatalog*. Herausgeben von Peter Haiko, Renata Kassal-Mikula. Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1991.
- HAJNÓCZI 1985 Hajnóczy Gábor: Nemzeti építészetünk stíluskérdései az Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. *Építés – Építészettudomány* 17 (1985) 1–2. sz. pp. 81–98.
- HAMPEL 1873a Hampel József: A magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága. In: *Archaeologiai Értesítő* 7 (1873) pp. 1-10.

- HAMPEL 1873b Hampel József: Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke. In: *Archaeologiai Értesítő* 7 (1873) pp. 21-24.
- HAMPEL 1898 Hampel József (Hpl): *Memorandum pusztuló nemzeti műemlékeink megóvása és fentartása érdekében*. Közli Myskovszky Viktor. Kassa, 1898. 15 l. folio. In: *Archaeologiai Értesítő új f. XVIII* (1898) pp. 45-48.
- HENCZ 1877 Hencz Antal: Kunhalmok Zalamegyében. In: *Adatok Zala megye Történetéhez* 3. Nagy-Kanizsa. 1877. pp. 132-138.
- HENSZLMANN 1841 Henszlmann Imre: *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*. Landerer és Hackenast, Pest, 1841. In: Tímár 1990
- HENSZLMANN 1861 Henszlmann Imre: A középkori építészet. *Budapesti Szemle* XII (1861) XXXVIII-XXXIX. füzet pp. 119-149.
- HENSZLMANN 1861 Henszlmann Imre: A magyar Akadémia épülete. In: *Pesti Napló* 12. évf. (1861) január 31. 3292. szám és február 1. 3293. szám. és in: Tímár 1990
- HENSZLMANN 1862 Henszlmann Imre: Az Akadémia palotájának eddigi története. *Kritikai Lapok* I. évf. (1862) pp. 10-23.
- HENSZLMANN 1864a Henszlmann Imre: *A középkori építészet*. Olvastatott a MTA üléseiben, MTA-előadás, kézirat, é.n. pp. 1-70.
- HENSZLMANN 1864b Henszlmann Imre: *Az építészet átalán tekintve*. 1864.
- HENSZLMANN 1864c Henszlmann Imre: A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. In: *Archaeologiai Közlemények* 4 (1864) pp. 150-151.
- HENSZLMANN 1865 Henszlmann Imre: A művészet fejlődésének törvényei. In: *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai* (1864–65) IX-X. pp 358-359. és 294-298.

- HENSZLMANN 1866 Henszlmann Imre: Középkori építészet. In: *Rómer – Henszlmann 1866* II. rész
- HENSZLMANN 1870a Henszlmann Imre: Vélemény a lébényi templom restauratiojáról. In: *Archaeologiai Értesítő* IV (1870) pp. 275-278.
- HENSZLMANN 1870b Henszlmann Imre: Indokolás a történeti és műemlékek és régiségek fentartásáról, biztosításáról és kijavításáról szóló törvényjavaslathoz. In: *Archaeologiai Értesítő* 3 (1870) pp. 13-14.
- HENSZLMANN 1870c Henszlmann Imre: *Pécsnek középkori régiségei II.* Pest, 1870
- HENSZLMANN 1870d Henszlmann Imre jan. 31-iki interpellációja. In: *Archaeologiai Értesítő* 2 (1870) p. 11.
- HENSZLMANN 1871 Henszlmann Imre: Kivonat a magy. tudom. Akadémia archaeologiai bizottsága 1871. május 2-án a m. n. muzeumban tartott XI. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. In: *Archaeologiai Értesítő* 1 (1871) pp. 14-15.
- HENSZLMANN 1873 Henszlmann Imre: Jelentés a régi sőregi és az egyházas-básti templomról. In: *Archaeologiai Értesítő* 7 (1873) pp. 177-183.
- HENSZLMANN 1874a Henszlmann Imre: Évi jelentés a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságának 1873-ki munkálkodásáról. In: *Archaeologiai Értesítő* 8 (1874) pp. 1-5. és ui. pp. 17-23.
- HENSZLMANN 1874b Henszlmann Imre: Különvélemény a budai vár parochiális templomtornyok újra felépítésének ügyében. In: *Archaeologiai Értesítő* 8 (1874) pp. 41-45.
- HENSZLMANN 1874c Henszlmann Imre: *Tanulmányok a góthok művészetéről.* Székfoglaló előadás 1874. jan. 12. kézirat. Budapest, 1874.
- HENSZLMANN 1876a Henszlmann Imre: A gyula-fehérvári székesegyház. In: *Archaeologiai Értesítő* 10 (1876) pp. 37-43.
- HENSZLMANN 1876b Henszlmann Imre: Régészeti Irodalom III. Nagyboldogasszonyról nevezett Budapest városi főtemplom

- történelme (öt melléklettel). Írta Némethy Lajos. Nyomt. Esztergomban 1876. In: *Archaeologiai Értesítő* 10 (1876) p. 331.
- HENSZLMANN 1882 Henszlmann Imre: A Magyarországi Műemlékek Országos Bizottsága 1882. márczius 28-án tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. In: *Archaeologiai Értesítő* XVI (1882), 1. füzet, pp: 37-38.
- HENSZLMANN 1885 Henszlmann Imre: A képző-művészetek fejlődése. Budapest, *Kisfaludy Társaság Évlapjai* ú. f. XX (1884-85) pp. 113-204. Ugyanez Gyulai Pál nekrológiájával, mint előszóval: Bp., 1906. és: Tímár 1990
- HERCZEG 2009 Herczeg Renáta: A palágykomoróci református templom. In: *Kerny – Tüskés* 2009 pp. 73–79.
- HORLER 1964 Horler Miklós: Romok műemlékvédelmének módszerei. In: *Műemlékvédelem* 8 (1964) 1. sz., pp. 1-24.
- HORLER 1967 Horler Miklós: A műemlékhelyreállítás irányelvei. In.: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 11 (1967) 3-4. sz., pp. 447-460.
- HORLER 1981a Horler Miklós: Műemlékvédelmünk elvei és módszerei. In.: *Építés- Építészettudomány* XIII (1981) 1-2. sz., pp. 63-84.
- HORLER 1981b Horler Miklós: Viollet-le-Duc egy centenárium távlatából. In: *Építés-Építészettudomány* XIII (1981) 3-4. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 321-341.
- HORLER 1984a Horler Miklós: *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában.* (kézirat) Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézet, 1984
- HORLER 1984b Horler Miklós: Műemlék-helyreállítási módszereink európai mérlegen. In: *Magyar Műemlékvédelem* IX (1984) pp. 13-30.
- HORLER 1996a Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872-1922). In: *Bardoly – Haris* 1996. pp. 79-144.

- HORLER 1996b Horler Miklós: Műemlékhelyreállítási elveink és azok alkalmazásának időszerű problémái. In: *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai X (1980-1990)* 1996.
- HORVÁTH 2000 Horváth Zsuzsa (szerk): A nagybányai Szent István-templom – Szász Károly emlékére. *EMKE Füzetek* 17-18. A Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadása, Nagybánya, 2000. pp. 12–63.
- IPOLYI – HENSZLMANN 1870 Ipolyi Arnold – Henszlmann Imre: A kiküldött b. tagok véleményes jelentése. In: *Archaeologiai Értesítő* 3 (1870) p. 235
- IPOLYI 1859 Ipolyi Arnold: Magyar műemlékek. Csallóköz műemlékei. In: *Archaeologiai Közlemények* I (1859) pp. 23-173.
- IPOLYI 1866 Ipolyi Arnold: Magyarország középkori emlékszerű építészeté. Előadva az MTA XX. ünnepélyes közülésén. 1861. december 22. In: *Verő* 1997.
- IPOLYI 1889 Ipolyi Arnold: Magyarország középkori szobrászata emlékei. Akadémiai előadás 1863. jan. 17. In: *Ipolyi Arnold magyar műtörténelmi tanulmányai*. Ráth Mór, Budapest, 1873
- JÉKELY – KISS 2008 Jékely Zsombor–Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben: értékmentés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008.
- JÉKELY – TÓTH 2006 Jékely Zsombor – Tóth Sándor: Keszthely, egykori ferences templom. In: *Takács et al* 2006. pp. 419-420.
- JOKILETHO 1999 Jokiletho, Jukka: *A History of Architectural Conservation*. London, New York, Butterworth-Heinemann, 1999.
- KÁDÁR – KOVÁCS 2020 „...hogya a bizottság rajzai és fényképei készletéből kiállítást eszközöljenek.” Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból. Virtuális kiállítás. Kamarakiállítás a MÉM MDK forrásanyagaiból. Rendezte: MÉM MDK, Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály. Tablók: Kádár Zsófia,

- Kovács Gergely. Megnyílt: 2020. szeptember 18. letöltve: 2022.04.10. <https://memmdk.hu/cikkek/virtualis-kiallitasok/virtualis-kiallitas-hogy-a-bizottsag-rajzai-es-fenykepei-keszletebol-kiallitast-eszkozoljenek>
- KÁTAI — ALBERT 1869 Kátai Gábor — Albert Ferenc (szerk.): *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. augusztus 21-től 29-ig Egerben tartott XIII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkái*. Egerben, 1869.
- KEMÉNY 1990 Kemény Mária: Henszlmann Imre szerepe az Akadémia palotájának építésében. In: *Aradi et al 1990*, pp. 107-121.
- KERNY – TÜSKÉS 2009 *Omnis creatura significans*. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. (Tanulmánykötet) Szerk.: Kerny Terézia – Tüskés Anna. CentrArt Egyesület, Budapest, 2009.
- KERNY 2005 Kerny Teréz: A veleméri Szent László-freskó XIX. századi feltámadása. Rómer Flóris, Ipolyi Arnold és Czobor Béla kísérlete Szent László-ikonográfiájának „megújítására”. In: *Ars Hungarica* 33 (2005)
- KERNY 2013 Kerny Terézia: Henszlmann Imre az intézményes műemlékvédelem szolgálatában (1872–1888) In: *Bubryák* 2013 pp 43-44.
- KESERŰ 1989 Keserű Katalin: Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig. In: *Németh Lajos* 60, pp. 102-105.
- KISMARTONI 1881 Kismartoni Adolf: Kismarton város plébánia-temploma II. és befejező közlemény. In: *Egyházművészeti Lap* II (1881) pp. 47-54.
- KISZELI 2006 Kiszeli Lajos: *Lébény könyve*. Lébény, Lébény Nagyközség Önkormányzata, 2006, letöltve: 2021.12.23. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/lebeny/lebeny_konyve/

- KOLLÁR 2011 *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben.* Szerk.: Kollár Tibor. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 2011.
- KOPPÁNY 1993 Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. In: *Művészettörténet – műemlékvédelem* 3 (1993) OMvH, Budapest, p. 65. 101. 161. 164.
- KOVÁCS 1972 K. Kovács László: Adatok a mikolci avasi templom történetéhez. in: *A Herman Ottó Múzeum évkönyvei* 11 (1972) pp. 55-70.
- KOVÁCS 2021 Kovács Gergely: *Az állványtól a katedráig: Friedrich von Schmidt.* (Frickenhofen, 1825. október 22. – Bécs, 1891. január 23.) online forrás, letöltve: 2021.07.22. <https://memmdk.hu/cikkek/evfordulok/az-allvanytol-a-katedraig-friedrich-von-schmidt-frickenhofen-1825-oktober-22-becs-1891-januar-23>
- KÓFALVI 1972 Kőfalvi Imre: A lébényi templom. In: *Arrabona* 14 (1972) Győr, Xántus János Múzeum, 1972, letöltve: 2021. december 23. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_GYMS_ARABO_NA14/?pg=0&layout=s
- KŐHEGYI 1990 Kőhegyi Mihály: Henszlmann Imre és a lébényi templom első restaurálása. *Aradi et al* 1990, pp. 123-128.
- KUNICS 2003 Kunics Zsuzsa: Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában. In: *Zalai Múzeum* 12. 50 éves a Nagykanizsai Thúry György Múzeum. Zalaegerszeg, 2003. pp. 223-254. online, letöltve: 2020.01.10. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_ZALA_GZ_Zm12/?pg=229&layout=s
- LÁSZLÓ 1880 László Antal: Röjtök Plébánia-temploma. In: *Egyházművészeti Lap* II (1880) p. 71.
- LEHNE 2010 Lehne, Andreas: Georg Dehio, Alois Riegl, Max Dvorak — a threshold in theory development. In: *Conservation and*

- preservation. Interactions between theory and practice —In Memoriam Alois Riegl (1858-1905). Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27 April 2008, Vienna, Austria, edited by Michael Falser et al. Firenze, Polistampa, 2010, pp. 69–81.;*
- LEHOCZKY 1863 Lehoczky Tivadar: Csarodai ref. templom Myskovszky Gy rajza után. In: *Vasárnapi Újság* X (1863) 35. sz., augusztus 30. p. 308.
- LŐVEI 1993 Lővei Pál: Egyházi személyiségek a magyar műemlékvédelem történetében. In: *Műemlékvédelmi Szemle* 3 (1993) pp. 78–79.
- LŐVEI 1996 Lővei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. In: *Magyar Műemlékvédelem* X (1980-1990). OMvH, Budapest, 1996. pp. 39-58.
- LŐVEI 2014 Lővei Pál: „Konzerválni és nem restaurálni” — A műemlékvédelem elvei, régebbi és újabb törekvései. In: *Műemlékvédelem* 58 (2014) 1. sz., p. 42
- LUDWIG 2014 Ludwig Emil: Gótikus templom Máriafalván. Rejtőzködő Magyarország. In: *Magyar Nemzet* 77 (2014) 312. sz., nov.15. p. 30.
- LUKÁCS – JUAN – CSENGEL 1991 Lukács Zsuzsa – Juan Cabello – Csengel Péter: Az ócsai premontrei prépostság kutatása. In: *Műemlékvédelmi Szemle* 1 (1991) Budapest, OMF. pp. 16-19.
- LUKÁCS 1986 Lukács Zsuzsa: Építéstörténeti adatok. In: *Ócsa, református templom. (Elődokumentáció)* 1986 MÉM, MDK, Tervtár, Ltsz.: 25450
- LUPESCU 2006 Lupescu, Radu: *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában.* (PhD értekezés ELTE BTK 2006) p. 53.
- MARKÓJA — BARDOLY 2007 Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): *Emberk és nem frakkok. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai.*

- Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Enigma XIV (2007) 47-48-49. sz. Meridián, Budapest
- MAROSI 1976a *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Válogatta és az előszót írta: Marosi Ernő. Budapest, Corvina, 1976.*
- MAROSI 1976b Marosi Ernő: A XIX. század: a művészettörténet tudományá szerveződése. In: *Marosi 1976a*, pp. 63-89.
- MAROSI 1994 Marosi Ernő: Lippert József pozsonyi főoltára. In: *Ars Hungarica* 22 (1994) 1. sz., pp. 125–132.
- MAROSI 1998 Marosi Ernő: A rekonstrukció a művészettörténetben. In: *Ars Hungarica* 26 (1998) 2. sz., pp. 353-368.
- MAROSI 1999 Marosi Ernő: Konzerválni, restaurálni, rekonstruálni. A kulturális örökséggel való bánásmód a művészettörténetben. In: *Beck et al 2001*. pp. 49-54.
- MAROSI 2004 Marosi Ernő: A művészettörténet-írás szépsége. In: *Magyar Tudomány* 49 (2004) 11. sz., pp. 1212-1216.
- MAROSI 2006 Marosi Ernő: Henszlmann Imre (1813-1888). In: *Markója – Bardoly* 2007, p. 29-50.
- MAROSI 2006 Marosi Ernő: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő 1854–1934*. In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Szerk. Fejős Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2006.*
- MAROSI 2019 Marosi Ernő: A magyarországi műemlékvédelem stílustörténetéhez. In: *Raffay – Tüskés 2019*. p. 18.
- MEZŐS 1994 Mezős Tamás: *Római kori építészeti emlékeink védelmének elmélete és gyakorlata. (Kandidátusi értekezés 1993)* Budapest, pp. 5-6.
- MEZŐS 2001 Mezős Tamás: *Műemlékvédelem jegyzet és ábraanyag az Építészmérnöki Kar IV. éves nappali tagozatos hallgatói számára 5.0 változat. Budapest, 2001.*

- MILADA 1984 Milada, Cerná-Studnicková: A művészeti élet és kapcsolatai Pozsonyban, Zsigmond király uralkodásának idején. in: *Ars Hungarica* XII (1984) 1. sz., pp. 29-50.
- MITTHEILUNGEN *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*. Wien, 1856-1874.
- MÓD – SIMON 2010 *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére*. Szerk.: Mód László — Simon András. Szeged, Gerhardus, 2010.
- MORAVÁNSZKY 1998 Moravánszky Ákos: *Versengő látomások*. Vince Kiadó, Budapest, 1998.
- MORITZ 1884 Moriz, Thausing: *Die Stellung der Kunstgeschichte als Wissenschaft (1873)*. (Székfoglaló beszéd) Wiener Kunstbriefe. Leipzig 1884
- MÖLLER 1925 Möller István: A zsámbéki templom. In: *Technika* VI (1925) 5-6. sz., pp. 69-78.
- MYSKOVSZKY 1898 Myskovszky Viktor: *Memorandum pusztuló nemzeti műemlékeink megóvása és fentartása érdekében*. Kassa, 1898. január havában. Eredetileg Myskovszky magánkiadásában jelent meg. in: Čorejová – Bardoly 1999. pp. 208-2018.
- NAGY 1958 Nagy Emese: Ócsa. In: *Pest megye műemlékei I*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. pp. 574–590.
- NÉMETH LAJOS 60 *Sub Minervae nationis praesidio*. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, ELTE, 1989.
- PANZERI – GIMONDI 2006 *Amplius vetusta servare: First results of the European Project: Historical Archive of European Conservator-Restorers*. Matteo Panzeri – Cinzia Gimondi. Saonara–Lurano, Il prato–Associazione Giovanni Secco Suardo, 2006.

- PAPP 2011 Papp Szilárd: Helyzetkép széljegyzetekkel. Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez. In: *Kollár* 2011, pp. 181-207.
- PATTANTYÚS 2006 Pattantyús Manga: Gróh István. In: *Panzeri – Gimondi 2006*, pp. 171–175.
- PROKOPP 1995 Prokopp Mária: Keszthely és Siklós újonnan feltárt falképei. In: *Ars Hungarica* 23 (1995) 2. sz., pp. 155-167.
- PROKOPP 2012 Prokopp Mária: Die Fresken von Százd (Sazdice) im Königreich Ungarn um 1370. In: *Ciglenečki – Vidmar 2012*, pp. 141–149.
- PULSZKY 1892 Pulszky Károly: Az Akadémia szerepe a képzőművészetek fejlődésében. *Akadémiai Értesítő* III. évf. (1892) pp. 333-340.
- RADOCSEY 1954 Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- RADOCSEY 1977 Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Corvina, Budapest, 1977.
- RAFFAY – TÜSKÉS 2019 *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére*. Nemzetközi tudományos konferencia I-II. Fehérvár, 2017/2018. (Tanulmánykötet) szerk: Raffay Endre — Tüskés Anna. Pécs, PTE Művészeti Kar Képzőművészeti Intézet Művészettörténet és -Elmélet Tanszék és Kutatócsoport, 2019.
- RIEGL 1903 Alois, Riegl: *Der moderne Denkmalkultus sein Wesen und seine Entstehung*. Wien, Leipzig 1903.
- RIEGL 1905 Riegl, Alois: Neue Strömungen in der Denkmalpflege. in: *Mittheilungen* 1905, pp. 85-103. reprint in: Bacher Ernst (ed.): *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegl Schriften zur Denkmalpflege*. Wien-Köln-Weimar, 1995, pp. 217-233.
- ROMÁN 1999 Román András: Helyreállítás = konzerválás és/vagy restaurálás. in.: *Műemlékvédelem* 43 (1999) 3. sz., pp. 162-163.

- ROMÁN 2004 Román András: *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről*. Terc, Budapest, 2004.
- RÓMER – HENSZLMANN 1866 Rómer Flóris - Henszlmann Imre: *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra I-II*. MTA Archaeologiai Bizottsága, Pest, 1866.
- RÓMER 1861 *Rómer Flóris jegyzőkönyvei. omogy, Veszprém és Zala megye* (1861). Forráskiadványok II. Szerk.: Déry Attila et al. OMvH, Budapest, 1999
- RÓMER 1866 Őskori műrégészet. In: *Rómer – Henszlmann 1866*. I. rész
- RÓMER 1869 Rómer Flóris: Három nap hazánk szaknyugati határán. III. Sopron. In: *Archaeologiai Értesítő* I (1869) 13. sz., pp. 257-262.
- RÓMER 1870 R (Rómer Flóris?): A régiségek hamisítása. In: *Archaeologiai Értesítő* II. (1870) pp. 210-213.
- RÓMER 1871a Rómer Flóris: Új falfestmények. In: *Archaeologiai Értesítő* 5 (1871) pp. 59-61.
- RÓMER 1871b Rómer Flóris: Vajda-hunyadi falfestmények. In *Archaeologiai Értesítő* 5 (1871) pp. 21-22.
- RÓMER 1874a Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, Hoffmann és Molnár, 1874.
- RÓMER 1874b Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon. Magyarországi régészeti emlékek III. kötet* I. rész. MTA, Budapest, 1874.
- RUSKIN 1849 Ruskin, John: *Seven Lamps of Architecture*. London, 1849
- SALZENBERG 1854 Salzenberg, Wilhelm: *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*. Berlin, 1854.
- SCHEDDEL 1847 Schedel Ferenc: Felszólítás minden, a nemzet becsületét szivén viselő magyarhoz a műemlékek ügyében. In: *Magyar Academiai Értesítő* VII (1847) pp. 17-19.

- SCHULCZ – ÁNGYÁN 1876 Schulcz József – Ángyán György: *A vajda-hunyadi vár restaurálásának története. Különös tekintettel az ott történt károk és visszaélésekre!* Pécs, 1876.
- SCHULEK 1874 Schulek Frigyes: Jelentés a boldogságos szűz-höz címzett budavári plébániánál eszközölt kutatásokról. In: *Archaeologiai Értesítő* 8 (1874) pp. 227-240.
- SCHULEK 1880 Schulek Frigyes: A hazai műemlékek rajzaiból rendezett első nyilvános kiállításról. In: *Archaeologiai Értesítő* 14 (1880) pp. 233-241
- SCHULEK 1895 *Schulek Frigyes építész (1841-1919) önéletírása 1895. február 22-én.* Az eredeti kézirat szövegét kiegészítette Schulek János. Az eredetiről átírta dr. Korompay Andor. Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar Építészettörténeti és Elméleti Intézete, 1991.
- SCHULTZ 1870 Schultz Ferencz építész jelentése erdélyi utjáról. In: *Archaeologiai Értesítő* II (1870) pp. 141-145.
- SISA 1983 Sisa József: A pesti új városháza. In: *Ars Hungarica* 13 (1983) pp. 251-268.
- SISA 1985 József Sisa: Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*, 37. 1985. No. 3. pp. 1–8.
- SISA 1985 Sisa József: Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*, 37. 1985. No. 3. pp. 1–8.
- SISA 1996 Sisa József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. In: *Művészettörténeti Értesítő* XLV (1996) 3-4. sz., pp. 169-186.

- STUBBS – MAKAS 2011   Stubbs, John H. – Makas, Emily: *Architectural Conservation in Europe and the Americas. National Experiences and Practice.* John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2011
- SZABÓ 1864   Szabó József (szerk): *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1863. szeptember 19-26. Pesten tartott IX. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pest, 1864.
- SZABÓ 1982   Szabó Lilla: *A pozsonyi Szent Márton templom építéstörténete 1452-ig.* (PhD értekezés, 1982)
- SZABÓ 1985   Szabó Lilla: A pozsonyi Szent Márton templom építéstörténetének kérdései. In: *Ars Hungarica* 13 (1985) pp. 147-160.
- SZAKÁCS 2005   Szakács Béla Zsolt: Másolás és újraalkotás: a pécsi altemplomi lejáratok domborművei. In: *Ars Hungarica* 33 (2005) pp. 241–256.
- SZAKÁCS 2010   Szakács Béla Zsolt: Fresco Cycle of the Holy Virgin in the Franciscan Church of Keszthely. In: *Ikon* 3 (2010) pp. 261-270.
- SZAKÁCS 2011a   Szakács Béla Zsolt: Czobor Béla és a magyarországi műemlékvédelem megújulása (1889–1904). In: *Magyar Műemlékvédelem* XV (2011) pp. 105-113.
- SZAKÁCS 2011b   Szakács Béla Zsolt: Palágykomoróc (ПаладьКомарівци), református templom. In: *Kollár 2011.* pp. 251–257.
- SZATLÓCZKY 2006   Szatlóczki Gábor: Adalékok a keszthelyi ferences kolostor korai építéstörténetéhez. Gondolatok a „Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437” című kiállítás katalógusa kapcsán. In: *Castrum* 4 (2006) pp. 95-98.
- SZÉLES 1992   Széles Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikusai gyakorlata.* Irodalomtörténeti Füzetek 126. Budapest, Argumentum, 1992.

- SZENTESI 1986 Szentesi Edit: *A lébényi templom ornamentikája*. Szakdolgozat. ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék, 1986.
- SZENTESI 2012 Szentesi Edit: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. In: *Műemlékvédelem* LVI (2012) 1-2. sz., pp. 2-29.
- SZENTESI 2013 Szentesi Edit: A művészettörténész formálódása. In: *Bubryák 2013*, pp. 9-12.
- SZÉPHELYI 1989 Széphelyi F. György: Felzárkózás, vagy elzárkózás. Henszlmann Párhuzamának eszmetörténeti összefüggéseire. In: *Németh Lajos 60*. pp. 92-101.
- SZILÁRDFY 2010 Szilárdfy Zoltán: Egy pozsonyi votivkép a dóm kegyoltáráról. In: *Mód – Simon 2010*, pp. 189–195.
- SZOBOR 1946 Szobor Miklós: A nagybányai Szent István templom maradványai. In: *Magyar Építőművészet* 42 (1946) pp. 265-268.
- SZVOBODA 1998 Szvoboda Dománszky Gabriella: A magyar művészet az 1873-as bécsi világkiállítás tükrében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27 (1998) pp. 127-146.
- TAKÁCS ET AL 2006 *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387-1437*. (Kiállításkatalógus) Szerk.: Takács Imre – Jékely Zsombor – Papp Szilárd – Poszler Györgyi. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2006.
- TANDOR 1895 Tandor Ottó: Az ócsai templom restaurálása. In: *A Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye* 29 (1895) pp. 1–9.
- TÉGLÁS 2018 Téglás Zoltán: A lébényi Szent Jakab plébániatemplom restaurálása (1862-1879). In: *Vallástudományi szemle* 14 (2018) 3. sz., pp. 68.
- THAUSING 1884 Thausing, Moritz: *Phylloxera renovatrix*. in: *Wiener Kunstbriefe*. Seemann, Leipzig 1884. Fordítás: *Lehne 2010*.

- TIETZE 1909 Tietze, Hans: Wiener Gotik im XVIII. Jahrhundert. In: *Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, 1909, Heft III. IV. pp. 162-186.
- TÍMÁR 1973 Tímár Árpád: Henszlmann Imre kora építészetéről. *Építés-Építészettudomány* 5 (1973) 3-4. sz. pp. 547-552.
- TÍMÁR 1990 Henszlmann Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerk. és sajtó alá rend.: Tímár Árpád. Budapest, 1990.
- VÁLINÉ 2000 Váliné Pogány Jolán (összeáll.): *Az örökség hagyományozása*. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890. Forráskiadványok IV. OMvH, Budapest, 2000, p. 239
- VALTER 1996 Valter Ilona: A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága és annak működése (1858-1872). In: *Bardoly – Haris 1996*, pp. 69-78.
- VARGA 1984 Varga Lívia: A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete. In: *Művészettörténeti füzetek* 16 (1984)
- VARGA ET AL 2013 *A magyar emlékhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Loci Memoriae Hungaricae II. Szerk.: S. Varga Pál - Száraz Orsolya - Takács Miklós. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
- VÉGH 2002 Végh Ferenc: *A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI-XVII. század)*. Pécs, 2002.
- VERŐ 1997 Ipolyi Arnold: *Tanulmányok a középkori magyar művészetről*. Szerk: Verő Mária. Holnap Kiadó, Budapest, 1997.
- ZÁDOR 1959 Zádor Anna: Some Problems of the Development of Classicism in Architecture. In: *Acta Historise Artium* VI (1959) 1-2. sz., pp. 135-168.
- ZÁDOR 1966 Zádor Anna: Henszlmann Imre építészetelmélete és a gótizálás kialakulása. In: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 2 (1966) pp. 207-228.

- ZÁDOR 1976 Zádor Anna: *Klasszicizmus és romantika. A XIX. század művészete.* Corvina, Budapest, 1976.
- ZÁDOR 1980 Zádor Anna: A műemlékvédelem kezdeteinek tendenciáiról. In: *Építés-Építészettudomány* XII (1980) 1-4. sz., pp. 69-76.
- ZSEMBERY 2004 Zsembery Ákos: A Műemlékek Országos Bizottsága „újjászervezésének” 70. évfordulójára. In: *Architectura Hungariae* 6 (2004) 3. sz. online, letöltve: 2022.04.10. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/23/23zsembe.html
- ZSEMBERY 2009 Zsembery Ákos: *Középkori építészeti emlékek védelme. Módszertani javaslat holt műemlékek bemutatásának kritikai elemzéséhez.* (PhD értekezés, 2009) Budapest

Összefoglalás

Dolgozatomban a magyar intézményesült műemlékvédelem kezdeti szakaszában történt változásokat vizsgálom. A vizsgált korszak kezdő dátuma 1872, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága megalakulásának éve; lezáró határa pedig — az 1881-től működő — Műemlékek Országos Bizottsága előadója, Czobor Béla halála: 1904. E bő három évtizedben, melyet a hazai műemlékvédelem hőskoraként is szokás említeni, egy fiatal tudományág alakult és formálódott, önállósult. E folyamat különböző szempontok szerint figyelhető meg. A korban változások tapasztalhatók a szemléletmód, illetve a műemlékhelyreállítások elmélete terén; a bizottsági formát kinőve átalakult az intézmény felépítése, személyi összetétele is; működése egyre szakszerűbbé vált; gyűjteményei gazdagodtak.

A vizsgálat elsődleges tárgya a korban helyreállított és ránk maradt építészeti örökség, így a korábbi kutatások jelentős része azokat a nagy volumenű helyreállításokat vette alapul, melyek léptékük, pozíciójuk, jelentőségük, miatt kiemelkedőek. Ezek a helyreállítások saját korukban is az érdeklődés homlokterében álltak, hatalmas szakmai apparátussal és anyagi ráfordítással készültek, az eredmények látványosak és szimbólumértékűek. Jóval kevesebb figyelem fordult azonban a „kisebb” helyreállítások felé. Előbbiekhez képest marginális jelentőségű műemlékek ezek, melyek helyreállítása kisebb léptékű volt, és alacsonyabb büdzből valósult meg. Dolgozatom fókuszában tizenöt ilyen emlék helyreállítása áll. Ezeken keresztül keresem a választ arra a kérdésre, hogy hogyan alakult a műemlékhelyreállítás elmélete és gyakorlata a korban Magyarországon.

Dolgozatom magja csak szellemi holdudvarában nyerhet értelmet. Így például a hazánkban lezajlott folyamatokat nemzetközi kontextusba illesztve értékelhetjük helyesen, ezért áttekintem a 19. sz. folyamán Európában tapasztalható törekvéseket, illetve azokat a meghatározó polémiákat, melyekben a mai, korszerűnek tekintett műemléki elvek formálódtak. Áttekintem a külföldi pengeváltásokhoz képest csendes vélemény-nyilvánításokat is. Hasonló módon kell szót ejtenem a műemlékek identitáspolitikában betöltött szerepéről, illetve a (neo)gótikus stílus a korban meghatározó jelentéstartalmáról is. Ezek mellett vizsgálom a helyreállításokra rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat, mert, amint kutatásomból kiderül, a helyreállítások kimenetele tekintetében meghatározó szerep jutott ennek a körülménynek.

Dolgozatom eredményeit 4 tézisben foglalom össze, melyek reményeim szerint tovább árnyalják és újabb adatokkal látják el a tudománytörténet vonatkozó fejezeteit.

A szövegekötetet ábraanyag egészíti ki, mely a dolgozatban elemzett felmérési rajzokat és helyreállítási terveket tartalmazza. Ez a kötet szerzői jogok és pénzügyi okok miatt csak digitálisan áll rendelkezésre.

Summary

In my thesis I examine the changes that took place in the initial phase of institutionalized monument protection in Hungary. The starting date of the period under study is 1872, the year of the foundation of the Provisional Committee for Monuments; the closing date is 1904, the year of the death of Béla Czobor, the rapporteur of the National Committee for Monuments, who had been active since 1881. This process can be observed in different ways. Changes in the approach and the theory of restoration of monuments can be observed; the structure and staffing of the institution changed as the Commission evolved; its operation became more and more professional; its collections became richer.

The primary object of study is the architectural heritage restored and preserved in the period, so much of the previous research has been based on large-scale restorations which are outstanding for their scale, position and importance. These restorations have been at the forefront of interest in their own time, with a huge professional apparatus and financial investment, and the results are spectacular and symbolic. But much less attention has been paid to the 'smaller' restorations. They are of marginal importance compared to the former, restored on a smaller scale and with a smaller budget. My thesis focuses on the restoration of fifteen such monuments. Through them, I seek to answer the question of how the theory and practice of monument restoration evolved during the period in Hungary.

The core of my thesis can only make sense in its intellectual context. For example, the processes that took place in our country can only be properly assessed in an international context, and I will therefore review the efforts that were made in Europe during the 19th century and the dominant polemics in which the principles of monument conservation that are considered modern today were shaped. I will also review the silent expressions of opinion in relation to the shifts of opinion abroad. In a similar vein, I shall also discuss the role of monuments in identity politics and the dominant meaning of (neo)Gothic style in the period. Alongside these, I will examine the financial resources available for restoration because, as my research shows, this factor played a decisive role in the outcome of restoration.

I summarize the results of my thesis in 4 theses, which I hope will further clarify and add new data to the relevant chapters in the history of science.

The text is complemented by a set of illustrations, including survey drawings and restoration plans analyzed in the thesis. For copyright and financial reasons, this volume is only available in digital format.